

शारदा - विहार

(महाराष्ट्र-शारदा-मंदिराचा ग्रंथ)

शारदोपासक संमेलनांची अध्यक्षीय भाषणे
आणि मंदिराच्या सदस्यांची
प्रांतिक संमेलनांतील वक्तव्ये.

संपादक : गं. भा. निरंतर, एम्. ए.

दि. वि. देव

महाराष्ट्र शारदा मंदिर, पुणे.

आवृत्त पहिली : १९४०

किंमत २ रुपये

दोन शब्द

‘शारदा-विहार’ हा महाराष्ट्र-शारदा-मंदिराचा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यांत आम्हांस एक प्रकारें अभिमान वाटत आहे. १९३३ सालीं म. शा. मंदिरांत नवी राजवट सुरू झाली आणि प्रि. अत्रे यांच्या धुरीणत्वाखालीं मंदिराचें कार्य पुनश्च जोरांत सुरू झालें. प्रस्तुत ग्रंथ हें अलीकडील कार्याचें भरीव दृश्य फल होय.

म. शा. मंदिराची स्थापना १९२० सालीं झाली; आणि तेव्हांपासून गेल्या वीस वर्षांत ख्यातनाम झालेल्या अनेक वाङ्मयसेवकांचा मंदिराच्या कार्यांत संबंध आला आहे. राजवाडे, परांजपे, केतकर, अनंततनय, दिवाकर, कोल्हटकर, पटवर्धन इ० दिवंगत वाग्भट आणि श्री. केळकर, प्रो. वामनराव जोशी, प्रो. पोतदार, रा. खांडेकर, प्रा. माटे, रा. दाते, प्रि. अत्रे, ‘गिरिश,’ ‘यशवंत,’ माडखोलकर, श्री. पांगारकर, प्रो. कुलकर्णी, प्रो. वेहेरे, श्री. वरेरकर, इ० विद्यमान साहित्यसेवक यांनी मंदिराच्या विकासाला प्रेमानें साह्य केलें आहे एवढें सांगितलें म्हणजे मंदिराच्या विशाल व थोर परंपरेचें स्वरूप ध्यानीं येईल.

—आणि हें स्वरूप लक्षांत येण्यास प्रस्तुत ग्रंथ खास मार्गदर्शक होईल. ग्रंथाच्या पहिल्या भागांत मंदिरातर्फे भरविण्यांत आलेल्या खास साहित्यसंमेलनांच्या अध्यक्षीं भाषणें आहेत. हे सर्वच अध्यक्ष पट्टीचे पंडित असून वाङ्मय व जीवन यांचें यथार्थ ज्ञान त्यांना आहे. आणि म्हणूनच मराठी व्याकरणापासून पुरोगामी वाङ्मयापर्यंत आणि ‘मागणी तसा पुरवठा’ या तत्त्वापासून भाषावार प्रांतरचनेपर्यंत साहित्याशीं संबंध असलेल्या विषयांची अधिकारवाणीनें चर्चा केलेली या विभागांत आढळेल.

दुसराहि विभाग असाच चित्ताकर्षक आहे. मंदिराचे थोर सदस्य निरनिराळ्या प्रांतिक संमेलनांचे अध्यक्ष असतां त्यांनीं केलेलीं विचारप्रवर्तक भाषणें यांत संग्रहित केलीं आहेत. प्रचलित सामाजिक, वाङ्मयीन, व सांस्कृतिक समस्यांचें उद्बोधक विवेचन यांत आलें आहे. मराठीच्या निर-

निराळ्या केंद्रांत हें विवेचन झालें असल्यानें सर्वच महाराष्ट्रीय वाचकांना ग्रंथाच्या या विभागाबद्दल विशेष आपलेपणा वाटेल यांत शंका नाहीं.

ग्रंथाची बांधणी अशी द्विविध आहे. मराठीच्या मुख्य केंद्रांत—पुण्यांत स्थानिक व परस्थ विद्वानांनीं मंदिरातर्फें दिलेलीं व्याख्यानें आणि मंदिराच्या सदस्यांनीं इतर केंद्रांत जाऊन केलेलीं विवेचनें अशी दोहसवी रचना झाल्यामुळें प्रस्तुत ग्रंथ वाङ्मय विद्यार्थ्यांना, लेखककर्वींना, भाषाप्रेमी रसिकांना, व जीवनाच्या अभ्यासकांना सर्वस्वीं संग्रहणीय वाटेत यांत संदेह नाहीं.

प्रस्तुत ग्रंथाच्या कामीं अनेकांनीं अनेक परींनीं सहाय्य करून या संस्थेविषयीं आपलेपणा व्यक्त केला. त्यांत 'ध्रुव' मासिकाचे संपादक श्री. रा. प्र. कानिटकर यांनीं या ग्रंथाचे कामीं आपुलकीनें अमोल सहाय्य केलें. तसेंच यांतील मजकुराची जुळवाजुळव करण्याच्या कामीं 'ज्ञानप्रकाश'चे श्री. वि. धों. कुलकर्णी व श्री. म. य. दातार यांनींहि अतिशय मदत केली. श्री. भा. वि. वरेरकर यांचें व्याख्यान कांहीं कारणांमुळें शेवटीं घालावें लागलें याबद्दल त्यांची माफी मागितली पाहिजे.

प्रस्तुत ग्रंथाच्या प्रकाशनाची जबाबदारी सध्यांच्या महर्घतेच्या काळांत शिरावर घेऊन 'आनंद' छापखान्याचे मालक रा. गोपाळ बळवंत जोशी यांनीं मंदिरास फार ऋण करून ठेविलें आहे. त्यांचें स्नेहऋण फिटणें शक्य नाहीं; परंतु आर्थिक ऋण फिटणें हें महाराष्ट्र वाचकांच्या सक्रिय सहानुभूतीवर अवलंबून असल्यानें मंदिराच्या कार्यास सर्वांनीं हातभार लावून मंदिरास ऋणमुक्त करावें ही विनंति.

प्र. के. अत्रे

कार्याध्यक्ष

गं. भा. निरंतर

दि. वि. देव

चिटणीस, महाराष्ट्र शारदा मंदिर.

अनुक्रमणिका

शारदीयासक संमेलने

विषय	पृष्ठ
१. मराठी भाषा मुमूर्षु होईल काय ? (सन १९२६) इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे	१
२. मागणी तसा पुरवठा (सन १९२७) डॉ. श्री. व्यं. केतकर	३२
३. राष्ट्र नाही तर प्रियाहि नाही (सन १९२८) श्री. शि. म. परांजपे	५३
४ वाङ्मय आणि जीवन (सन १९३५) श्री. वि. स. खाण्डेकर	५९
५. भाषेची शुद्धि आणि विकास (सन १९३६) प्रा. कृ. पां. कुलकर्णी	८६
६. सन्तवाङ्मय हेच खरें पुरोगामी (सन १९३७) ह. प. भ. ल. रा. पांगारकर	११६
७. महाराष्ट्र आणि मराठी भाषा (सन १९३८) प्रा. ना. के. बेहेरे	१२९

प्रांतिक संमेलने

८ काव्यविषयक भ्रामक कल्पना (नाशिक १९३३) प्रा. डॉ. माधवराव पटवर्धन	१४५
९. आजचे वाङ्मय व उद्यांचे वाङ्मय (बडोदे १९३४) श्री. न. चिं. केळकर	१७०

(२)

सातगुण

पृष्ठ

१८३

विषय

१०. पुरोगामी वाङ्मय आणि वास्तववाद (बडोदें १९३६)
प्रि. प्र. के. अत्रे २१५
११. वाङ्मय आणि टीकाकार (बडोदें १९३९)
श्री. यशवन्त दिनकर पेण्डरकर २१५
१२. कला आणि कलावंत (मंडलेश्वर १९३७)
श्री. ग. चं. माडखोलकर २४१
- १३ वाङ्मय, कालनिष्ठ कीं व्यक्तिनिष्ठ (उजैन)
प्रा. वा. म. जोशी २६८
- १४ आधुनिक मराठी कवितेचा विकास व आगामी कविता
(नागपूर १९३८)
प्रा. शं. के. कानेटकर २८६
१५. आर्थी साधन—संशोधन (अलाहाबाद १९३८)
प्रा. द. वा. पोतदार ३११
- पुरवणी—मराठी भाषा जगेल—पण कशांन ? (सन १९३९)
श्री. भा. वि. वरेरकर ३३२

प्रकाशक :

गंगाधर भाऊराव निरंतर, एम. ए.
दि. वि. देव,
चिटणीस : 'महाराष्ट्र शारदा मंदिर,' पुणे.

या पुस्तकासंबंधी सर्व हक्क महाराष्ट्र शारदा मंदिर, पुणे, यांजकडे आहेत.

पुस्तकें मिळण्याचें ठिकाण : आनंद छापखाना, पुणे.

मुद्रक :

गोपाळ बळवंत जोशी,
आनंद छापखाना, १९६/४६ सदाशिव पेठ, पुणे.

शा र दा-वि हा र

इतिहासाचार्य कै. वि. का. राजवाडे

शारदा - विहार

मराठी भाषा मुमूर्षु आहे काय ?

[इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे]

शारदोपासक संमेलन पहिले

१. आपल्या ह्या नव्या साहित्यसंमेलनाचे पुरोहितत्व स्वीकारण्याविषयी आपण जेव्हां मजजवळ पत्रद्वारां गोष्ट काढिली तेव्हां आपल्या म्हणण्याला रुकार द्यावा कीं न द्यावा एतत्संबंधानें मनांत द्वैधीभाव उत्पन्न झाला. नव्या सभा व नवीं संमेलनें आज भरतात व उद्यां मरतात; किंवा जुन्या संस्थांचीं नवीं संमेलनें कोणाच्या हुक्कीनें केव्हां तरी लाजे काजेनें कशीं तरी साजरीं केलीं जातात व कांहीं एक काम न करतां प्रकटलीं तशीं अंतर्धान पावतात; किंवा सभासदांत मतभेद होऊन संमेलनें रेंगाळत पडतात; किंवा सभांचे व संमेलनाचे हेतू स्पष्ट व निश्चित नसतात; किंवा हेतू निश्चित असले तथापि ते नेटानें, व उत्साहानें व चिकाटीनें पार पाडण्याचें सामर्थ्य व व कौशल्य सभासदांच्या आंगीं नसतें. असे नाना खेळ अवलोकनांत येतात. वारंवार असेंहि घडतें कीं, संमेलनाचे हेतू अगदींच क्षुल्लक व उपेक्षणीय असतात. याकरतां संमेलनावरचा माझा विश्वास प्रायः सपशेल उडून जात चाललेला आहे. अध्यक्ष होण्याचीहि अलीकडे मला फार भीति वाटूं लागली आहे. घरापुढें पाण्याचा नळ घ्यावयाचा झाला तरीहि त्या कृत्याला अलीकडे पुण्यांत अध्यक्ष लागूं लागला आहे. मोरी उकरली, लेजीम खेळली, शिक मारली, कीं सभा भरवावयाची व अध्यक्ष बोलवावयाचा

असा संप्रदाय वनत चाललेला दिसतो. सभांना जसा ऊत आलेला आहे तशीच वाचाटतेलाहि सहजच उकळी येऊन अध्यक्षहि, सभा भरते कोठे व आपण तिच्यावर जाऊन बसतो केव्हां इतके उतावीळ होऊन गेलेले दिसतात. त्यावरून रंग दिसतो कीं, अध्यक्षपणा करण्याचा पुण्यांत लवकरच धंदा होऊन जाईल. असा प्रकार असल्यामुळे व अध्यक्षपणाच्या धंद्यांत शिरावयाचें नसल्यामुळे आपलें आमंत्रण स्वीकारण्याला मी काकूच करित होतो. न जाणो, आपण अध्यक्षत्व स्वीकारिलें आणि धंदेवाईक अध्यक्षांनं ऐन वेळीं येऊन व आपला हक्क सांगून अध्यक्षाच्या पीठावर स्वयमेव आरोहण केलें, तर नसती कलागत उत्पन्न होऊन संभेलनाचें रूपान्तर संहनना-मध्ये व्हावयाचें! पशूंत जशी सिंहाची स्वयमेव मृगेन्द्रता, तशीच सभांत धंदेवाईकांची स्वयमेव अध्यक्षता, असा मनूच झालेला दिसतो. तेव्हां ह्या स्वयमेव Law च्या विरुद्ध आचरण करून Order चा विघाड करण्याला माझे मन धजावेना. Law आणि Order ह्यांच्या नांवाखालीं दुसरे कोणी वाटेल ते अधर्म्य चाळे करो, आपण तरी तसल्या अधर्म्य वृत्तीपासून दूर राहिलें पाहिजे असा विचार मनांत येऊन आपला जोहवकार अंगीकारून घे, असें वाटूं लागलें. हा परमार्थ जसा मनांत वावरत होता, तसाच आपलें आमंत्रण न स्वीकारण्यांत एक स्वार्थहि मला साधावयाचा होता. वैठकी म्हटल्या म्हणजे त्या तीन तीन चार चार तास चालतात. त्यांत अर्धा घटकाहि बसावें न बसावें तों आपल्या पुढें चाललेल्या वक्तृत्वाच्या कर्णमधुर दंगलींत दंग होऊन स्वभावतःच चंचल जें मन त्यानें पुरिततींत प्रवेश करण्याचा संकल्प केला तर तोहि प्रकार अध्यक्षपदावर आरूढ होणाऱ्याला पतित करतो. भर सभेंत आरूढपतित होण्यापेक्षां घरीच स्वस्थ पडून राहण्यांत व तेथून आपल्या सर्वांचें अभीष्ट चिंतण्यांत जास्त शहाणपण नाहीं असें कोण म्हणेल? अध्यक्षत्वाला भिण्याचेंच तिसरें एक कारण होतें. सभांत आपण वाटतील ते मोठमोठे ठराव करतो आणि त्यांच्याप्रमाणें आचरण मुळींच ठेवीत नाहीं. अशा सभांचें अध्यक्षपण करण्यांत वेळ

दवडून निराशेनें प्रायश्चित्तार्थ स्वतःच्या थोबाडींत मारून घेण्याचा व मुक्त कंठ रडण्याचा प्रसंग अद्यक्षांवर आलेला आपण सर्वत्र पहातो. अशी आपली आपणच शोभा करून घेण्यापेक्षां त्या भानगडींतच न पडले तर काय बिघडेल ? याकरतां, आपले आमंत्रण न स्वीकारावे असा सूर वाहू लागला. परंतु आपल्या अद्यक्षांनीं जेव्हां बजावून सांगितले कीं, धंदेवाईक अद्यक्ष स्वयमेव मृगेंद्रतेच्या जोरावर जर आसनारूढ होण्याचा प्रयत्न करूं पाहाल, तर त्याची कंभक्ती धंदेवाईक तालीमबाजाकडून तेथल्या तेथें यथेष्ट जिरवूं तेव्हां मला आपले मत बदलण्याचा धीर येऊं लागला. Law आणि Order ह्यांचा बोज अशा रीतीनें पक्का राहिल अशी खात्री करून घेतल्यावर व लॉर्ड रॉलीन्सनादींनींच्याबद्दल शंका काढल्या होत्या त्या सेल्फ डिफेन्सची अशी परभारा व्यवस्था लागल्यावर, अद्यक्षस्पद स्वीकारण्यास मी कबूल झालों. परंतु पुनः एक शंका आली. आपले हें शारदामंडळ आहे आणि शारदेची उपासना मी गद्यांत किंवा पद्यांत कधींच केलेली मला स्मरत नाहीं. माझा सारा जन्म जुनाट रद्दी विसकटण्यांत गेला. वृत्तबद्ध शब्दरचनेला किंवा तालबद्ध संगीत कल्पनेला मी आजपर्यंत कधींच शिवलेलों नाहीं. तेव्हां शारदेच्या ठेकेबाज मंडळांत घुसण्याचा, त्यातल्या त्यांत अद्यक्ष म्हणून घुसण्याचा मला दूरचाहि हक्क पोहोंचत नाहीं. ह्यावर माझी अशी समजूत काढिली गेली कीं, तुम्ही गद्यकांतहि मोडत नसलां व पद्यकांतहि मोडत नसलां, तथापि माणसांत मोडतां. ह्यांत तर संशय नाहींच नाहीं, हें बोलणें ऐकून मी आश्चर्यानें थक्क होऊन गेलों. आपण माणूस नाहीं, गुलाम आहों, अशी माझी मनोदेवता मला स्पष्ट सांगत होती, इतकेंच नव्हे तर पिढ्यान्पिढ्या अशी माझी समजूत होती. पोट बांधून धनी सांगेल तें काम करावें, व अंगावर फेकील तें उष्टें माष्टें चाटावें, इतर स्वजातीय गुलामांवर बारटें बजवावीं, असे धंदे करण्यांत गढलेला मी गुलाम नव्हे हें मला बिलकूल पटेना. पशूंत देखील गणना करून घेण्यास मी लाजत होतो. त्या माझी गणना शारदामंडळवाल्यांनीं माणसांत करावी ह्या गोष्टीचें मला

आश्चर्य वाटलें आणि ह्या बहकलेल्या शारदामंडळवाल्यांना त्यांचें अध्यक्षत्व स्वीकारूनच, ताळ्यावर आणिलें पाहिजे, आणि त्यांचा गुलामपणा त्यांना पटवून दिला पाहिजे, असा मी प्रत्युत्पन्नमतीनें चट्कन बुद्धिनिश्चय केला. - निश्चयाची मूर्तिमत्ता अध्यक्षत्वाच्या रूपानें प्रकट झालेली आपण पहातच आहां.

२. अध्यक्षपद स्वीकारतांना जशा शंकावर शंका आल्या, तशाच शंका तें स्वीकारल्यावरहि येऊं लागल्या. देशांत एक ग्रंथकारसंमेलन पंचवीस तीस वर्षे वावरत आहे, तें कधींमधीं हालचाल करतांनाहि श्रीस पडतें; इतकेंच नव्हे तर आपसांत भांडण, तंटे, चुगल्या, चहाड्याहि करतांना आढळतें; म्हणजे तें जिवंत आहे ह्या बाबीला साक्षीपुराव्याची जरूर नाही. असें असून, नवीन एक साहित्यसंमेलन काढण्याचें कारण काय, अशी शंका अध्यक्षपद स्वीकारल्यावर सहजच आली. तिचें समाधान असें केलें गेलें कीं जुनें संमेलन दरवर्षीं नियमानें भरत नाही, काम कांहीं एक करीत नाही, भरलेंच तर कोठें तरी व केव्हां तरी भरतें, सबब नवीन संमेलन बोलाविणें भाग पडत आहे. शिवाय जुनें संमेलन नाचरें आहे. इंदोर, ग्वाल्लर, बडोदा, नागपूर, मुंबई, पुणे इत्यादि यात्रा करून नाशिकची शेवटली यात्रा आटोपून तें प्रायः निजधामास जाईल असा अंदाज आहे, करतां नवीन संमेलन भरविणें भाग पडत आहे. आणिक असें कीं ह्या यात्रेकरू संमेलना-बरोबर यात्रा करीत हिंडण्यास सर्वच शारदाभक्तांजवळ पैसा असतो असेंहि नाही. मिशनऱ्यांप्रमाणें शारदाभक्तांना रेल्वे फुकट यात्रा करूं देत नाही. सरकारी ऑफिसरांप्रमाणें सरकारी हप्त्यावर प्रवास करण्याचा हक्क अद्याप शारदाभक्तांना कौन्सिलांना दिलेला नाही. पठाण, रोहिले, खिसेकापू व भामटे ह्यांची रेल्वेंतून फुकट प्रवास करण्याची करामत अद्याप शारदाभक्तांत यावयाची आहे. म्हणून दरवर्षीं एके ठिकाणीं म्हणजे पुणें शहरांत शारदाभक्तांचें साहित्यसंमेलन भरविणें अपरिहार्य झालेलें आहे. कोणीहि कवूल करील कीं, ह्या सबबी कांहीं खोऱ्या

नाहींत, अक्षरशः खऱ्या आहेत. दूरदूरच्या सफरी करण्याला निष्कांचन जे शारदाभक्त त्यांना सांगणें म्हणजे त्यांचा सूड घेण्यासारखें आहे. हा सिद्धान्त सर्वमान्य आहे. काँग्रेसभक्तांप्रमाणें त्यांच्या खकेंत एखाद दुसरा फंडहि नाहीं कीं त्यांच्या जोरावर त्यांनीं रुडकत यात्रा कराव्या. वाटेंत बहुमानपुरःसर शारदाभक्तांना कोणी मेवामिठाई किंवा मेजवान्याहि देत नाहीं. फंड नसो किंवा मिठाई नसो, त्यांची फुकटी मिरवणूकहि कोणी काढीत नाहीं. तेव्हां त्या सरस्वतीपुत्रांनीं एके ठिकाणीं जमण्याचा सोहळा वर्षाच्या वर्षास पुण्यांतल्या पुण्यांत साजरा करावा ह्याहून दुसरा साधा मार्ग नाहीं. मला हें निष्कांचनत्वाचें एकच कारण इतकें समर्पक दिसलें कीं जास्त शंका काढून शारदाभक्तांची आणिक इज्जत घेण्याची माझी मलाच लाज वाटूं लागली आणि सर्व शंका निवारण होऊन संमेलनाच्या कार्यक्रमास बेधडक लागण्यास मी सिद्ध झालों. शंकासमाधान होऊन सिद्ध झाल्यावर एक प्रश्न करणें प्राप्त झालें.

३. वार्षिकसाहित्यसंमेलनद्वारां कोणतें निश्चित कार्य पुण्यांतील हें शारदा-मंडळ साधूं पहाणार, असा प्रश्न केला. त्याला उत्तर असें मिळालें कीं, मराठी भाषेचा उत्कर्षापकर्ष वर्षोनवर्ष अजमावण्याचा धंदा मंडळ नेटानें करणार, अपकर्ष होत असल्यास तसा इषारा महाराष्ट्राला स्पष्ट देणार आणि उत्कर्ष होत असल्यास तत्प्रीत्यर्थ महाराष्ट्राचें अभिनंदन करणार. हेतू स्पष्ट आहे. त्यांत संदिग्धपणा बिलकुल नाहीं. मराठी भाषेचा उत्कर्षापकर्ष वर्षोनवर्ष अजमाविण्याचें कार्य ह्या मंडळाच्या हातून अखंड होत राहणें अत्यन्त इष्ट, आवश्यक व उद्बोधक आहे ह्यांत संशय नाहीं. तसेंच, मराठी भाषेचा उत्कर्षापकर्ष अजमाविणें एवढें एकच काम मंडळ करित रहाणार इतकेंच नव्हे तर मराठी वाङ्मय कोणत्या दिशेनें वाढवावें, त्यांत विविधविषयांवर ग्रंथसंपत्ति कशी निर्माण होईल, हेंहि साहित्यकार्य मंडळ आंगावर घेणार म्हणूनहि सांगण्यांत आलें. भाषेचा उत्कर्षापकर्ष पहाणें व तींत ग्रंथसंपत्ति निर्माण कशी होईल त्याची दिशा दाखविणें, ह्या दोन कार्याखेरीज, मंडळ

स्वतः ग्रंथ निर्मिती करणार असाहि तिसरा हेतू दर्शविला गेला. शिवाय, देशांतील सर्व ग्रंथकारांचा वार्षिक अन्योन्यपरिचय व विचार-विनियम होऊन हालहवाल कळेल, हाहि अनुषंगिक फायदा आहेच. असे चार मुख्य हेतू एकत्र जमण्याचें निवेदन करण्यांत आलें. हेतू स्तुत्य आहेत, अभिनंदनीय व प्रोत्साहनीय आहेत, हें कोणीहि विनधोक कवूल करील. भाषा म्हणजे विकारविचारप्रदर्शनाचें जबरदस्त साधन. तिच्या उत्कर्षापकर्षासंबंधानें विवंचना ऊर्फ मीमांसा करणें देशांतील विचारी व्यक्तीचें कर्तव्यकर्म नाहीं असें कोण म्हणेल ? विवंचना अवश्य झाली पाहिजे. इतकेंच काय, तर ती होण्याला क्षणाचाहि विलंब लावणें म्हणजे समाजाचें न भूतो न भविष्यति असें नुकसान करणें आहे. करतां, ह्या विवंचनेला ऊर्फ मीमांसेला ह्या स्थलीं व ह्या प्रसंगीं प्रास्ताविक प्रारंभ केला असतां प्रसंगौचित्याचें उपबृंहणच होईल हें आपण निःसंशय कवूल कराल.

४. मीमांसेला प्रारंभ करतांना, पहिलें भय मनापुढें उभें रहातें तें असें कीं जिचा उत्कर्षापकर्ष अजमावूं पहाणार, जिच्यांत ग्रंथसंपत्ति ऊर्फ विचारसंपत्ति आपण निर्मिणार किंवा निर्मिण्याची दिशा दाखविणार, ती ही आपली मराठी भाषा आपले उदात्त हेतु सहन करण्याला व सफलतेस आपणाला सध्यां लायक आहे कीं लायक नाहीं ? उदात्त हेतू जिच्या द्वारां तडीस न्यावयाचे ती ही आपली मराठी भाषा मरण्याच्या पंथास तर लागली नाहीं ? आणि मरण्याच्या पंथास जर लागली असेल तर त्या मड्याला गाडून टाकून तावडतोव मोकळें होणें व नवीन एखाद्या देहाचा अंगीकार करून संसाराला नव्या हुरुपानें लागणें जास्त फलप्रद नाहीं काय ?

५. भय ज्या मानानें उद्रेगजनक आहे त्याच मानानें शोधनीय आहे. मराठी भाषा निखालस मरून जाऊन तिचें अगदीं मटें वचून गेलें आहे किंवा तिच्यांत अद्याप धुगधुगी उरली आहे किंवा तिच्या प्राणाला धक्का लागला नसून तिला फक्त मूर्च्छा आली आहे किंवा तिला काहीं एक म्हणण्या-

सारखें दुखणें लागलें नसून ती अन्नाभावामुळें फक्त कृश झाली आहे, किंवा मर्मस्थानीं जखमा लागून ती क्षयाच्या पंथांस लागली आहे. ह्या बहु-पक्ष भयाची मीमांसा केली पाहिजे. आपण कोट दोन कोट लोक मराठी भाषा साक्षात् बोलत आहोंत, तेव्हां मराठी भाषा अगदीं मरून जाऊन तिचें अद्याप मडें बनलें नाहीं हें उघड आहे. कांहीं थोडी सवल दुर्बल वर्तमानपत्रें, लॅचीपेंचीं गद्यपद्य पुस्तकें, गृह्य व ग्राम्य व्यवहार ह्यांच्यांत मराठी भाषेचा उपयोग अद्याप आपण करित आहोंत, त्यावरून दिसतें कीं मराठी भाषा अद्याप मेली नसून तिच्यांत कांहीं धुगधुगी उरली आहे. परंतु गृह, ग्राम, दुर्बल वर्तमानपत्रें व दुर्बलतर पुस्तकें सोडलीं म्हणजे समाजाच्या व्यवहाराचे जे बाकीचे प्रांत, त्यांत मराठी भाषेचीं झाडून सारीं अंगें थंडगार पडून गेलेलीं आहेत. देशांतली सर्वांतली अत्यंत मोठी व महत्त्वाची संस्था म्हणजे राज्यसंस्था. तिचा सर्व महत्त्वाचा व्यवहार परकीय भाषेंत चालतो. म्हणजे राजकीय, आर्थिक, औद्योगिक, शैक्षणिक, दिवाणी, मुलकी, लष्करी, नाविक, तारायंत्रिक, प्रावासिक, स्थापत्यिक वगैरे जे जे अगणित व्यवहार सरकार करतें ते ते इंग्रजी भाषाद्वारां चालतात. तेथें आपल्या मराठीची ओळखहि राहिली नाहीं. बाकी राहिलेले जे गृह्य, ग्राम्य, वर्तमानपत्रीय व प्रांथिक व्यवहार त्यांच्यांत तेवढा मराठीचा उपयोग आपण करतो. त्यांतहि शिकलेले म्हणून ज्यांना म्हणतात ते प्रत्येक दहा शब्दांत पांच चार इंग्रजी शब्द ढकलून देतात. हौसेनें ढकलून देतात असें नव्हे तर इंग्रजी भाषा रोमरंथांत बालपणापासून भिन्नून गेल्यामुळें. शिकलेले लोक मनांत विचाराचा संकल्प प्रथम इंग्रजी भाषाद्वारां करतात व नंतर त्या इंग्रजीचें भाषांतर इंग्रजीमराठीभिन्न अशा धेडगुजरी अपभ्रंशाच्याद्वारां तोंडांतून सहज उच्चारितात. शिक्षितांच्या संसर्गानें अशिक्षितांच्याहि तोंडीं इंग्रजी शब्द बसत चालले आहेत. येणेंप्रमाणें मराठीची तोंडदावणी इतकी वेसुमार होत चालली आहे कीं तिची डांबणूक अशीच आणीक पांच पंचवीस वर्षे होत गेल्यास, लवकरच सर्व महाराष्ट्र इंग्रजी भाषा, शुद्ध किंवा अपभ्रष्ट अशी,

हांगकांगमधील पीज्यन इंग्लिशप्रमाणें, बोलूं लागेल असा निश्चित अंदाज दिसतो. *

* इंग्रजीचा पगडा देशांतील तरुणांवर किती फाजील बसला आहे तें नुकत्याच माझ्या हातीं पडलेल्या एका आमंत्रणपत्रिकेवरून किंचित् ताडतां येतें. आमंत्रण पत्रिका अशी:—

नंबर ८१ Complimentary

“ निवाहः प्रतिपन्नवस्तुषु ”

नूतन मराठी विद्यालय हायस्कूल वार्षिक संमेलन

गुरुवार तारीख २३ एप्रिल १९२५

नांव व्ही. के. राजवाडे

१। रुपया

R. L. Oturkar, अध्यक्ष

फोटो, जेवण, कॉफी, नाटक

कार्यक्रम सकाळीं

ईशस्तवन, कॉफी, फोटो, खेळ, जेवण

दुपारीं, गायनवादनचढाओढी व वक्तृत्वाचे सामने

उपदेश इत्यादि. अल्पाहार.

रात्रौ, नाटक व किरकोळ प्रवेश

Book — Post

रा. व्ही. के. राजवाडे एम्. ए. एल्. एल्. बी. पुणे

Superintendent, Nutan Marathi Vidyalaya,

Poond City,

Poond City, 23 April 25: 2-30 P. M.

Poona City, Delivery, 23 April 25, 3-30 P. M.

पत्रिकेंत एकंदर ८७ शब्द आहेत. पैकीं इंग्रजी ५२ आहेत. लेखकानें आपली सही इंग्रजीत केली असून माझ्या नांवाचीं आद्याक्षरें इंग्रजीत लिहिलीं आहेत. नांवाचीं आद्याक्षरें इंग्रजी मातृकांनीं लिहिण्याची संवय थोडेंबहुत इंग्रजी र ट फ करणारे आचारी, पाणके, नंबरटेकर, कारकून,

६. परकीय सरकारच्या परकीय भाषेचा व्याप सर्व व्यवहारांत पसरतो व त्या व्यवहारांत मराठीला गचांडी मिळते. ह्यांत इतकें विपरीत असें कांहींच नाही. सार्वजनिक सभा, डेक्कन सभा, इत्यादि लोकनिर्मित संस्थांतूनहि देशी भाषांना एकिकडे सारून इंग्रजींत सर्व व्यवहार करावा लागतो कारण या संस्थांच्या द्वारां परकीय सरकाराशीं बोलणें चालवावयाचें असतें. ह्यांतहि एका दृष्टीनें विपरीत असें विशेष नाही. खाजगी शाळा व कॉलेजे ह्यांचाहि व्यवहार इंग्रजींतून व्हावा लागतो, कारण ह्यांतून निघणाऱ्या विद्यार्थ्यांना पुढें सरकारी नोकऱ्या धरावयाच्या असतात. ह्यांतहि विपरीत असें कांहींच नाही. राहतां राहिली भांडरकर इन्स्टिट्यूटसारखी पुराणेतिहासादि-शोधक अशी एखादी दुसरी खासगी संस्था. हिचेंहि सर्व काम इंग्रजींतून चालतें. कारण युरोपियन पुराणेतिहासकांशीं संबंध राहण्यास इंग्रजीशिवाय मार्ग नाही. व आपल्या इकडील झाडून साऱ्या संशोधकांना इंग्रजी जितकी आंगवळणी पडलेली असते तितकी स्वभाषा जी मराठी ती नसते. तात्पर्य खाजगी संस्थांचाहि सर्व व्यवहार परभाषाद्वारां करण्याची आपत्ति जबरदस्तपणें अपरिहार्य होते. काँग्रेस वगैरे सार्वभारतीय ज्या संस्था आहेत त्यांसहि इंग्रजीचाच आश्रय करणें भाग पडतें. कारण बंगाल, पंजाब, कर्नाटक,

ग्रॅजुएट, बेपारी, ह्यांच्यांत फार रूढ झाली असून, ती संवय उच्च शिक्षण मिळाल्याचें निदर्शक समजतात. कित्येक लोक आडनांव, नंतर आपल्या नांवाचीं आद्याक्षरें लिहून, आडनांवाच्या आधीं आद्याक्षरें लिहिणारांच्या-हून आपण जास्त विद्वान् झालों आहोंत असें दर्शवितात. बरील पत्रिकेंत शेकडा ५८ शब्द इंग्रजी आहेत संबंध पत्रिका इंग्रजींत लिहिणाऱ्या इसमा-पेक्षांहि इंग्रजीमराठीमिश्र आमंत्रणपत्रिका लिहिणारा मुलगा विद्वत्तेनें बराच खालच्या दर्जाचा समजला जाईल. रानडे, टिळक, चिपळूणकर, इत्यादि स्वभाषाभिमानी विद्वान् आपला खासगीहि पत्रव्यवहार इंग्रजींत करित; अशांचें अनुकरण नंबरटेकर, कारकून, पदवीधर, पाणक्ये इत्यादींच्या हातून न कळतहि झाल्यास त्यांत वावगें असें कांहींच नाही.

ब्रह्मदेश इत्यादि भारतवर्षातील निरनिराळ्या देशांतील लोकांना एकाची देशी भाषा दुसऱ्याला कळत नाही, परंतु परकी इंग्रजी कळते. तात्पर्य लहानमोठ्या सर्व खासगी संस्थांतूनहि देशी भाषांना काट मिळाला आहे. मिळून देशांतील सर्व सरकारी, सर्व खासगी, संस्थांचा व्यवहार इंग्रजीच्या द्वारा होतो. मराठीला कोणी पुसत नाही. हा प्रकार असाच पुढे आणि एक दोन पिढ्या चालल्यास, महाराष्ट्राची व सर्व भरतखंडाची खासगी व सार्वजनिक भाषा इंग्रजी सहजच होईल आणि मराठी मरून जाईल असा निश्चित अंदाज दिसतो.

७. संस्थांतून, सरकारी व खासगी अशा सर्व संस्थांतून, मराठी भाषा पार मरून गेलेली आहे, हे वरील हकीकतीवरून स्पष्ट होतें. मराठीचे वाली जे महाराष्ट्रांतील ग्रंथकार त्यांच्या व्यवहारांत मराठी भाषा कितपत जिवंत राहिली आहे तें पाहूं. गेल्या शंभर वर्षांतले महाराष्ट्रांतील नांव घेण्यासारखे जाणते किंवा विद्वान् ग्रंथकार घेतों व ते कोणत्या भाषेंत विकार-विचारप्रदर्शन करित आलेले आहेत त्याचा तक्का देतोः—

नाव	धंदा	पत्रव्यवहार	ग्रंथलेखन
	इंग्रजी मराठी	इंग्रजी मराठी	इंग्रजी मराठी
१ सदाशिव काशिनाथ छत्रे (बालमित्रकार)	इं०	इं०	मराठी निबंध मराठी ग्रंथ
२ बाळशास्त्री जांभेकर	इं०	इं०	शालेय चोपडी मराठींत
३ गोपाळराव हरी देशमुख	इं०	इं०	भरीव ग्रंथलेखन मराठींत किंवा इंग्रजींत करण्याइतकी विद्वत्ता नव्हती
४ विठोबा अण्णा दफतरदार	म०	म०	संस्कृत व मराठी काव्यग्रंथ
५ भाऊ दाजी लाड	इं०	इं०	निबंध इंग्रजी
६ विश्वनाथ नारायण मंडलिक	इं०	इं०	निबंध ग्रंथ; काहीं चोटक इंग्रजी लेख वगैरे मराठी

नांव	धंदा	पत्रव्यवहार	ग्रंथलेखन
७ परशुराम ताल्या गोडबोले	म०	म०	सर्व भाषांतरें मराठी
८ कृष्णशास्त्री राजवाडे	म०	म०	सर्व भाषांतरें मराठी
९ रघुनाथशास्त्री गोडबोले	म०	म०	सर्व कोश व ग्रंथ मराठी
१० गणेशशास्त्री लेले	म०	म०	सर्व भाषांतरित कविता मराठी
११ कृष्णशास्त्री चिपळूणकर	इं०	इं० म०	सामान्याहून वरें असे इंग्रजी लेख, भाषांतरें, कविता
१२ केरो लक्ष्मण छत्रे	इं०	म० इं०	इंग्रजी मराठी
१३ दादोबा पांडुरंग तरखडकर	इं०	इं०	इंग्रजी ग्रंथ व मराठी व्याकरण वगैरे
१४ महादेव गोविंद रानडे	इं०	इं०	कचित्; निबंध, ग्रंथ, व्याख्यां म० इंग्रजी; कांहीं कीर्तनें व्याख्यां मराठी
१५ महादेव मोरेश्वर कुंटे	इं०	इं०	वरेच ग्रंथ, निबंध, व्याख्यां मासिक पुस्तक, कविता इं.; कांहीं व्याख्यां, भाषांतरें, कविता मराठींत
१६ आण्णा मोरेश्वर कुंटे	इं.	इं.	कांहीं ग्रंथ इंग्रजींत, कांहीं मराठी
१७ शंकर पांडुरंग पंडित	इं०	इं०	बहुतेक सर्व ग्रंथ इंग्रजी, ग्रंथसंवादन मराठी व कांहीं इंग्रजी-मराठी
१८ रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर	इं०	इं०	सर्व ग्रंथ व निबंध इं. कांहीं धर्मपर कीर्तनें व व्याख्यां मराठी

नांव	धंदा	पत्रव्यवहार	ग्रंथलेखन
१९ विष्णुत्रोवा ब्रह्मचारी	स्वतंत्र	म०	वरच्या दर्ज्याचें सर्व लिखाण मराठी
२० काशीनाथ व्यंबक तेलंग	इं०	इं०	बरेच ग्रंथ, टिप्पणी, निबंध इंग्रजी; शहाणा नेथन व काहीं व्याख्यानें मराठी
२१ विष्णु मोरेश्वर महाजनी	इं०	इं० व म०	बहुतेक सर्व लिखाण मराठी
२२ विष्णुशास्त्री चिपळोणकर	इं०	व इं०	काहीं शालेय व वर्तमान-पत्री लिखाण इंग्रजी व सर्व ग्रंथ मराठी
२३ श्रीधर गणेश जिन्सीवाले	इं०	इं०	एखादहुसरें व्याख्यान इंग्रजी व बाकी सर्व व्याख्यानें मराठी.
२४ शंकर मोरो गायकवाडी	इं०		सर्व ग्रंथ मराठी.
रानडे			
२५ काशीनाथ नारायण साने	इं०	इं० व म०	सर्व लिखाण मराठी
२६ बाळकृष्ण आत्मराम	इं०	इं०	एक लहानसें ऐतिहासिक मासिक व काहीं ग्रंथ मराठी बाकी सर्व लिखाण इं.
गुते			
२७ बाळाजी प्रभाकर मोडक	इं०	इं०	सर्व भाषान्तरें मराठी.
२८ वामन दाजी ओक	इं.	इं० म०	सर्व लिखाण मराठी.
२९ विनायक कोंडदेव ओक	इं०	इं०	सर्व लिखाण मराठी.
३० बाळ गंगाधर टिळक	इं०	बहुतेक इं०	बहुतेक ग्रंथ इं० एक ग्रंथ थोडा मराठी मराठी
स्वतंत्र			बरींच व्याख्यानें इंग्रजी, बरींच व्याख्यानें मराठी, बरेच वर्तमानपत्रीय लेख

नांव	धंदा	पत्रव्यवहार	ग्रंथलेखन
			इंग्रजी; बरेच वर्तमानपत्रीय लेख मराठी
३१ महादेव शिवराम गोळे,	इं०	इं०	ग्रंथ मराठी
३२ वामन शिवराम आपटे,	इं०	इं०	इं०
३३ कान्होबा रणछोडदास कीर्तिकर,	इं०	इं०	गद्यग्रंथ इं० काव्ये मराठी
३४ गणेश व्यंकटेश जोशी,	इं०	इं० म०	सर्व निबंध इं०
३५ गोपाळ गणेश आगरकर	इं०	इं० म०	सर्व लिखाण मराठी
३६ शंकर बाळकृष्ण दीक्षित	म०	इं० व म०	इं० निबंध व एक म० ग्रंथ
३७ धोंडो केशव कर्वे,	इं०	इं० व म०	ग्रंथ मराठी
३८ गोपाळ कृष्ण गोखले	इं०	इं०	इं०
३९ रामचंद्र भिकाजी जोशी	इं०	इं० म०	सर्व ग्रंथ मराठी
४० अण्णा किलोस्कर	इं०	व स्वतंत्र इं०	व म० उत्कृष्ट मराठी पद्य
४१ काशिनाथ बापू पाठक	इं०	इं०	सर्व निबंध इं०
४२ नाना भवानराव पावगी	इं०	इं० व म०	कांहीं ग्रंथ व बहुतेक लिखाण मराठी
४३ व्यंकटेश बापूजी केतकर	मराठी	इं० व म०	इं० मराठी; संस्कृत ग्रंथ
४४ श्रीमंत बापूसाहेब कुरुंदवाडकर	मराठी	मराठी	मराठी
४५ श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड	इं०	इं०	स्वतःचे सर्व ग्रंथ इं० उत्ते- जित ग्रंथ इं० गुजराथी, म०
४६ महादेव राजाराम बोडस	स्वतंत्र	इं०	सर्व निबंध मराठी व काचित् इं०
४७ चिंतामण विनायक वैद्य	स्वतंत्र	इं० उर्दू व म०	इं० व मराठी ग्रंथ व निबंध

नांव	धंदा	पत्रव्यवहार	ग्रंथलेखन
४८ कृष्णाजी बल्लाळ देवल	इं० व	इं०	सर्व नाटकें मराठी
	स्वतंत्र	म०	
४९ चिंतामण गंगाधर भानू	इं०	इं०	सर्व ग्रंथ, निबंध, व्याख्यानें
		म०	व भाषान्तरें मराठी
५० गणेश रघुनाथ अश्व्यंकर	इं०	इं०	निबंध मराठी
५१ दामोदर गणेश पाध्ये	इं०	इं०	सर्व निबंध मराठी
५२ श्रीमंत वाळासाहेब	म० इं०	म०	कीर्तनें, निबंध, ग्रंथ मराठी
मिरजकर			
५३ श्रीमंत बाबासाहेब	म० इं०	म०	ग्रंथ इंग्रजी
इचलकरंजीकर			
५४ श्रीमंत वाळासाहेब	मि० इं०	म०	चित्रग्रंथ इं०, मराठी, कानडी,
औन्धकर			हिंदी; निबंध, व कीर्तनें
			व व्याख्यानें मराठी
५५ पंडिता रमाबाई	इं०	इं० म०	कांहीं ग्रंथ इं०, एक मराठी
			उत्कृष्ट ग्रंथ
५६ रमाबाईसाहेब रानडे	स्वतंत्र	इं० म०	एक ग्रंथ मराठी
५७ श्रीमंत महाराणीसाहेब	स्वतंत्र	इं०	ग्रंथ इं०
गायकवाड			
५८ हरि नारायण आपटे	इं०	इं० म०	एक खेरीज करून सर्व गोष्टी
			मराठी व कादंबरी ग्रंथ
			मराठी
५९ भाऊशास्त्री लेले,	मराठी	मराठी	सर्व भाषान्तरें मराठी
६० विष्णु गोविंद	इं०	स्वतंत्र म० व इं०	बरेच निबंध, कांहीं वर्तमान-
विजापूरकर			पत्नीय व शालेय लेख इं०
६१ नीळकंठ बाबाजी रानडे	इं०	इं० म०	इं० मराठी कोश

नांव	धंदा	पत्रव्यवहार	ग्रंथलेखन
६२ वासुदेवशास्त्री खरे	इं०	म० इं०	सर्व ग्रंथ व लिखाण मराठी
६३ शिवराम महादेव परांजपे	स्वतंत्र	इं० म०	शालेय टिप्पणी इं० बाकी सर्व निबंध, ग्रंथ व्याख्यान, म०
६४ कृष्णाजी प्रभाकर खाडीलकर	स्वतंत्र	इं० म०	सर्व लिखाण मराठी
६६ श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर	इं०	इं० म०	सर्व लिखाण मराठी
६६ नरसिंह चिंतामण केळकर	स्व०	इं० म०	काहीं ग्रंथ इं० बरेच मराठी, निबंध
६७ वामन मल्हार जोशी	स्वतंत्र	इं० म०	सर्व लिखाण मराठी
६८ मोरो केशव दामले	इं०	म० इं०	सर्व लिखाण मराठी
६९ जनार्दन विनायक ओक	इं० स्व०	म० क.	इं० सर्व लिखाण मराठी
७० कृष्णाजी विनायक वझे	इं०	म० इं०	काहीं थोडे लिखाण इंग्रजी बाकी सर्व लिखाण मराठी
७१ गोविंद सखाराम सरदेसाई	संस्थानी	इं० म०	सर्व लिखाण मराठी. अली-कडे एखाददुसरा लेख इं०
७२ विनायक लक्ष्मण भावे	स्वतंत्र	इं० म०	सर्व लिखाण मराठी
७३ विष्णुशास्त्री बापट	स्वतंत्र	मराठी	मराठी
७४ शंकर श्रीकृष्ण देव	इं०	म० इं०	सर्व लिखाण मराठी
७५ लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर	स्वतंत्र	इं० म०	सर्व लिखाण मराठी
७६ गोविंद काशीनाथ चांदोरकर	इं०	म० इं०	सर्व लिखाण मराठी
७७ भास्कर वामन भट	इं०	म० इं०	सर्व लिखाण मराठी
७८ श्रीधर व्यंकटेश केतकर	स्वतंत्र	म० इं०	काहीं ग्रंथ इं०, निबंध व ज्ञानकोश मराठी
७९ श्रीपाद दामोदर सातवळेकर	स्वतंत्र	म० हिं० इं०	बरेच लिखाण हिंदी; काहीं निबंध, मासिकपुस्तक मराठी

नांव	धंदा	पत्रव्यवहार	ग्रंथलेखन
८० वामन गोविंद काळे (अर्थशास्त्री)	इं०	इं०	इं०
८१ शंकर रामचंद्र राजवाडे	स्वतंत्र	मराठी	एक मराठी ग्रंथ
८२ यादव माधव काळे	इं०	इं० म०	मराठी ग्रंथ
८३ नारायण कृष्ण गद्रे	इं०	मराठी	मराठी
८४ वासुदेव दामोदर मुंडले	स्वतंत्र	मराठी	मराठी
८५ सीताराम केशव दामले	स्वतंत्र	इं. म.	सर्व ग्रंथ मराठी
८६ दत्तात्रय बळवंत	स्वतंत्र	इं.	कांहीं ग्रंथ चोपडी इं.
पारसनीस			भारतवर्ष व इतिहाससंग्रह मराठी
८७ आबा चांदोरकर	स्वतंत्र	मराठी	मराठी
८८ दत्तो वामन पोतदार	इं०	म०	इं० सर्व लिखाण मराठी
८९ दत्तो विष्णु आपटे	स्वतंत्र	मराठी	मराठी
९० वासुदेव गोविंद आपटे	इं०	स्व० म० इं०	बहुतेक सर्व लिखाण मराठी
९१ श्रीपाद कृष्ण बेलवलकर	इं०	इं०	इं., एखाद दुसरा निबंध व एक भाषांतर मराठी
९२ रामचंद्र दत्तात्रय रानडे	इं०	इं०	इंग्रजीत लिखाण
९३ पांडुरंग दामोदर गुणे	इं०	इं० इं०	एखाद दुसरा निबंध मराठी
९४ देवदत्त रामकृष्ण भांडारकर	इं०	इं० इं०	लेख व ग्रंथ
९५ कुंट्यांच्या खैरीज सर्व कवि, म०	इं०	इं० म०	मराठी
बहुशः कादंबरीकार व नाटककार	इं०		
९६ केशव सीताराम ठाकरे	स्वतंत्र	इं० म०	बहुतेक सर्व लिखाण मराठी
९७ मन्हाडा वर्तमानपत्र	मराठी	इं०	इं०
९८ सर्व्हेट ऑफ इंडिया	इं०	इं०	इं०
९९ केसरी	पत्ते वगैरे	मराठी	लिखाण इं० बाकी मराठी

नांव	धंदा	पत्रव्यवहार	ग्रंथलेखन	
१०० बाकी सर्व मराठी वर्तमानपत्रे	पत्ते	इं०	इं०	मराठी
१०१ कॉलेजांतील नियत- कालिके	इं०	इं०	मुद्रण भर	इंग्रजीवर मराठी गौण
१०२ इंग्रजी शिकलेलीं आईबापें	इं०	इंग्रजीत	स्वतःच्या मुलांशीं	पत्रव्यवहार करतांना बरीच आढळतात.

यादींत फक्त अशाच लोकांचीं नांवां गोंविलीं आहेत कीं ज्यांना जाणता हें विशेषण लावण्यास कोणीहि कचरणार नाहीं. कित्येकांची तर गणना थोडी बहुत विद्वानांतहि होण्यासारखी आहे. अशा लोकांत मराठी भाषेच्या प्रचाराचा चढउतार कसाकसा होत गेला, तें वरील यादीवरून अवगमितां येतें. इंग्रजी झाल्यावर पुण्याच्या पाठशाळेचा संसर्ग ज्या लोकांस प्रथम झाला त्या लोकांपैकीं गोडबोले, राजवाडे, वगैरे मंडळींनीं केवळ मराठींत रचना केली. कारण, त्यांच्या वेळीं पाठशाळेंत इंग्रजीचा प्रवेश झाला नव्हता. पाठशाळेंत इंग्रजीचा प्रवेश झाल्यावर जी मंडळी शाळेंतून निघाली त्यांतील कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, तळेकर, वगैरेंनीं यद्यपि ग्रंथरचना मराठींत केली, तथापि संवयीनें व डौलानें खासगी पत्रव्यवहार ते इंग्रजींत करीत. इंग्रजीतून खासगी पत्रे लिहिण्यांत आपण कांहीं विपरीत कृत्य करीत आहोंत हा विचार त्यांना शिवला नाहीं. त्याच सुमारास मुंबईस दादोबा, कोल्हटकर, छत्रे वगैरे जी मंडळी शिकून बाहेर पडली त्यांचा खासगी पत्रव्यवहार इंग्रजीतून जारीनें चाले. कारण मुंबईत इंग्रजीचा अंमल प्रभू, शेणवई, पारशी ह्यांच्यांत त्या कार्ळी सध्यांप्रमाणेंच अतोनात असे. त्या शहरां त्या कार्ळी इंग्रजी बोलणें, लिहिणें व बडबडणें मोठ्या प्रगतीचें चिन्ह समजलें जाई. नंतर विश्वविद्यालय स्थापन झालें. त्यांतून भांडारकर, पंडित, तेलंग, रानडे, कुंटे, वगैरे जी पहिली मंडळी निघाली त्यांचा खासगी पत्रव्यवहार व ग्रंथ-लेखनव्यवसाय साराच इंग्रजीतून झाला. त्या कार्ळी ह्या लोकांत इंग्रजी

इतकी बोकळली की मराठीची ओळख इंग्रजी चष्म्यानें करण्याची संवय ह्या लोकांत जारीनें फैलावली. कुंठ्यांनीं एक इंग्रजी मासिक पत्र काढलें. त्यांत तर वाक्यांत एखादी तरी इंग्रजी फ्रेज नसेल असें घडलेंच नाहीं. क्रियापदापुढील शब्दयोगी अव्यय तर कुंठ्यांचें एकहि चुकत नसे. रानड्यांचे मराठी भाषेवरील इंग्रजी रिपोर्ट ह्याच घाटणीचे आणि भांडारकरांचीं मराठी भाषेवरील टिपणें ह्याच सुमारचीं. ह्या सर्व लोकांचा खासगी व लौकिक पत्रव्यवहार सारा इंग्रजींत. ह्यांच्या इंग्रजीपुढें छत्रे, चिपळूणकर वगैरे जुने इंग्रजीशीक पिक्के पडले इंग्रजीशिकांची दुसरी पिढी आली. त्यांत विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, जिन्सीवाले, शंकर मोरो रानडे ही मंडळी मोडतात. रानडे, भांडारकर ह्यांच्याप्रमाणें हे लोक इंग्रजींत ग्रंथ लिहित नसत, परंतु पत्रव्यवहार विसराळूपणानें व संवईनें इंग्रजींत करीत. ह्यांच्यानंतर टिळक, वैद्य वगैरेची तुकडी आली. हे लोक पत्रव्यवहार जरूर पडेल त्याप्रमाणें इंग्रजी किंवा मराठींत रचीत. अलीकडे सध्यांच्या पिढींत तीन प्रकारचे लोक सांपडतात; (१) पत्रव्यवहार व ग्रंथरचना दोन्ही इंग्रजींत करणारे, (२) पत्रव्यवहार इंग्रजींत व ग्रंथरचना मराठींत करणारे आणि (३) पत्रव्यवहार व ग्रंथरचना दोन्ही मराठींत करणारे. पैकीं पत्रव्यवहार व ग्रंथरचना दोन्ही मराठींत चालविणाऱ्यांचा वर्ग इतका लहान आहे कीं त्यांना हिशेवांतून वगळलें असतां मोठेंसें विघडेल अशांतली बाब नाहीं. इंग्रजी शिकलेल्यांचा बहुतेक सर्व पत्रव्यवहार इंग्रजींतून होतो, वाग्यवहार इंग्रजीमराठी मिश्र होतो आणि ग्रंथलेखव्यवहार बाहुल्यानें इंग्रजींतून व वैरल्यानें क्वचित् मराठींतून होतो. सध्याचे कॉलेजांतली बहुतेक प्रोफेसर, शाळांतील बहुतेक मास्तर व सरकारी व व्यापारी नोकरींतली बहुतेक सर्व कारकून इंग्रजीचा बाहुल्यानें उपयोग करतांना आढळतात. इंग्रजी शिकलेल्या स्त्रियाहि इंग्रजी शिकलेल्या पुरुषांचें साहजिकपणें अनुकरण करतात. तात्पर्य, इंग्रजी शिकलेल्यांची सहज तोंडांतून निघणारी व हातानें कागदावर सहज उमटणारी भाषा सध्यां इंग्रजी झाली आहे असें सामान्य विधान केलें असतां तें फारसें चुकलें

असें म्हणण्यास कोणी धजावेल असा संशय घेण्याचें कारण दिसत नाहीं.

८. सर्व सरकारी खाती, सर्व भारतीय खाजगी संस्था, सर्व वेपारी संस्था, इंग्रजी शिकलेले बहुतेक सर्व लोक आणि देशांतील बहुतेक सर्व जवाबदार ग्रंथकारदेखील इंग्रजीचा उपयोग सरसहा जेथें करूं लागलेले आढळतात तेथें असें विधान विनतकार करतां येतें कीं, मराठी भाषेला गौणत्व देण्याकडे बहुतेक सर्व लोकांचा कल होत चालला आहे. ह्या कलाला दुसऱ्या एका विचित्र कारणानें पुष्टि मिळते. सर्व भरतखंडाचें व भरतखंडाशेजारील जे जे देश इंग्रज काबीज करतील त्यांचें एक राष्ट्र बनवणें अत्यंत इष्ट आहे अशी समजूत देशांत पांच-पन्नास वर्षे वावरत आहे. भारतवर्ष व त्याच्या शेजारील देश ह्यांत दोन अडीचशें प्रांतिक भाषा बोलल्या जातात. त्यांचें एक राष्ट्र बनवावयाचें म्हणजे व्यवहाराकरितां त्यांच्यांत सर्वसामान्य अशी कोणती तरी एक भाषा सुरू करणें अपरिहार्य आहे. होऊं घातलेल्या राष्ट्राची सामान्य व सर्वमान्य भाषा कोणतीहि प्रांतिक भाषा होऊं शकत नाहीं. हिंदी सामान्य भाषा करावी असें इंग्रजांच्या द्वेषानें कोणी कोणी प्रतिपादतात. परंतु, ती भाषा इतर प्रांतिक भाषाप्रमाणेंच अडाणी व एकदेशी पडल्यामुळें तिचा स्वीकार काँग्रेसीदि लोकसंस्था देखील करित नाहींत; व्यवहाराला इंग्रजीचाच आश्रय करतात. तात्पर्य, राष्ट्रीय भाषा होण्याचा मान अपरिहार्यत्वेन करून इंग्रजीला देण्याचा प्रवात राष्ट्रीय सभेनेंहि पाडून अर्धें शतक होत आलेलें आहे. तेव्हां एकराष्ट्रीयत्वाच्या दृष्टीनेंहि मराठी वगैरे प्रांतिक भाषांचा संकोच होत जाण्याचा निश्चित कल दिसतो.

९. इंग्रजीचें बंड अप्रतिबद्ध माजविण्याला आणिक एक कारण देतां येतें तें हें कीं इंग्रजांनीं ज्या शास्त्रांच्या व कलांच्या एकमेव जोरावर ह्या खंडावर प्रभुत्व संपादन केलें तीं शास्त्रें व कला हस्तगत केल्यावांचून आपलें गेलेलें राज्य आपणास मिळवितां येणें अशक्य आहे अशी आतां शंभर वर्षांच्या अनुभवानें सार्वत्रिक खात्री होत चालली आहे. शास्त्रें व कला हस्तगत करावयाच्या म्हणजे युरोपियन भाषा असलेल्या शास्त्रांची व

कलांची परिभाषा आपण स्वीकारावयाची अशीहि एक समजूत रूढ झालेली दिसत आहे. ही परिभाषा पश्चिमेकडील इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी आदिकरून सर्व राष्ट्रांनी एका धर्तीवर बनविलेली असून तींतील मुख्य गाभ्याचे शब्द सर्व राष्ट्रांना सामान्य होऊन गेलेले आहेत. गाभ्याच्या शब्दांपासून विशेषणें बनविताना प्रत्यय तेवढे निरनिराळ्या भाषांत निरनिराळे लागतात व सकरण किंवा अकरण रूपदर्शक आहे व नाही, हीं क्रियापदे तेवढीं भिन्न असतात. युरोपियन शास्त्रें व कला ग्रहण करावयाच्या म्हणजे आपल्याला-हि हे गाभ्याचे शब्द जसेचें तसेंच स्वीकारण्यांत सौकर्य आहे. हे गाभ्याचे परिभाषिक शब्द सुमारे चारशें शास्त्रांत व कलांत सुमारे पांच पंचवीस लाखांहूनहि जास्त असावेत असा अंदाज आहे. ह्या लक्षावधि पारिभाषिक शब्दांचें मराठी भाषांतर करीत वसण्यांत मतलब नाही. एक तर हे पारिभाषिक शब्द कित्येक लक्षांनीं मोजावयाचे आहेत म्हणजे वेब्टरसारख्या इंग्रजी कोशांत जी शब्दसंख्या आहे तिच्या किती तरी पटींनीं मोजावयाचे आहेत. आणि दुसरें, युरोपियन पारिभाषिक शब्दांना मराठी कृत्रिम संज्ञा यद्यपि दिल्या तत्रापि व्यवहारांत व बाजारांत त्या युरोपांत कोणी ओळखीत नाही. समजा कीं आपल्याला हजार पांचशें रुपयांचा नत्र, उक्ष किंवा कर्ब युरोपांतून विकत आणावयाचा आहे तर युरोपियन दुकानदारांना ही आपली परिभाषा माहीत नसल्यामुळे तीपासून कांहींच बोध होणार नाही, करतां त्यांच्या सोईकरतां व विशेषतः आपल्या सोईकरितां नत्र, उक्ष व कर्ब ह्यांची युरोपियन भाषान्तरेंच योजावीं लागतील. एकंदर मथितार्थ असा कीं शास्त्रें व कला ह्यांची जी परिभाषा आतां सर्व पाश्चात्य जगांत सामान्य व सार्वत्रिक म्हणून ठरून गेली आहे तीच आपणांस स्वीकारणें सर्वतोपरी फायद्याचें आहे. याचा अर्थ असा कीं शास्त्रें व कला ह्या जर आत्मसात् करावयाच्या असतील तर त्या कामीं मराठींतील आहे व नाही या दोनचार किंवा दोनचारशें क्रियापदांखेरीज बाकी शब्दांचा विशेष उपयोग होण्यासारखा नाही. बाकींच्या सर्व जगाची जी सामान्य शास्त्रीय

भाषा बनत आलेली आहे तिचा स्वीकार करण्याशिवाय गत्यंतर नाही. म्हणजे शास्त्रे व कला ह्यांच्या प्रांतांत, इंग्रजांचें राज्य असो कीं नसो, इंग्रजी वगैरे युरोपियन भाषांचा आश्रय आपणाला मुक्तहस्तानें केला पाहिजे. ह्याहि दृष्टीनें मराठीचा संकोच अतोनात होणार हें उरल्यासारखें आहे.

युरोपियन शास्त्रीय परिभाषा ल्याटिन व ग्रीक शब्द घेऊन बनविलेली आहे. त्यांनीं इंग्रजी, फ्रेंच इत्यादि भाषांच्या घरांत जसा व जितपत प्रवेश केला तसा व तितपत प्रवेश त्यांचा मराठी भाषेच्या घरांत होणार ह्यांत संशय नाही. परंतु हा गृहप्रवेश मराठी भाषा सुशिक्षित लोक बोलतील व लिहितील ह्या समजुतीवर व्हावयाचा आहे. सरकार, खासगी संस्था, व्यापारी व्यवहार व ग्रंथकार ह्यांनीं मराठी भाषेला जर सोडून दिलें तर युरोपियन परिभाषेच्या प्रवेशाची गोष्टच काढावयाला नको. मराठी भाषेला ह्या संस्थांनीं व लोकांनीं सोडून दिलें आहेच. तेव्हां युरोपियन भाषेच्या प्रवेशाचें भय आतां राहिलें नाही. जिवंताला भय, मृताला भयाचेंहि भय नाहीं.

१०. येणेंप्रमाणें मराठी भाषेचा संकोच आतां इतका अतोनात होऊन गेलेला आहे कीं ती यद्यपि अद्याप सपशेल मरून गेलेली नाही तत्रापि सध्यां ती फक्त धुगधुगी धरून आहे हें कबूल करणें भाग आहे. अशा स्थितींत आपल्यापुढें असा प्रश्न आहे कीं मराठी भाषेच्या संबधानें आपण आतां कोणतें धोरण ठेवावें ? (१) मरत व संकोचत जात आहे तशीच तिला मरत व संकोचत जाऊं द्यावी व तिच्या ऐवजीं सररहा इंग्रजी भाषा घरीं दारीं प्रचलित होत आहे ती जास्त जोरानें आणिक प्रचलित करावी, किंवा (२) तिची कड घेऊन व आपलें सर्व बळ खर्चून तिचें साहित्य करावें ? पहिला मार्ग, कळत म्हणा, न कळत म्हणा, आपण स्वीकारिलेलाच आहे. तेव्हां ह्या मार्गांत आपल्याला कोणकोणत्या अडचणी येणार आहेत त्याचा आतां विचार करणें अवश्य दिसतें. स्वभाषेच्या सद्यःस्थितीचें, प्रगतीचें व प्रतिगतीचें प्रत्यवलोचन आपण कोणत्या हेतूनें करतां ? आपलें स्वत्व रहावें, आपलें राजकीय, वैय्यापारिक, धार्मिक, वाङ्म-

यिक वरें व्हावें, आपण पृथ्वीतलावर कोणी आहोंत अशी स्थिती आपणांला प्राप्त व्हावी, आपल्या सनातन संस्कृतीचा बोलबाला व्हावा, असा ह्या प्रत्यवलोकनाचा हेतू असणार व आहे, हें उघड आहे. त्याशिवाय आपण येथें जमलोंच नसतो. तो हेतू स्वभाषा मरू देऊन व इंग्रजी भाषा घरीं दारीं प्रचलित केली म्हणजे इंग्रजांचें स्वातंत्र्य, स्वराज्य, व्यापार व शास्त्रकला आपल्या होतात अशांतला विलकुल प्रकार नाही. इंग्रजी जन्मभाषा यद्यपि आपण केली, तथापि स्वातंत्र्य, स्वराज्य, व्यापार व शास्त्रकला हस्तगत करण्यास आपणा स्वतःला स्वार्थत्यागपूर्वक कष्टी मेहनत केली पाहिजे. कष्टी मेहनत न केली, तर स्वातंत्र्य, स्वराज्य व शास्त्रकला यांचें परिशीलन करणाऱ्या सर्वसमर्थ अशा इंग्रजांचे कारकून हमाल सध्यां आहोंत त्याचप्रमाणें पुढेंहि राहूं. फरक एवढाच होईल कीं सध्यां इंग्रजी मराठी अशी मिश्र भाषा आपण वापरतो ते निव्वळ इंग्रजी किंवा पिज्यन इंग्रजी वापरूं लागूं. तेव्हां इंग्रजी भाषेच्या स्वीकारानें आपली प्रगति होईल, असा यत्किंचित्हि संभव दिसत नाही. स्वत्वांत जर स्वभाषेचा समावेश होत असेल तर इंग्रजी भाषा स्वीकारल्यानें मराठी भाषेला म्हणजे स्वत्वाला मात्र आपण मुकूं. तेव्हां इंग्रजी भाषेला जन्मभाषा करण्यापासून आपल्याला स्वत्वाच्या, स्वसंस्कृतीच्या किंवा स्वराज्याच्या दृष्टीनें काहीं मदत होण्याचा फारसा संभव दिसत नाही. आतां बंगाली, पंजाबी, हिंदी, तामील, तेलगू, ब्रम्ही, वगैरे होद्यमाण राष्ट्रांतील लोकांशीं व्यवहार चालविण्यास इंग्रजी उपकारक होईल या आशेनें इंग्रजी भाषा जन्मभाषा करण्याच्या नादास सर्व आपण लागलों, तर तो नाद पुरा होण्यास व सफलतेस येण्याला एक मोठी अट आहे. ती अशी कीं इंग्रजांचें अधिराज्य अफगाणिस्तानापासून चीनपर्यंत निदान चार पांचशें वर्षे तरी टिकेल अशी खात्री पाहिजे. कारण सगळ्या हिंदुस्थानची जन्मभाषा यच्चावत् सर्व लोकांत इंग्रजी होण्यास कर्मांत कमी पांच चारशें वर्षांची अवधि पाहिजे. आजपासून पांचशें वर्षे इंग्रजी राज्य टिकेल काय ? इतिहासाची सहा घेतां असं दिसतें कीं गेल्या तीन हजार वर्षांत महाराष्ट्रांत

जी निरनिराळीं राज्ये होऊन गेलीं त्यांची भरभराटीची व ऐन उमेदीची सरासरी ह्यात दोन अडीचशें वर्षांहून जास्ती नसते. ज्ञातवाहन, पूर्व-चालुक्य, राष्ट्रकूट, उत्तरचालुक्य, यादव, मुसुलमान व मराठे ह्या सातांनीं एकंदर अठराशें वर्षे महाराष्ट्रावर राज्य केलें, म्हणजे ह्यांपैकीं प्रत्येकाच्या वाऱ्यांस सरासरीनें अडीचशें वर्षे येतात. सदर प्रमाण जर प्रस्तुत रियासतीला लावलें, तर महाराष्ट्रावर इंग्रजाची सत्ता आणीक दीडशें वर्षे राहिल असें म्हणावें लागतें. महाराष्ट्रांतील सर्व लोकांची जन्मभाषा इंग्रजी होण्यास निदान पांचशें वर्षांचा तरी अवधि अवश्यमेव पाहिजे असा अंदाज वर केलेला आहे. त्या अंदाजाला येतीं दीडशें वर्षे पुरत नाहीत. तेव्हां देशांत इंग्रजी भाषा जारीनें प्रचलित करण्याचा बूट जरा मागेच ठेवावा लागतो. आपण इंग्रजी भाषा बोलण्याच्या ऐन रंगांत व उमेदींत यावें आणि इंग्रजी भाषेचे मूळ उगम जे इंग्रज त्यांनीं आपणांला निरुपायानें सोडून जावें, असें झाल्यास हातची मराठी तर गेलीच. परंतु उसनी इंग्रजीहि निसटून जाई. असे प्रकार घडलेले इतिहासांत नमूद आहेत. जुन्या त्रिटनांत रोमन लोकांच्या ल्याटिन् भाषेचा दाखला सर्वांना माहीतच आहे. सीलोनांत डच भाषेचाहि असाच फजिता उडाला. डच लोकांच्या रशियांतील डच भाषेचा जो प्रसार होऊं लागतो, तो डच लोकांच्या हातून इंग्रजांनीं सीलोन हिसकावून घेतलें आणि डच भाषेच्या ऐवजीं इंग्रजी भाषा सुरू केली. तेव्हां तत्रस्थ नेटिव्हांना डच सोडून इंग्रजीचा आश्रय करावा लागला. असले हाल टाळावयाचे असल्यास स्वभाषा जी मराठी तिचीच कास बळकट धरून वसण्यांत स्वार्थ ऊर्फ शहाणपणा नाही काय ? कोणी म्हणेल कीं, पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच इत्यादि लोक जसें मागे पडले तसे इंग्रज पडणार नाहीत; कारण ह्या तीनहि लोकांहून इंग्रज जास्त हिकमती आहेत. तर त्याहि बोलण्यांत विशेष अर्थ नाही. लढाईत जयश्री कोणाला बरील ह्याचा कांहीं नेम नसतो. स्पेन्, पोर्तुगाल, हालंड, फ्रान्स्, इंग्लंड, जर्मनी, रशिया इत्यादि राष्ट्रांचे चढउतार गेल्या पांचशें वर्षांत आपल्या दृष्टीस पडलेले आहेत. युरोपांत ज्या

राष्ट्राचा चढ होईल त्या राष्ट्राच्या ताब्यांत पृथ्वीवरील हिंदू, मुसलमानी व चिनी देश जात आलेले आपण पाहिले आहेत. पर्वाच्या युद्धांत युनायटेड स्टेट्स् न पडती व जर्मनीचा जय झाला असता तर इंग्लंड व फ्रान्स् यांच्या कालनी व डिपेंडंसी जर्मनीच्या ताब्यांत जात्या व हिंदुस्थानांतील आपणां गुलामांवर इंग्रजी विसरून जर्मन भाषा शिकविण्याचा प्रसंग ओढवला असता. वाटलूंच्या लढाई नंतर पृथ्वीचे अग्रेसरत्व इंग्लंडच्या हातीं गेलें तें गेल्या युद्धांत इंग्लंडच्या हातून निघून सध्यां युनायटेड स्टेट्स्च्या हातांत पडलें आहे. युरोपांत जे वनाव वनतील त्यांच्या आधीन हिंदुस्थानची भवितव्यता येत्या हजार वर्षांत होणार हें निश्चित दिसतें. इंग्लंडचा पराभव होऊन पृथ्वीवर फ्रान्स् अग्रेसर झालें, फ्रान्स्चा पराभव होऊन जर्मनी अग्रेसर झाला. जर्मनीचा पराभव होऊन युनायटेड स्टेट्स् अग्रेसर झालीं. युनायटेड स्टेट्स्चा पराभव होऊन जपान अग्रेसर झालें, तर फ्रान्स्, युनायटेड स्टेट्स्, जर्मनी, जपान इत्यादींच्या मालकींत हिंदुस्थान जाईल व त्याला त्या त्या भाषा निरुपायानें बोलाव्या लागतील. असाहि तर्क केला असतां चालेल कीं इटली, जुगास्लोव्हिया, ग्रीस इत्यादि सध्यां क्षुद्र दिसणाऱ्या राष्ट्रांच्याहि ताब्यांत येत्या हजार बाराशें वर्षांत हिंदुस्थान केव्हां ना केव्हां तरी जाण्याचा संभव आहे. किंवा असाहि मोक्या व नून येईल कीं पृथ्वीवरील शास्त्रसमर्थ अशा दहा पंधरा राष्ट्रांत पृथ्वीवरील हिंदुस्थान, अफगाणिस्तान, इराण, मेसोपोटोमिया, आशिया मायनर, इजिप्त मोरोक्को वगैरे झाडून साऱ्या गुलाम देशांची सारखी वांटणी होऊन हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या प्रांतांत इंग्रजी, फ्रेंच, जर्मन, ग्रीक, रशियन, जपानी वगैरे भाषा एकसमयावच्छेदानें, प्रचलित होतील. तात्पर्य, जो जो धनी भेटेल त्या त्या धन्याची भाषा महाराष्ट्राला येत्या हजार बाराशें वर्षांत वापरावी लागण्याचा बहुत संभव आहे. अशा सांभाविक स्थितींत इंग्रजीवर भरंवसा ठेवून पांच चारशें वर्षांत महाराष्ट्राची भाषा इंग्रजी होईल व तिचा उपभोग आपणांस पुढें बराच काल निर्धास्तपणें घेत रहातां येईल अशी आशा बाळगण्याची सोय नाहीं. अशा सांशयिक व डळमळित स्थितींत—

स्थितीत म्हणण्यापेक्षा—चलच्चिचलीत महाराष्ट्रात कोणता मार्ग स्वीकारावा—

(१) इंग्रजीचा आश्रय करावा, (२) किंवा मराठीला चिकटून रहावे

(३) किंवा दैवावरती हवाला ठेवून तुकोबाच्या म्हणीप्रमाणे स्वस्थ

बसून जें जें होईल तें तें पहात रहावे—ह्या तिरपगड्या पत्राचा उलगाडा

आपल्यासारख्या कवींच्या म्हणजे कर्त्या व्यक्तींच्या विचाराचा विषय

ज्ञात्यास तदुपबृंहणार्थ कांहीं सूचना आपल्यापुढे मांडता येण्यासारख्या

आहेत.

ग. भा. निरंतर / वि. वि. देव

मा-
२४६

११. इंग्रजीला एकान्तिक काट देण्याची तुमची इथ्या नाही. इंग्रजीतून

व्यवहार न करण्याची तुमची ताकद नाही. इंग्रजीपासून अलग रहाण्याची

तुमची सोय नाही. तेव्हां तुम्हांला एकच मार्ग शिल्लक राहातो. इंग्रजीच्या

हल्ल्याने मराठीचा जेवढा चुराडा होईल तेवढा निमूटपणे व संतभावाने

होऊन द्याव्याचा एवढेच तुम्हांला शक्य आहे. त्या चुराड्यांत शेंकडा शंभर

इंग्रजी शब्द यद्यपि तुमच्या भाषेत शिरले तथापि त्यांपैकीं बहुतेक सर्व शब्द

अपभ्रष्ट होऊन गेल्याशिवाय तुम्हीं त्यांच्यावर आपलेपणाचा शिक्रा मारणार

नाहींत, ही एक समाधानाची बाब तुमच्या बाजूची दिसते. कदाचित् असेंहि

होण्याचा बहुत संभव आहे कीं इंग्रजी अपभ्रंश शेंकड्यांनीं घेण्याचा दुर्धर

प्रसंगच तुम्हांवर ओढवणार नाही. तुमच्या भाषेचा जसा क्षय होणार तसाच

तुमच्यांतील शिष्ट जे ब्राह्मण त्यांचा क्षय होऊन, तुम्ही तुमच्या धन्याचे केवळ

गुलाम किंवा सनदी मजूर होऊन जाल व तुमचा शब्दकोश इतका रोडावून जाईल

कीं तुमच्या धन्याच्या भाषेतील लक्षावधि शब्दांतून पांच पन्नास खाण्यापिण्याच्या

व मजुरीच्या धंद्याच्या शब्दांपलीकडे तुमचा शब्दकोश फोंफावणार नाही.

तुम्हीं काय व्हाल व तुमची भाषा कशी होईल तें पहावयाचें असल्यास

दूरच्या फिर्जात किंवा केनियांत जा किंवा इतका लांबचा प्रवास तुम्हांला

झेंपत नसल्यास जवळच्या गोव्यांत शिरा आणि तेथील क्रिस्ताव चेडयांच्या

मराठी भाषेची त्यांच्या पोर्तुगीज धन्याच्या भाषेखालीं कोण दुर्दशा उडून

गेली आहे ती पहा. तीच दशा किंवा तीहूनहि निकृष्ट किंवा कुश दशा

तुमच्या भाषेची तुमच्यावर येणाऱ्या फ्रेंच, जर्मन, इटालियन, ग्रीक व जपानी धन्याच्या भाषेच्या रेखापुढे होऊन जाईल. कदाचित् असेंहि होईल की पृथ्वीवरील शास्त्रसंपन्न राष्ट्रांची लोकसंख्या तुमच्या लोकसंख्येहून अनेक पटीने वाढत आहे ती आणिक वाढून तुम्हांला गुलाम किंवा सनदी मजूर म्हणून देखील तुमच्या देशांत तुमचा धनी ठेवू इच्छिणार नाही आणि तुम्हीं पृथ्वीच्या पाठीवरून नष्ट होऊन जाल. आणि असें झाल्यास,—असें होण्याची स्पष्ट चिन्हे दिसत आहेत—सर्वच ग्रंथ आटपला. तुमच्या मराठी भाषेचे, मग, साहित्य करण्याचे प्रयोजनच राहात नाही.

१२. मराठी भाषेचे साहित्य करण्याला आपण जमला नाहीत. परंतु ती भाषा अद्याप सपशेल मेली नसली तरी लवकरच जर मरून जाणार हें निश्चित आहे तर तिचे साहित्य करण्याच्या खुळ्या नादास लागणें आपल्यासारख्या विचारवंताला युक्त दिसत नाही. ही सल्ला न पटून मराठी भाषेचे साहित्य करण्याचा आपण आग्रहच धरलां, तर तो आग्रह सफलतेस कसा नेता येईल ह्या बाबीचा विचार गमतीखातर केला असतां घटकाभर करमणूक होण्याचा संभव नाही असें नाही. चालला आहे हा प्रकार जर असाच चालला तर मराठी लवकरच मरून जाणार म्हणून वर सांगितले. तेव्हां सध्यां मराठीचे साहित्य करणें म्हणजे तिचा मृत्यू कशांनें टळेल तें पहाणें एवढाच प्रश्न शिल्लक राहतो. व्याकरण, कोश, वृत्तरचना, शास्त्रीय परिभाषा हे मराठी भाषेच्या साहित्याचे सध्यां विषयच होऊं शकत नाहीत. आधीं ती जगेल कशी, ह्या बाबीकडे प्रथम व एकमेव अद्वितीय लक्ष पुरविलें पाहिजे. मराठीला जगवावयाची म्हणजे तिला मारण्याला प्रोत्साहक जीं कारणें झालीं तीं काढून टाकण्याचा एकनिष्ठ प्रयत्न करावयाचा. मराठी भाषा मारण्याला प्रोत्साहक जीं कारणें झालीं त्यांचीं याद अशीः—

(१) परकीय राज्यसत्तेचा सर्व व्यवहार इंग्रजींत चालतो.

(२) स्वकीय राजकीयादि संस्थांचा सर्व व्यवहार इंग्रजींत चालतो.

(३) ग्रंथकार व इंग्रजीशीक धंदे, पत्रव्यवहार व ग्रंथलेखन इंग्रजीत करतात.

(४) सर्व हिंदुस्थानचें व आशियामायनरपासून चीनपर्यंतच्या लगतच्या देशांचें मिलून एक राष्ट्र बनविण्याच्या खुळ्या समजुतीच्या पोषणार्थ इंग्रजीचा स्वीकार.

हे चार मराठी भाषेला मृत्युपंथास लावणारे जबरदस्त महारोग आहेत. हे महारोग काढून टाकिल्याशिवाय मराठीची प्रकृति सुधारावयाची नाही व तिचा मृत्यु टळावयाचा नाही. परकीय धन्याच्या अमलाखाली आलेल्या व येणाऱ्या इजिप्तपासून चीनपर्यंतच्या व काश्मीरपासून बोर्नियोपर्यंतच्या सर्व टापूंचें एकराष्ट्र बनविण्याची पोरकट कल्पना तुम्ही जेव्हां आपल्या श्रद्धाळू डोक्यांतून झाडून टाकाल व केवळ महाराष्ट्राचें, कदाचित् त्यांतील एखाद्या सुटसुटीत अशा लहानग्या टापूंचें, राष्ट्र बनविण्याची स्वल्प परंतु सुलभ महत्त्वाकांक्षा वाळगूं लागाल, तेव्हां पांचशें भाषांची एक भाषा करण्याच्या व्यर्थ व आमक मोहांतून सुटून तुमचें एकच एक लक्ष्य स्वभाषा जी मराठी तिजकडे जाईल. पांचशें भाषा बोलणाऱ्यांचें एक राष्ट्र बनविण्याची कल्पना ज्या धूर्तानें तुमच्या डोक्यांत कोंबली त्याला ह्या हिंदुस्थानांतच म्हणून जय आला. यूरोपांतहि असली एकभाषेची कल्पना तत्रस्थ व्यवहारांत मुत्सद्यांनीं ती ऐकिल्याक्षणेंच फेटाळून लाविली असती. एक राष्ट्र बनविण्याची ही धूर्त कल्पना एकदां नाहीशीं झाली म्हणजे तुमच्या काँग्रेसेस व कान्फरन्सेस नामशेष होतील; हा फायदा होईल, परंतु आपली राजकीय उन्नति कुंठित झाली अशी विचित्र भीति तुमच्या हृदयांत उत्पन्न होईल. परंतु काँग्रेसदि सर्भांपासून तुमचें कांहीं राजकीय हित झालें आहे किंवा होणार आहे ही आशाच मूळांत अवास्तव आहे. भूमध्यसमुद्रापासून पासिफिक महासागरापर्यंतच्या टापूंचें किंवा बुखाऱ्यापासून सिंगापुरबोर्नियोपर्यंतच्या टापूंचें किंवा अटकपासून कलकत्यापर्यंतच्याहि टापूंचें कधीं काळीं एक भाषा बोलणारें एक राष्ट्र होईल असा संशयसुद्धां मनांत आणण्याचें

कारण दिसत नाही. / एकराष्ट्रत्वाची कल्पना व ती अमलांत आणण्याची खटपट करणाऱ्या काँग्रेसीसादि संस्था सोडून दिल्या म्हणजे मराठी भाषेला मृत्युपंथास लावणारे दोन महारोग तुमच्या पाठीमागून सुटले / तिसरा महारोग म्हणजे पोटाचे धंदे, खासगी पत्रव्यवहार व ग्रंथ इंग्रजीतून साधण्याच्या कृत्रिम हव्यासाचा. ह्या महारोगाच्या कचार्जीतून सुटावयाचें म्हणजे पोटाचे धंदे इंग्रजीतून करण्याची घाणेरडी चटक सोडून घावयाची / सध्यांच्या शाळा, कोटें, रेल्वे इत्यादि संस्थाशी संबंध सोडल्याविगर ही दुष्ट व घातुक संवय सुटावयाची नाही. / वाचक मिळवित व जाणल्यांकडून वाडावा व्हावी ह्या आशेनें तुमच्यांपैकीं कित्येक लोक इंग्रजीतून लिहितात. / परंतु ही खुळी आशा सोडून देऊन मराठीतच लिहिण्याची प्रतिज्ञा तुम्हीं केल्याशिवाय मराठीचा मृत्यु टळावयाचा नाही. / मराठी भाषा जगवावयाची असेल तर सध्यांच्या शाळा, कोटें, रेल्वे ह्यांचे मुखावलोकनहि तुम्हीं करणार नाही; मारावयाची असेल तर त्यांना कवटाळल्यावांचून रहाणार नाही. परंतु तुमच्या वर्तनावरून तर स्पष्ट दिसतें कीं सध्यांचीं शाळा कोटें वगैरे तुमच्यांपैकीं कांहीं थोड्या लोकांना सोडावयाचीं आहेत व बऱ्याच लोकांना सोडावयाचीं असलीं तरी सुटत नाहीत. सध्यांच्या राशियतीत तुम्ही इतकें गुरफटून गेलां आहांत कीं तींतून बाहेर पडण्याचा मार्ग तुमचें पोट तुम्हांला सुचूं देत नाही. / तुमचें पोट तर चाललें पाहिजे आणि भाषा तर जगली पाहिजे अशा पेंचांत तुम्हीं आहां. / ह्याला एकच एक उपाय म्हणजे तुम्हांला स्वराज्य मिळविलें पाहिजे व शाळा कोटें व रेल्वे ह्यांचा व्यवहार तुमच्या स्वभाषेंतून चालू केला पाहिजे. स्वराज्य मिळविण्याला दोन मार्ग आहेत; एक सशस्त्र प्रतिकाराचा म्हणजे शस्त्रांनीं लढण्याचा आणि दुसरा अशस्त्र प्रतिकाराचा म्हणजे असहकाराचा—दोन्हीं मार्ग तुम्हांला मानवत नाहीत असें तुमच्या गेल्या शंभर वर्षांतलें वर्तन सांगतें. सशस्त्र प्रतिकार करण्याकरितां युरोपियन शास्त्रसिद्धि तुम्हीं बिलकूल केलेली नाही. अशस्त्र प्रतिकार पोटाचें भय तुम्हांला करूं देत नाही. बंगाल, मद्रास, दिल्ली, अयोध्या, पंजाब, गुजराथ, मलयालम्, भ्रैसूर, इत्यादींतील लोकांच्या

सेवेने व साह्याने इंग्रजांनी तुमचें मराठेशाहीतील स्वराज्य व साम्राज्य हरण केलें. सबब काँग्रेसीसदि रायकीय संस्था काढून हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांत एकराष्ट्रीयत्वाची भावना पसरविण्याचा रानडे वगैरे मुत्सद्दयांनी उद्योग केला. त्या उद्योगाला मुसलमान आड येऊं लागले. त्यांना ते म्हणतील ते लाड, पुरवून जोडून घेण्याचा प्रयत्न टिळकादि मुत्सद्दयांनी केला. आतां ब्राह्मणेतर अस्पृश्य इत्यादि तुमच्याविरुद्ध उठणाऱ्या लोकांना तुम्ही अशींच आमिषें दाखवून जोडून घ्याल. नंतर तुमचा स्त्रीवर्ग तुमच्याविरुद्ध उठविला जाईल. त्यांचीहि समजूत तुम्हांला पाडावी लागेल. पुढें आफ्रीडी, पठाण, गोंड, खोंड, कातकरी, भिल्ल इत्यादि आदिसमाज तुमच्याविरुद्ध उठविले जातील. त्यांचें सांत्वन तुम्ही करित बसाल. अशीं तुमचीं सुमारे पांचशें वर्षे सांत्वनांत जातील. नंतर तुम्ही इंग्रजांशीं दोन हात करण्याचा विचार कराल तों तुम्हांला असें आढळून येईल कीं, शास्त्र व शस्त्र ह्यांच्या अभावीं तुम्ही केवळ लोळेंगोळे आहांत. म्हणजे सशस्त्र प्रतिकाराच्या कामीं तुम्ही सध्यां जितके लोळेंगोळे आहांत तितकेच किंवा त्याहूनहि जास्त लोळेंगोळे पांचशें वर्षांनंतर असाल. अशस्त्र प्रतिकार तर मुळांतच तुमच्या पोटाआड येतो. नोकऱ्या सोडून पोट कसें भरेल याची तुम्हांला विवंचना पडते. परंतु तुमच्या नोकऱ्या मुसलमान, ब्राह्मणेतर, अस्पृश्य, आफ्रीड, कातकरी, भिल्ल, खोंड, गोंड, नाग, इत्यादि लोक एकामागून एक हिसकावून घेण्यास पुढें ढकलले जातील; तेव्हां तुमच्या नोकऱ्या तर तुमच्या हातच्या जातील आणि पोटाचें भय मात्र तुमच्या हातांत शिल्लक राहिल. मामलेदार, हेडक्वार्टर, हेडमास्तर, इन्स्पेक्टर, मोठा ग्रॅज्युएटच असावा लागतो असें नाहीं. कनिष्ठ शिक्षणाच्या मुसलमानांकडून, अस्पृश्यांकडून, गोंडांकडून किंवा खिस्त्यांकडून तें काम करवून घेण्याची करामत व हिकमत तुमच्या धन्याच्या ठायीं अमूष आढळून आलेली आहे. पोटाच्या पाठीमागें लागलेल्या तुम्हांला असें अनेक शतकें झकवितां येईल. येणेंप्रमाणें सशस्त्र प्रतिकार किंवा अशस्त्र प्रतिकार ह्यांपैकी कोणताहि प्रतिकार करण्यास तुम्ही नालायक आहांत. तेव्हां उघडच झालें कीं, चालली आहे हीच स्थिति तुम्हांला पसंत आहे व मरत आहे त्या

प्रमाणेंच तुम्ही आपली स्वभाषा मरत जाऊं देणार आणि निर्गल निर्लज्जता पदरीं येऊं नये म्हणून तिचें साहित्य करण्याचें पोकळ अवडंबर माजविणार.

१३. असें जर आहे, तुमची भाषा जर पोटाकरितां व मिळणाऱ्या किंवा न मिळणाऱ्या मानाकरितां तुम्हीं मरत जाऊं देत आहां, तर तिचें साहित्य करण्याकरितां संमेलनें भरविण्याच्या हास्यास्पद खटपटी तुम्हीं कोणत्या तोंडांनं करतां ? तुम्हीं गेल्या पंचवीस तीस वर्षांत बरींच संमेलनें भरविलीं. त्यांपासून मराठी भाषेचें साहित्य तुमच्या हातून कांहींएक झालेलें दिसलें नाहीं. तुमच्याजवळ द्रव्य नाहीं, तुमच्याजवळ नियम नाहीं, तुमच्याजवळ शस्त्र नाहीं, तुमच्याजवळ शास्त्र नाहीं, शास्त्र मिळविण्याला लागणारी तपश्चर्या करण्याची तुमची ताकद नाहीं, लढण्याचें सामर्थ्य व साहस नाहीं, रसण्याचें कौशल्य नाहीं; तेव्हां तुम्हीं, तुमचें राष्ट्र, तुमचे लोक, तुमचा समाज, तुमचा धर्म, तुमचे देव व तुमची भाषा ह्यांनीं मृत्युपंथ धरिला ह्यांत विचित्र असें काय झालें ? मृत्युपंथास लागलेले जे तुम्हीं ते मृत्युपंथास लागून मडें वनत चाललेल्या तुमच्या भाषेचें साहित्य करण्याच्या गोष्टी बोलतां हेंच विचित्र आहे. गुजराथी, बंगाली, हिंदी, वगैरे लोक गचाळ साहित्यसंमेलनें प्रेमानें भरवितात म्हणून अनुकरणानें तुम्हांलाहि साहित्यसंमेलन भरवावयाची हुकूम येते. तुमची मराठी भाषा जशी मरत व बुडत चालली आहे तशाच बंगाली, हिंदी वगैरे सर्व भाषा मरत व बुडत जात आहेत. मरतां मरतां चिपळूणकर, वगैरेसारखा एखाद दुसरा काजवा तुमच्यांत अधून मधून लिकलिकतांना आढळतो. परंतु एखाद्या पांखतुड्या कोकिलाच्या आगमनानें किंवा काजव्याच्या लिकलिकण्यानें वसंतऋतु झाला असें जसें म्हणत नाहीं, त्याप्रमाणेंच एखाद दुसरा थोडासा जातिवंत ग्रंथकार तुमच्यांत निघालासें वाटलें म्हणून तुम्हीं जिवंत आहांत असें म्हणण्याचें धाष्टर्य करवत नाहीं. // पृथ्वीवरील शास्त्रसंपन्न राष्ट्रांचें त्याच्या सोईचें असल्यास, येत्या हजार दोन हजार वर्षे तुम्हीं गुलाम रहाणार हें तुम्हीं आपल्या वर्तनानें जगाच्या निदर्शनास स्पष्ट आणून दिलेलें आहे. गुलामांना स्वतंत्र विचार करणारी स्वतंत्र भाषा असलेली इतिहासांत कोठें

नमूद नाही. करतां दुःखानें तुमच्या वतीनें असा निर्णय घ्यावा लागतो कीं तुमच्या सध्यांच्या ह्या स्थितींत साहित्यसंमेलनें भरविण्याची दगदग तुम्ही न केली तरी मुमूर्षु मराठीचें मोठेंसें नुकसान होण्याचा संभव नाही.

१४. गेल्या वीस पंचवीस हजार वर्षांत शेकडों समाजांवर, तुमच्यावर सध्यां जी भयंकर आपत्ति ओढवली आहे तशी आपत्ति ओढवून त्यांचें नाममात्रहि राहिलें नाही. नशीब तुमचें कीं, तुम्हीं अद्याप नामशेष झालां नाही—तुमच्या देशांतून तुमची अद्याप उचलबांगडी व्हावयाची आहे, अद्याप तुमची भाषा धुगधुगी धरून आहे, तिला पुनः सजीव करण्याची इच्छा अद्याप जर तुमच्यांपैकीं कोणांत निरतिशय वसत असेल व त्याकरितां जर तुम्हांपैकीं कोणी संमीलित झालां असाल, तर तत्संबंध उपाय शोधून काढण्याच्या कामास आतां तुम्ही निरलसपणें लागावें अशी अध्यक्ष या नात्यानें विनंती आहे. भाषेंत नवीन वृत्तें आणावीं कीं नाही, भाषेंतून जुनें यावनी शब्द निवडून फेंकून द्यावे कीं न द्यावे, नवीन इंग्रजी शब्द घालावे कीं न घालावे, वगैरे वस्तुतः शुद्धक परंतु अपाततः, महत्त्वास चढलेले प्रश्न तुमच्या विचाराचे विषय, वेळ भरून काढण्याकरितां, थोडे फार झाले असतां घटकाभर मौज होईल. परंतु, जिची शुद्धि, संस्करण व अलंकरण तुम्ही करूं पहातां त्या तुमच्या मराठी भाषेचा समीपासन्न मृत्यु कसा टळेल हें पाहणें तुमच्या संमीलित विचाराचा एकमेव अद्वितीय विषय होणें सध्यां समीचीन दिसतें. कदाचित् विचारलें कीं, शके १७४० पासून शके १८४७ पर्यंतच्या अवधीत ग्रंथ, निबंध, वर्तमानपत्रें, भासिक पुस्तकें, व कविता मराठींत मंदच कां होईना परंतु उत्तरोत्तर वर्धमान श्रेणीनें वाढत आहेत, तेव्हां मराठीचा संकोच होत आहे व मराठी भाषा मरत आहे म्हणून कसें म्हणतां ? ह्या प्रश्नाला उत्तर असें आहे कीं शके १७४० च्या पूर्वी स्वराज्यांत व साम्राज्यांत सर्व राजकीय, वैय्यापारिक व खाजगी व्यवहारांत मराठीचा उपयोग इतक्या अवाढव्य प्रमाणावर होत होता कीं त्या प्रमाणार्शी प्रस्तुतच्या शंभर वर्षांतील मराठी लिखाण तोडून पहातां तें त्याच्या पासंगासहि उतरेल कां नाही ह्याची वानवा आहे.

मागणी तसा पुरवठा

[डॉ. श्री. व्यं. केतकर]

शारदोपासक संमेलन दुसरें

एखाद्या संस्थेचे अध्यक्ष म्हणून भाषण करावयाचें म्हणजे स्वाभाविकपणें त्या संस्थेच्या पूर्वाध्यक्षांनीं काय सांगितलें अगर योजिलें, इकडे लक्ष देणें प्राप्त होतें; कां कीं, संस्थेंत सातत्य असतें आणि त्यामुळें तें राखण्याची जबाबदारी कांहीं अंशीं अध्यक्षीवर पडते. त्यांतल्यात्यांत रा. विश्वनाथ-पंत राजवाड्यांसारख्या जाड्या विद्वानांनीं अगोदरचें स्थान मंडित केलें असलें म्हणजे त्यांनीं आपल्या व्याख्यानांत काय धोरण ठेवलें इकडे लक्ष देणें स्वाभाविकपणेंच अवश्य होतें.

रा. राजवाडे यांना महाराष्ट्राच्या लोकप्रवृत्तीचा सुमारे ४० वर्षे प्रत्यक्ष परिचय आहे. आणि महाराष्ट्राच्या पूर्वकालीन स्थितीचें दुसऱ्या कोणाहि विद्वानापेक्षां त्यांस अधिक ज्ञान आहे. पूर्वतिहासाच्या ज्ञानामुळें राजवाड्यांस महाराष्ट्राविषयीं कांहीं अपेक्षा उत्पन्न झाल्या असतील व ते एखाद्या संस्थेचे अध्यक्ष या नात्यानें जेव्हां बोलले असतील तेव्हां ते त्या अपेक्षा साध्य होण्यासाठीं त्या संस्थेनें म्हणजे विशिष्ट हेतु धरून एकत्र झालेल्या मनुष्यसमुच्चयानें, काय केलें पाहिजे इत्यादि विचार मनांत आणूनच बोलले असतील, अशा भावनेनेंच रा. राजवाडे यांच्या उद्गारांकडे महाराष्ट्र पहाणार हें उघड आहे व त्यांचें गेल्या सालचें व्याख्यान याच दृष्टीनें अवलोकिलें पाहिजे.

संस्थांपैकीं घटनेच्या दृष्टीनें बरीच परिणतावस्थेस पोचलेली संस्था म्हणजे कंपनी होय. तिच्या कायद्यांत कंपनीच्या गाशा गुंडाळण्यासंबंधानें जो कायदा आहे त्यांत कंपनी कोर्टानें सक्तीनें केव्हां मोडावी यासंबंधानें नियम आहे. त्यांत असें आहे कीं, कंपनीचें मूळ अधिष्ठान म्हणजे सबस्ट्रेटम नष्ट झालें

ज्ञानकोशकार कै. डॉ. श्री. व्यं. केतकर

असेल तर कंपनी मोडावी. म्हणजे उदाहरणार्थ, एखादी कंपनी एखाद्या गांवाला घरे वांधण्याकरिता निर्माण केली आणि पुढे काहीं दिवसांनंतर ते गांव राहण्यास अयोग्य असे सरकारने उरविले तर अशा स्थितीत कंपनीचे “ सबस्ट्रेटम ” गेले हे उघड आहे. उदाहरणार्थ जर कंपन्यांचा कायदा खिलाफत कामिच्यांस लागू केला तर खिलाफत कामिच्याहि मोडण्यास हरकत नाही, कां की, खिलाफत नष्ट होऊन तुर्कस्तानांत लोकराज्य झालेले आहे. जेव्हां सबस्ट्रेटम जाते तेव्हां संस्थेच्या अस्तित्वाविषयीच प्रश्न उत्पन्न होतो. सबस्ट्रेटम गेले म्हणून कंपनी मोडण्याचा प्रश्न खरोखर संस्था सुरू झाल्यानंतरचा असतो. पण गेल्या साली आपली संस्था स्थापन होऊन पहात असतांच तिच्या अध्यक्षानींच त्या संस्थेच्या अस्तित्वाच्या उपयुक्ते-विषयी प्रश्न करून तो प्रश्न आपल्या श्रोतृवृंदापुढे टाकिला. संस्थेची सर्व-सामान्य वार्षिक सभा म्हणजे संस्थेचे शेवटचे कोर्ट होय असा तर कायदाच आहे. म्हणजे संमेलनाचे सभासद यांनीच असल्या प्रश्नाचा निर्णय करावयास पाहिजे. या दृष्टीने रा. राजवाडे यांनी जन्मास येऊन पहाणारी संस्था जन्म देणे योग्य आहे काय असा प्रश्न करणे सयुक्तिक होते. त्यांच्या त्यावेळच्या म्हणण्याचा तात्पर्यार्थ असा की, मराठी भाषाच आज मृतकल्प आहे आणि ती उद्यां मरणारच आहे, तर अशा प्रसंगी तिला शृंगारण्याचा तुम्ही प्रयत्न करता, म्हणजे ज्या कामाचा सबस्ट्रेटम नाहीसा होत आहे अशा कामास शृंगारण्यासाठी कंपनी उभारता. असली कंपनी थोडक्या दिवसांतच मोडावी लागेल. तर तुमची ही काढण्याची कल्पनाच वेडी नाही काय ?

सभाध्यक्ष राजवाडे यांनी खटला पंचांना समजावून दिला आणि त्यावर तुम्ही पंचांनी जो काय निकाल दिला तो हाच की, तुम्ही पुन्हा जमावयाचे योजिले आणि सभाध्यक्षाच्या स्थानी मला आमंत्रण केले. यावरून शारदो-पासनेचा धंदा पुढे चालवावा आणि तो चालविणाऱ्यांनी दरसाल एकत्र जमावे असा निर्णय आपण दिला आहोत.

गेल्या साली जे रा. राजवाड्यांचे भाषण झाले त्याचे सिंहावलोकन

करून त्यावर थोडेंसं विवेचन केलें पाहिजे. त्यांच्या व्याख्यानाचे पहिले तीन परिच्छेद प्रास्ताविक विनोदाचे आहेत. रा. रा. राजवाड्यांचें मुख्य म्हणणें त्यांनीं पुढच्या परिच्छेदांत सांगितलें आहे. व त्यांत त्यांनीं असा प्रश्न टाकला आहे कीं, “ मरणोन्मुख मराठी भाषा जिवंत करावी कीं, निराळ्या भाषेचा अंगिकार करून नव्या हुरूपानें आपला कार्यक्रम पुढें चालवावा ” ही पृच्छा त्यांनीं आपल्या मुद्रित व्याख्यानाच्या ज्या ४ थ्या परिच्छेदांत केली आहे, तो परिच्छेद पुन्हां वाचूं.

“ मीमांसेला प्रारंभ करतांना, पहिलें भय मनापुढें उभें रहातें तें असें कीं, जिचा उत्कर्षापकर्ष आपण अजमावूं पाहणार, जिच्यांत ग्रंथसंपत्ति ऊर्फ विचार-संपत्ति आपण निर्भिणार किंवा निर्मिण्याची दिशा दाखविणार, ती ही आपली मराठी भाषा आपले उदात्त हेतू सहन करण्याला व सफलतेस आणण्याला सध्यां लायक आहे कीं लायक नाही ? उदात्त हेतू जिच्या द्वारां तडीस न्यावयाचे ती ही आपली मराठी भाषा मरण्याच्या पंथास तर लागली नाही ? आणि मरण्याच्या पंथास जर लागली असेल तर त्या मढ्याला सजवीत बसण्यांत कोणता शहाणपणा आहे ? मेल्या मढ्याला गाडून ठाकून तांबडतोब मोकळें होणें व नवीन एखाद्या देहाचा अंगिकार करून संसाराला नव्या हुरूपानें लागणें जास्त फळप्रद नाही काय ? ”

पांचव्या, सहाव्या परिच्छेदामध्ये मराठीचा संकोच कसा होत चालला आहे हे त्यांनीं सांगितलें आहे. सातव्या परिच्छेदामध्ये सुमारे १०० महाराष्ट्रीय लेखकांचीं नांवें देऊन त्यांचा खाजगी पत्रव्यवहार कोणत्या भाषेंत चाले, त्यांनीं पुस्तकें कोणत्या भाषेंत लिहिलीं व त्यांची ग्रंथाची भाषा कोणती होती इत्यादि गोष्टींचें विवेचन करून मराठी लेखकांस देखील इंग्रजी भाषा किती चिकटली आहे याचें विवेचन त्यांनीं केलें. पुढील सात परिच्छेदांत ते सांगतात कीं मराठी भाषा मृत्यु पंथासच लागली आहे. तिला जगविण्यांत अर्थ नाही व त्यासाठीं तिचें साहित्य करण्यांत अर्थ नाही हा विचार कायतो खरा व साहित्य करावें

असाच हट्ट तुम्ही धरून बसलां तर तो हट्ट पुरा कसा होईल, या-
संबंधानें विचार करावयाचाच झाला तर तो गमतीखातरच केला पाहिजे,
अशी मांडणी करून त्यांनीं चाललेल्या मराठीच्या ज्हासाला प्रतिकार कर-
ण्याच्या क्रिया सांगितल्या आहेत. त्यांमध्ये, परकीय राजसत्तेचा व्यवहार
इंग्रजांत चालतो. तो देशी भाषेंत चालावयाचा प्रयत्न करा; स्वकीय, राजकीय
किंवा सामाजिक संस्थांचा पत्रव्यवहार मराठींतच करा: जे लोक पत्रव्यवहार व
ग्रंथलेखन इंग्रजांत करतात त्यांस मराठींत करावयास सांगा आणि अतिशय
व्यापक प्रदेशाचें एक राष्ट्र बनविण्याची कल्पना सोडून द्या इत्यादि गोष्टी
त्यांनीं सांगितल्या आहेत. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हटलें म्हणजे भाषेस
चांगली स्थिति आणण्यासाठीं तुम्हांस स्वराज्य मिळविण्याच्या मार्गास लागलें
पाहिजे. हें स्वराज्य मिळविण्याच्या मार्गापैकीं सशस्त्रप्रतिकार किंवा अशस्त्र
प्रतिकार यांपैकीं कोणताच करण्याची तुम्हांस ताकद नाही तर तुम्हीं मराठी
भाषा वेधडक करूं दिली पाहिजे. आणि ती जिवंत राहूं देण्यासाठीं खटपट
करण्यांत कोणताहि मतलब नाही.

रा. राजवाडे यांच्यासारख्या मराठी भाषेच्या आणि महाराष्ट्राच्या
अभिमान्याच्या तोंडून, पण भाषा जगते कशी, मरते कशी याविषयीं चिकित्सा
करणारा गृहस्थ व चिकित्सा करणास लायक असा भाषाशास्त्रज्ञ असा ज्या
विषयीं लौकिक आहे अशा मनुष्याकडून वरील प्रकारची आपल्या विचा-
रांची मांडणी झाल्यावर पुष्कळ मंडळी अशी बुचकळ्यांत पडली असतील
की, या गृहस्थाच्या बोलण्याचा अर्थ तरी काय आहे? अध्यक्ष या नात्यानें
बोलतांना रा. राजवाडे हे भाषांच्या उत्पत्तिस्थितिल्याविषयीं नियम सांग-
णाऱ्या तत्त्वज्ञाचा झगा अंगावर घालते झाले आहेत की, युद्धपूर्व नृत्यास
चेतना देणाऱ्या मृदंग्याचा पेहेराव त्यांनीं पत्करिला आहे? आपण या दोन्ही
पेशांमध्ये रा. राजवाडे बोलले असें समजू आणि त्या व्याख्यानांतर्गत
विधानांचा विचार करूं.

रा. राजवाडे हे भाषाशास्त्रज्ञ पडले, त्यांनीं अनेक भाषांची उत्पत्ति,

विकास आणि लय हीं अभ्यासिलीं आणि त्यामुळें त्यांस असें वाटूं लागलें कीं, भाषेचें जीवित फार तर हजार पासून २ हजार वर्षे, आणि कांहीं भाषांचें जीवित तितकेंहि नाहीं आणि मराठीचें आयुष्य किती हें अजून दिसावयाचेंच आहे. त्यांस असें वाटतें कीं महाराष्ट्रीचें जीवित कशावशा स्वरूपांत खिस्तोत्तर पहिलीं हजार वर्षे टिकलें, तर संस्कृत भाषेचें अस्तित्व त्याच्यापूर्वीं हजार पंधराशें वर्षे टिकलें असेल. वैदिक भाषा व वेदपूर्व भाषा या त्यांच्याहि पूर्वींच्या. वेदपूर्व भाषा कोणकोणतीं स्थित्यंतरे पावत वैदिकभाषा स्वरूपास पोहोंचली याविषयी रा. राजवाडे यांनीं विचार केलेला आहे. असलीं लांब लांब युगस्वरूपीं कालान्तरे आणि भाषेसारख्या दीर्घायुषी संस्थांचीं जीवनवृत्ते पाहण्याची संवय असलेल्या राजवाड्यांची स्वाभाविकपणें अशी दृष्टि झाली असेल कीं, मराठीच्या भरभराटीचा काल होऊनच गेला. आतां यावयाचा तो अंतिम कालच होय. मराठीची बाल्यावस्था जर ज्ञानेश्वरपूर्वकालीं म्हणावी व प्रौढावस्था मोरोपंतांच्या म्हणजे पेशव्यांच्या कालीं म्हणावी तर आजची स्थिति उतारपणाच्या काळची कां समजू नये ? आजचें वाढतें वाडण्य खरोखर पाहतां फार थोडें आहे. आणि जी वाढ दिसत आहे, तिचेंहि निराळें स्पष्टीकरण करतां येण्याजोगें आहे. ज्याप्रमाणें वृक्ष थोडासा जून झाल्यानंतर जीर्ण होणाऱ्या स्थितीस येऊं लागला म्हणजे त्यास कधीं कधीं पुष्कळ फळें येऊं लागतात असा अनेक बागवानांचा अनुभव आहे, त्याप्रमाणें सध्यांची ग्रंथसंख्या मराठीच्या तारुण्याची दर्शक नसून बार्धक्याची दर्शक असणें शक्य आहे असेंहि राजवाड्यांस वाटणें स्वाभाविक आहे. राजवाडे यांचें अवलोकन अल्पकालदृष्टि आंकडेशास्त्रांचें नसून इतिहासशास्त्रज्ञांचें असल्यामुळें वृद्धिसंकोचाविषयीं त्यांचें मत केवळ गेल्या पन्नास वर्षांचा विकास पहाणाऱ्याहून निराळेंच होणार. शिवाय राजवाडे हे साधे इतिहासशास्त्रज्ञ नसून समाजशास्त्रादि इतिहाससंबद्ध शास्त्रांचे ज्ञाते असल्यामुळें त्यांस कोणतीहि गोष्ट दिसली तरी ती एकाकी न दिसतां अनेक गोष्टींशीं संबद्ध स्थितींत दिसणार, व यासाठीं विशिष्ट गोष्टींच्या वृद्धि-

संकोचावर मत द्यावयाचें झाल्यास ती गोष्ट ज्या इतर गोष्टींशीं संबद्ध आहे, त्यांचें अवलोकन केल्याखेरीज मत देणें योग्य नाहीं असें स्वाभाविकपणें वाटतें. मराठी वाङ्मय हें वाढत जाणार कीं संकोच पावत जाणार हें उर-विण्यासाठीं तें वाङ्मय जीवर अधिष्ठित होतें ती भाषाच जिवंत राहणार कीं मरणार हें ते पाहणार. भाषेचाच उत्कर्षापकर्ष पहावयाचा झाल्यास ती भाषा ज्या लोकांची आहे त्या लोकांच्याच उत्कर्षापकर्षाकडे लक्ष दिलें पाहिजे. आणि या दृष्टीनें भाषेचा उत्कर्ष पहाणें आणि राष्ट्राचा उत्कर्ष पहाणें या गोष्टी एकच आहेत. विश्वनाथपंतांस हेंच दिसलें आणि तेंच त्यांनीं आपल्यापुढें मांडलें. मराठी राज्यांत मराठी भाषेची जी स्थिति होती ती स्थिति आपल्या उरावर दुसरे लोक बसले असतां कशी राहणार ? आपल्या उरावर मात्र दुसऱ्या लोकांस बसूं द्यावयाचें आणि आपल्या भाषेचाच तेवढा उत्कर्ष साधावयाचा हें कसें होईल ? वाङ्मयाचा उत्कर्ष आपली एकंदर आर्थिक व राजकीय मिलून जी सामाजिक उन्नति तीवर अवलंबून आहे, तर सामाजिक विकासाचीं अनेक अंगें ज्यांच्या लक्षांत आलीं आहेत त्यांचें हें एक कर्तव्य उत्पन्न होतें कीं, जेव्हां सामाजिक विकासाच्या अंगांपैकीं एखाद्याच अंगाची जोपासना कांहीं व्यक्ती अगर संस्था करूं इच्छितील तेव्हां त्यांच्या लक्षांत असें आणून द्यावयाचें कीं, तुमचा हा प्रयत्न यशस्वी होण्यास भोंवतालीं दुसऱ्या अनेक प्रकारच्या उन्नत्यर्थ प्रयत्नांचें सहकार्य पाहिजे. आपलें राज्य गेलें, आपलें सामाजिक महत्त्व गेलें आणि आपली भाषा आणि वाङ्मय हीं तेवढीं पुष्ट होत चाललीं असें म्हणण्यास कांहीं तरी पुरावा आहे काय ? इत्यादि गोष्टी रा. राजवाडे यांच्या मनांत येऊन त्यांनीं त्या आपल्यापुढें मोकळ्या मनानें मांडल्या. राजवाडे यांचा गेल्या सालच संदेश हा केवळ लोकांस भेवडवणारा आणि दुर्मुखलेली वृत्ति उत्पन्न करणारा आहे असें कित्येकांस वाटण्याचा संभव आहे. परंतु तशी गोष्ट नाहीं. राजवाडे यांचें भाषण केवळ भेवडणारें नव्हतें, तर तुमच्यांत कांहीं पौरुषत्व आहे काय म्हणून पृच्छा करणारें होतें. तें दुर्मुखलेली वृत्ति उत्पन्न करणारें

खास नव्हतें; कां कीं, त्यांनीं आपल्या वाङ्मयाच्या उन्नतीचाहि मार्ग तित-
क्याच स्पष्ट भाषेत सांगितला आहे. वाङ्मय हें स्वराज्य असलें तर अधिक
फोंफावतें, कां कीं स्वराज्यसंस्था जिवंत ठेवणाऱ्या लोकांसच व्यापक वाङ्म-
याची आवश्यकता आहे; इतर लोकांस फार जाडे विचारहि नकोत आणि
ते विचार मांडणारें वाङ्मयहि नको. कर्तृत्वाचीं शस्त्रें ज्यांच्यापाशीं नाहींत
त्यांस वाङ्मय काय उपयोगी ? ज्या लोकांना स्वराज्य नाहीं त्या लोकांना
उच्च वाङ्मयाची जरूरी कर्धाच भासावयाची नाहीं. निरक्षरासहि गोष्ट सांग-
णारा आवडतो व लावण्या गाणारा आवडतो, त्याप्रमाणेंच आपल्या मुशि-
क्षित वर्गाच्या वाङ्मयविषयक गरजांची आजची स्थिति नाहीं काय ? जंगली
लोकांचीं गाणीं व हिंदुस्थानांतील आजचे देशी वाङ्मय यांमध्ये असलेली
या तऱ्हेची साम्यता राजवाड्यांस भासून त्यांस असें दिसून आलें कीं,
वाङ्मयविकास हा साधावयाचा असेल तर त्याबरोबर राजकीय उच्चताहि
स्थापन झाली पाहिजे, व राजकीय उच्चता स्थापन होण्यास सांस्कृतिक
उच्चता, निदान शास्त्रीय ज्ञानांत उच्चता तरी स्थापन झाली पाहिजे. कां
कीं, या तिन्ही गोष्टी अन्योन्याश्रयी आहेत. तर शारदापासकांनीं वाङ्मया-
विषयींचे अत्यंत क्षुद्र प्रश्न सोडून देऊन अधिक उच्च गोष्टींकडे लक्ष दिलें
पाहिजे आणि त्या गोष्टी म्हटल्या म्हणजे राष्ट्राची शक्ति वाढवीत नेणें व
शास्त्रीय ज्ञानसंवर्धनाच्या एकसारखें मागें लागणें.

रा. राजवाडे यांनीं भाषा मरणारच आहे, तुमच्यामध्ये तिला जिवंत ठेव-
णारा कोणी लायक नाहीं, तुम्ही सर्व क्षुद्र आहांत इत्याहि गोष्टी ज्या सरळ-
पणानें सांगितल्या त्या सांगण्याचा हेतु काय बरें असावा ? हें सांगण्यांत ते
केवळ ऐतिहासिक सत्य सांगत होते कीं, लोकांस चेतना उत्पन्न होण्याकरितां
त्यांस चिडवीत होते याचा निर्णय त्यांचें व्याख्यान काळजीपूर्वक वाचलें
असतां सहज होणार आहे.

रा. राजवाडे यांच्या व्याख्यानाचा मुख्य हेतु हाच कीं वाङ्मयाची
सुस्थिति भाषेच्या सुस्थितीवर अवलंबून असल्यामुळें भाषेचाच उत्कर्ष किंवा

अपकर्ष ज्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय किंवा धार्मिक कारणांमुळे होतो त्यांकडे शारदाभक्तांचें लक्ष जावें, भाषा व वाङ्मय या दोहोंसहि दुर्गतीस नेणाऱ्या कारणांचें महत्त्व इतकें आहे कीं, प्रत्येक शारदासंमेलनाच्या वेळेस त्याची आपणास आठवण व्हावी. त्या कारणांची आपणांस रा. राजवाडे यांनीं आठवण करून दिली हें चांगलें केलें. पण रा. राजवाडे यांच्या भाषणामुळें जर कोणाची अशी समजूत झाली असेल कीं, भाषा खरोखरीच लयास जाईल तर ती समजूत मात्र चुकीची ठरेल. भाषा एकाएकीं मरत नाही. ती सहज मरत असती तर अनेक सामाजिक प्रश्न फार सोपे होऊन गेले असते. राज्यक्रान्ति झाली, परकीय भाषेंत व्यवहार आणि शिक्षण सुरू झालें एवढ्या गोष्टींमुळें जर शेंदीडशें वर्षांत भाषा मरत असती तर दडपलेल्या राष्ट्राचा प्रश्न कमी महत्त्वाचा झाला असता, कां कीं, दडपलेलीं राष्ट्रे स्वभाषानाशामुळें जेत्याशीं सायुज्यता पावून, जित लोकहि जेत्यांच्या उच्च प्रगतीचे भोक्ते झाले असते; परंतु आपणांपुढें जी खरी अडचण आहे ती हीच कीं, भाषा एकाएकीं मरतच नाही. ती दिवसानुदिवस भ्रष्ट होत जाते, आकुंचित शब्दक्षेत्राची होते, भाषेचें सार्वत्रिकत्व कमी होऊन प्रांतिकत्व वाढूं लागतें, व तिच्या पोटभाषा उत्पन्न होतात व या स्थितीचा परिणाम त्या भाषेच्या लोकांची प्रगति खुंटविण्यांत होतो. आयर्लंड आणि वेल्स यांच्यावर इंग्लंड आज ७-८ शें वर्षे आहे. इंग्लिश व वेल्श हे तर अगदींच शेजारी, दोघेहि प्राटेस्टंट व त्यामुळें एकमेकांशीं लग्नव्यवहार करणारे असे असूनहि वेल्समधील भाषा नष्ट झाली नाही.

जेव्हां भाषा नष्ट होत नाही तेव्हां व तीवर वर सांगितलेले परिणाम घडतात तेव्हां त्या लोकांची सामाजिक स्थिति अशी होते कीं, त्या लोकांतील सुशिक्षित व पुढारलेला वर्ग आपल्या राष्ट्रीय कक्षेंतून सुटून जेत्यांच्या भाषेचें शिक्षण घेतो व त्याच्या कक्षेंत शिरतो. आणि सामान्य जनतेची संस्कृति कनिष्ठ होत जाते. कां कीं, त्या राष्ट्रांतील अत्यंत सुशिक्षित व महत्त्वाकांक्षी वर्ग त्या राष्ट्रांचें वाङ्मय व भाषा सोडून जेत्याची भाषा वापरतो व बऱ्याच

मोठ्या जगांत प्रवेश करून आपली उन्नति साधून घेतो, व देशी लोकांच्या भाषेच्या सेवेला कमी महत्त्वाकांक्षी किंवा कमी सुशिक्षित वर्ग येतो. यामुळे जित लोकांची भाषा उच्च व संस्कृतीची वाहक होत नाही व त्यामुळे ती लोकांस कमी कमी उपयुक्त होऊं लागते व ती भाषा बोलणारे लोक कनिष्ठ स्थितीत जाऊं लागतात. एवंच मराठी भाषा नष्ट होणार नाही, व मराठी भाषेच्या ऐवजी इंग्रजी भाषा आपली होईल व एक पुष्ट वाङ्मय आपलेंच होईल असा संभव मुळींच नाही. आणि यासाठी संवर्धनाच्या प्रयत्नाची आवश्यकता आहे.

विशिष्ट भाषा बोलणारे लोक जमावानें स्वस्थानीं राहिल्यास त्यांची भाषा नष्ट होत नाही हें आपणांस सांगणारा पुरावा पुष्कळच आहे, पण स्थान-त्याग होऊनहि भाषा जिवंत रहाते यासहि पुरावा आहे. सर्व यूरोपभर हिंदु-स्थानांतले जिप्सी पसरले आहेत, त्या जिप्सी लोकांना लिहिण्यावाचण्याचेंहि ज्ञान नसे; आणि ते लोक भटकरी जात म्हणूनच यूरोपांत राहिले. ते तिकडे आज सुमारे ७-८ शें वर्षे आहेत; तरी देखील त्यांची भाषा नष्ट झालेली नाही. हिंदुस्थानांतील वेनी-इत्यायल व पारशी यांच्या पैतृक भाषा नष्ट झाल्या ही गोष्ट खरी. पण त्याचें मुख्य कारण त्यांची संख्या अत्यंत थोडी होती व त्यांचे लग्नव्यवहार देखील देशी लोकांचरोबर झाले. पारशांची पैतृक भाषा गेली खरी, पण भाषात्यागामुळे त्यांस सांस्कृतिक नीचताहि आली नाही. भाषात्याग आणि अन्य भाषेचा आश्रय हीं सांस्कृतिक कनिष्ठतेचीं द्योतक नेहमींच नाहीत. साधारणपणें असें दिसतें कीं, ज्या लोकांत अनागर वर्ग बराच आहे त्यांची भाषा नष्ट होणार नाही, ती भ्रष्ट होईल. तिच्यांत परके शब्द शिरतील पण भाषाच नष्ट होणें कठीण जाईल. भाषा नष्ट होणें म्हणजे दुसरी भाषा शिकणें व ही गोष्ट दुसरी भाषा बोलणारांनीं वेढिले गेल्यानंच अनागरांस साध्य होईल व यासाठीं आपणांस असें म्हटलें पाहिजे कीं, मराठी भाषा नष्ट होण्याचा संभव नाही. ती भ्रष्ट होईल, उच्च संस्कृतीची वाहक न होतां आरण्य किंवा ग्राम्य संस्कृतीची वाहक होईल एवढेंच.

भाषा भावरूप, किंवा गहन कल्पना व्यक्त करण्यास दुर्बल झाली म्हणजे ती बोलणाऱ्या लोकांस कोणत्याच प्रकारची प्रगति प्राप्त होणे शक्य नाही. कां की, त्यांस परकी वाङ्मय समजणार नाही आणि स्वदेशी भाषेत फारसे चांगले वाङ्मय तयार होत नाही. कारण चांगले वाङ्मय तयार होण्यास स्वभाषेचें क्षेत्र अगदीं कमी पडतें. महाराष्ट्रीय लोक त्याच पंचायतींत आज आहेत. बौद्धिक दृष्ट्या उच्च वर्गाची गरज इंग्रजी वाङ्मयानें भागत आहे. त्यामुळें त्यांचें गिन्हाईक इंग्रजी पुस्तकें अगोदरच घेऊन बसतात आणि इंग्रजी बेता-
 चेंच समजणाऱ्या लोकांची गिन्हाईकी मराठी पुस्तकें प्रासिद्ध होण्यास अपुरी पडते. अशा स्थितीमध्ये सामान्य वर्ग सांपडल्यामुळें सध्यां आपला देश जवळजवळ रानटी स्थितींत आहे असें म्हणावयास हरकत नाही. गेल्या पिढींतल्या लोकांचें लक्ष सामान्य जनतेच्या सुधारणेकडे नसून आपल्या मध्यम वर्गासाठीं सिव्हिल सर्व्हिसच्या नोकऱ्या खुल्या करण्याकडे होतें व यामुळें सामान्य लोकांच्या शिक्षणाचा प्रश्न दुरावला गेला. हा प्रश्न जितका नेटानें लढवावयास पाहिजे तितका लढला गेला नाही असें मोठ्या खेदानें कबूल करणें प्राप्त होतें. सामान्य जनतेच्या सामान्य शिक्षणापेक्षां निवडक वर्गासाठीं प्रतिष्ठित धंद्यांच्या शिक्षणाकडे मध्यम वर्गाचें लक्ष जातें हा जगाचा अनुभव आहे, ही गोष्ट ब्राह्मणेतरांनीं थोडीबहुत ओळखिली असें दिसतें. ब्राह्मणेतर चळवळीमध्ये अनेक दोष असतील व आहेतहि. तथापि सक्तीचें सार्वत्रिक शिक्षण व्हावें यासाठीं मध्यम वर्गावर विश्वासतां येणार नाही असें जें त्यांस अलीकडे वाटूं लागलें आहे त्यांत बरेंच सत्य आहे. उदारमतवादी आणि सामान्य जनतेचा कनवाळू म्हणून जो पक्ष म्हणवून घेतो त्याची सहानुभूति मागासलेल्या वर्गाच्या उन्नतीस पुरेशी नाही असें त्यास जर भासून आलें असतें तर जगाच्या क्रमाकडे पहातां इतर ठिकाणच्या अनुभवाचें प्रत्यंतर महाराष्ट्रांतहि दिसून आलें असें म्हणावें लागेल. सामान्य जनता परकीय भाषा कधींच शिकूं शकत नाही. त्यामुळें सामान्य जनतेचें महत्त्व राजकारणांत जसजसें वाढूं लागतें तसतसें देशी भाषेचेंहि महत्त्व राजकारणांत वाढूं

लागतें. जो सुशिक्षित मध्यम वर्ग असतो तो आपल्या पोळीकडेच बघणारा झाला म्हणजे देशी भाषेकडे दुर्लक्ष करूं लागतो. १९१४-१५ साली मद्रास इलाख्यांत मी प्रवास करित असतां कांहीं तामिळ ब्राह्मण (विशेषेकरून थिऑसफिस्ट) आढळले. ते म्हणत कीं, तामिळ ही ब्राह्मणांची भाषाच नाही. ब्राह्मणांस तामिळ भाषेचा अभिमान धरण्याचें कारण नाही. तामिळ ही शूद्रांची भाषा ब्राह्मणांनीं उचललेली. ब्राह्मण आर्यन् आहेत, तामिळ द्रविडियन आहेत. ब्राह्मणांना या द्रविडीयन भाषेविषयीं अभिमान धरण्याचें काय कारण ? तामिळपेशां इंग्रजी भाषा हीच ब्राह्मणांस जवळची भाषा होय. कां कीं, इंग्रज हे आर्यन् आहेत व ब्राह्मण हे आर्यन् आहेत ! ! एवंच कारकुनी नोकरीपलीकडे न पहाणारा मध्यमवर्ग स्वभाषेशीं बेमान होणें शक्य असतें ही गोष्ट लक्षांत ठेवावी. भाषेची उन्नति जर व्हावयाची असेल तर त्या उन्नतीसाठीं बहुजनसमाजास जर राजकीय महत्त्व मिळेल तर तें भाषेस पोषकच होईल व या दृष्टीनें ब्राह्मणतेरांच्या, आपलें महत्त्व स्थापन करण्यासाठीं चाललेल्या चळवळींकडे स्नेहदृष्टीनें पहाणें भाषेच्या अभिमान्यांस प्राप्त होतें. मध्यमवर्ग स्वभाषेशीं वेडमान होणें शक्य असतें ही गोष्ट मी काल्पनिक सांगत नाही. ज्ञानकोशमंडळासाठीं सहानुभूति उत्पन्न करण्याकरितां मी प्रवास करित असतां मराठीचें बल वाढविणें म्हणजे इंग्रजीचा पगडा देशावरचा कमी करावयाचा प्रयत्न आहे व ही गोष्ट राष्ट्रीय ऐक्याच्या दृष्टीनें घातुक आहे असें म्हणणारे महाराष्ट्रांतील कित्येक अत्यंत प्रसिद्ध गृहस्थ मला भेटले.

भाषेचा अभिमान, अर्थात् ज्या लोकांस त्या भाषेची उपयुक्तता अधिक व ज्या लोकांस त्या भाषेशिवाय अन्य गति नाही अशाच लोकांत असावयाचा आणि समाजांतील अत्यंत सुशिक्षित वर्ग असतो तो द्वैमातुर असल्यामुळे त्यास कमी असावयाचा. समाजांतील अत्यंत विद्वान् वर्गास आपण केवळ भोंवतालच्या जगास जबाबदार आहों असें कधींच वाटावयाचें नाही. विद्वान् प्राणिशास्त्रज्ञ किंवा विद्वान् भाषाशास्त्रज्ञ असा वर्ग स्वदेशांतील अल्प-शिक्षित लोकांस किंवा अत्यंत थोड्या विद्वान् वर्गास जबाबदार राहिल असें

कर्धी होतच नाही. एखादा वेदवेत्ता संशोधक मराठींत लिहूं लागला तर वेदांचा अभ्यासक वर्ग महाराष्ट्रांत नसल्यामुळें आपण लिहिलेलें कोणी वाचणार नाही, कोणास समजणार नाही अशी भावना उत्पन्न होऊन ती त्यास स्वभाषेंत लिहिण्यापासून परावृत्त करील. कां कीं, भोंवतालच्या स्वभाष्यांच्या श्रोतृवृंदास आपण जबाबदार नसून जगांतील संशोधकवर्गास आपण जबाबदार आहों असें तो म्हणणार, व तो जगांतील इतर तज्ज्ञांच्या अवलोकनांत आपले लेख यावेत या दृष्टीनें लिहिणार. ही दृष्टि पुष्कळ भाषेच्या अभिमान्यांनीं निंदिली आहे. पण ती वृत्ति तितक्या तीव्र निंदेस पात्र नाही; कां कीं, विद्यावर्धन आणि वाङ्मयवर्धन हीं दोन्ही महत्वाचीं कर्तव्ये आहेत. व दोन कर्तव्यांपैकीं एखाद्या कर्तव्याकडे मनुष्यानें लक्ष दिलें तर दुसऱ्या कर्तव्याच्या अभिमान्यानें त्यावर तुटून पडावें हें केव्हांहि योग्य नाही. कल्पना करा कीं, एखाद्यानें एखाद्या गहन विषयावर नवीन शोध लावला, आणि तो शोध त्यास लेखरूपानें प्रसिद्ध करावयाचा आहे तर या प्रसंगीं शोधाच्या सत्याचें महत्त्व आहे; शोध कोणत्या भाषेंत लिहिला याचें महत्त्व कमी आहे; म्हणून ज्यायोगानें सत्याचें परीक्षण, जागतिक प्रसार व त्या सत्यावर रचलेलें भावी संशोधन किंवा त्या सत्याचा व्यावहारिक उपयोग हीं ज्या भाषेंत ग्रंथ लिहिल्यानें अधिक होतील त्या भाषेचा संशोधकांनें आश्रय करणें व तें सत्य जगापुढें आणणें हें सत्यसेवेच्या दृष्टीनें मनुष्याचें कर्तव्यच होय. देशाभिमानाच्या व भाषाभिमानाच्या खोऱ्या कल्पनांनीं या प्रवृत्तीस दोष येतां कामां नये. मीं नवीन सत्य शोधिलें, मीं स्वभाषेंतच लिहिलें व माझ्या लिहिण्याकडे कोणी दुंकूनहि पाहिलें नाही व त्याचा मी जगाला तेंपेंकरून उपयोगहि होऊं दिला नाही आणि त्याच्या प्रसिद्धीमुळें मी लोकमान्यतेला चढावयाचा तोहि चढलों नाही इतका मीं भाषेकरितां स्वार्थत्याग केला आहे तर माझा तुम्ही सन्मान करा असें आयुष्याचें इतिवृत्त जर कोणी संशोधकांनें सांगितलें तर तें आयुष्य अनुकरणीय आहे असें आपण म्हणूं काय ? असो.

थोडक्यांत सांगावयाचें म्हटलें म्हणजे समाजांतील शास्त्र व विद्या यांच्या पाठीमागें लागलेला वर्ग हा भाषेचा अभिमानी राहिलच असं नाहीं व भाषेचा विकास त्या वर्गाकडून अशाच वेळेस होईल कीं, जेव्हां सामान्य जनता अगोदरचा विकास करून पुढील विकास त्यास करावयास लावील. भाषा-विकास अर्थात् सामान्य जनतेच्या मागणीवर अवलंबून आहे.

आपल्यापुढें मराठी भाषेला शक्ति कशी उत्पन्न करावी हा पहिला प्रश्न आहे; कां कीं, जगाच्या चढाओढींत टिकणें, जिवंत राहाणें हें व्यक्तीचें किंवा संस्थेचें आज कर्तव्य होय व जिवंत रहाण्यासाठीं शक्ति नसल्यास वाढविणें हें कर्तव्य उत्पन्न होतें. वाङ्मय केवळ आपल्या अन्तर्गत सौंदर्यानें जिवंत राहूं शकत नाहीं. वाङ्मय सुंदर असेल व भाषा जर मर्त्य असेल तर वाङ्मय, अधिक अमर्त्य भाषेचा आश्रय करतें. याच नियमाप्रमाणें कथाग्रंथ मूळ जरी प्राकृतमध्ये निर्माण झाले तरी ते संस्कृत भाषेचाच आश्रय घेऊन जिवंत राहूं शकले. तर आपणापुढें प्रश्न असा आहे कीं, मराठी भाषेस शक्ति कशी उत्पन्न होईल व मराठी वाङ्मयास चिरकालता कशी प्राप्त होईल. वाङ्मय, भाषेचें आयुष्य कितपत वाढवितें व भाषेच्या आश्रयानें विशिष्ट वाङ्मयास चिरस्थायित्व कितपत येतें, यासंबंधानें विचार करूं लागले असतां वाङ्मय व भाषा यांचा जरी बऱ्याच अंशी चिरकालत्व स्थापन करण्यांत अन्योन्याश्रय दिसून आला तरी त्या दोहोंचें चिरकालत्व दुसऱ्या अनेक गोष्टींवर आहे हें आपण विसरून चालावयाचें नाहीं. भाषा वाङ्मयाला चिरकालत्व कसें देतें याचें उदाहरण प्राचीन काळाच्या कथांस संस्कृत भाषेनें चिरकालत्व कसें दिलें यावरून स्पष्ट करतां येतें. उलटपक्षीं वाङ्मय भाषेस चिरकालत्व कसें आणतें याचें उदाहरण आपणांस असें देतां येईल कीं, जसजशी भाषेत ग्रंथरचना होऊन त्या ग्रंथांच्या योगानें समाजांतील अनेक लोकांच्या गरजा भागूं लागतात, तसतसें भाषेस स्थैर्य येतें व अनागरांच्या संसर्गानें भाषेची विकृति होते ती बंद पडूं लागते.

आज मराठी वाङ्मय हें सर्व राष्ट्राचें वाङ्मय फारच थोड्या अंशानें

झालें आहे. तें आयुष्यांतील अनेक गरजांचें पुरवितें होईल तेव्हांच तें भाषेस स्थैर्य आणील, पण ही क्रिया राजकीय उन्नतीशिवाय होणार नाही.

मराठी वाङ्मयाची वृद्धि करावयाची म्हणजे अनेक दृष्टींनीं विचार करावा लागेल. एक तर मराठी भाषा बोलणारे लोकच स्वाभाविक क्रियेनें, म्हणजे मृत्यूपेक्षां जननांचें आधिक्य होऊन वाढत आहेत किंवा नाहीत असा विचार करावा लागेल. मराठी भाषेपासून कांहीं लोक कसे च्युत होत आहेत, मराठी भाषा बोलणारांची सांपत्तिक स्थिति चांगली होत जात आहे की खालावत जात आहे, भाषेपासून लोकांस दूर करणारीं धार्मिक कारणें काय आहेत, समाजामध्ये साक्षरता वाढल्यानें वाङ्मयवृद्धीवर फरक काय होतो, वाङ्मयाचा उत्पादक वर्ग वाढत आहे की कमी होत आहे, इत्यादि विषयांचा विचार मीं मागे वाङ्मयसूचीच्या प्रस्तावनेत केला आहे. त्याचा पुनरवतार येथें करण्याचें प्रयोजन नाही.

एखाद्या समाजाची संख्यावृद्धि व भरभराट हीं जीं वाङ्मयवृद्धीचीं सामान्य कारणें आहेत त्यांकडे, तो व्यापक समाजशास्त्रीय व अर्थशास्त्रीय विषय असल्यामुळें लक्ष न देतां, सध्यांचें विवेचन, एका विशिष्ट समाजाची वाङ्मयविषयक गरज कशानें वृद्धिंगत होईल या विचारापुरतेंच मर्यादित स्वरूपाचें करूं व त्याविषयीं कांहीं नियम सांपडल्यास पाहूं. कोणत्याहि समाजास अमुक एक गरज अमक्या प्रमाणांतच असली पाहिजे असें नाही. कपडे, तंबाखू इत्यादि गोष्टींची गरज जशी कमजास्त करतां येते तशी वाङ्मयाची गरज प्रयत्नानें कमजास्त करणे शक्य आहे. सांपत्तिक स्थिति व लोकसंख्या यांचें नियमन किंवा संवर्धन करणें किंवा त्यावर विचार करणें हें सरकारचें किंवा राजकारणी संस्थांचें कर्तव्य आहे; साहित्यसंस्थेचें नाही.

वाङ्मयाची वाढ करण्याचें आपल्या हातांतलें मुख्य साधन म्हणजे त्याची मागणी लोकांत जास्त उत्पन्न करणें आणि वाचनाची अभिरुचि लोकांत वाढविणें हेंच. हें लक्षांत घेतल्यानंतर ही क्रिया अधिक जोराची कशी व्हावी इकडे लक्ष लागलें पाहिजे. वाङ्मयाचा स्वप व वाङ्मयाचें

उत्पादन हीं परस्परांवलंबी असल्यामुळें खप वाढविणें, उत्पादन जास्त प्रमाणावर करणें, उत्पादन अधिक उच्च तऱ्हेनें करणें इत्यादि गोष्टींचा विचार त्याबरोबर आलाच. आणि वाङ्मयाचे अनेक प्रकार घेऊन त्यांपैकीं निर- निराळ्या प्रकारांस कोणते व्यापारी नियम लागू पडतात तें पाहणें आलेंच.

आपल्याकडे वाचकांनीं कोणत्या प्रकारचें वाङ्मय वाचावें याविषयी चर्चा बरीच होते. कां कीं, अशी चर्चा करणें फारच सोपें असतें, यासंबंधानें बोलावयाचें म्हणजे लेखकांनं आपले विचार तेवढे द्यावयाचे मग त्यास माहिती कांहींहि कां नसेना ? वाटेल त्या मनुष्यानें या विषयावर लिहावयास किंवा बोलावयास हरकत नाहीं; पण वाचक कोणत्या प्रकारचें वाङ्मय वाचतात, आणि ते कां वाचतात यांविषयी व्हावी तितकी चर्चा होत नाहीं, आणि ती न होण्यास कारणहि आहे. कोणत्या प्रकारचीं पुस्तकें, किंवा कोणत्या प्रकारचे लेख लोक वाचतात, कोणत्या प्रकारचीं पुस्तकें लोक विकत घेतात इत्यादि गोष्टींवर बोलावयाचें झालें म्हणजे वस्तुस्थितीचें कांहीं तरी अवलोकन पाहिजे, आणि त्या अवलोकनानंतर त्यावर विचार शाला पाहिजे. वाचकांस काय पाहिजे याविषयी जितकें जास्त सूक्ष्म पृथ- क्करण होईल तितकी ग्रंथोत्पत्तीस दिशा लागेल यांत शंका नाहीं. लोक- प्रवृत्ति पाहून ग्रंथरचनेस वळण देणें ही क्रिया खरोखरच कोणत्याहि लेख- कास कमीपणा आणणारी नाहीं. उच्च प्रकारचें वाङ्मय वाचकांच्या म्हणजे ग्राहकांच्या मनोरचनेच्या ज्ञानाशिवाय कधींहि तयार होणार नाहीं. लोक- प्रवृत्ति ओळखून वाङ्मयास दिशा देण्याची क्रिया व्यास-वाल्मिकींनीं निदान रामायण-महाभारताच्या अनेक आवृत्तिकारांनीं केली आहे. महाभारतांतील शांतिपर्वांत केलेला उपदेश जितका लोकपरिचित आहे तितका धर्म व नीति यांवरील संस्कृत ग्रंथांतील कोणता उपदेश परिचित आहे बरें ? वाचकांच्या मनोभूमीचें ज्ञान शिक्षकास किंवा लेखकास जितकें चांगलें होईल तितकें अधिक खपणारे म्हणजे अधिक जनतेवर परिणाम करणारें वाङ्मय तयार होईल. वाङ्मयास गिऱ्हाइकीच्या दृष्टीनें वळण लावण्या-

उत्पादन हीं परस्परांवलंबी असल्यामुळें खप वाढविणें, उत्पादन जास्त प्रमाणावर करणें, उत्पादन अधिक उच्च तऱ्हेनें करणें इत्यादि गोष्टींचा विचार त्याबरोबर आलाच. आणि वाङ्मयाचे अनेक प्रकार घेऊन त्यांपैकीं निर-
निराळ्या प्रकारांस कोणते व्यापारी नियम लागू पडतात तें पाहणें आलेंच.

आपल्याकडे वाचकांनीं कोणत्या प्रकारचें वाङ्मय वाचावें याविषयीं चर्चा बरीच होते. कां कीं, अशी चर्चा करणें फारच सोपें असतें, यासंबंधानें बोलावयाचें म्हणजे लेखकांनें आपले विचार तेवढे द्यावयाचे मग त्यास माहिती कांहींहि कां नसेना ? वाटेल त्या मनुष्यानें या विषयावर लिहावयास किंवा बोलावयास हरकत नाहीं; पण वाचक कोणत्या प्रकारचें वाङ्मय वाचतात, आणि ते कां वाचतात यांविषयीं व्हावी तितकी चर्चा होत नाहीं, आणि ती न होण्यास कारणहि आहे. कोणत्या प्रकारचीं पुस्तकें, किंवा कोणत्या प्रकारचे लेख लोक वाचतात, कोणत्या प्रकारचीं पुस्तकें लोक विकत घेतात इत्यादि गोष्टींवर बोलावयाचें झालें म्हणजे वस्तुस्थितीचें कांहीं तरी अवलोकन पाहिजे, आणि त्या अवलोकनानंतर त्यावर विचार झाला पाहिजे. वाचकांस काय पाहिजे याविषयीं जितकें जास्त सूक्ष्म पृथ-
करण होईल तितकी ग्रंथोत्पत्तीस दिशा लागेल यांत शंका नाहीं. लोक-
प्रवृत्ति पाहून ग्रंथरचनेस वळण देणें ही क्रिया खरोखरच कोणत्याहि लेख-
कास कमीपणा आणणारी नाहीं. उच्च प्रकारचें वाङ्मय वाचकांच्या म्हणजे
ग्राहकांच्या मनोरचनेच्या ज्ञानाशिवाय कधींहि तयार होणार नाहीं. लोक-
प्रवृत्ति ओळखून वाङ्मयास दिशा देण्याची क्रिया व्यास-वाल्मिकींनीं निदान
रामायण-महाभारताच्या अनेक आवृत्तिकारांनीं केली आहे. महाभारतांतील
शांतिपर्वीत केलेला उपदेश जितका लोकपरिचित आहे तितका धर्म व
नीति यांवरील संस्कृत ग्रंथांतील कोणता उपदेश परिचित आहे व ?

वाचकांच्या मनोभूमीचें ज्ञान शिक्षकास किंवा लेखकास जितकें चांगलें
होईल तितकें अधिक खपणारे म्हणजे अधिक जनतेवर परिणाम करणारें
वाङ्मय तयार होईल. वाङ्मयास गिऱ्हाइकीच्या दृष्टीनें वळण लावण्या-

साठीं लोकांमध्ये ज्या भावना स्तिमित अगर जाग्रत असतात त्यांपैकीं वाङ्मयाच्या मागणीवर कोणत्या परिणाम करतात यांचें अवगमन केलें पाहिजे. आणि मागणीविषयीं विचार करतांना मागणीच्या पौनःपुन्याविषयीं विचार झाला पाहिजे. वाङ्मयाच्या मागणीचें मानसशास्त्र तयार करणें हीं गोष्ट वाङ्मयसंवर्धनाच्या दृष्टीनें फारच महत्त्वाची आहे. लोकांचें लक्ष कोणत्या गोष्टी ओढतात, त्यांस काय काय वाचावेसैं वाटतें या प्रकारचा विचार प्रत्यक्षावलोकनानें केला तर त्यामागेंहि कांहीं मानसशास्त्रीय नियम आढळून येतील. अमुक कादंबरी लोकप्रिय कां झाली याची कारणें पाहिलीं पाहिजेत. पुस्तकाचा प्रसार जसा प्रसार करणाऱ्याच्या कौशल्यावर व त्यास उपलब्ध असलेल्या प्रसारसाधनावर अवलंबून असतो त्याप्रमाणेंच तो पुस्तकांतील गुणांवरहि अवलंबून असतो; किंबहुना या दोहोंच्या ऐक्यावर अवलंबून असतो. प्रकाशकानें आपलें कौशल्य प्रसिद्धिसाधनांचा योग्य उपयोग करून प्रसिद्धि वाढविण्याकडे खर्च केलें पाहिजे, तर लेखनानें आपला माल अधिक चित्ताकर्षक बनविण्याच्या खटपटीस लागलें पाहिजे. आणि या बाबतींत म्हणजे गिऱ्हाइकांची मनोवृत्ति ओळखून वाङ्मयास संस्कार करण्याच्या बाबतींत पुढाकार घेणें हें वर्तमानपत्राचें कर्तव्य आहे. कां कीं वाङ्मयाच्या दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकारापेक्षां वर्तमानपत्राचा प्रकार धंद्याचें स्वरूप अधिक लवकर पावेल. वर्तमानपत्रांस वाङ्मयोत्पादनांत प्राधान्य देण्यास कांहीं विशिष्ट अर्थशास्त्रीय व मानसशास्त्रीय कारणें आहेत; आणि लोकांच्या अपेक्षेचा वर्तमानपत्रावर परिणाम होऊं देखील लागला आहे.

लोकांच्या कोणत्या भावनांमुळे त्यांस वाचनेच्छा होणें शक्य आहे याचा विचार करून मग त्या भावना निरनिराळ्या प्रकारच्या वाङ्मयानें कशा तुष्ट करतां येतील या प्रश्नास उत्तर म्हणून कांहीं विधानें आपणांस सहज करतां येतील. भोंवतालीं काय चाललें आहे याविषयीं बातमी लोकांस हवी असते. जितकें निकटचें तितकी त्याविषयीं जास्त बातमी लोकांस हवी असते.

जें जितकें दूरचें तितकें त्याविषयी कमी बातमी लोकांस हवी असते. लोकांस बातमी हवी असते त्याप्रमाणेंच लोकांस विनोदहि हवा असतो. बातमी व विनोद हीं एकत्र असतील तर फारच चांगलें. मनोरंजनाची साधनें लोकांस हवीं असतात. साधी थड्या, उपहास, भिंती वाड असलेल्या वस्तूंची किंवा वृत्तांची दृश्ये इत्यादि गोष्टींनीं मनोरंजन होतें, तसेंच काल्पनिक अद्भुत गोष्टींनींहि होतें. लोकांस बातमी लागते ती त्यांस त्यांचा फायदा किंवा तोटा ज्यांत असेल अशा गोष्टींची लागते. फायदा म्हणजे केवळ आर्थिक फायदा असें नाहीं तर ज्या व्यक्तींत किंवा संस्थांमध्ये त्यांचे हितसंबंध अडकले असतील त्या व्यक्ती किंवा संस्था यांसंबंधानें बातमी त्यांस हवी असते, इत्यादि नियम प्रत्येक वर्तमानपत्रकारांस अवगत असतातच. पण नियम शोधणारांनीं आपलें प्रत्यक्षावलोकन वाढवीत याहूनहि खोल गेलें पाहिजे. हें जितकें आपण अधिकधिक खोल जाऊं तितकें लोकोपयोगी वाङ्मय तयार करण्यास लागणारें शास्त्र निर्माण करण्यांत मदत करूं.

समाजाची वाङ्मयरूपी गरज वाचण्याच्या संवयीनें वाढतें व ती संवय वाचनाचा माल स्वस्त झाल्यानेंहि वाढते. ही गरज वाढविण्यामध्ये जितकी कुलशता लेखक वर्ग जास्त दाखवील तितका तो वाङ्मयाचा प्रसार जास्त करील. लोकांचें लक्ष कसें ओढावयाचें व त्यांची उत्कंठा कशी जागृत करावयाची या प्रकारच्या गोष्टींकडे लेखकांनीं लक्ष लाविलें पाहिजे. खपेल तें लिहावें हें तत्त्व खरोखरच निःशक्य नाहीं. गलिच्छ वाङ्मय प्रसिद्ध केल्यानें त्याचा खप होतो असें म्हणणें चुकीचें आहे. लोकांस शिकविणाऱ्या वाङ्मयापेक्षां मनोरंजक वाङ्मयाची अभिरुचि जास्त आहे ही गोष्ट खरी. पण मनोरंजक म्हणजे वीभत्सपणा नव्हे. उखाळ्यापाखाळ्यांचें वाङ्मय खपतें किंवा समाजच्छिद्रांचें अन्वेषण करणारें वाङ्मय खपतें ही गोष्ट खरी, पण तेथें असा विचार केला पाहिजे कीं, हा जो खप होतो तो लोकांच्या नीच मनोवृत्तीस चेतना दिल्यामुळें होत आहे कीं, मनुष्यास इतर मानवांच्या आयुष्याविषयी जी जिज्ञासा असते तिच्यामुळें होत आहे. समाजातील विंगें

व रहस्ये बाहेर काढणारे वाङ्मय जे खपते ते त्याच्या मुळाशी भोंवतालच्या समाजाविषयी जिज्ञासा हेच प्रधान कारण असते असे आम्हांस वाटते. अमेरिकेंतील लहान लहान ठिकाणी किंवा मोठ्या गांवांत प्रसिद्ध होणारी वर्तमानपत्रे पाहिलीं तर त्यांत जगांतील किंवा राष्ट्रीय राजकारणांची चर्चा वेताचीच सांपडते. पण गांवांतील लमें, मारामाऱ्या, तेंटेखेडे, व्याख्यानें, मेजवाऱ्या, गांवांतले खटले यांचीं वर्णनें चांगलीं भरपूर असतात. त्यामुळे वर्तमानपत्र ही प्रत्येकाची गरज झालेली आहे. वाचण्याची जिज्ञासा पूर्णपणें लक्षांत घेऊन लोकांस काय पाहिजे याचा दररोज विचार करून व स्थानिक खपाकडे विशेष लक्ष देऊन आपल्याकडे नियतकालिक वाङ्मय तयार होऊं लागलें नाहीं व तें तयार करण्याइतकें जनताप्रवृत्तीचें मानसशास्त्र अजून लेखकवर्गास समजलें नाहीं. आज पुण्यांतला मजूर दहा आणे रोज मिळवितो व हा मजूर दोन पैशांच्या ऐवजीं चार पैशांच्या विड्या सहज घेईल, त्याप्रमाणेंच तो अर्धा आणा वर्तमानपत्रासाठीं सुद्धां फेंकूं शकेल. त्याला आवडणारा माल मात्र त्यांत आला पाहिजे; तो अजून येत नाहीं. मजुराकडून रोजचा अर्धा आणा काढण्याचें कौशल्य ज्यास असेल त्यानें वाङ्मय-विकास करण्यास पुढें यावें. केसरीनें वर्तमानपत्र कसें असावें याचा जो एक नमुना तयार केला तो नमुना एका विशिष्ट प्रकारच्या वाचकवर्गामध्ये गिऱ्हाईकी पहाणाऱ्या इंग्रजी पत्राचें अनुकरण आहे. ज्याप्रमाणें गिरगांवांतील व भंडाऱ्या रायपुराकडील महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांचें फराळाचें दुकान जवळजवळ एकाच नमुन्याचें असतें त्याप्रमाणेंच वर्तमानपत्राच्याहि धंद्यांत झालें आहे. त्यांत देखील जितकी विविधता लोकांनीं दाखवावयास पाहिजे तितकी दाखविली नाहीं. “ संदेश ” नें या धंद्यास अधिक लौकिक व लोकप्रिय स्वरूप आणण्याचा प्रयत्न केला व त्या तालमीत तयार झालेल्या लेखकांनीं मुंबईच्या नियतकालिक वाङ्मयास थोडेसें निराळें वळण लाविलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं/ तथापि वर्तमानपत्र अधिक आकर्षक करून तें अधिक जनव्यापी करण्याचा प्रयत्न महाराष्ट्रीय पत्रकारांनीं याहून कसोशीनें करावयास पाहिजे यांत शंका नाहीं/ पूर्वी वर्तमानपत्रकारांवर असा दोष देण्यांत

असे कीं, ते सिमल्याच्या राजकारणाची चर्चा करतात पण त्यांस स्थानिक अडचणी दिसत नाहीत. मराठीतील प्रमुख पत्रांवर हा दोष आतां तरी निदान लाभू पडणार नाही; कां कीं, राष्ट्रीय राजकीय पत्रांवर अलीकडे आपल्यातील प्रसिद्ध वर्तमानपत्रें लिहिनाशीं झालीं आहेत आणि तीं केवळ पक्षविषयक भांडणामध्येच आपले रकाने खर्च करीत आहेत. वर्तमानपत्राच्या प्रसिद्धीमध्ये आपल्या लिहिण्याने लोकांत चर्चा काय सुरू होते, चळवळ काय सुरू होते, किती भिन्न व्यवसायाच्या व जातींच्या लोकांस आपलें पत्र आवश्यक होतें, फुरसतीचीं पांच मिनिटे घालविण्यास आपलें पत्र कितपत उपयोगी पडतें या सर्व गोष्टींकडे दैनंदिन लक्ष ठेवून वर्तमानपत्रें प्रसिद्ध करण्याची कला आज तयार झाली नाही असें म्हणण्यास हरकत नाही. वर्तमानपत्राचा खप वाढविणें ही गोष्ट लहानसहान महत्त्वाची नाही व वर्तमानपत्राचा खप वाढविण्यास आपण अमुक गोष्ट केली असें कबूल करण्यांत कोणत्याहि धंदेवाईक लेखकानें विलकूल लाज बाळगतां कामा नये. धंदेवाईक लेखकानें असें लक्षांत ठेवेलें पाहिजे कीं, तत्त्वज्ञान-प्रसार किंवा विशिष्ट धार्मिक मताचा प्रसार हा त्याचा धंदा नव्हे. त्याचा धंदा लेखक हा आहे. प्रकाशकाशीं सहकारितां करणें त्याचें कर्तव्य आहे. आणि ती सहकारिता त्यानें अशी करावयाची कीं, प्रकाशकाचा माल अधिक-काधिक खपला पाहिजे. ज्याप्रमाणें वकिलास पक्षकार आला असतां लढलढ पुस्तकें टेवलावर आणण्याचें अवडंबर करण्यांत लाज बाळगण्याचें कारण नाही त्याचप्रमाणें लेखनांतील धंद्याच्या मनुष्यानें देखील आपल्या धंद्यास पोषक असें नीतिशास्त्र अवलंबिलें पाहिजे.

आपल्याकडे नाटककंपन्यांचा म्यानेजर नाटकें लिहिणाऱ्या कवीस सल्ला देत असतो आणि नाटकामध्ये जनतेच्या अभिरुचीप्रमाणें फरक करून घेतो. त्याप्रकारें कादंबरीकारास प्रकाशक सल्ला देऊं शकत नाही. प्रकाशक कादंबरी ध्यावयाची किंवा ध्यावयाची नाही एवढेंच ठरवील; पण घेतलेली कादंबरी अधिक लोकप्रिय करण्यासाठीं धंदेवाईक सल्ला आज तरी प्रकाशकास फारसा देतां येत नाही. त्यामुळें जनतेच्या अभिरुचीप्रमाणें नाट्य-

मागणी तसा पुरवठा

कलेस जसे वळण लागलें आहे तसे कादंबरीस लागलें नाहीं. लोकप्रवृत्तीचा कादंबरीवर परिणाम कधीच होत नाहीं असे नाहीं. जेव्हां कादंबऱ्या वर्तमानपत्रकाराच्या आदेशानें लिहिल्या जातात, व प्रत्येक हता प्रसिद्ध झाल्यांनंतर त्याचा गिऱ्हाडकीवर परिणाम वर्तमानपत्रकार पहातो, अशा प्रसंगां लोकभिरुचीनें कादंबऱ्यांचें लिखाण शासिलें जातें याचा परिणाम कादंबरीच्या सौंदर्यावर होतोच.

आजचा अंक वाचून पुढचा अंक वाचण्याची इच्छा वाचकास व्हावी अशा भावनेनें कादंबरीकार लिहूं लागतो तेव्हां विशिष्ट अंक मनोवेषक करण्याकडे लेखकाची प्रवृत्ति होते आणि तीमुळें पुष्कळदां लेखकाचें परस्पेक्टिव्ह विघडतें. पुष्कळ प्रसिद्ध लेखकांच्या कादंबऱ्या वाचतांना हा परिणाम झालेला भासल्याशिवाय राहणार नाहीं आणि यासाठीं ज्या कादंबऱ्या वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध होतील त्यांवर पुन्हां संस्कार झाल्याशिवाय त्या प्रसिद्ध होऊं नयेत.

वर्तमानपत्रकारांनीं आपला धंदा सुधारण्याचा निकरानें प्रयत्न केला तरच वाचन आणि वाङ्मयाचें महत्त्व आपल्या आयुष्यक्रमांत वाढेल. एरव्हीं वाढणार नाहीं. वर्तमानपत्रांचें लेखन कलेच्या दृष्टीनें जितकें तीक्ष्ण होत जाईल तितकें आज हवेंच आहे. वाङ्मयोत्पादनास ऊर्जित दशा येण्यास मुद्रणाच्या धंद्यांत आज पडतें त्यापेक्षां अधिक भांडवल गेलें पाहिजे. तथापि आज त्याबरोबर हेंहि सांगितलें पाहिजे कीं, जीं वर्तमानपत्रें स्वतःचा छापखाना ठेवतील तींच आजच्या दिवसांत तगतील, व सार्वजनिक कार्ये जोरानें करूं शकतील. आयुष्यामध्ये वाङ्मयाचें महत्त्व वाढण्याची क्रिया करणें हें वाङ्मयोत्पादनाच्या धंद्यांतल्या मंडळीचें कार्य आहे. आपल्या भाषेचा संकोच कसा टाळतां येईल, आपली भाषा बोलणारा वर्ग संख्येनें वाढत कसा जाईल आणि संपत्तिमान कसा होईल इत्यादि प्रश्नांकडे लक्ष देणें हें साहित्यसंस्थेचें काम नसून राजकीय काम आहे. आणि त्यासाठीं स्वराज्य मिळविण्याचें राजकारण करणें हें अत्यंत अवश्य आहे ही गोष्ट रा. राजवाडे यांनीं गेल्या सालीं सांगितली. त्या विधानाकडे आपलें लक्ष पुन्हां ओढल्याशिवाय भाषण पुरें

करणें हें योग्य वाटत नाही. साहित्यवर्धन हें ज्या आयुष्यक्रमाचा भाग होय तो आयुष्यक्रम स्वराज्याखेरीज पुरा कधीच होणार नाही याची आपणांस आठवण नित्य असो. थोडक्यांत समारोप करावयाचा म्हणजे वाङ्मयाचें भवितव्य अधिक उज्ज्वल करण्यासाठीं आपणांस काय केलें पाहिजे याची कल्पना येण्यास्तव सांगावयाचें तें एवढेंच कीं, सर्व लोकांच्या आकांक्षा मोठ्या होतील आणि जगांतील अत्यंत प्रगमनशील, श्रीमान् व कर्तृत्ववान्, लोकांच्या बरोबरीचा आपला आयुष्यक्रम पाहिजे अशी जेव्हां आपली मनोवृत्ति होईल तेव्हांच वाङ्मयहि वैभवास चढेल. गिरगांव व सदाशिव पेठ एवढ्याच क्षेत्रांत घुटमळणारें आजचें मराठी गद्यवाङ्मय आहे. त्यांत अद्भुत गुण कसे फोंफावतील ? यापेक्षां अधिक विस्तीर्ण वाङ्मय पाहिजे असल्यास अधिक विस्तीर्ण व्यापक आयुष्यक्रमहि पाहिजे. साहसादि अनेक गुणांनीं भूषित असा कादंबरीचा नायक दाखविण्यास तसल्या व्यक्तीच समाजांत अवतरावयास नकोत काय ? गेल्या पिढींतल्या कादंबरीकाराचा धैर्यवान नायक कसा—तर लोकमतास न भितां विधवेशीं लग्न लागणारा. काव्य कसें, तर शेले, कीट्स यांसारख्या कच्च्या दमाच्या कवींचें अनुकरण करणारें होतें. बरें काव्य उत्पन्न होण्यास जे भावोत्कथ्य लागतें तें भावोत्कथ्य जोमदार राष्ट्रांतच उत्पन्न होणार. तें दुर्बल राष्ट्रांत उत्पन्न होईल काय ? कवीस अद्भुत सांगावयास पाहिजे. जें सांगावयाचें त्याविषयीं आवेश वाटला तरच तो अधिक दीर्घ अशी काव्यरचना करूं शकेल. आपलें वाङ्मय सुंदर, भव्य आणि व्यापक होण्यास आपलें सार्वजनिक आयुष्य व्यापक आणि भव्य झालें पाहिजे, म्हणजे आपण स्वराज्यच स्थापन केलें पाहिजे. आपल्यांतील उच्च वर्गानें विचारविनिमयास मराठीच वापरण्यास अवश्य असलेली गोष्ट म्हणजे सामान्य जनतेचें महत्त्व वाढणें—तें वाढूं लागलें आहे. याशिवाय वाङ्मयविकासासाठीं अवश्य गोष्ट म्हटली म्हणजे महत्त्वाकांक्षामूलक साहसाची होय. ती जर तरुण महाराष्ट्रांत उत्पन्न झाली असेल तरच आयुष्यास चांगलें स्वरूप उत्पन्न होऊन त्याबरोबर वाङ्मयहि वृद्धिंगत होईल.

राष्ट्र नाही तर प्रियाहि नाही !

[श्री. शि. म. परांजपे]

शारदापासक संमेलन तिसरें

अध्यक्ष या नात्यानें जें कार्यं करण्यास आपण मला आज्ञा केली आहे, त्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहे. हें तिसरें संमेलन होय. आणि म्हणूनच संमेलनाचा पूर्वेतिहास फारसा मोठा नाही. पहिलें संमेलन विशेषत्वे- करून माझ्या स्मरणांत राहिलें आहे. त्या संमेलनाचे अध्यक्ष कै. राजवाडे हे होते. यांचें भाषण आपल्यापैकीं पुष्कळांनीं ऐकलें असेल, व तें पुष्कळांच्या स्मरणांतूनहि अद्याप गेलें नसेल. कै. राजवाडे यांची बुद्धिमत्ता अलौलिक होती. त्यांनीं आपल्या भाषणांत मराठी भाषेसंबंधानें जें विधान केलें तें जरी सर्वांनाच मान्य होण्यासारखें नसलें तरी तें मत प्रतिपादन करण्याचा त्यांचा उद्देशमात्र सर्वांना मान्य होता यांत शंका नाही. कोणतेंहि मंगलकार्य करण्याच्या पूर्वीं नांदीश्राद्ध करण्याची पद्धत आपणांमध्ये आहे. या नांदी-श्राद्धांत जगांतील सर्व मांगल्याच्या कल्पना सांठविलेल्या असतात. पूर्वजांचें स्मरण व्हावें व त्यांच्या आशीर्वादानें स्वीकृत कार्यं सुव्यवस्थितरीतीनें शेवटास जावें या उद्देशानें नांदीश्राद्ध करण्याची जी पद्धति आहे त्या पद्धतीस अनुसरूनच प्रथम संमेलनाचे अध्यक्ष कै. राजवाडे यांचें स्मरण करून मी पुढील कार्यास उद्युक्त होतो.

शारदामंदिर

शारदामंदिराची माहिती रा. केळकर यांनीं आपणांस सांगितलीच आहे. राजकीय व सामाजिक बाबतींत राष्ट्राला वळण लावण्याच्या दृष्टीनें अशी मंडळें प्रस्थापित होणें अत्यंत जरूरीचें आहे.

वाङ्मय हा शब्द आपण अलीकडे प्रचारांत आणला आहे. पूर्वीं शारदा हा शब्द रूढ होता. देवतांच्या नांवांनें विशिष्ट कार्यं संबोधण्याकडे पूर्वजांची

प्रवृत्ति होती. वाङ्मय म्हणजे शारदा देवतेच्या सामर्थ्याने निर्माण झालेले कार्य असा व्यापक अर्थ शारदा या शब्दांत ग्रथित केलेला आहे. शारदा ही ब्रह्मदेवाची कन्या होय अशी जी पुराणांतर्गत कल्पना आहे ती सर्वतोपरी सार्थ आहे. कारण ब्रह्मदेवानें चार वेद निर्माण केले. अखिल जगांत आद्य व उदात्त असं वेदचतुष्टयासारखें वाङ्मय निर्माण करणारा ब्रह्मदेव हाच शारदेचा पिता होय असं मानण्यांत औचित्य आहे. गंगेनें आपल्या जन्मस्थानाकरितां श्रीविष्णूचे चरण पसंत केले. भस्मासुरासारखे दैत्य शंकराच्या जटेपासून उत्पन्न झाले. पूर्वी ज्याप्रमाणें पिता आपणाला अमुक प्रकारचा पुत्र असावा अशी आकांक्षा बाळगीत असे त्याचप्रमाणें पुत्रहि आपण पुढें कोणत्या पित्याच्या घरीं जन्मास यावें अशी काळजी वहात असत. अर्थात् सरस्वती देवीनें वेदचतुष्टयाचा निर्माणकर्ता जो ब्रह्मदेव त्याचेंच कन्यापद मिळवावें, हें यथोचित होय. शारदेच्या उत्पत्तिसंबंधाची ही पौराणिक कथा आपण क्षणभर वाजूस डेविली व शब्दाच्या व्युत्पत्तीकडे पाहिलें तर आपणांस असं दिसून येईल कीं, शब्द या शब्दापासून शारदेची उत्पत्ति आहे. हा शब्द शब्द ऋतुवाचक आहे. संस्कृत वाङ्मयांत संबंध वर्षाचा निदर्शक असाहि शब्द या शब्दाचा उपयोग होतो. वर्षातील सहा ऋतु सुप्रसिद्धच आहेत. त्याचें वर्षरूपी पुरुषाच्या दिनक्रमांत कोणतें स्थान आहे हें जर आपण पाहूं लागलों तर शब्दऋतु हा त्याचा प्रातःकाल होय. पर्जन्य पडून भूमिमध्यें बीजें रुजलीं आहेत, आणि त्यापासून हरित शाद्वलांनीं सर्व निसर्ग-सृष्टि हिरवीगार व प्रफुल्लित झाली आहे; बरेच दिवस मेघांच्या आवरणानें न दिसलेलीं सूर्य, चंद्र, तारका वगैरे आकाशांतील तेजें आकाशांत आनंददायक प्रकाश पाडीत आहेत; आकाशांत आकाशागंगा व भूमीवर स्वच्छ पाण्याचे प्रवाह पाहणाऱ्यांचें मन सुप्रसन्न करीत आहेत; पक्षिगण प्रफुल्ल अंतःकरणानें वृक्षशाखांवर वसून मधुर कलरव करीत आहेत, असा हा शारदीय काल, कोणाला बरें आनंद देणार नाही ! शब्दरूपी मातेनें आपल्या कन्येला म्हणजे शारदेला आपली सर्व मालमत्ता हिंदु कायद्यानें नवली तरी

अन्य कायद्यानें दिली असल्यानें शारदा ही अत्यंत वैभवसंपन्न व आनंददायक अशी देवी गणली जावी यांत आश्चर्य नाही. आतां मी आपणांस सांगितलेंच कीं, शरदऋतु वर्षरूपी पुरुषाच्या दिनक्रमांतील प्रातःकाल होय. ही गोष्ट प्रामुख्यानें सांगण्यांत माझा हेतु या कालाचें महत्त्व आपल्या नजरेस आणावें असा आहे. कवीना उत्तम काव्य रचतां येण्यास त्यांचें मन अत्यंत पवित्र व प्रसन्न असावें लागतें. तें तसें राहण्यास पंचपंच उपःकाल हाच सर्वोत्तम काळ होय. कवीची मनोभूमिका अत्यंत शुद्ध व विश्वात्म्याशीं समरूप असल्याखेरीज उत्कृष्ट व सर्व लोकांस आकर्षक असें काव्य निर्माण होणें अशक्य आहे. रात्रभर नाटक पाहून घरीं आल्यावर कोणाला कविता स्फूर्ति होणारच नाही किंवा त्यानें त्यावेळीं काव्य लिहूं नये, असा माझ्या म्हणण्याचा भावार्थ नाही. प्रातःकाळाखेरीज इतर काळीं ज्याला जेव्हां स्फूर्ति होईल त्या वेळीं तो लिहीतच असतो व त्यानें लिहावें. परंतु चहा-चिवडा खाऊन, जागरणें करून, रात्रीं अनन्वित पापकृत्यें करून उजाडतांच जर एकादा मनुष्य सत्काव्य लिहिण्याकरतां बसूं म्हणेल तर त्याची मनःस्थिति कितीशी शुद्ध, पवित्र आणि उत्तम काव्य लिहावयास लायक अशी राहिल ?

वाल्मिकी ऋषि प्रातःकालीं आपल्या आश्रमांतून स्नानाकरितां गंगेवर जात होता. त्याला वृक्षावर बसलेले कौच पक्षाचें जोडपें दिसलें. त्यांच्या प्रणय-लीला चालल्या असतां तेथें दडून बसलेल्या व्याधानें बाण मारून त्यांतून एका पक्षाला खालीं पाडलें. हा असा कारुण्यरसोत्पादक प्रसंग व वाल्मिकी-सारखा अत्यंत शुद्ध मनाचा महान् तपस्वी ऋषी असा योग जमल्यामुळें स्फूर्तिदेवी तत्काळ तेथें अवतीर्ण होऊन “ मा निषादं प्रतिष्ठां त्वं ” हा श्लोक त्याच्या मुखांतून सहजगत्या बाहेर पडला. प्रासादिक अंतःकरणाच्या कवीना आपलें मनोगत व्यक्त करण्याकरितां शब्द धुंडावे लागत नाहीत तर याच्या उलट ‘ वाचमर्थोनुधावति ’ अशीच त्यांची स्थिति असते हें वाल्मिकीच्या वरील उदारावरून दिसून येईल. रामायण महाकाव्याचा निर्माता जो वाल्मिकी तो किती शुद्धाचरणाचा होता व त्यालाहि दैवीशक्तिमुळें प्रासादिक

काम करण्यास प्रातःकाल हाच कसा अनुकूल होता हें यावरून दिसून येईल.

आधुनिक कवींची तक्रार !

वस्तुतः आपण काव्य कोटून जगाच्या बाहेरून आणतां असं नाहीं. तें या विश्वांत चोहोंकडे भरलेंलें आहे. परंतु तें आकलन करून घेऊन शब्दांत मांडण्याचें सामर्थ्य कवीनें आपणांमध्ये आणलें पाहिजे. आणि तें करण्याकरितां चित्ताचें स्थैर्य व परमेश्वरी शक्तीशीं तादात्म्य या गोष्टी जरूर आहेत. आपण गंगेत उभे राहून पळीमध्ये गंगेचें पाणी घेतों व गंगेलाच अर्पण करतां तशी काव्याची स्थिती आहे. परमेश्वराच्या सृष्टीतील काव्य घेऊन आपण तें शुद्ध भावनेनें त्यालाच अर्पण केलें पाहिजे. सृष्टीशीं तादात्म्य पावण्याची बुद्धि जर कवीमध्ये नसेल तर त्या काव्याबद्दल लोकांना तरी प्रेम व जिह्वाळा कसा वाटावा ? अलीकडच्या कित्येक कवींची अशी तक्रार ऐकूं येते कीं, आमचीं काव्ये कोणी वाचीत नाहीं; लोकांत गुणग्राहकताच नाहीं असं म्हणून ते जगाला दोष देतात. परंतु जगाच्या भावनेपासून आपण दूर व एकलकोंडे आहोंत ही गोष्ट ते विसरतात. स्वतःच्या प्रियेवर जो कवि काव्य करतो तो जगाच्या भावनांकडे लक्षच पुरवीत नसल्यामुळे त्याची कविता त्याला स्वतःला व त्याच्या प्रियेला अशा दोघाच माणसांना कौतुकास्पद वाटावी आणि इतरांनीं त्यांच्याकडे लक्ष देऊं नये हें ओघानेंच येतें. तीस कोटी लोकांच्या भावना जो कवि आपल्या काव्यांत प्रसादपूर्ण रीतीनें ग्रथित करील त्याला लोकांमध्ये गुणग्राहकतेचा तुटवडा केव्हांहि आढळून यावयाचा नाहीं. ज्या पारतंत्र्यांत आपण हल्लीं सांपडलों आहोंत त्याचें भेसूर स्वरूप कवींनीं वर्णन केल्यास तें कोणत्या रसिकाला हृदयास्पर्शी वाटणार नाहीं ? हिन्दी लोकांच्या गुलामगिरीचें वर्णन करावयास जर इंग्रज मनुष्य वसेल तर या गुलामगिरीरूपी सुंदरीचें मुख, चंद्रबिंबाप्रमाणें सुंदर आहे, तिचा देह नलिनीदलाप्रमाणें मृदु आहे असं तो वर्णन करील; परंतु हिन्दी लोकांना तिचें स्वरूप पाहून वेगळें व हिडिस असेंच वर्णन करावें लागेल. अशा प्रकारें सार्वत्रिक जिह्वाळ्याचे प्रश्न कवीनें तन्मय होऊन पुढें

प्रो. शि. म. परांजपे

मांडले नाहीत तर गुणग्राहक लोक न मिळाल्याबद्दल तक्रार करण्यास त्यांना कोणतीच जागा नाही. वर्ण्यविषय दिसण्यांत जरी शुद्धक असला तरी तो मुख्य मुद्दा नव्हे. वर्डस्वर्थने आपल्या आवडत्या कोकरावर जी लहानशी कविता केली आहे ती त्या कविचे विश्वात्म्यार्शी झालेलें तादात्म्य दाखविणारी असल्यामुळे अप्रतिम गणली जाते. दुसऱ्या एका कवीने कोत्रावरहि कविता लिहिली आहे, अलिकडे अशा शुद्धक विषयावर कविता लिहण्याचा कवींनी सपाटा चालविला आहे व असें करणें म्हणजेच जुनी परंपरा टाकून देऊन नवीन परंपरा सुरू करणें असें त्यांना वाटते; परंतु त्यांच्या असल्या काव्यावर जी टीका होते ती हे विषयशुद्धक व उपेक्षणीय असतात, म्हणून नव्हे तर त्यांचा परामर्ष योग्य रीतीने घेण्यास लागणारी उच्च मनोवृत्ति लेखकांच्या ठिकाणी बिलकूल असत नाहीं हें होय.

निर्यमक कविता

सयमक कीं निर्यमक हाहि अलिकडे वादाचा एक मोठा मुद्दा होऊन राहिला आहे. पूर्वीच्या वृत्तदर्पणाप्रमाणें पहातां ट ला ट जोडून काव्य रचना केली जाई अशी टीका होत असे. परंतु आतांच्या कवींनीं असें बिलकूल न होऊं देण्याचा उलट चंग बांधला आहे. वरच्या ओळीच्या शेवटीं जर ट आला तर खालच्या ओळींत ट बिलकूल येऊं न देतां ढ आणावयाचा असा कवींचा वाणा दिसतो. पूर्वीच्या वृत्तदर्पणांतील वृत्ते अगदीं नियमांन चालणारी व हिंदुस्थानांतील लोकांप्रमाणें अगदीं कायदेशीर रीतीनें चालणारी असत. अनुष्ठुपासारखें एखादेंच बंडखोर वृत्त असे. परंतु अलीकडे हीं बंडखोरी विशेषच फैलावत चालली आहे. अशा बाह्य प्रयत्नांनीं कविता होऊं शकेल पण काव्य निर्माण होऊं शकत नाहीं हें कवींनीं लक्षांत घ्यावयास पाहिजे. ईश्वरी प्रसाद व स्फूर्ति हें काव्याचें पहिलें आधिष्ठान होय. त्याखेरीज अभ्यासालाहि महत्त्व आहे. पूर्वकवींनीं लिहून ठेवलेल्या काव्याचें परिशीलन करणें होतकरू लेखकांना आवश्यक आहे असें प्रासादिक ग्रंथकार सांगतात. परंतु आमच्या कवींना अशा अभ्यासाची कांहीं जरूरीच उरली

नाहीं असें दिसते. उत्कृष्ट काव्य अगर कादंबरी निर्माण व्हावयास लागणारा रस मिळण्याचें ठिकाण वैकुण्ठपेठ आहे. मंडईत आंब्यांचा रस मिळेल किंवा गुन्हाळधरांत उसाचा रस मिळेल. परंतु काव्यरसाची पैदास व्हावयास अत्यंत उच्च असें परमेश्वराचें अधिष्ठान शोधलें पाहिजे. सर वास्टर स्कॉट यानें आपल्या कादंबऱ्यांत स्कॉटलंडमधील नैसर्गिक सौंदर्य ओतप्रोत भरून आपल्या राष्ट्रांत स्वातंत्र्याची भावना जागृत केली. हेंच कार्य आपणांकडील प्रतिभासंपन्न लेखकांनीं करावयास पाहिजे. प्रियेवर कविता कोणीच लिहूं नये असें मी म्हणत नाहीं. परंतु स्वातंत्र्य मिळविण्यावद्दल लोकांत स्फूर्ति होईल अशीं राष्ट्रीय स्वरूपाचीं काव्यें लिहिल्यानंतर प्रियेकडे वळत्यास हरकत नाहीं. राष्ट्र नाहीं तर प्रियाहि नाहीं हें कवींनीं प्रथम लक्षांत ठेवावें !

कवींना सूचना

शारदामंदिरासारख्या ज्या संस्था आपण निर्माण करतो त्या स्फूर्तिदायक लेखक निर्माण करतात असें नव्हे. कालिदासादिक कवि या संस्थेचे सभासद नव्हते. प्रतिभा ही स्वतंत्रपणानेंच आपलें कार्य करित असते. एखाद्या कवीला काव्य लिहिण्याची स्फूर्ति झाली म्हणजे तें लिहिण्याकरितां मंदिराची परवानगी लागत नाहीं. सरकारकडे प्रथम बंदुकीचा परवाना मागावयाचा व असा परवाना मिळाला म्हणजे त्या बंदुकीतून गोळी झाडावयाची हा कायदा स्फूर्ति जाणत नाहीं. परंतु अशा तऱ्हेनें मिळालेलीं काव्यें प्रकाशांत आणणें, त्यावर साधक बाधक चर्चा होणें वगैरे कामें संहतीशिवाय होत नाहींत व त्याकरितां अशा संस्थांची आवश्यकता असते. राष्ट्राच्या जिवाळ्याचे जे मुख्य प्रश्न आहेत, त्यांकडे लक्ष पुरविणें हें हिंदुस्थानातील प्रतिभाशाली लोकांचें आद्य कर्तव्य होय. सध्यांच्या ब्रिटिश राष्ट्राचें अनुकरण करून आपणांस भागणार नाहीं. इंग्रज लोक स्वातंत्र्य उपभोगित आहेत व आपण पारतंत्र्यांत खिचपत आहोंत हा भेद आपण लक्षांत ठेवून सद्यःस्थितीत आपण काय करावयास पाहिजे हें लक्षांत आणून आपल्या राष्ट्रांत इष्ट असेंच वाङ्मय आपण निर्माण करावयास पाहिजे.

वाङ्मय आणि जीवन

[श्री. वि. स. खांडेकर]

शारदोपासक संमेलन चवथें

शारदोपासकांचें यावेळीं भरणारें संमेलन म्हणजे शारदेची वसंतपूजाच होय. ज्याच्या वक्तृत्वांत कोकिलेंचें माधुर्य अगर ज्याच्या लिखाणांत आम्र-फलांची रसवन्ती असेल त्याच्याकडेच अशा पूजेचें पुढारीपण असणें अधिक इष्ट. सुवासिक वसंतव्याख्यानमालेच्या रूपानें शारदेची जिथें पूजा केली जाते तिथें तिला दाखवावयाचा नैवेद्यहि तितकाच चांगला असावयास नको का ? वसंतकाल हा टांगेवाला, आचारी आणि कवि यांच्या भावांना बरकत आणतो असें म्हणतात. पण माझ्यासारख्या गद्य मनुष्याला त्याचा काय उपयोग ? तथापि अमसुलाचें सार उंसाच्या रसाइतकें गोड मानून घेण्याचें औदार्य आपणांमध्ये आहे हें उघड उघड दिसत असल्यामुळेंच मी आपण दिलेल्या स्थानाचा कृतज्ञतापूर्वक स्वीकार करीत आहे.

आपलें पुणें

मी स्वतः कोणत्याहि अर्थानें पुणेंकर नाहीं. पण पुण्याविषयीं मला नेहमींच आदर वाटतो. पुणें हें महाराष्ट्राचें माहेरघर आहे असें मीं म्हटलें तर लगेच “ छे: छे: ! तिथें सान्या महाराष्ट्राला सासुरवास भोगावा लागतो ” असे उद्गार काढणारे तीर्थस्वरूप वाङ्मयसेवक मला ठाऊक आहेत. पुणें हें महाराष्ट्राचें काळीज आहे असें म्हणावें तर ‘ कबूल ! पण तें उलटें आहे ’ अशी कोटिहि कदाचित् त्यांना सुचायची ! पण पुण्यपुरीगुंडानें ग्रस्त झालेल्या लोकांनाहि पुण्याचें वैचित्र्य मनोरंजक वाटेल यांत संशय नाहीं. विनोदानेंच बोलावयाचें तर सोट्या म्हसोबा, पद्यामारुति, खुन्या मुरलीधर इत्यादि विविध व विलक्षण पदव्या धारण करणारे देव दुसऱ्या कुठल्या तरी

गांवांत सांपडतील कां ? इथें अग्निहोत्रमंदिराप्रमाणें बंडगार्डन आहे आणि यंग सोशल्लिस्टलीगच्या जोडीला पेन्शनरांचें त्रिश्राम मंडळहि आहे ! टिळक-स्मारकमंदिराइतकाच श्रोतृवर्गाचें स्वागत करण्याला उत्सुक असा गोखले-हॉलहि येथें आढळतो. मोटारी व टांगे, संध्याकाळीं देवदर्शनाला जाणाऱ्या प्रौढ स्त्रिया आणि फिरायला जाणाऱ्या तरुणी, विटीदांडू व टेनिस, आंवे आणि अंजीर यांच्यापैकीं कुणाचें प्रमाण येथें अधिक आहे हें सांगायला आंकडेशास्त्रज्ञच हवा. सहज मौजेनें उल्लेख केलेल्या या गोष्टीपेशां पुण्याचें महत्त्व सिद्ध करणाऱ्या अनेक गोष्टींचा नामनिर्देश करणें शक्य आहे. पण या संमेलनाच्या निमित्तानें एक आणा किंमतीचें पुणेंवर्णन लिहिणें योग्य होणार नाहीं. शिवाय पर्वताच्या शिखरांप्रमाणें मोठ्या गोष्टी दुरूनहि दिसतात; त्या कांहीं मुद्दाम दाखवाव्या लागत नाहीं.

पुण्यांतल्या नुसत्या संस्थांची नामावलि वाचली, तरी या शहराची सर्व संप्राहकता लक्षांत येते. कांहीं प्रदेशांत विशिष्ट झालेंच वाढतात; कांहींत सर्व तऱ्हांच्या वृक्षवेलींचा विकास होतो. पुण्याची भूमि ही दुसऱ्या तऱ्हेची आहे. महाराष्ट्रांतले सर्व विचारप्रवाह इथें एकत्रित झालेले दिसतात. या विविध प्रवाहांच्या संगमाचा जसा एक फायदा तसा एक तोटाहि असतोच. शेंकडें गोड नद्यांनीं आपलें पाणी ओतलें तरी समुद्र खारटच रहावयाचा ? विविधता व व्यापकता यामुळें विशिष्ट विचारसरणीची उत्कटता प्रसंगविशेषीं येथें आढळत नाहीं यांत नवल नाहीं ! समुद्राच्या जलविस्ताराचा उपयोग पिण्याकरितां करायचा नसतो, तर दळणवळणाकरितां ! तें पाणी प्यायचेंच असलें तर तें आकाशांत जाऊन गोड होऊन यायची वाट तरी पहायला पाहिजे !

पुण्याविरुद्ध श्रेण्यांत येणारा मुख्य आक्षेप म्हणजे, बाहेरच्या महाराष्ट्राविषयींची उपेक्षाबुद्धि हा होय. पुणेरी लेखकाच्या सामान्य पुस्तकावर त्वरित अभिप्राय यावा, पण बाहेरचें पुस्तक मात्र संपादकाच्या टेबलावर (किंवा कुणाच्या तरी घरीं) लोळत पडलेलें असावें असे अनुभव कुणालाच

आले नसतील, असें मी म्हणत नाही. पण एक तर स्थानिक लेखकाला सत्याग्रह करण्याची संधि सहज मिळते. संपादक कुठेहि सांपडले तरी 'अभिप्राय केव्हां देणार' या महाकाळीचा भडिमार तो त्याच्यावर करू शकतो. बाहेरच्या लेखकांना तसें करायचें मनांत आणलें तर प्रवासाच्या खर्चांतच त्याला मिळालेला लेखनाचा मोबदला खलास व्हायचा. बाहेरच्या लेखकांच्या बाबतींत विशेष अगत्य दर्शवून हें वैगुण्य पुण्यांतील नियत-कालिकांना सहज दूर करतां येण्याजोगें आहे. उभयपक्षां दळणवळण व स्नेहसंबंध वाढले म्हणजे गैरसमजाचीं कारणें आपोआपच दूर होतात. 'हजीर तो वजीर' या न्यायानें परक्यांचा डोळ्यांवर येणारा पक्षपात कांहीं वेळां इथें न कळत घडत असेल. पण तो दूर करण्याचा उपाय म्हणजे इतरांनीं आपलें राजेपण पटवून घेणें हाच आहे. शिवाय स्थानमहात्म्यामुळें कांहीं गोष्टींत फरक पडायचाच ! पर्वतशिखरावर भर दुपारीं वाहणारा गार वारा त्याचवेळीं सपाट भूमिभागाला कुटून लाभणार ? सकारण व अकारण उत्पन्न होणारी ही विप्रमतेची भावना येथें शारदोपासकसंमेलन प्रतिवर्षीं भरत राहिल तर बरीचशी कमी होईल असें वाटतें. गैरसमजाच्या जंतूंचा नाश वेळेवर झाला नाही, तर ते भयंकर साथ उत्पन्न करतात. अशा सांथीला आळा घालणें हें येथील वाङ्मयसंस्थांचें कर्तव्यच ठरतें. त्या दृष्टीनें मध्यंतरी खंडित झालेला शारदोपासकसंमेलनाचा हा कार्यक्रम आपणां सर्वांना स्वागताहें वाटेल अशी आशा आहे.

नवें युग, नवी शारदा

निर्मोदी १०११.

आपण सर्व शारदेचे उपासक आहोंत हें उघडच आहे. पण ज्या शारदेची आपण भक्तिभावानें पूजा करतो ती कुठली ? तिचें स्वरूप अलीकडे फार झपाट्यानें बदलत असल्यामुळें नीति अगर एकादशी यांच्याप्रमाणें शारदा-देवीचीहि एक जुनें व एक नवें अशीं दोन रूपें होतात कीं काय, अशी कित्येकांना भीति वाटूं लागली आहे. पूर्वीची शारदा " या कुन्देन्दुतुषार-

हारधवला या शुभ्रवस्त्रावृता ” अशी होती. पण हल्ली ती काळवेळ पाहून आणि रंगसंगति पाळून दिवसांतून चार प्रकारची पातळ परिधान कळं लागली. हातांतली वीणा तर तिने कधीच टाकून दिली. कालमानानुसार तिला ती पेलतहि नसेल ! आतां तिच्या हातांत अलंगुज अगर फाउंटनपेनच शोभतें. पांढऱ्या कमळांतली तिची वैडक तर कधीच जुनी झाली. आतां ती मखमलीच्या कापडानें आच्छादिलेल्या आराम खुर्चीत बसलेली दिसते. पूर्वी ब्रह्मा, विष्णु, महेश तिला वंदन करीत असत. पण हल्ली ती वाटेला त्या तरुणाबरोबर आनंदानें हस्तांदोलन करतांना आढळते. ‘ निःशेषजाड्या-पहा ’ हें एकच जुनें विशेषण काय तें या नव्या शारदेला लागू पडेल. पण ती जाड्य नाहीसैं करतें तें बहुधा शरिराचें, मनाचें नाही.

शारदेच्या नव्या स्वरूपाविषयीं असा तक्रार-अर्ज करणारांना विनोदानें कुणीहि विचारील, “ काय हो ? शारदेच्या बदलत्या वेपावरच तुमचा एवढा कटाक्ष कां ? तिचे पतिराज तरी कुठें जुन्या परंपरेला चिकटून राहिले आहेत ? गणेशोत्सवांतल्या गणपतीच्या विविध मूर्तींकडे पहा. ज्या मूर्तींच्या साक्षीनें स्वदेशी वस्तु वापरण्याचा उपदेश केला जातो. ती मूर्तींच परदेशी सायकल-वर बसलेली आढळते. चहांतले टॅनिन अगर तंबाखूतलें निकोटाइन किती घातक असतें हें त्या बुद्धिदात्या देवाला कळत नाही, असें कसें म्हणावें ? पण तो पुष्कळदां चहाचा पेला अगर सिगारेट तांडाला लावीत असलेला दिसतो. वेपभूषेच्या नव्या हौशी, पुरुषांपेशां बायकांतच अधिक पसरायच्या ! जिथें गणपतीची ही स्थिती झाली आहे, तिथें शारदेचें स्वरूप बदललें म्हणून तक्रार करण्यांत काय अर्थ आहे ? ”

मराठीचें मावळतें युग

शारदेच्या स्वरूपांत होणाऱ्या स्थित्यंतराचें समर्थन विनोदाइतकेंच गंभीर-पणानेंहि करतां येईल. साठ वर्षांचें चक्र फिरलें कीं, नवयुगाला सुरवात होते असें म्हणतात. मराठी बाज्यांतील चिपळूणकर-आगरकर युगाचा जन्म

१८७४ त झाला. १८७४ पासून १९३४ पर्यंतच्या या कालाचे वीस वीस वर्षांचे तीन खंड पडतात. पहिला भाग १८७४-१८९४चा. या काळांत महाराष्ट्रांत राजकीय व सामाजिक विचारांचें नवें वारें वाहूं लागलें. मराठी भाषेचें आकर्षक पण गंभीर असें नवें स्वरूपहि याच काळांत तयार झालें. आगरकरांचा मृत्यु व आपटे-राजवाडे-परांजपे-कोल्हटकर-खाडिलकर-केळकर इत्यादिकांचा उदय हीच पहिल्या व दुसऱ्या विभागांतील सीमारेषा होय. १८९४ ते १९१४ च्या दुसऱ्या कालखंडांत भाषेला विविध कल्पकतेची जोड मिळून तिचा नव्यानव्या क्षेत्रांत रमणीय संचार झाला. पण या काळांतील राजकीय व सामाजिक प्रगतीचे विचार मागच्या कालखंडांपेक्षा फारसे भिन्न नव्हते. या कालखंडाच्या शेवटीं निर्माण झालेला गीतारहस्य ग्रंथ पाहिला कीं, भांडें नवें पण पेय जुनें अशीच त्यावेळची स्थिति होती, असें दिसून येईल. १९१४ ते १९३४ या विभागाला जागतिक दृष्टीनें पहायचें तर महायुद्धानें व मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीनें बोलायचें तर गडकरी, वामनराव जोशी, वरेकर वगैरेंच्या उदयानें सुरुवात झाली. भाषेला लालित्याची व रचनेला विविधतेची जोड या कालखंडांत मिळाली. या वेळीं पहिल्या कालखंडांतील विचार, आचारांत येऊन गेले होते. त्यामुळे समाजाचें स्वरूप बदलून नवे कूटप्रश्न उत्पन्न झाले. त्यांतच महायुद्धानंतर घडलेल्या जागतिक घडामोडीचे प्रतिध्वनि ऐकू येऊ लागले. केवळ वाङ्मयीन दृष्टीनें पाहिलें तरी शेक्सपीअर, मोलिअर, डिकेन्स, स्कॉट, वर्डस्वर्थ, शेले हे जुने आदर्श बाजूला सारून इन्सेन, शॉ, गॅल्सवर्दी, वेल्स, हार्डी इत्यादि नवे आदर्श पुढें घेण्याची प्रवृत्ति या काळांत बळावली. या नवीन ग्रंथकारांपैकीं बहुतेक कलावंत असून विचारवंतहि असल्यामुळे या कालखंडांत पूर्वीच्या दृढमूल विचारसरणीला नवे नवे धके बसू लागले. राजकारणांत जुन्या मार्गांनीं मिळवावयाच्या स्वराज्याला समाजवादाचा शह मिळाला, तर सामाजिक बाबर्तीतील नीतीचा बालेकिल्ला जो स्त्री-पुरुषप्रेम त्याच्यावर फ्रॉइडच्या अंतर्मनाच्या संशोधनानें निराळ्याच दिशेनें मोर्चे चढविले. वाङ्मय निर्माण करणारा पांढरपेशा वर्ग पहिल्या दोन कालखंडांत

सुस्थितीत असल्यामुळे, कल्पनारम्यतेत त्याला आनंद वाटला हें स्वाभाविकच होतें. पण तिसऱ्या कालखंडाच्या उत्तरार्धात या वर्गाची आरामखुर्ची मोडून गेल्यामुळे, त्याला मिळेल तसल्या ओल्या कोरड्या जमिनीवर वसण्याची पाळी आली. या डळमळत्या परिस्थितीत, स्वतःच्या दोन हातांनाच जिथें कशाचा आधार नाही, तिथें दोन हातांचे चार हात करून घेण्याचा तरुणांना धीर होणार तरी कसा ? १८७४ पासून १९३४ पर्यंतच्या साठ वर्षांतील तीन कालखंडांत विचार, कल्पना व कला यांचें नाविन्य अनुक्रमानें मराठींत आलें. आतां पुन्हां विचारांचें चक्र जोरानें सुरू झालें आहे व त्याच्या अनुपेक्षितपणामुळेच, शारदादेवी केंस कापून हातांत रॅकेट घेऊन सायकलवरून टेनिस खेळायला जात असल्याचा भास अनेकांना होत आहे.

कल्पनारम्यतेचा पगडा

पण खरें सांगावयाचें तर तो अजून भासच आहे. मराठी वाङ्मय अजून कल्पनारम्यतेच्या आसपासच घुटमळत आहे. वादळी समुद्राकडे पाठ फिरवून मुगजळाची शोभा पाहण्यांतच तें बहुधा गुंग झालेलें दिसतें. आपल्यांतील अग्रगण्य लेखकांच्या अगदीं कालपरवांच्या ललितकृति पहाव्यात. त्यांतले कितीतरी समरप्रसंग नाटकरी वाटतात. रक्ताची किंमत तांबड्या शाईहून अधिक न मानणाऱ्या कृति वाचकांचें रक्त उचंबळवूं शकत नाहीत यांत अस्वाभाविक असें काय आहे ? हिंदु-मुसलमानांच्या संबंधावर लिहिलेली, प्रख्यात कलावंत कादंबरीकार प्रो. फडके यांची 'अटकपार' कादंबरीच ध्या. अटकपार जाण्याकरितां आर्षी अटकपर्यंत जावें लागतें, याची जाणीव ती वाचून श्रणभर तरी होते कां ? हिंदु-मुसलमानांच्या वादाचा निकाल या भिन्नधर्मीय नायकनायिकांच्या लग्नांनीं लागण्यासारखा असता तर, कितीतरी बरें झालें असतें ! या कादंबरींतली नायिका मीनाक्षी हिला तर मारून मुटकून मुसलमान बनविलेली दिसते. पुढें तिचें एका हिंदु तरुणावर प्रेम जडणार आहे हें कादंबरीकाराला ठाऊक असल्यामुळे,

त्याने लहानपणापासून तिला मांसनिवृत्त ठेवण्याची दक्षताहि वाळगिली आहे. पण या दक्षतेचा तरी लग्नाच्या कामी कुठे उपयोग होतो ? आयत्यावेळीं नायकाला तार आणि नायिकेला ताप येऊन कादंबरी दुःखान्तच होते. या दोन विरोधी समाजांच्या संघर्षणाच्या ठिणग्या संबंध कादंबरीत कोठेंच आढळत नाहीत. उलट सुगंधानें दरवळलेल्या प्रणयपुष्पांचा सडा मात्र पडलेला दिसतो. अधिक जवळून पाहिलें तर, अनेकदां यांतील सुगंध अत्तराचा आणि फुलें कागदी आहेत, असा अनुभव येतो. नायक सुधीर व नायिका मीनाक्षी यांच्या भेटीचे सर्व प्रसंग एकामागून एक मांडले म्हणजे आपण विसाव्या शतकांतील हिंदुस्थानांत नसून थिऑसफी हा राष्ट्रधर्म मानणाऱ्या एखाद्या देशांत अगर हरूनधरशीदाच्या बगदाद शहरांत आहों असें एखाद्याला वाटलें तर त्यांत त्याची चूक कसली ?

दुसरें उदाहरण सध्यांचे श्रेष्ठ नाटककार वरेकर यांच्या कृतीचें. गेल्या तीन वर्षांत त्यांचीं ' सोन्याचा कळस ' व ' स्वयंसेवक ' हीं सामाजिक नाटके रंगभूमीवर आलीं. ' सोन्याच्या कळसा 'चा विषय म्हणजे साऱ्या जगाला सध्यां महत्त्वाचा वाटणारा प्रश्न. मांडवलवाले गिरणी-मालक व कामकरी मजूर यांच्यांतला लढा मिटविण्याकरितां वरेकरांनीं अगदीं सोपी युक्ति शोधून काढिली आहे. ती म्हणजे गिरणी-मालकाच्या मुलानें वेप्रांतर करून मजूर व्हायचें; मजुरांचें पुढारीपण पत्करायचें, आणि संपाच्या वेळीं गोळीबाराचा प्रसंग आला कीं, कामगारांचा पुढारी झालेल्या या मुलाला पाहून बापानें माघार घ्यायची ! यांपैकी कुठली गोष्ट अधिक अशक्य आहे हें ठरविण्याकरितां कमिटी नेमण्याची पाळी खास येणार नाही. गुजराथी गिरणी-मालकाचा दररोज धीशक्कर खाणारा मुलगा गिरणींत संप होण्याच्या आधीं मजुरांच्या चाळींतील कांदाभाकरीला कंटाळूनच घरीं परत येण्याचा संभव अधिक. आरामखुर्चीत पडून कादंबऱ्या वाचण्यापलीकडे अधिक श्रमार्ची कामें ज्यानें केलीं नसतील, त्याला गिरणींतले कष्टाचें आयुष्य दोन दिवसांपेक्षां अधिक काळ कंठणें शक्य आहे काय ? या नाटकांत पहिल्या

अंकाच्या शेवटीं नायक मूळ रूपांत नायिकेला भेटून जातो त्यावेळीं काश्मीरची हवा मानवल्याइतकी त्याची प्रकृति इतरांना चांगली दिसते. गिरणीतलें आयुष्य जर इतकें सुखाचें असेल, तर मग तें बदलण्याची धडपड तरी कशाला हवी ?

‘ स्वयंसेवक ’ नाटकांतहि हाच प्रकार आढळतो. त्याचा विषय सावकाराकडून होणारी गरिबांची नाडणूक व पिळणूक; पण त्याला स्वरूप दिलें आहे गुलामगिरीचें. या नाटकांतील कॉलेजांत जाणारा नायक, वाचण्याकरितां पुस्तकें मागून नेल्यानें स्वाभिमान नाहीसा होतो म्हणून तीं चोरून नेतो. पण इतक्या अभिनव विचारांचा हा तरुण बापानें गुलाम म्हणून विकतांच, मुकाट्यानें सावकाराच्या घरीं जातो. जणुं काहीं हरिश्चंद्र व रामचंद्र यांनीं पुरून ठेविलेलें पूर्ण सत्य यालाच सांपडलें होतें ! पुढें पिस्तुलाचा प्रताप, नायकावर आलेला खोटा आरोप, त्याचा तुरुंगवास, त्या तुरुंगांतून त्याला सोडविणारा कृतज्ञ शिपाई, ही प्रसंगांची मालिका पाहून आपण सामाजिक कव्हई काढलेलें एखादें ऐतिहासिक भांडें तर प्राहत नाहीना अशीहि एखाद्याला शंका यायची.

केळकरांची ‘ नवलपूरचा संस्थानिक, ’ वामनराव जोश्यांची ‘ इंदु काळे व सरला भोळे ’ आणि अन्यांचें ‘ घराबाहेर ’ हें नाटक या ललितकृति श्रेतल्या तरी जुन्या व नव्या पिढींत एकाच गोष्टीची उणाव दिसून येते; ती म्हणजे सत्याच्या सूर्याकडे डोळे न दिपू देतां सतत पाहण्याची शक्ति होय. केळकरांच्या कादंबरींतील दिवाणापासून कॉमरेड इंखीपर्यंतचीं पात्रें प्रातिनिधिक स्वरूपाचीं नसलीं तरी तीं त्यांना अगर आपणाला कुठें ना कुठें तरी दिसलीं असतील. पण त्यांचा नवलपूरचा संस्थानिक? हिंदुस्थानांतील साऱ्या संस्थानिकांचे सद्गुण एकत्रित केले तरी, कादंबरींतील नवलरायाचे पारडेंच जड झाल्याशिवाय राहणार नाही. असा सर्वगुणसंपन्न संस्थानिक निर्माण करण्यांत एक उच्च आदर्श लोकांपुढें ठेवण्याचा त्यांचा हेतु असावा. पण आदर्श म्हटला तरी त्याच्या गुणधर्मांना काहीं मर्यादा आहेच कीं नाही ! आरशांत

शरिराप्रमाणें मनाचें प्रतिबिंब दाखविण्याची शक्ति आहे असें कोणी म्हटलें तर त्यावर विश्वास कोण ठेवील ? शिवाय या आदर्शाचा काय उपयोग ? सामान्य वाचकांना कांहीं संस्थानिक व्हायचें नसतें आणि संस्थानिकांना विविध उद्योगांपुढें कादंबऱ्या वाचायला फुरसद तरी कुठें असते ?

‘ घराबाहेर ’ नाटकांतला विषय अगदीं आधुनिक असूनहि त्याचें चित्रण लुटुपुटीच्या लढाईसारखें वाटतें. दहा वर्षेपर्यंत ज्या नवऱ्याला निर्मल्लेच्या जाचणुकीची कल्पना आली नाही, त्याच्याकडे ती शेवटीं परत जाते, याचें कारण ‘ मम निर्मला, अति निर्मला ’ हें पद तो म्हणतो, यापेक्षां दुसरे कांहीं दिसत नाही. नाटककाराला शेवटीं आनंदीधानंद करायचा होता म्हणून त्यानें भय्यासाहेबासारख्या पापानें हात धुतलेल्या माणसाचें घर निर्मल्लेच्या वाटेत उभें केलें. पण जर दुसऱ्या एखाद्या सालस माणसाच्या सहवासांत राहण्याची संधि तिला मिळाली असती आणि त्याच्या निर्मल व निर्हेतुक प्रेमाचा आसरा तिला लाभला असतां, तर नवऱ्याचा पांगुळगाडा हातांत घेऊन आयुष्याचें मार्गक्रमण करायला ती तयार झाली असती का ?

श्री. वामनरावजींची ‘ इंदु काळे व सरला भोळे ’ हा तर आजकालचा इतिहास आहे हें तिच्यांतील पत्रांच्या तारखांवरूनदेखील दिसून येईल. या कादंबरींत लेखकानें उपास्थित केलेले अनेक प्रश्न इतके कठीण आहेत कीं, हा पेपर सोडविण्यांतच समाजाचीं पांचदहा वर्षे जातात. पण कितीहि मोकळेपणानें लिहावयाचें आणि यथार्थतेनें चित्रण करावयाचें म्हटलें तरी मराठी वाङ्मयावर कल्पनारम्यतेची छाया येतेच येते. या कादंबरींतील इंदूला असेंच गालबोट लागलें आहे. बिंदुमाधव हें पात्र निर्माण करून ग्रंथकर्त्यानें तें लावलें आहे असें मी म्हणत नाहीं. पण इंदूला एकीकडून अंधकलासक्त व दुसरीकडून परंपरागत नीतीची भक्त दाखवितांना या कार्त्तीत स्वाभाविकतेच्या मात्र चिंधड्या उडालेल्या आहेत.

केळकर, जोशी, वरेरकर, फडके, अत्रे वगैरे आजच्या अग्रेसर व लोकप्रिय लेखकांच्या अगदीं अलिकडच्या कृतींतदेखील कल्पनारम्यतेचें धुकें

थोड्याफार प्रमाणांत पसरलेलें दिसावें, याचें कारण काय ? तीस वर्षां-पूर्वींच्या कोल्हटकरांच्या अगार वीस वर्षांपूर्वींच्या गडकऱ्यांच्या नाटकांत तें दिसत होतें हें ठीक होतें. मराठी ललितवाङ्मयाच्या उदयकालीं तें शोभून गेलें. कोल्हटकरांच्या गुप्त मंजूषांतली राणी स्वप्नावर विश्वास ठेवून सहा वर्षे नवऱ्यापासून दूर राहते व त्या काळांत मिळालेल्या वैद्यकीय ज्ञानाचा उपयोग करून, नवऱ्याची प्राणसंक्रांतांन मुक्तता करते. पण आजची नायिका एखादें स्वप्न पडलें तर त्याचा अर्थ लावण्याची खटपट न करतां अपचना-बद्दल डॉक्टरचा सल्ला घेईल. सहा वर्षे नवऱ्यापासून दूर राहण्याचा वेडा विचार तर तिला स्वप्नांतहि सुचणार नाही. सहा वर्षांनीं परत येऊन सवत व तिची दोन मुलेंच पहावयाचीं असलीं तर त्यांत गोडी कसली ? नवऱ्याला प्राणसंक्रांतांन मुक्त करण्याचा उत्तम उपाय उत्कृष्ट डॉक्टराला आणणें हाच होय हेंहि तिला कळतें. गडकऱ्यांच्या पुण्यप्रभावांतली नायिका आपली अन्न घेऊं इच्छिणाऱ्या दुष्टाच्या हृदयांतील ईश्वर प्रकट होण्याची वाट पाहते. पण आजच्या सामाजिक दृष्टीनें पाहिलें तर असल्या नायिकेनें शक्य तर खलपुरुषाच्या हृदयांतील ईश्वरापेशां त्याच्या पोटांतील आंतडीं बाहेर काढावीत हेंच उत्तम.

अद्भुतरम्यता व कल्पनाविलास यांना अनुकूल अशा काळांत कोल्हटकर-गडकऱ्यांच्या कृति निर्माण झाल्या. पण गेल्या वीस वर्षांत काळ इतका पालटला आहे कीं, प्रसंगीं शतकांतसुद्धां इतका फेरबदल होत नसेल. शेंकडें उन्हाळ्यापावसाळ्यांचें काम धरणीकंपाचा एक धक्का करतो. महा-युद्धानंतर उत्पन्न झालेली अर्थिक दुःस्थिति, तिच्या भीषण छायेखालीं स्तिमित होऊन बसलेली सुधारणा आणि समाजमंदिराचा पायाच हादरूं लागल्यामुळें धांवपळ करणारी आंतली मंडळी यांना पाहून आतां कल्पना-रम्यता आल्या पावलीं परत गेल्याशिवाय रहाणार नाही.

वाङ्मय व जीवन यांच्यामधील भिंत

परंतु अजून तिची जादू आमच्यांतल्या मोठमोठ्या लेखकांवर चालूं शकते ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. याचें मुख्य कारण वाङ्मय व जीवन यांच्या-

मध्ये आपण एक अभेद्य भिंत उभारली आहे हेच होय. श्रीमंतांच्या सह-वासांत राहतांना डोळे असून पाहायचें नाहीं, कान असून ऐकावयाचें नाहीं, आणि तोंड असून बोलायचें नाहीं, असा उपदेश होतकरू सेवकांना नेहमीं केला जातो. जविनाच्या बाबतींत मराठी वाङ्मयसेवक कळत न कळत तोच आचरणांत आणतात कीं काय कुणाला ठाऊक ? यामुळें पलीकडे जीवन आपल्या नित्यनूतन विविधतेनें नटत आहे आणि मधें प्रचंड भिंत असल्यामुळें अलिकडील वाङ्मयांत त्याचीं जुनीं पुराणीं चित्रें रेखाटलीं जात आहेत असें दृश्य नेहमीं दृष्टीला पडतें. वाङ्मय व जीवन यांची फारकत करणाऱ्या या भिंतीला कान असतात; पण तोंड नसतें ! केव्हां केव्हां या कानांची लांबीहि अकारण वाढलेली दिसून येते ! या भिंतीला कोनाडे आहेत; पण उखाण्यापेक्षां अधिक उच्च दर्जाचें वाङ्मय निर्माण करण्याचें त्यांच्यांत सामर्थ्य नाहीं. या भिंतीला खिडक्या आहेत; दरवाजाहि आहे. पण अंध संकेतांचे कडीकोयंडे आणि अकारण बंधनांचीं कुलुपें यांनीं जख-डून गेलेलीं हीं लहानमोठीं दारें कांहींच हालचाल करूं शकत नाहींत. वाङ्मयविभागांतील एखाद्या व्यक्तीनें एखाद्या दरवाजाची कडी काढण्याचा थोडासा प्रयत्न केला तरी, तो खणखण आवाज मेघगर्जनेहूनहि मोठा मानला जातो. क्वचित् एखादें दार चुकून किलबिलें होऊन, जीवनविभागांतील वाऱ्याची झुलुक आली कीं हें नवें वारें अनेकांना असह्य होतें. जणू कांहीं वाऱ्याच्या झुलुकेनें वात होण्याइतकी वाङ्मयाची प्रकृति नाजूक असते !

समाजाचें खरेंखुरें जीवन व त्याचें वाङ्मय यांच्यामध्ये अशी भिंत असल्या-मुळेंच आपल्या वाङ्मयावर सत्यापेक्षां सांकेतिक गोष्टींचाच पगडा बसलेला दिसून येतो. ज्याच्या दारांत सुरंगीचें झाड व मागच्या बाजूला कमळांनीं भरलेलें तळें आहे अशा कोंकणांतल्या कवीला प्रियेवर काव्य लिहायला बसवावें. “ भ्रमर जसा कमलिनीवर लुब्ध होतो तसा, हे इंदुवदने, मी ” इत्यादि इत्यादि गोष्टी तो लिहील. तळ्यांतल्या कमळापेक्षां सुरंगीच्या फुलां-वरच भुंगे झटून उड्या घालतात ही गोष्ट त्यानें डोळ्यांनीं पाहिलीं असली,

तरी परंपरागत उपमा बदलण्याशीं तिचा काय संबंध ? इष्ट माणसाची ' चातकाप्रमाणें वाट पाहणारी ' मंडळी तर नाटकैकादंत्र्यांत आपणांला नेहमींच आढळतात. चातकाचें चित्र काढणारालाच प्रियजनाची भेट होईल अशी जर अट कुणी घातली, तर त्यांपैकीं सर्वांना जन्मभर निराशेचे निःश्वास सोडीत वसावें लागेल. अमृताचा आमच्या वाङ्मयांतील धुमाकूळ तर विचारूंच नको ! ज्ञानेश्वरापासून तों काल आज कविता लिहायला लागलेल्या कवींनींच नव्हे, तर गद्य लेखकांनींहि त्याचा इतका सुकाळ करून सोडला आहे कीं, ज्याच्यासाठीं देवदानवांचें युद्ध झालें तें दुर्मिळ व निर्मळ अमृत हेंच काय अशी वारंवार मनाला शंका येते.

वाक्प्रचारांहून अधिक खोल गेलें तर संकेतांनीं आपल्या वाङ्मयाला आणलेलें कृत्रिम स्वरूप अधिकच स्पष्टपणें दिसून येईल. आईचें स्वभावचित्रण करायचें म्हटलें कीं ' न मातुः परदैवतम् ' या सूत्राला अनुसरूनच तें आमच्या वाङ्मयांत झालें पाहिजे. प्रसंगविशेषीं आपल्या दुधावर वाढविलेल्या मुलाच्या आयुष्यांत आई अज्ञानानें विष कालवूं शकतें ही गोष्ट ऐकण्यापेक्षां बहिरे झालेलें काय वाईट अशी आमची कल्पना ? प्रेमाविषयींच्या सध्यांच्या वाङ्मयिक कल्पना घ्या. त्याहि ठराविक ठशाच्या ! प्रेम म्हणजे संसाराच्या शाळेंतील उडाणटप्पू विद्यार्थी, ही कल्पना आतां मागें पडली आहे हें खरें ! पण प्रेम जिथें एकदां वसेल तिथेंच त्यानें नेहमीं वसावें अशी आमची अद्यापिहि अपेक्षा आहे. प्रेमाची प्रकृति फार नाजूक असते असें म्हणतात. तें लक्षांत घेऊन त्याला उठावशाचा व्यायाम सोसणार नाहीं म्हणून ही सूचना केली जाते अशांतला मात्र भाग नाहीं ! समाजशास्त्र आणि मानसशास्त्र कांहींहि सांगोत, आमच्या वाङ्मयांतल्या प्रेमाच्या प्रवाहांत कसलेहि अनपेक्षित अडथळे यायचेच नाहीत. भोंवरे, डोह, धवधवा निर्माण करण्याइतके उंच कडे, इत्यादिकांचा या प्रेमप्रवाहाशीं कांहींहि संबंध असतां कामां नये. राष्ट्र व व्यक्ति यांच्याप्रमाणें वाङ्मयहि दररोजच्या आयुष्याप्रमाणेंच बदलत जातें याची जाणीवच आम्हांला नाहीं. / नाहीतर फडक्यांनीं काय

हिंदु-मुसलमानांच्या दंग्याचीं वर्णनें वाचलीं नाहींत, कीं वरेकरांना परळींत मजूर म्हणून सुखासुखी रहायला घेण्याइतका गिरणीवाल्याचा मुलगा मुक्त कोटीला पांचलेला नसतो हें ठाऊक नाहीं ? नवलपूरचा संस्थानिक लिहिणाऱ्या केळकरांना संस्थानी राजकारणाची माहिती खडानूखडा आहे. पण त्यांच्या कादंबरींत मात्र या खड्यांचे हिरे झालेले दिसतात. तुरुंगाबाहेर पळून आलेला कैदी जेवढ्या आनंदानें तुरुंगांत परत येईल, तेवढ्याच हौसेनें छळाला कंटाळून घराबाहेर पडलेली तरुणी परत घरांत येईल, ही गोष्ट अंध्यांच्या ध्यानांत आली नसेल असें नाहीं; पण त्यांना स्वप्नांत आपल्या नाट्यप्रश्नाचें जें उत्तर सांपडलें तें अगदींच निराळें. पहांटे पडलेलीं स्वप्नें खरीं होतात. या गोष्टीवर त्यांनीं वाजवीपेक्षां अधिक भरवंसा ठेवला असावा. वामनरावजींनीं आपल्या भोळ्या नायिकेचें सरला हें नांव जितक्या सहेतुक दृष्टीनें ठेवलें, तितक्याच दूरदर्शीपणानें काळ्या नायिकेचें नांव इंदु ठेविलें यांत संशय नाहीं. पण इंदूचें चित्र काढतांना त्याच्यावरील डाग जसाचा तसा दाखविणें जड गेल्यामुळें त्यांनीं त्याला सुंदर हरिणाचें अगर गोजिरवाण्या सशाचें स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला.

ही भिंत पाडून टाका

या सर्व उदाहरणांचा मथितार्थ एकच आहे व तो हाच कीं, आजचें मराठी जीवन व वाङ्मय यांच्यामध्ये भली मोठी भक्कम भिंत उभी आहे. ही भिंत चालविणारा संत क्वचितच उत्पन्न व्हायचा ! सामान्य माणसाला ती चालवून वाजूला करतां येत नाहीं अगर तिच्यावरून उडीहि मारतां येत नाहीं. त्याची दृष्टि व्यायक व्हायला हवी असेल तर ती पाडूनच टाकली पाहिजे. कला ही नेहमींच तरुण असते. पण हें अखंड तारुण्य प्राप्त करून घ्यायला जवळून खळबळत जाणाऱ्या जीवनप्रवाहांत तिला पदोपदीं स्नान करावें लागतें. सभोंवतालच्या खऱ्याखऱ्या जीवनाकडे पाठ फिरवून ती केवळ कल्पनारम्यतेंत अगर भावनाविलासांत मग्न झालीं कीं तिच्या लीलांना बाल

वाङ्मय
पाडून टाका
१९४२

लीलांचें स्वरूप प्राप्त होतें. भातुकली कौतुकास्पद खरी; पण तिनें कांहीं कुणाचें पोट भरत नाही. ' झालें काय तुला बाई ' म्हणून आपल्या बाहुलीची समजूत घालणाऱ्या बालिकेचें चित्र अत्यंत आकर्षक असतें यांत संशय नाही. पण मोठेपणीं त्या बाहुलीची काय मातब्बरी ! [जीवनांतील विविध विरोधगर्भ प्रसंगाच्या पायावरच ललितवाङ्मयाचें मंदिर उभें राहतें.] हा विरोध तीव्र व भव्य तर असावाच; पण तो सत्यहि असला पाहिजे. चैतन्यानें रसरसगारी कला भोंवतालच्या जीवनांतून अचूक असले विरोध हुडकून काढते. उलट निर्जीव कला भूतकालीन रम्य कृतींची सुंदर नकल करण्यांत व लोकांच्या करमणुकीकरितां लागणाऱ्या गोड गोष्टी गोळा करण्यांत दंग होऊन जाते. अशा कलावंताच्या अंगीं सौंदर्यदृष्टि, विनोदबुद्धि, लालित्य, रंजकता इत्यादि गुण असतात यांत शंका नाही. पण या साऱ्या गुणांचा समुदाय म्हणजे कळस नसलेलें देऊळच ! व्यापक सहानुभूति आणि शास्त्रशुद्ध दृष्टीनें मानवी जीवनाकडे पाहण्याची शक्ति यांचा संगम म्हणजेच चिरंजीव कलामंदिराचा कळस !

पिरॅडेलो व कला

या प्रतिपादनावर कलावादी लोकांकडून सहेतुक कला ही कलाच नव्हे असा आक्षेप नेहमीं घेण्यांत येतो. उदाहरणार्थ त्यांच्या बाजूनें देण्यांत येणारा अगदीं अलीकडील नामांकित बकील लुइजी पिरॅडेलो याचें खालील मत पहावें. तो म्हणतो—

“ In my opinion every author who writes in the interest of or against an existing political system has lost his artistic character. The artist tries to make something eternal of what is but transitory. The politician tries to extract only a transitory phase from the eternal. Art with a certain tendency is not genuine art and so I blame every Government which desires to use art for propaganda purpose. Art must display its own merits and nothing else. The writer must only

write about subjects. He must write about eternal man. He must write about himself. An artist who serves politics has signed his own deathwarrant. This is my conviction. ”

कलासृष्टि ही केवळ यक्षभूमि नव्हे

पिरॅडेलोचें हें मत वाचून आपल्याकडे अनेकांना आनंदाच्या उकळ्या-फुटतील. ललितलेखनकलेचा राजकारणाशी, सामाजिक प्रश्नांशी अगर राष्ट्राच्या भवितव्यतेशी कसलाच संबंध नाही, असें म्हणणाऱांना हें मत सुवर्णाक्षरांनीं छापण्याच्या लायकीचें वाटेल. राजनीतीचें वाहन वाघ असो वा उंट असो सरस्वतीच्या सुंदर मयूराशीं त्याचें दूरचें सुद्धां नातें लागत नाही असें म्हणण्याची प्रवृत्ति आपल्याकडे बळावत आहे. ललितवाङ्मय राजकारणा-हून श्रेष्ठ असतें हें दाखविण्याकरितां नेपोलियन सेंट हेलिनामधील एकांत-वासांत गटे वाचून आनंदाचा उपभोग घेत असे, असा एक दाखला देण्यांत येतो. या उदाहरणावरून गटे नेपोलियनपक्षां श्रेष्ठ ठरत असेल, तर छापण्याची कला शोधून काढणारा गटेहूनहि श्रेष्ठ ठरेल. तो जन्मालाच आला नसता तर गटेचें पुस्तक नेपोलियनच्या हातांत पडलेंच नसतें ! शिवाय या दाखल्याला दुसरीहि बाजू आहे. कर्मधर्मसंयोगानें इतिहासांतील कालांत व प्रसंगांत जरूर ते फरक पडून गटेला नेपोलियनपुढें येऊन उभें रहावें लागलें असतें तर ? राजकारण मर्त्य आहे आणि कला अमर आहे, ही गोष्ट खरी, पण कलेचें अमरत्व या मर्त्य गोष्टींतूनच निर्माण होत असतें. अलीकडच्या तरुणांविषयीं अशी तक्रार मधून मधून ऐकूं येतें कीं त्यांना ललितवाङ्मया-खेरीज दुसरें कांहींच सुचत नाही. रुचत नाही आणि पचतहि पण नाही. प्रचलित राजकारणावरील अग्रलेख वाचण्याऐवजीं तेवढ्या वेळांत एक शब्द-चित्र अगर भावकथा वाचून होईल, असा ते पोक्त विचार करतात. विज्ञानबोध विकत घेण्याचा प्रश्न आला तर त्याच्या किंमतींत किती 'सिनेमे' पाहतां येतील याचें त्रैशिकच ते मांडतील. त्यांच्या टुंकेची शडती घेतल्यास त्यांत गांधींचे 'सत्याचे प्रयोग' निघण्याचा संभव फार कमी !

कदाचित् प्रेमाच्या प्रयोगाची पूर्वतयारी मात्र त्यांत दिसेल ! गीतारहस्य कुणापार्शी आहे का म्हणून चौकशी केली तर, बहुतेकांचं नकारार्थीच उत्तर येईल ! एखादा वाचक विद्यार्थी मात्र होकारार्थी मान डोलवील. पण त्याची गीता पुस्तकी असण्यापेक्षां हाडामांसाचीच असण्याचा संभव अधिक. हें वर्णन कितपत खरें आहे हें मी सांगू शकत नाहीं. पण ललितवाङ्मयाचा भोंवतालच्या जीवनाशी कांहीं संबंध नाहीं. कलासृष्टि ही निव्वळ यक्षभूमि आहे, असें जर कुणाला वाटत असेल तर तें चुकीचें आहे. परिस्थितीचा परिणाम मनुष्यावर किती प्रमाणांत होतो याबद्दल मतभेद होऊ शकेल. पण थोड्या प्रमाणांत कां होईना, होतो ही अनुभवाची गोष्ट आहे. फलावंताचें मन तरी या नियमाला अपवाद कसें होईल ? ललितवाङ्मय म्हणजे उदात्ततेच्या पार्श्वभूमीवर काढलेली जीवनाच्या अनुभवांचीं चित्रें ! 'आमची मर्जी नसेल त्यास आंत घेतलें जाणार नाहीं.' या जुन्या थेटरपीनलकोडाप्रमाणें अनुक अनुभव व्यायचे आणि अनुभव व्यायचे नाहीत असें ललितलेखकाचें संस्कारक्षम मन ठरवू शकेल कां ? तें मन म्हणजे कांहीं राजवाडा नव्हे कां तुरंगहि नव्हे. तें देऊळ आहे अस्पृश्यांनाहि जिथें जायला बंदी नाही असें तें देऊळ आहे ! देशांत कायदेभंगाची एवढी मोठी चळवळ होऊन गेली तिचा भावनोत्कट ललितलेखकांच्या विचारांवर कांहींच परिणाम झाला नसेल का ? नाही असें म्हणणें म्हणजे हवामान दर्शविणाऱ्या यंत्रावर वादळाचा आणि थर्मामीटरवर तापाचा कांहींच परिणाम होत नाही असें म्हणण्यापैकी तो प्रकार होईल.

टर्जिनिव्हच्या 'Fathers & sons' व 'Virgin soil' या दोन कादंबऱ्याहि या अनुभवाला पोषक अशाच आहेत. बोल्डोव्हिकच्या मानानें निहिलिस्ट हा शब्द फार जुना. आतां तो फक्त क्रोशांतच सांपडेल. टर्जिनिव्हनै या कादंबऱ्यांत चित्रित केलेली परिस्थितिहि आतां पार बदलली आहे. पण या कादंबऱ्या आपण परकी असूनमुद्दां अद्यापि गोडीनें वाचू शकतो. क्षणिकाला चिरंतनाच्या पदरांत पालनाकरितां टाकण्याची त्याची कला खरोखरच अनुकरणीय आहे. अल्पायुषी मार्केडेय शंकराच्या पिंडीला

मिठी मारून ज्याप्रमाणे यमपाशांतून मुक्त झाला, त्याप्रमाणे ललितकृतीतील तात्पुरत्या गोष्टींनाहि अमर गोष्टींच्या आश्रयाने जगतां येते. Fathers and sons मधील सामाजिक परिस्थिति बदलली असली तरी जुन्या व नव्या पिढीचे अत्यंत हळुवार कलमाने व कोमल कल्पकतेने केलेले चित्रण कधी तरी पुसून जाईल कां ? Virgin soil वाचतांना तर पुष्कळां असे वाटते की नेजेडेनॉव्ह सिपिअॅगिन, कोलोपिटझेव, माकॅलव्ह अशा कर्णकटु (अर्थात हिंदी कानांना, रशियन कानांना नव्हेत) नावे बदलून नारायण, रावसाहेब गोडबोले, प्रभाकर असलीं कांहीं तरी नावे घातलीं तर ही कादंबरी सध्यांच्या आमच्याच जीवनाचे प्रतिबिंब आहे असे वाटेल. रशियांतील अस्थिर राजकीय परिस्थितीचे मंथन करतां करतां टर्जिनिव्हने स्वभावचित्रणाची जीं रत्ने बाहेर काढलीं त्यांचें मूल्य देशकालावर मुळींच अवलंबून नाहीं। कला व वर्तमान परिस्थिति यांचा सुंदर संगम त्याला साधतां आला याचें कारण त्याचें हृदय तळमळत होतें, मन जळत होतें. हृदयांत दिवस काढीत असतांना एका कावळ्याला उद्देशून त्याने काढलेले चोलीस उद्गारच त्याच्या भावनांकट हृदयाची साक्ष देतील.

“ Crow, Crow,
You are grizzled, I know,
But from Russia you come;
Ah me ! There lies home ”

व्यक्तिमत्तेचा विकास

या प्रतिपादनाचा अर्थ मराठी लेखकांनीं वर्तमानपत्रे मुखोद्गत करणिलां मुखात करावी, साष्टांग नमस्कारांची खैरात आरंभावी, अगर आखाड्यांत कुस्त्यांचे पेंच शिकून मगच सरस्वतीमंदिरांत देवीला सलाम करण्याकरितां यावे असा मुळींच नाहीं. लेखकाची व्यक्तिमत्ता वाढली पाहिजे. पाणी ज्या पदार्थांत मिसळेल त्याचा रंग धारण करते। त्याप्रमाणे कलावंत या नात्याने त्यानें सर्व अनुभवांशीं समरस व्हावेच. पण पाण्याचा मूळचा

जीवनोपकारक गुणधर्महि त्यानें विसरूं नये. कृत्रिम सौंदर्यापेक्षां स्वाभाविक सौंदर्याचाच परिपोष करण्याचें उच्च ध्येय ललितलेखकापुढें असावें. उदाहरणार्थ एक साधी गोष्ट घेऊं या. मुंबईत एका तरुणाला धूम्रपानाचें व्यसन लागतें. शेजारच्या इराण्याकडून तो नेहमीं धूम्रसाहित्य विकत घेत असतो. हळूहळू त्याचें व्यसन वाढत जातें. तें इतकें कीं शेवटीं एके दिवशीं तो इराणी त्या तरुणाला सांगतो, “ शेठ, इतक्या सिगारेट ओढूं नका. प्रकृति खराब होऊन जाईल तुमची. ” या उद्गाराचें सूत्र हातीं घेऊन कथा लिहायला सांगितली तर अनेक होतकरू लेखक त्या तरुणाच्या चेहऱ्यासारखाच चेहरा असलेला त्या इराण्याचा मुलगा दुर्दैवानें वारला होता, त्या मुलाच्या आठवणीमुळेच त्याला या तरुणाविषयीं इतका कळवळा वाटला; अशा तऱ्हेची रचना करून गोष्टींत रंग भरण्याचा प्रयत्न करतील. आपल्या देशांतील धर्मभेद आणि जातिभेद यांची तीव्र जाणीव ज्याला झाली आहे असा लेखक दोघांचींहि चित्रे सहानुभूतीनें रेखाटून भिन्न धर्मीयांतहि सामान्य असा मानवधर्म सुतावस्थेंत कसा आढळतो हें दिग्दर्शित करील. सध्यांच्या आर्थिक दुःस्थितीची तीव्रता ज्याला अधिक महत्त्वाची वाटते तो लेखक इराण्याकडे गोष्टींतील तरुण आदरबुद्धीनें पहात जातो न जातो, इतक्यांत एक चौदा पंधरा वर्षांचा मुलगा सिगारेट खरेदी करण्याकरितां येतो व गिऱ्हाईक गमावणें इष्ट नसल्यामुळे तो इराणी त्याच्या धूम्रपानाला योग्य तो मोबदला घेऊन मदत करतो असें दाखवील.

नदी आणि ऋषि यांच्याप्रमाणें ललितलेखनकलेचें मूळ शोधूं नये हें खरें. पण नदीचें मूळ कुठेहि असलें तरी कालवे काढून तिच्या प्रवाहाचा जास्तांत जास्ती उपयोग करणें शक्य असतें. लेखकाची व्यक्तिमत्ता जो जों व्यापक व संस्कारक्षम तों तों तच्च व कला यांचा मेळ घालणारी ललितकृति त्याला साधण्याचा संभव अधिक. दोन वर्षांची लहान मुलगी फणी घेऊन केंस विंचरण्याचा प्रयत्न करीत असतांना तिचे जे लाडके हावभाव दिसतात, त्याच्यावर या घटकेला असा लेखक कविता करील, तर दुसऱ्या घट-

केला भेटायला आलेल्या मनुष्यापाशी बोलतांना हवापाणी संपून गेल्यामुळे जो मूक चित्रपट सुरू होतो त्याचें विनोदी चित्र तो रेखाटील. रस्त्यानें भिकारी पैसा मागत असतांना सहज खिशांत हात घालावा, हाताला दोन पैसे लागावेत, त्यांतला एक खोटा व दुसरा खरा असावा. खोटा पैसा काहीं तूं घरीं केलेला नाहींस तुला कोणी तरी फसवूनच तो तुझ्या गळ्यांत बांधलेला आहे, मग तो भिकार्याला द्यायला काय हरकत आहे, असा वकिली सल्लाहि एका मनानें द्यावा पण शेवटीं खरा पैसा भिकार्याला देऊन व खोटा खिशांत घालूनच पुढें जावें ! हा एका पैशाचा इतिहास एखाद्या लेखकाच्या हातून ' नीतीचा उगम ' या नांवाचा सुंदर निबंधहि लिहवील. घरांत शिजल्यासारखें होऊन वाऱ्याकरितां अंगणांत बाहेर उभें रहावें, घराच्या बंधनाचा किती त्रास होतो म्हणून उपहासानें घराकडे पहावें. इतक्यांत जोराचा पाऊस येऊन भिजायला होऊं नये म्हणून परत घराचा आश्रय करावा, आणि या घटनेनें ' वारापाऊस ' नांवाच्या सूचक, क्रथेचें बीज द्यावें असें घडणें काहीं अशक्य नाहीं.

संकुचित विनोददृष्टि

पण जीवनाशीं हरघडी पुढें वाहत जाणाऱ्या समाजप्रवाहाशीं आपला निकटचा संबंध आहे हें विसरल्यामुळेच मराठी ललितवाङ्मय, इतर पुष्कळ वाङ्मयगुण असूनहि, पूर्णपणें प्रभावी वाटत नाहीं. विनोददृष्टि ही शंकराच्या तिसऱ्या डोळ्याप्रमाणें असली तरी तो असणारी माणसें आपल्यामध्ये नाहींत असें नाहीं. मराठी साहित्यांत विनोदाची स्वतंत्र शाखा स्थापन झाल्याला तर तीन तपें झालीं. या काळांत राजकीय, सामाजिक व इतर स्थित्यंतरे इतकीं झपाझप झालीं आहेत कीं त्यामुळे उत्पन्न होणारें विसंवाद आणि मनुष्यस्वभावांतल्या विसंगति विनोदाचा उत्तम परिपोष करूं शकतील. रशियन लेखक कॅटेव्ह यांचें Squaring the circle हें नाटक या दृष्टीनें अत्यंत वाचनीय आहे. पण अजूनहि मराठी बोलपटांतून ढेरपोटीं माणसें

नाचवून, आणि त्यांना आपल्या पोटांत लाडू कोंबायला लावून विनोद उत्पन्न केला जात आहे, नाटकांत पूर्वीच्या खादाड विदूषकाची जागा आचरट कवीने घेतलेली दिसते. क्वचित् कवि रजेवर गेला तर मास्तर त्याचे बदली काम करतो. दोघेहि विचारे गरीब प्राणी ! त्यांतून लेखणी-पेशां पलीकडचें हत्यार त्यांना ठाऊक नाही. ते कसला प्रतिकार करणार ? स्त्रीपुरुषांच्या प्रेमसंबंधाविषयीं अचकट विचकट कोट्या म्हणजे विनोद अशीहि समजूत अनेकांच्या लिखणावरून होते. पण बदललेल्या सामाजिक परिस्थितीमुळे उत्पन्न होणारे विसंवाद व विकृति यांचें हलक्या हातानें चित्रण करण्याकडे अद्यापिहि कुणाचें फारसे लक्ष जात नाही. राजकीय घडामोडींत प्रसंगनिष्ठ विनोदाला किती वाव असतो याची कल्पना मी परवांच ऐकलेल्या दोन गोष्टींवरून घेईल.

मेतकूट व मशीनगन

तीस वर्षांपूर्वी बाँबच्या संशयानें पुण्यांत काहीं झडत्या झाल्या; अर्थात् विद्यार्थ्यांचे गट म्हणजे राजद्रोह्यांचे कट ही समजूत तेव्हांहि होतीच. वाल्मीकीच्या आश्रमांतिल बटूना जेवढी घोड्याची कल्पना तेवढीच झडती घेणाऱ्या अधिकाऱ्यांना बाँबची कल्पना होती. त्यांत काहीं तरी स्फोटक द्रव्यें असतात ही काय ती मुख्य कल्पना. शिपायांनीं विद्यार्थ्यांच्या खोल्यांच्या झडत्या घेतल्या. त्यांत अभ्यासाचीं पुस्तकें, वह्या, नाटकें, कादंबऱ्या, औषधें, कंगवे, आरसे वगैरे सर्व काहीं सांपडलें. परंतु तो अपेक्षित भयंकर वाटोळा पदार्थ कुठेंच मिळाला नाही ! अधिकाऱ्यांनीं तेवढ्यामुळे काहीं कच खाल्ही नाही ! शेवटीं त्यांना एक बाटली मिळाली. तिच्यांत कसली तरी पिबळी पूड भरली होती. तें गंधकयुक्त स्फोटक द्रव्य असलें पाहिजे, अशी त्यांची खात्री झाली. बाटलींतली थोडी पूड घेऊन तिला काडी लावायला एका शिपायाला सांगण्यांत आलें. त्यानें भीतभीत हा शास्त्रीय प्रयोग केला. पण ती पूड काहीं केल्या पेटेना. पेटणार तरी कशी ? खाणावर्जित जेवणाऱ्या

त्या विद्यार्थ्यांपैकी कुणी तरी घरून त्या बाटलीत मेटकूट भरून आणलें होतें.

मेटकूटाचा बाँब कसा झाला या कथेइतकीच गेल्या कायदेभंगांतील दुसरीहि एक गोष्ट गंमतीची आहे. मध्यप्रान्तांतील जंगलसत्याग्रहांत पुष्कळ विद्वान् मंडळी सामील झाली होती. वकील, डॉक्टर, लेखक वगैरे बुद्धिजीवि वर्गाचे सर्व प्रतिनिधी त्या तुकडोंत होते. वांटंत दूरच्या टेकडीवर काहींतरी दिसूं लागलें. तें यंत्र होतें यांत शंकाच नव्हती. सर्वांची खात्री झाली की आपणांला भिवविण्याकरतां आणि - (आडवी रेष फार सूचक असते असें हल्लीचे लघुकथालेखक म्हणतात. तेव्हां या पुढील करुणरस तिनें व्यक्त होईलच) झालें ! हिंदी बहुमतानें ती मधीनगन ठरली. पण शेवटीं ती दुर्बिण होती असें आढळून आलें ! आजच्या आपल्या शास्त्रीय अज्ञानाचा उपरोधगर्भ समाचार घ्यायला अशा गोष्टी उपयोगी नाहींत असें कोण म्हणेल ? कौन्सिलें, काँग्रेस, कायदेभंग, इत्यादिकांपासून धर्म, संस्कृति, नवमतवाद, इत्यादिकांपर्यंत सर्व सामाजिक गोष्टींत विनोदाचें शस्त्र ज्यांच्या-वर चालविलें पाहिजे असे प्रसंग अनेक आढळतील. बुरखा घेऊन पुरुषानें तोतया स्त्री होणें व त्याची तोतयेगिरी उघडकीला येतांच प्रेक्षकांत हंशा पिकणें या गोष्टी प्रहसनवजा नाटकांत नेहमी घडून येतात. विनोदाचा उपयोग, ढोंगांनीं तोंडावर घेतलेले विविध संभावितपणाचे बुरखे दूर करून त्याचें सत्य स्वरूप दाखविण्याच्या कार्मी चांगलाच होतो. शिवरामपंत परांजपे व तात्यासाहेब कोल्हटकर यांच्या उपरोधपूर्ण टीकेची परंपरा अखंड चालूं राहण्यानें मराठी वाङ्मय तर संपन्न होईलच, पण मराठी जीवनही अधिक विशुद्ध व विचारपूर्ण होईल.

पावित्र्य विडंबन

इथें एक प्रश्न सहजच उद्भवतो तो म्हटला म्हणजे पावित्र्यविडंबनाचा ! विनोदी हा वाङ्मयांतील दुःशासन असून तो पवित्र भावनेच्या द्रौपदीचें वस्त्रहरण करीत असतो, अशी कळत न कळत अनेकांनीं आपली समजूत

करून घेतलेली असते. पण पोलीस शिपाई झडती घेऊं लागल्यावर एखाद्या चोरट्या वाईनें द्रौपदीचा आव आणला म्हणून तो त्यानें खरा मानावा कीं काय ? विनोदाला दुःशासन म्हणण्याआधीं ज्या गोष्टीवर त्यानें हल्ला चढविला असेल तिनें द्रौपदीइतकें मोठेपण आपल्या अंगीं आहे हें सिद्ध केलें पाहिजे. गाय हा उपयुक्त प्राणी आहे. यावद्दल चहा, दूध, तूप, वगैरेवर सर्रास बहिष्कार पडेपर्यंत तरी मतभेद होणार नाही. पण ती देवता आहे असें आजच्या तरुणांना सांगितलें तर, “ या देवतेच्या मारक्या शिंगांची व्यवस्था काय ? ” या प्रश्नाचें उत्तर देण्याची तयारी हवी. कोल्हटकरांनीं गणपतीची वेअब्रू केल्यावद्दल त्यांच्यावर खटला चालून (हा बहुधा दिवाणी कोर्टांतला खटला असावा. कारण त्याचा निकाल होईपर्यंत तरुण कोल्हटकर वृद्ध झाले) त्यांना शिक्षा झाली असे शोध नुकतेच लागू लागले आहेत. ज्यांनीं गणपतीची शब्दांनीं सुद्धां कुचाळी केली नाही, उलट लहानपणीं मेळ्यांत काम करून, तरुणपणीं त्याच्या साक्षीनें व्याख्यानें देऊन, आणि प्रौढपणीं मुलांकरतां फटाके आणून त्याची सेवा केली अशा पावित्र्यपूजकांना अर्धागवायू होत नाही अजरानें त्यांचें मन दुबळें होत नाही असें थोडेंच आहे ! गणपतीवर विनोदी लेख लिहून कोल्हटकरांनीं पावित्र्य विडंबन केलें असें जे लोक म्हणतात, त्यांना हें कळत नाही कीं गणपतीची मूर्ति हेंच मुळांत पावित्र्यविडंबन आहे. देवाविषयीं भक्ति उत्पन्न होण्याकरितां जें प्रतीक उत्पन्न करावयाचें त्याचें तोंड कसलें ? तर हत्तीचें ! म्हणजे एखादे वेळीं देवानें भक्ताचे हातांतील प्रसाद ग्रहण करावयाचें मनांत आणलें तर भक्ताच्या अंगाला दरदरून घामच सुटायचा ! गणपतीच्या जन्माची कथा काय ? तर पार्वतीनें आपल्या अंगच्या मळापासून तो निर्माण केला ! मुलें जर अशीं होत असतीं तर गंडे आणि बोवा यांच्या भजनीं लोक कशाला लागले असते ? एक गोद्रेजची वडी खर्च करतांच मातृपदोत्सुक स्त्री गांधारी व्हायची ! गणपतीच्या लहानपणीं ‘ मी कसा झालों ’ हें पुस्तक नव्हतें म्हणून वरें ! नाहीतर त्यानें पार्वतीला नाहीं नाहीं ते प्रश्न

विचारून पुरे केलें असतें. आणि ते प्रश्न ऐकून स्मशानापेशांहि अधिक एकांतवास मिळेल अशी जागा शोधण्याचा मोह शंकराला झाला असता.

पावित्र्याची प्रमाणें पिढीपिढीला बदलत असतात. प्रथम आपले पूर्वज गोमांसभक्षण करीत असत. नंतर शेतीच्या काळांत त्यांनीं गाईला पूज्य मानली. आतां यांत्रिक युगांत एक अत्यंत उपयुक्त प्राणी एवढेंच तिचें महत्त्व राहिल. या तिन्ही स्थित्यंतरांत अमूकच पवित्र असें कोण ठरविणार ? सती जाण्याच्या काळांत विधवाविवाहाचें तत्त्व कुणाला पटलें असतें काय ? उलट शाकुंतलांतील अनेक बायकांचा दादला असलेला दुष्यंत शकुंतलेला प्रेम-पाशांत गुंतवतो ही गोष्ट कालिदासाला वाटली नसली तरी आजच्या काळांत थोडीशी गौणच वाटत नाही काय ? ' कांच सामान. संभाळून वापरा ' अशा चिह्न्या मारून रेल्वेनें जशा कांचेच्या वस्तु पाठविल्या जातात त्या-प्रमाणें ' पवित्र ! अत्यंत पवित्र ! विनोद करूं नका ! ' अशा पाठ्या लावून कां कुठें जुन्या रूढी पिढ्यान्पिढ्या सुरक्षित रहातील ?

मूर्तिभंजन — प्रत्येक पिढीचा हक्क

मूर्तिभंजन हा शब्द कुणाला कदाचित् कडक वाटेल ! पण सपाटीवरून चालण्याचें भाग्य ज्या पिढीच्या कपाळीं आहे, ती सुद्धां जुन्या मूर्तीचीं ओझीं वाहून न्यायला तयार नसते ! पण ती हळूच खालीं वाकून रस्त्यांत एक एक मूर्ति टाकून देत असल्यामुळें मूर्ति फुटण्याचा आवाज फारसा होत नाही. पण ज्या पिढीला डोंगर चढायचे असतात आणि कड्यावरून उड्या मारायच्या असतात तिला जीर्ण कल्पना मूर्तीचीं ओझीं अगदीं असह्य होतात. तिनें ती जिवाच्या आकांतानें फेंकून दिली कीं फुटणाऱ्या मूर्तीचा मोठा आवाज होतो. [या आवाजालाच पावित्र्य-विडंबन म्हणावयाचें असेल तर प्रत्येक पिढी तें थोड्याफार प्रमाणांत करीत आलीच आहे.]

आजच्या पिढीनें देवता आणि देवळें यांच्याविषयीं रामदासांच्या वेळच्या भावना दाखवाव्या असें म्हणणें म्हणजे रामदासांनीं एलिझाबेथ राणीची

गांठ घेऊन इंग्लंडच्या राज्याची सनद कां मिळवली नाही हा प्रश्न विचारण्या-
इतकेंच शहाणपणाचें होईल. ज्या मनांत एकाच देवाला रहायला जागा
मिळेल की नाही याची वानवा आहे, तिथें मास्तीपासून गणपतीपर्यंतच्या
सर्व देवतांचा समावेश व्हावयाचा कसा ? आजच्या पिढीचा देव देवळांत
नाहीं. तो माणसांत आहे. त्याचें दर्शन कारखान्यांत होतें, शेतांत होतें,
महारवाड्यांतहि होतें. स्त्रीच्या रूपानें वावरण्याची त्याला पूर्वीप्रमाणें लाज
वाटत नाही. डोळ्यांतलें दुःखाश्रु अगार कपाळावरील धर्मबिंदु याच फुलांनीं
अद्यापि त्याची पूजा केली जात आहे हें खरें; पण असा एक काळ येईल
की त्यावेळीं आनंदाश्रूंचीं फुलेंच त्याच्यावर उधळलीं जातील. या नव्या
देवाची प्रतिष्ठा करण्याकडे ज्यांचें लक्ष लागलें आहे त्यांना जुन्या मूर्तीचें
महत्त्व कसें वाटावें ?

वाङ्मयांतहि याच वृत्तीचीं प्रतिबिंबें पडत आहेत. दुःखपर्यवसायी नाट-
काच्या शेवटीं “ हे लीलालाघवी जगत्सूत्रधारा ” म्हणून ईश्वराला हांक
मारून त्याच्या कपाळीं नाटकांतील दुःखाचें खापर फोडण्याचा काळ आतां
उरला नाही. नाटक हें संसाराचें चित्र असतें हें या दोन्हींतूनहि सूत्रधाराची
हकालपट्टी झाली आहे, या एकाच गोष्टीवरून सिद्ध होईल. समाजांतल्या
सुस्थितीला व दुःस्थितीला युगानुयुगें आकाशाच्या पडद्याभाड रहाणारा
निराधार, निर्गुण, ईश्वर जबाबदार नाही. समाजच त्याला जबाबदार आहे.
ही विचारसरणी दिवसेंदिवस रूढ होत चालली आहे. वाङ्मयांत वेश्या-
वर्गाचें स्वभावचित्रण कसें बदलत गेलें याचा इतिहास पाहिला तरी हें
सहज दिसून येईल. वेश्या म्हणजे जळू. वेश्येच्या मुर्लीत तिचे सर्व दुर्गुण
असायचेच, ही कल्पना तर सर्व प्राचीन वाङ्मयांत आढळतेच ! कल्पना-
रम्यता व आदर्श निर्मितीच्या इच्छा यांच्यामुळें वसंतसेनेसारख्या सोज्ज्वल
नायिकाहि मधुनमधून चमकल्या आहेत; नाहीं असें नाहीं. पण हे सारे
वाग्विलास रमणीय असले तरी कुपिननें यामा कादंबरींत रंगवलेल्या वेश्या-
जीवनाच्या चित्रपटापुढें ते फिकेच वाटतात. त्यांतील नायिका जेनी ही

देवी नाही आणि राक्षसीहि नाही. ती जळु नाही आणि गोगलगायहि नाही. विपरीत आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीमुळे उत्पन्न झालेल्या वेश्यावृत्तीच्या गतेंत पडलेली, तिथल्या घाणेरड्या चिखलांत आकंठ बुडलेली, पण चिखलाच्या वर असलेल्या तोंडांतून आपल्या निर्मळ अंतःकरणाची तळमळ व्यक्त करणारी, उत्कट वात्सल्य असलेली, स्त्रीजातीला भूषणभूत होईल इतक्या सहृदयवृत्तीची मानवमूर्ति आहे. वेश्या ही जगाच्या दृष्टीने चालती बोलती मांसाची पुतळी ! तिला कसलें अंतःकरण असायचें ! पण जेनी तिच्याकडे आलेल्या एका सहृद उमद्या, व निरोगी तरुणाला “ गरिबीमुळे तुझी बहीण बाजारांत जाऊन बसली तर तुला कसे वाटेल ? ” हा प्रश्न जेव्हां करते, अगर “ शेंकडों, हजारों लोकांनी मला आपल्या क्षणिक वासनेच्या तृप्तीकरतां जवळ केली आहे. त्यांना रौरवांत लोटून देण्याची शक्ति माझ्या अंगांत असती तर किती बरें झालें असतें ! एकानें— या हजारों लोकांपैकीं एकानें तरी मी मनुष्य आहे हें ओळखायचें होतें ” असे उद्गार जेव्हां काढते आणि आपणांला जडलेल्या रोगाचा प्रसाद सर्वांना देण्याच्यासूडाच्या इच्छेला आळा घालून त्या तरुणाला धाकटा भाऊ करून जेव्हां घरीं परत पाठवून देते तेव्हां तिच्या मानवी अंतरंगांतील विविधता व उदात्तता पाहून आपलें मन आश्चर्यचकित होऊन जातें.

मानवी जीविताकडे पहाण्याचा दृष्टिकोन आतां इतका बदलला असल्यामुळे पावित्र्य, भावना, देवता वगैरे शब्दांची शिजलेलीं नाणीं परत टांकसाळीकडे पाठवलीं पाहिजेत. धरावरलीं कौलें कोसळूं लागलेलीं पाहून तीं नीट करण्याकरतां शिडी आपायला जाणें हाच योग्य मार्ग आहे हें खरें ! पण तो केव्हां ? वानरांच्या नृत्यकलेनें हा गोंधळ उडविला असेल तर, धरणीकंपाच्या धक्काचा तो परिणाम असला तर ! त्या ठिकाणीं विचारी शिडी काय करणार ! यंत्रयुग आणि विज्ञानाची प्रगति यांच्यामुळे जगांतील सर्व समाज पायापासून गदगदा हालूं लागले आहेत. अशा वेळीं आपल्याला आपलें घर कितीहि प्रिय असलें तरी तें राहिल कीं नाही, याची सुद्धां धड-

शाश्वति नाही. मग त्या घरावरील जुन्या कौलांचा मोह धरण्यांत मतलब काय ?

उज्ज्वल भविष्यकाळ

मराठी भाषा मरणोन्मुख झालेली आहे, असें कुणीच म्हणणार नाही. तिची प्रकृति कदाचित् रहावी तितकी बरोबर रहात नसेल. शास्त्रीय वाङ्मयाचा व्यायाम घेण्याचा तिला कंटाळा आहे. प्रेमाची खमंग फोडणी दिलेले पदार्थच तिला फार आवडतात. तिची वेशभूषा अगदीं आजच्या घटकेला शोभणारी असली तरी मन मात्र अजून मागच्या काळांतच रेंगाळत आहे, इत्यादि आक्षेपांत थोडासा तथ्यांश असला तरी तिच्या या तक्रारी कांहीं कायम टिकणाऱ्या नाहीत. ज्यांचें आसन सरस्वती मंदिरांत स्थिर झालें आहे अशा लोकप्रिय ललितलेखकांनीं आपल्या आवडीच्या शास्त्राविषयीं वाङ्मय निर्माण करण्याचें ठरविलें तर तें काय त्यांना अशक्य आहे ? गरज तसा पुरवठा हें तत्व मला वाङ्मयांतहि मान्य आहे. पण तें पाळतांना लेखकांनै व्यापारी होऊं नये. डॉक्टर व्हावें. रोग्याच्या शरिराला ज्या ज्या द्रव्यांची जरूरी असते तीं तीं औषधाच्या द्वारें त्याला देणें हेंच डॉक्टरांचें कर्तव्य नाही का ? शिवाय गरज तसा पुरवठा या तत्त्वाइतकेंच गरज ही कल्पकतेची आई हें तत्त्वहि प्रसिद्ध आहे. म्हणजे पुरवठा व कल्पकता यांचें बहिर्भावंडाचें नातें होतें. हें नातें पाळण्याची दक्षता लेखकांनीं घ्यायला नको का ? आपल्याकडे बुद्धिमान् लेखकांच्या लिखाणाची स्थिती अनेकदां पहिलवानांच्या शरीरासारखी होते. तारुण्य व महत्त्वाकांक्षा यांच्या बळावर त्यांची चपळ प्रतिभा प्रथम चांगला विजय मिळवूं शकते. पण व्यायामाबरोबरच जसें पहिलवानाचें शरीर सुटतें त्याचप्रमाणें वय व कीर्ति यांच्याबरोबर लेखकांचा आळसहि वाढतो. आरशासमोर उभे राहून व्यायाम घेत असेपर्यंतच पहिलवानाचें शरीर बांधेसूद्ध रहातें. आपल्याकडे चांगल्या लेखकांच्या लिखाणाचीहि तीच स्थिति होते. तो उच्चपदाला चढेपर्यंत त्यांच्यापुढें आपल्यांतल्या मोठ्या लेखकांचे आदर्श तरी असतात. पण एकदां तें पद गांठल्यावर मग पुढें काय ? निर्वीरमुर्वीतलम् ! ह्या निर्वीर पृथ्वीचें

क्षेत्रफळ किती मर्यादित आहे आणि लोकसंख्या किती लहान आहे याचें त्याला भानहि रहात नाही. विद्युतदीपानें घरांतल्या घरांत रॉकेलच्या दिव्याला खुशाल हंसावें ! पण तो खिडकींतून क्षणभर बाहेर पाहील तर लक्षावधि मैलांवरून उज्ज्वल प्रकाशाचें चिंतन करणाऱ्या शुक्राच्या चांदणी-कडे पाहून त्याची त्यालाच लाज वाटेल. कलावादी, मतप्रचारक, वास्तव-तेचे भोक्ते, कल्पना रम्यतेचे पुरस्कर्ते, कोणत्याहि गोत्राचे मराठी लेखक असोत, इन्सेन, स्ट्रिंडबर्ग, टर्जॉनिव्ह, टॉलस्टॉय, हॉर्डी, शॉ, ब्रिद्यो, चेकॉव्ह, गॉर्की, आपटन सिंक्लेअर, सिंक्लेअर लुईस, यांच्या तोडीचें लिखाण मराठींत व्हावें असें त्यांच्यापैकीं कुणाला वाटत नाही ? पण हें सुखस्वप्न खरें व्हायला जागतिक वाङ्मयाचा जितका खोल अभ्यास हवा तितकेंच कठोर आत्मपरीक्षण करण्याची शक्तिहि हवी. ' Wild Duck ' नाटकांत इन्सेननें आपल्या अतिरेकाला जाणाऱ्या तरचावर स्वतःच कशी टीका केली आहे हें पहाण्याजोगें आहे. कलावंत असा स्थितप्रज्ञ होऊन मानवी जीवना-कडे पाहूं लागल्यावरच त्याची दृष्टि दिक्कालांचा भेद करूं शकते. पर्वताच्या ढऱ्यांतील आवेगाला वाचा फुटून नदीचा उगम दिसूं लागवा त्याप्रमाणें कलेचा उद्भव आत्मप्रगटनांच्या धडपडींत होतो. नदी आपल्या भोंवतालचा भूमिभाग प्रफुल्लित करित वहाते. त्याप्रमाणें रसिकाचें रंजन करितच कलेचा विकास होतो. पण नदी कुठें ना कुठें तरी समुद्राला मिळावयाची, तशी कला मानवी जीवनाच्या उदात्त ध्येयाला एकरूप व्हावयाची । जीवनग्रंथाची वाऱ्यावर उडून गेलेलीं पानें शोधून आणण्याची त्या पानांवरील पद्यपंक्ति वाचून त्यांचा अनुक्रम लावावयाचा आणि अशा रीतीनें सामान्य दृष्टीला निरर्थक व नीरस दिसणाऱ्या या विश्वाच्या पसाऱ्यांतील अर्थ व सरसता व्यक्त करावयाची हेंच तिचें ध्येय ! या ध्येयामागें धावणारे अधिक अधिक लेखक मराठींत उत्पन्न होऊन ते तिचें वैभव व जगाचें बौद्धिक सुख वाढवोत अशी उत्कट इच्छा मीं या संमेलनाच्या वेळीं प्रकट केली तर तिला आपणां सर्वांचें पाठबळ मिळेल अशी माझी खात्री आहे.

मिर्झा
अशरफ
अली

Imp-

भाषेची शुद्धि आणि विकास

प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी. एम्. ए.

शारदोपासक संमेलन पांचवें

शारदोपासकांच्या पांचव्या संमेलनाच्या अधिवेशनाचें अध्यक्षपद मला दिल्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहे. माझी ओळख करून देतांना माझ्यासंबंधी जे गौरवाचे उद्गार आपण काढले, त्यांमध्ये माझ्या अंगच्या गुणांपेक्षां आपल्या सर्वांचें सौजन्यच अधिक आहे. मीं माझ्या सभोवतऱीं किंचित् जरी नजर फिरविली, तरी मजपेक्षां श्रेष्ठ अशी विद्वान् मंडळी मला जशी दिसतात, तशी ती आपणांस दिसत नाहींत, असें मी कसें म्हणूं ? केवळ पुण्यासच नव्हे, तर इतर महाराष्ट्रांत—वृद्ध महाराष्ट्रांत अथवा वृहत्-महाराष्ट्रांत—मजपेक्षां विद्वान् असे गृहस्थ सांपडण्यासारखे असूनदेखील आपण मला हा मान दिला व अशा रीतीनें मला गौरविलें, ह्यांत आपलेंच खरें मनाचें औदार्य आहे. शिवाय सध्यांचें युग हें जिवंत वाङ्मयनिर्मितीचें आहे; आणि मीं तर तसली वाङ्मयनिर्मिती कांहींच केली नाहीं. सष्टेपणा मजजवळ बिलकूल नाहीं. मी खरोखरच एका बाजूस राहून रूक्ष अशा विषयांत काम करणाऱ्या मनुष्यांपैकीं एक आहे. जिवंत वाङ्मयाचा निर्माता मी नाहीं, तरी पण अशा निर्मात्यांच्या संगतीचा लाभ घेणारा आहे. अस्सल वाङ्मयनिर्मितीचें दैव जरी मला लाभलें नाहीं, तरी त्यांच्या संगतींत राहून त्यांच्या निर्मितीचा आढावा घेण्यांत सुख मानणारा मी आहे. दुकानांत मालाची दरवर्षी तपासणी करतात व व्यवहाराचा आढावा घेतात. ह्या आढाव्याचा उपयोग त्या दुकानदाराची एकंदर परिस्थिति, त्याच्या व्यवहाराचा चढउतार अजमावण्यास होतो. देशांतील वाङ्मयव्यवहाराचेंहि असेंच आहे. वाङ्मयीन मालाचीसुद्धां नेहमीं पहाणी—तपासणी होणें जरूर आहे.

त्याचा आढावा घेणे जरूर आहे. ह्या आढाव्याच्या आधारावरच आपण कोठे आहोत, आपला धंदा किफायतशीर चालला आहे की आपला पाय आंतच येत चालला आहे, हे आपणांस सांगता येईल. अशा तपासनिसा- पैकीं मी एक आहे; व तेंच काम आज करण्याचें मीं योजिलें आहे. त्या- साठीं आपणां सर्वांचें साह्य मी मागतों.

संमेलनांच्या पूर्वीच्या अध्यक्षांचें श्रेष्ठत्व

शारदोपासकांचीं आजवर चार संमेलनें झालीं. त्या चारही संमेलनांचें अध्यक्षपद चांगल्या नामवंत विद्वानांनीं भूषविलें. गु. विश्वनाथपंत राजवाडे, शिवरामपंत परांजपे, श्रीधरपंत केतकर आणि विष्णुपंत खांडेकर अशी ही शारदोपासकांच्या अध्यक्षांची उज्वल परंपरा आहे. ह्या सर्वांच्या लेखनांत अभिनवत्व पुरेपूर भरलेलें आहे. कल्पनांचा चमत्कार व लेखनरीतीची चम- त्कृति ह्या दोन्ही गोष्टी यांच्या लेखनांत पदोपदीं आढळतात. वाङ्मयीन पुराणप्रियतेला किंवा परंपरेला जबर धक्के देणारे विचारप्रवाह ह्यांनीं आपल्या लेखांनीं सुरू केले. बौद्धिक सचोटीचे हे कट्टे पुरस्कर्ते आहेत. समाजाला पोखरून काढणाऱ्या धार्मिक दांभिकपणाप्रमाणें वाङ्मयीन दांभिकपणाविरुद्ध ह्या सर्वांनीं हत्यार उपसलेलें आपणांस त्यांच्या लेखांत दिसतें. ह्या दृष्टीनें पाहिल्यास पहिले तिघे तर विचाराच्या बाबतींत मूर्तिभंजकच होत, असें म्हणावयास हरकत नाही. भयशीलत्वाच्या अभावाच्या बाबतींत राजवाडे- केतकर ह्या दोघांत कमी कोण व अधिक कोण हे ठरविणें कठीणच आहे. वर उल्लेखिलेल्या आधुनिक मराठी वाङ्मयनिर्मात्यांच्या जोडीस केळकर, जोशी, फडके, 'केशवसुत,' तांबे इत्यादि मंडळींचीं नांवे घातलीं म्हणजे ही उज्वल परंपरा पूर्ण होईल.

आधुनिक मराठी वाङ्मयाचे प्रणेते

आधुनिक वाङ्मयाचा ज्या वेळेस आपण उल्लेख करितों, त्या वेळेस

त्यांतील विचारप्रणाली आणि लेखनशैली, म्हणजे वाङ्मयाचें आंतर व बाह्य असें द्विविध स्वरूप आपल्या दृष्टीपुढें आहे हें उघड आहे; आणि ह्या दोन्ही स्वरूपांत आधुनिक काळांत विलक्षण बदल झाल्याचें आपणांस दिसत आहे. अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाला आरंभ जरी चिपळूणकरांच्या निबंधमालेपासून झाला असला, तरी त्याच्या आधुनिक स्वरूपाला आरंभ १९२० सालापासून झाला आहे. विचार व शैली ह्या दोन्ही बाबतींत १९२० सालापूर्वीचें मराठी वाङ्मय आणि नंतरचें मराठी वाङ्मय ह्यांत स्पष्ट असा फरक पडलेला दिसून येतो. पहिल्या वाङ्मयांत एक वळण, तर दुसऱ्यांत अगदीं भिन्न असें वळण दिसतें. पूर्वीच्यांत विचारांची एक दिशा, तर पुढच्यांत अगदीं भिन्न दिशा असलेली आपणांस दिसेल. रानडे, चिपळूणकर ह्यांनीं आंग्लविद्या-विभूषित लोकांना स्वत्वाविषयीं जाणीव करून देऊन त्यांचा स्वाभिमान जागृत केला. टिळक - आगरकर ह्यांनीं तेंच काम समाजाच्या खालच्या थरापर्यंत आणून सोडिलें. राजवाडे ह्यांनीं विद्वान् लोकांच्या वरच्या थरांतील लोकांची वैचारिक क्रांति केली. केळकर ह्यांनीं महाराष्ट्रांतील बहुजनसमाजांतील बुद्धीला प्रमाण धरून व्यवहार आंखणाऱ्या लोकांच्या विचारांना चालना दिली. परांजपे, खाडिलकर, 'केशवसुत,' तांबे ह्यांनीं भावनायुक्त लोकांना जागृत केलें. वरेरकर ह्यांनीं बुद्धिजीवि आणि श्रमजीवि अशा दोन्ही प्रकारच्या कामगार लोकांना हालविलें. फडके - खांडेकर - अत्रे हे कॉलेजमधील नव्या-तरण्या रत्नाला उसळी आणीत आहेत. आपटे - पटवर्धन हे व्यासंगी विद्वानांना मार्ग दाखवीत आहेत. 'यशवंत,' 'गिरीश' प्रभृति मंडळी मराठी काव्यांतील स्वरमाधुर्य व नादमाधुर्य लोकांच्या प्रतीतीस आणून देत आहेत. आधुनिक वाङ्मयाच्या निर्मितीस अशा रीतीनें पूर्वीचे आणि हल्लींचे वाङ्मयस्तंभे आपआपल्या परीनें हातभार लावीत असल्याचा बाह्य देखावा दिसत असला तरी त्याच्या स्वरूपांत जी क्रांति झालेली दिसत आहे तिचीं कारणें दुसरींच आहेत; व तीहि युद्धोत्तर कालानंतर विशेष प्रभावी आणि प्रबल रीतीनें दृष्टीस पडतात.

आधुनिक वाङ्मयघटनेचीं कारणें :

(१) पश्चिमेकडील वारे

ह्या कारणांपैकी मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे पाश्चात्य वाङ्मयाशी आपला आलेला संबंध हें होय. सन १९१४ ते १९२० ह्या दरम्यानच्या काळांत युरोपांत महायुद्ध होऊन सर्व राष्ट्रे खिळखिळीं झालीं. प्रत्यक्ष युद्धाच्या काळांत जितका त्रास झाला नाहीं त्याच्या किती तरी पट अधिक त्रास युद्धानंतरच्या काळांत झाला. जीवनकलहासाठीं धडपड विलक्षण जोरानें सुरू झाली. युद्धानें खची झालेली हिंमत पुनः प्राप्त करून घेण्याकरितां सर्व राष्ट्रांत प्रयत्न सुरू झाले. प्रत्येक राष्ट्रांत युद्धापूर्वींचे दिवस आणि नंतरचे दिवस ह्यांमध्ये जमीनअस्मानाचें अंतर दिसू लागलें. समाजांतील विचारसरणी, समाजाची राहणी, शिक्षण, व्यवहार, पोशाख, धर्मनीतीसंबंधाच्या कल्पना, आर्थिक परिस्थितीवर अवलंबून असणारे सेव्य - सेवकांचे, मालक - मजुरांचे, जमीनदार-कुळांचे संबंध इत्यादि बाबतींत विलक्षण क्रांति घडून आली. पूर्वींचे सर्व विचार पालटून गेले. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस फ्रान्स देशांतील राज्य-क्रांतीनें ज्याप्रमाणें सारे युरोपखंड पार बदलून टाकिलें, त्याप्रमाणें महायुद्धानें सर्व युरोपखंड फीनिक्स पक्ष्याप्रमाणें आपल्या रक्षेतून पुनः ताजेंतवानें होऊन उठलें. साहजिकच युरोपखंडांतील ह्या स्थित्यंतराचीं प्रतिबिंबें त्या त्या देशाच्या वाङ्मयांत पडूं लागलीं; आणि पश्चिमेकडील वाऱ्याबरोबर वाङ्मयविचारांचे प्रवाह आपल्या देशांत आले. त्या त्या देशांतील स्थित्यंतरांचे केवळ वाङ्मयीन देखावेच आपल्या डकडे आले एवढेंच नाहीं, तर ते सिनेमा - रेडियोमार्फत चलच्चित्रपटावर आपणांस प्रत्यक्ष दिसूं व ऐकूं येऊं लागले. पश्चिमेकडील या वाऱ्याबरोबर आपल्याकडेहि तशा प्रकारचे वारे उत्पन्न झाल्याचीं चिन्हे दिसूं लागलीं. ह्या देशाच्या रोमरंध्रांत भिनलेली पुराणप्रियता हळूहळू नाहींशी होऊं लागली. आर्यवाङ्मयाची आदर्शवत्ता किंवा अलौकिकता हा जो अद्वितीय गुण तो कमी होऊन त्याच्याऐवजीं वास्तवता हा गुण येऊं लागला.

व्यष्टीच्या व समष्टीच्या आध्यात्मिक उन्नतीकडे असलेला वाङ्मयाचा रोख मानवी जीवनाकडे वळला. आधिभौतिक अभ्युदयाकडे वाङ्मय खेंचलें जाऊं लागलें, वाङ्मय बर्गकलहामुळेच उत्पन्न होतें; वाङ्मयानें एका विशिष्ट प्रकारचेंच समाजजीवन चित्रित केलें पाहिजे; समाजाच्या आर्थिक उन्नतिसाठीं वाङ्मय-निर्मिति झाली पाहिजे; अशा प्रकारचे पश्चिमेकडील उष्ट्रे विचार व अप-सिद्धान्तीह उचलण्यापर्यंत मजल जाऊं लागली. जीवनकलहांत आयुष्याचा सर्व वेळ जाऊं लागल्यामुळें, फुरसत न सांपडल्याचा उघड उघड दिसणारा परिणाम आपणांस वाङ्मयाच्या कांहीं प्रकारांच्या लांबीरंदीवर झाल्याचा आढळतो. पूर्वीचीं महाकाव्यें, मोठीं नाटकें, मोठ्या कादंबऱ्या, मोठे निबंध जाऊन त्यांच्याऐवजीं छोटीं छोटीं भावगीतें, एकांकी - एकप्रवेशी नाटकें, लघु - कादंबऱ्या, लघुकथा, लघुनिबंध हीं आलीं. हें एक लहानसें, पण स्पष्ट दिसणारें बाह्य स्वरूपासंबंधींचें उदाहरण झालें.

(२) मानसशास्त्रांतील शोध

वाङ्मयांतील हा फरक केवळ त्याच्या लांबीरंदीसंबंधींचा, बाह्य स्वरूपाचा नाही. वाङ्मयाच्या अंतरंगांतसुद्धा हा फरक झालेला दिसतो धर्म - अधर्म, नीति - अनिती, कर्तव्य - अकर्तव्य, नव - पुराण ह्यासंबंधींच्या कल्पनांत झालेली क्रांति वाङ्मयाच्या गाभ्यांत देखील उमटूं लागली आहे. कलेच्या विलासांतील जें प्रधान अंग स्वभाववर्णन त्यामध्ये फरक पडूं लागला आहे. ह्या अंतःक्रांतीचें मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे मानसशास्त्रांतील आधुनिक नवीन नवीन शोध हें होय. मनोविश्लेषणशास्त्रानें वाङ्मयांतील स्वभाववर्णनांत विलक्षण सूक्ष्मता आल्याची उदाहरणें अलीकडील कादंबऱ्या व लघुकथा ह्यांमध्ये सांपडण्यासारखी आहेत. गुंतागुंतीचा मनोव्यापार, अनुभवसंचय, संवित्संचय, वासना व भावना ह्यांचा समुच्चय ह्यांनीं तयार होणारे निरनिराळे मनोगंड, त्या गंडांचा जीवनव्यवहारांत पदोपदीं दिसून येणारा परिणाम, भिन्नजातीय वृत्तींचें प्रकटीकरण आणि नियमन, त्या वृत्तींच्या आणि विशेषतः

लैङ्गिक समाधानाच्या वृत्तीच्या नियमनामुळे व्यक्तींच्या जीवनव्यवहारांत जागृति, सुप्तुति, तुर्या व उन्मनी ह्या चारही अवस्थांत उत्पन्न होणारे उत्पात हे सर्व प्रकार स्वभाववर्णनांत दिसू लागले आहेत. आधुनिक मराठी कला-वाङ्मयाचा हा एक स्पष्ट असा विशेष होऊन बसल्याचें कांहीं ठळळ उदाहरणां-वरून दिसून येतें.

(३) इतर शास्त्रांतील शोध

मनोविश्लेषणशास्त्राप्रमाणें जीवनशास्त्र, अर्थशास्त्र इत्यादि शास्त्रांतील संशोधनामुळेहि वाङ्मयाच्या आंतील विचारांत फरक पडला आहे. जीवन-शास्त्रांतील शोधांमुळे लैङ्गिक ज्ञानांत व समजुतींत आणि त्यांवर आधार-लेल्या नीतिकल्पनांत क्रांति झाली आहे. अर्थशास्त्रांतील नवीन विचारसरणी-मुळेच स्त्री - पुरुष, श्रीमंत-गरीब, धनी - नोकर, जमीनदार - शेतकरी, मालक-मजूर, या घटकांमधील पूर्वीच्या आणि आजच्या दोन्ही संबंधांत जमीन-अस्मानाचें अंतर पडत चाललें आहे; आणि हें सर्व कलाकृतींच्या साहाय्यानें पुरस्कारण्यांत येऊ आहे. नव - पुराण, श्लील - अश्लील, कला - जीवन कला - नीति वगैरे जे वाद सध्यां साहित्यिक मंडळींत चालू असलेले दिसतात, ते सर्व ह्या आंत धुमसत असलेल्या विचारक्रांतीचीं बाहेर दिसणारीं चिन्हे नव्हेत काय ? ह्याला योग्य मार्ग दाखविण्याची जबाबदारी सुविचारी आणि कर्तृत्ववान् अशा वाङ्मयसेवकांवर आहे. जुन्या कुप्यांतील बुरसलेलीं आसवें किंवा अरिष्टें ह्या रोगांवर औषधें म्हणून दिलीं तर काय सांगावें त्यांचा काय उपयोग होईल तो ? कदाचित् गुणहि येईल. कदाचित् तीं अरिष्टें नवीं अरिष्टें उत्पन्न करतील व तीं आसवें डोळ्यांतून आसवें पाडतील ! अचूक निदान करणें हेंच अत्यंत अगत्याचें आहे.

वैचारिक द्वंद्वे व वाङ्मय

आधुनिक काळांत हीं विचारद्वंद्वे चाललीं आहेत खरीं. आजवर अशीं द्वंद्वे झालीं नाहींत असें नाहीं. समाजांतील निरनिराळ्या घटकांत कित्येक

द्वंद्वे आजवर झाली व त्यांचे पडसाद तत्कालीन वाङ्मयांत उठलेले दिसतात. ज्ञानेश्वराच्या काळांत आश्रमसंस्थावादी व तद्विरोधी यांच्यामध्ये द्वंद्व झाले; आणि त्याची छाया वाङ्मयांत पडली. एकनाथाच्या काळी धार्मिक छळ व धर्मपरिवर्तन ह्यांचे पुरस्कारक आणि विरोधक यांच्यामध्ये वाद झाला; आणि तो त्या काळांतील वाङ्मयांत उठलेला दिसतो. रामदासाच्या वेळी धर्मपरिवर्तन राज्यपरिवर्तन ह्यामुळे झालेल्या कलहाचे पडसाद त्या काळांतील वाङ्मयांत ऐकावयास सांपडतात. पेशवाईचा काळ हा आक्रमणाचा असल्यामुळे द्वंद्वे करण्यास, कलहाकडे लक्ष देण्यास व त्यांचे पडसाद उठविण्यास किंवा उठलेले ऐकण्यास लोकांना फावलें नाहीं. मुक्तेश्वर, श्रीधर, मोरोपंत, महीपति ह्या सर्वांनी आत्मप्रकटीकरणासाठी, आत्मसंदेवनासाठीच वाङ्मय निर्माण केलें. त्या व्यक्तींच्या जीवनांत किंवा विचारांत झालेल्या द्वंद्वांचा परिणाम त्यांच्या वाङ्मयावर झाला असेल. तेंच द्वंद्व उत्तरपेशवाईच्या अखेरीस पुनः डोकावतें आणि त्याची प्रतीति शाहिरी वाङ्मयांत दिसून येते. स्वतःच्या कर्तबगारीनें कमाई करणारे परिश्रमशील लोक आणि दुसऱ्याच्या कष्टानें प्राप्त झालेल्या सुखाच्या उपभोगानें रंगलेले लोक ह्यांच्यामधील झगडा शाहिरी वाङ्मयांत दिसतो. अव्वल इंग्रजीतील डोळे दिपविणारी पहिली अमदानी संपल्यानंतरच्या काळांतहि स्वत्वापहरणाविषयी लोकांचीं मनें जागृत झालीं व लोकांच्या विचारांत द्वंद्वे सुरू झालीं; आणि त्यांचे पडसाद अद्यपि कानांवर येतच आहेत.

हीं द्वंद्वे वर्गकलह नव्हत, जुन्यानव्याचे वाद होत

अशीं हीं विचारांचीं द्वंद्वे आहेत. हीं भावनांचीं द्वंद्वे आहेत. हे आर्थिक परिस्थितीच्या पायावर उभारलेले वर्गकलह नव्हत. आजपर्यंतचा मराठी वाङ्मयाचा इतिहास असे वर्गकलह झाल्याचें सांगत नाहीं. संपत्तिजीवि आणि श्रमजीवि यांच्यामध्ये झालेलीं द्वंद्वे महाराष्ट्र समाजांत नाहींत; व त्यामुळे निर्माण झालेलें वाङ्मयहि मराठी वाङ्मयांत नाहीं. द्वंद्व जें झालें, कलह जे झाले, ते

संस्कृतीच्या निरनिराळ्या थरांवर उभ्या असणाऱ्या घटकांमध्ये झाले; आर्थिक परिस्थितीच्या निरनिराळ्या थरांवर उभ्या असलेल्या घटकांमध्ये झाले; आर्थिक परिस्थितीच्या निरनिराळ्या थरांवर उभ्या असलेल्या घटकांमध्ये झाले नाहीत. भांडणच जर असेल, तर तें सांस्कृतिक भांडण आहे, धार्मिक भांडण आहे; आर्थिक नव्हे. त्यांतल्या त्यांत वाङ्मयाच्या मुळाशीं जर कोणतें द्वंद्व असेल तर तें विचारद्वंद्व आहे; व त्यांतहि पुनः परंपरेचे पुरस्कारक व विरोधक, अभिनवमताचे पुरस्कारक व विरोधक ह्या दोहोंमधील जो वाद आहे, तो वाङ्मय-निर्मितीच्या मुळाशीं विशेष आहे. हा वाद कायमचा व फार दिवसांचा आहे. वसिष्ठ-विश्वामित्र इत्यादिकांच्या संवादांत, ब्राह्मणग्रंथांतील याशिक-सरमा ह्यांच्या संवादांत, हाच वाद दृष्टीस पडतो. लग्नसंस्थेची मुहूर्तमेढ रोवणारा श्वेतकेतु-उद्दालक आणि त्याची आई यांच्या संवादांत हाच वाद गर्भित आहे. महाभारताची व्यास-वैशंपायन-सौत्यादींनीं जीं संस्करणें केलीं किंवा गुप्त राजांच्या अमदानींत अठरा पुराणांची जीं संस्कारणें झालीं, तीं ह्या पारंपर्यांच्या वादामुळेच. अगदींच एकजात नवीन मत स्वीकारण्यास मन तयार होत नाही. जुन्याला उजळा देऊन नव्या काळाला योग्य दिसेल असें करण्याची जी मनाची प्रवृत्ति तिचीं हीं उदाहरणें होत. एक सिद्धान्त मागें पडून ज्या वेळेस दुसरा सिद्धान्त त्याची जागा घेतो, एका तत्त्वज्ञानापासून ज्यावेळेस दुसरें तत्त्वज्ञान निघतें, एक धर्म ज्या वेळेस दुसऱ्या धर्मास जन्म देतो, त्या वेळेस हें जुन्यानव्याचें संघर्षण होतें. हाच प्रकार वाङ्मयांत दिसल्यास नवल नाही.

शाकुंतलाच्या कर्त्याला ह्या पारंपर्यांविरुद्ध झगडावें लागलें. दगडाला अश्रुसिंचन करावयास लावणाऱ्या भवभूतीनें परंपरावादी लोकांशीं झगडा केला व यशाची आशा नसतांच भविष्यकाळावर त्याला भिस्त ठेवावी लागली. शूद्रकाचा चारुदत्त वैतागानें असाच भविष्यावर विसंबतो. मराठी कवींच्या प्रांतांत आपण अवतरलों म्हणजे तर ही पारंपर्यांविरुधी वृत्ति चांगली ठळकपणानें नजरेस येते. ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, मुक्तेश्वर, तुकाराम, रामदास

हाच झगडा करीत असतांना दिसतात. पारंपर्याचें जोखड कोण सुखानें सहन करणार व निमूटपणानें त्याखालीं आपली मान धरणार ? पारंपर्याविरुद्ध कोणी ' शिंग ' फुंकतो तर कोणी ' तुतारी ' वाजवितो, कोणी ' दसऱ्याचें ' सीमोलंघन ' करितो तर ' नव्या मनुंतील नवा शिपाई ' म्हणून मिरवितो, तर कोणी ' हा कोणी महात्मा आला ' असें जाणवितो. पारंपर्याविरुद्ध नव्या मताची ही वंडखोरी आधुनिक मराठी वाङ्मयांतहि अमूढ दिसून येते; व हाहि एक आधुनिक वाङ्मयाचा विशेष आहे. वाङ्मयक्रांति ही नेहमीं अशा वृत्तीमुळेच होते. धर्म, नीति, समाजधारणा, कुटुंबव्यवस्था वगैरे ज्या गोष्टी वंदनीय म्हणून मानिल्या जात व ज्यांच्या स्थैर्यासाठीं जो तो आपली बुद्धि खर्चण्यास तयार असे, त्या गोष्टी चेष्टेचे विषय होऊन बसतात. धार्मिक व नैतिक विधींचीच फक्त थोतांड समजून चेष्टा केली जाते असें नव्हे, तर तसल्या मनाच्या वृत्तीचीहि चेष्टा केली जाते. धर्म, नीति, परंपरा, पुराणत्व, संचित ह्यासंबंधींच्या विचारप्रतीकांचे भंजक आज आधुनिक वाङ्मयांत आपणांस दिसून येऊं लागले आहेत.

आदर्शवत्ता वि० वास्तवता

जुन्यानव्यांच्या ह्या वादांबरोबर आणखीहि एका वादाचा आपणांस विचार केला पाहिजे. तो वाद वरील वादापेक्षा अधिक मूलग्राही व अधिक महत्त्वाचा आहे. हा वाद, अलौकिकता किंवा आदर्शवत्ता आणि वास्तवता हीं जीं वाङ्मयाचीं किंवा कलाविलासाचीं मुख्य अधिष्ठानें त्यांच्यासंबंधींचा होय. हीं दोन अधिष्ठानें अधिक स्पष्ट केल्याखेरीज जुन्या व नव्या वाङ्मयांमध्ये कसा भेद पडत चालला आहे, हें नीट समजणार नाहीं.

प्रतिभावंताची प्रतिभा हें एक प्रतिकृति काढण्याचें किंवा छद्मी उतरण्याचें यंत्र आहे; आणि तें सदासर्वदा उघडें ठेवून दिलें आहे. मानवी जीवनांत किंवा समाजजीवनांत जीं निरनिराळीं दृश्यें हालतात तीं अगदीं त्यांच्या बरहुकूम ह्या यंत्रांत उमटलीं जातात व वाङ्मयांत सांठविलीं जातात.

वाङ्मय हा समाजाच्या अथवा मानवी जीवनाचा आदर्श ह्या छबीयंत्रामुळेच होतो. मानवी जीवनाची प्रत्येक हालचाल, त्या त्या काळच्या वाङ्मयांत प्रतिबिंबित केली जाते. हें प्रतिबिंब घेतांना बऱ्यावाइटांची निवड केली जाते हें खरें आहे. ज्या दृश्यांत त्या काळच्या जीवनाचे विशेष अधिक आढळतील, जें प्रतिबिंब जास्तीत जास्त लोकांच्या जीवनाशी तात्काळ समरूप होईल, तेवढेंच दृश्य ह्या छबीयंत्रांत दाखविलें जातें. अशा रीतीनें उठविलेलीं प्रतिबिंबे चिरंतन काळांत व चिरंतन जीवनांत स्थान पावतात व सर्व लोक त्यांच्याकडे आदर्शभूत प्रतिबिंब म्हणून पाहतात. छबी उतरतांना ज्याप्रमाणें एखादा कलावंत आपलें दृश्य नीटनीटकें मांडतो, त्याची योग्य पार्श्वभूमि योजतो, प्रत्येक घटकाची बैठक, रुबाव, उठाव योग्य प्रमाणांत दिसावा म्हणून प्रयत्न करितो, व पुढें दृश्य उतरल्यानंतरहि त्यांतील वैशुण्य झांकून टाकतो—इतकेंच नव्हे, तर आपल्या कौशल्याच्या कुंचल्यानें कुरूपतेला मुरूपता आणितो, त्याचप्रमाणें मानवी जीवनांतील दृश्ये वाङ्मयांत उतरविणारा प्रतिभावान् कलावंत हा अशा रीतीनें एक छबीयंत्राचा मालक आहे. छबीयंत्रांत मूळ उमटलेलें 'वास्तव' स्वरूपाचें दृश्य, कालांतरानें आदर्शभूत बनतें. आपल्याकडील जुनें वाङ्मय तर अशा आदर्शभूत प्रतिबिंबांनीं पूर्ण भरलेलें आहे. मानवी जीवन कसें आहे किंवा अमुक एका काळीं कसें होतें, हें आपणांस वाङ्मयावरून कळत नाही; व तें नीट कळावें हा वाङ्मयाचा उद्देशहि नाही. मानवी जीवन कसें असावें, त्याचा आदर्श अथवा ध्येय कोणतें हें दाखविण्याचा उद्देश असतो.

आपल्या इकडील पौरुष्य वाङ्मयांत ही आदर्शवत्ता अधिकच आहे व ती बऱ्याच उदाहरणांत अलौकिक होऊन बसली आहे. वाङ्मयांत मानवी जीवन दाखवावयाचें तर तें साधेंसुधें कां दाखवा ? ज्यांच्याकडे सर्वांचें लक्ष वेधेल असेंच जीवन कां दाखवूं नये ? अशी विचारसरणी ह्या आदर्शवत्तेच्या पाठीमागे असते. ज्यांच्या मुखदुःखाचा कळवळा समाजांतील लहानापासून थोरपर्यंत पोचतो, ज्यांच्या योगक्षेमावर सर्वांचा योगक्षेम अवलंबून आहे,

अशा व्यक्तींचें जीवन जर दाखविलें तर तें अधिक परिणामी होईल, ह्या हेतूनें वाङ्मयाचें जीवनप्रदर्शनाचें काम त्या व्यक्तीभोवतीं फिरूं लागतें, राजाचीं किंवा राजपुरुषांचींच जीवनें जीं वाङ्मयांत प्रामुख्यानें सांपडतात, त्यांचें कारण हें होय. होमरनें दुसरा कोणता साधा मनुष्य न घेतां अँकिलीस हा राजा वर्णनविषय केला. साध्या स्त्रीचें अपहरण न दाखवितां पेनिलोपचें अपहरण दाखविलें. महाभारतामध्ये द्यूतांत हरल्या गेलेल्या पत्नीची विटंबनां प्रत्यक्ष धर्मराजाच्या द्वारे सर्व आर्यांना व्यासानें दाखविली. हरण केलेली स्वतःची स्त्री परगृहीं राहाण्याचा जनप्रवाद सीता-रामचंद्राच्या द्वारे वाल्मिकीनें सर्वांस ऐकावयास लाविला. राज्यतृष्णा आणि व त्यापासून होणारे जीवन-विषयक उत्पात साध्या माणसाच्या तृष्णेच्या धडपडींत न दाखवितां मँकवेथच्या धडपडींत दाखविण्यानें प्रेक्षकाच्या मनावर अधिक परिणाम होतो. लोभमोहादि षड्विकृतींचीं फळें सामान्य माणसाकडून चाखविण्यांत कांहीं विशेष साधत नाहीं. तींच फळें अँडॅम आणि ईव्ह यांच्याकडून चाखविण्यांत व मानवी स्वलनशीलता त्या आद्य मानवांच्या पदरीं बांधण्यांतच कलेचें खरें स्वारस्य आहे. हें जीवनप्रकटीकरण केवळ राजापर्थतच थांबतें असें नाहीं, तर राजांचा जो राजा, सर्व विभूतींतील विभूति असा ईश्वर घेऊन, त्याला मानवाचा अवतार देऊन, त्याला मानवाचें जीवन चिकटवून, त्याच्या जीवनांतील गुंतागुंत त्याचीं सुखदुःखें, त्या विविध प्रसंगांत तो कसा तगला, हें आदर्शभूत जीवन कलावंतांनीं आपापल्या काव्यांत दाखविलें आहे.

वाङ्मय व जीवन यांमध्ये फारकत

राजा काय, राजपुरुष काय किंवा देव काय, दिव्य पुरुष काय, ह्या सर्वांचें जीवन जरी आदर्शभूत असलें, तरी प्रत्यक्ष व्यवहारांतील सामान्य जीवनापेक्षां पुष्कळ दुरावलेलें, पुष्कळ भिन्न, पुष्कळ विसंगत असें असणार; म्हणूनच वाङ्मय आणि सर्वसाधारणमानवी जीवन ह्या दोहींमध्ये अंतर पडत जातें. जीवनाचें प्रकटीकरण हें जें वाङ्मयाचें मूळचें ध्येय, तें बदलून

प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी

आदर्शभूत जीवनाचें प्रकटीकरण हें त्याऐवजीं कसें येतें, तें ह्यावरून स्पष्ट होईल. ध्येय बदलल्यामुळें वाङ्मय हें सामान्य मानवीजीवनापासून हळूहळू दुरावत जाऊन त्या दोर्होमध्ये कायमची फारकत होते. एकीकडे अशी ही फारकत होत असतांना, दुसरीकडे तो वाङ्मयिक, आपआपल्या परीनें वाङ्मय हें जीवनरूपच आहे, असें दाखविण्याचा प्रयत्न करित असतो. हेतु एक आणि कृति भलती, अशा उलटसुलट प्रकारांमुळें वाङ्मयांत मानवीजीवनाचें सत्यत्व न येतां सत्याचा आभास येतो.

वाङ्मयांत प्रत्यक्ष सत्याचा भास न होतां केवळ आभास होत असतांना, किंवा वस्तुस्थितीशीं त्याची फारकत झाली असतांना, मग त्यांत गोडी कां लागावी ? त्याकडे लोकांच्या मनाची धाव कां जावी ? खरी स्थिति, खरें जीवन जर वाङ्मयांत आढळत नाहीं, तर पुनःपुनः तेंच पाहण्याची इच्छा मनुष्यास कां व्हावी ? हें असें जें मन धावतें त्याला कारण आहे. त्यामध्ये जरी सत्याचा आभास असला तरी त्यांत सौंदर्य असतें, म्हणूनच वाचकांचें मन धावतें. जीवनामध्ये आढळणाऱ्या प्रत्येक गोष्टींतील सुंदर बाब तेवढी घेऊन, ती निराळी काढून, ती ह्या आदर्शभूत जीवनाच्या प्रकटीकरणांत सामील केलेली असते; म्हणून तें वाङ्मय पुनःपुनः वाचावेसें वाटतें. प्रत्येक गोष्टींतील सौंदर्य एकवटल्यामुळें त्याला गोडी येते आणि त्याकडे मन धांव घेतें.

कलाविलास किंवा वाङ्मयविलास ह्यामध्ये ज्या प्रमाणांत हा सत्याचा आभास सनातन सत्याकडे, आणि ज्या प्रमाणांत प्रत्येक गोष्टींतील सौंदर्याचें एकीकरण सनातन सौंदर्याकडे झुकलें जातें, त्या प्रमाणावर त्या कलाविलासाचें किंवा वाङ्मयविलासाचें चिरंतनत्व व महत्त्व हीं अवलंबून असतात.

वाङ्मयांतील सत्याभास व सौंदर्याभास

आदर्शवत्ता व वास्तवता हीं दोन्ही कमीअधिक प्रमाणांत वाङ्मयाचीं अधिष्ठानें असतात हें जरी खरें असलें, तरी त्यांमध्ये उच्चनीच भाव हा लाग-

तोच. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचें आदर्शवत्ता हें मुख्य व वास्तवता हें गौण अधिष्ठान होतें. परंतु आधुनिक वाङ्मयांत मात्र ह्या दोन्ही अधिष्ठानांचा व्युत्क्रम झाला आहे. वास्तवता ही मुख्य होऊन आदर्शवत्ता ही तिची दासी बनली आहे. इतकेंच नव्हे, तर काहीं काहीं कलावंतांनीं आदर्शवत्तेस, अलौकिकतेस, ध्येयतेस अजीवात फाटा देऊन वास्तवतेस मुख्य केलें आहे व त्या दृष्टीनें वाङ्मयनिर्मिति होऊं लागली आहे. कलोपासक तरी त्या त्या काळाच्या मानवी समाजाचे घटक असल्यामुळें, त्यांना आपल्या कलाकृतींत सत्याभास व सौंदर्याभास यांचें प्रकटीकरण त्या त्या काळाला योग्य दिसावें म्हणून शक्य करावें लागतें. एकाच देशाचें, परंतु निरनिराळ्या काळांतील वाङ्मय निरनिराळ्या स्वरूपाचें दिसतें, तसेंच एकाच काळांतील परंतु निरनिराळ्या देशाचें वाङ्मय निरनिराळ्या स्वरूपाचें जें दिसतें त्याचें कारण हेंच होय. चिरंतन सत्य आणि सौंदर्य यांचा आभास त्या त्या काळाच्या आणि त्या त्या देशाच्या कल्पनांनीं व ध्येयांनीं शक्य होतो, म्हणूनच हा फरक दिसतो. आदर्शवत्तेस वास्तवतेच्या योगानें किंचित् शक्य करणें ही गोष्ट वेगळी, आणि तिला अजीवात फाटा देऊन वास्तवतेचा एकजात पुरस्कार करणें ही गोष्ट वेगळी. एक दुसरीनें किंचित् शक्य करण्यानें सौंदर्य अधिकच वाढेल व तें इष्टहि आहे. परंतु आधुनिक वाङ्मयांत वाङ्मयिकांची प्रवृत्ति वास्तवतेच्या अगदीं दुसऱ्या टोकाला जाण्याची दिसून येते. वास्तवतेचें अगदीं दुसरें टोंक पतकरणेंहि एक वेळ कबूल-कारण, त्यांतहि सौंदर्यप्राप्ति होईल-परंतु त्याच्याहि पलीकडे जाऊन वास्तवतेच्या प्रकटीकरणास समाजशास्त्राचें रूप देण्याचा जो प्रयत्न आधुनिक वाङ्मयिकांनीं आरंभिला आहे तो मात्र यशस्वी होणार नाही. तो तिकडे पाश्चात्य देशांतहि फसल्याची ग्वाही तिकडील विचारवंत देत आहेत; तर मग आपल्या इकडे अध्यात्म-प्रवण, संस्थाप्रधान, आदर्शपूर्ण देशांत तर त्यास काडीइतकेंहि यश येण्याची खात्री नाही. वाङ्मयविलास किंवा कलाविलास हा प्रतिभेचा खेळ आहे, आंकड्यांचा नःहे. हें भावनांचें शास्त्र आहे, मोजदादीचें नव्हे. ह्या वाङ्मया-

नैदाला कांहीं मापन का आहे ? का कांहीं प्रमाण आहे ? उपयुक्तता-वाद्यांच्या मापानें हा आनंद काय व कसा मापावयाचा ? ह्या आनंदानें किती जणांचें किती सुख साधलें, व्यक्तिजीवन किंवा समाजजीवन ह्यानें किती सुधारलें, किती सुखवस्तु लोक ह्यानें कमी केले, ह्यानें भांडवलशाही किंवा जमीनदारी किती टक्के कमी झाली, असें कांहीं काढतां येईल काय ? व्यक्ति किंवा समाज यांच्या जीवनाचा व त्यांतील सौंदर्याचा आविष्कार करणें हें कलेचें योग्य क्षेत्र आहे. परंतु त्या जीवनांत आधुनिक अर्थशास्त्राच्या पद्धतीनें अधिक सुखाची भर घालणें किंवा पुष्कळांचें पुष्कळ हित साधणें हें योग्य नव्हे. ह्या समाजशास्त्रीय गोष्टी कलेच्या क्षेत्रांत कशा याव्या व त्यासाठीं प्रतिभावंतांनीं आपली प्रतिभा किंवा कलावंतांनीं आपली कला कां वेंचावी ? कलेचें ध्येय आनंदप्राप्ति हें आहे. हा केवळ व्यक्तिगत आनंद असून त्यानें त्या व्यक्तीच्या, क्वचित् समाजाच्या आयुष्यांत विरंगुळा उत्पन्न होईल, जीवनाच्या धकाधकांत थोडेंसें रम्यत्व येईल; त्याच्या रक्ताचें पाणी करणारें जें आपद्ग्रस्त जीवन त्याचा त्याला विसर पडेल; आणि विसर पडून आनंद उपभोगून झाल्यानंतर पुनः ताज्या उत्साहानें पूर्वीच्याच त्या कष्टमय जीवनांत तो पाय ठेवील. कलेचें प्रकटीकरण हें केवळ मनोविनोदासाठींच आहे. ह्या मनोविनोदाचें क्षेत्र मात्र त्या कलावंताच्या कर्तव्यगारीवर अवलंबून राहिल. ज्या प्रमाणांत तो सऱ्याचा आभास उत्पन्न करील व सौंदर्याचा आविष्कार करील त्या प्रमाणांत मनोविनोदाचें क्षेत्र मोठें होईलच. शिवाय ज्या प्रमाणांत त्याच्या आपल्या स्वतःच्या अनुभवाचा इतरांच्या अनुभवाबरोबर महत्त्वसाधारणविभाज्य निघेल, त्या प्रमाणांत त्या कलावंताची हांक सार्वत्रिक व सार्वजनीन होईल. आणि ही अभिमानाची व आनंदाची गोष्ट आहे कीं, अशा सार्वत्रिक व सार्वजनीन हांका आधुनिक मराठी वाङ्मयांत आदर्शवत्तेच्या व विशेषतः वास्तवतेच्या अधिष्ठानावरून येऊं लागल्या आहेत, आणि भावी काल ह्याहिपेक्षां ऊर्जस्वळ होईल अशी आशा उत्पन्न करूं लागल्या आहेत.

येथें ओघानें प्रात झालेल्या कलाकृतीच्या आनंदासंबंधी किंचित् सूक्ष्म स्पष्टीकरण करितों.

आद्य काव्याची उत्पत्ति

भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी निरनिराळे सिद्धान्त रूढ आहेत; त्यांत भाषा ही प्रेममूलक गायनापासून उत्पन्न झाली असा एक सिद्धान्त आहे.^१ आदिमानवानें आपल्या प्राथमिक व्यवहाराच्या सिद्धीसाठीं जें साधन वापरलें तें साधन म्हणजे भाषा होय. हें साधन प्रथम प्रचारांत कसें आलें तें पाहूं. प्रत्येक प्राण्याच्या आयुष्यांत उन्मादाची एक अवस्था आहे. त्या अवस्थेंत तो नाचतो, बागडतो, आपल्या निसर्गदत्त शरिरांतील जेवढा म्हणून सौंदर्याचा भाग त्याचें तो प्रदर्शन करितो. अतिमानव, मानव आणि अधोमानव अशा तिन्ही सृष्टींमध्ये आपणांस हा प्रकार आढळून येतो. पक्ष्यांत पुष्कळ पक्षी असे आहेत कीं, कोणास उन्मादावस्थेंत डोक्यावर तुरा येतो, कोणाच्या अंगावर निरनिराळे रंग उत्पन्न होतात, तर कोणाच्या कंठांत नादमाधुरी येते. पशूंत तर मृगाच्या उन्मादावस्थेंत नाभींतून कस्तुरी वाहावयास लागते. अशी रम्य आणि रुचिर योजना करण्यांत निसर्गाचा एक उद्देश दिसतो. दृष्टिभेदक किंवा कर्णभेदक असा कांहीं विशेष उत्पन्न करावयाचा कीं, त्यायोगें लैङ्गिक प्रतियोग्याला तो हृदयभेदक व्हावा आणि परस्परांचें आकर्षण व्हांवें आणि ब्रह्माच्या सृष्टीचें सनातन कार्य चालूं राहावें. हा निसर्गाचा कलाविलास आहे. एकदां आकर्षण झाल्यानंतर लैङ्गिक प्रतियोग्याच्या अनुनयासाठीं साधन म्हणून भाषा उत्पन्न झाली. अशा प्रकारचा भाषेच्या उद्गमाचा एक सिद्धान्त आहे; व तो नवमताच्या दृष्टीनेंच केवळ नव्हे, तर शास्त्राच्या दृष्टीनेंहि शास्त्रकारांनीं मान्य केला आहे.

आद्यप्रेमिकांचा अनुनय व काव्य

आद्यप्रेमिकांच्या परस्पर अनुनयाचें आद्य साधन म्हणून जर भाषा

भाषेची शुद्धि आणि विकास

उपयोगी पडली तर चिरंतन प्रेमिकांच्या चिरंतन अनुनयाचें चिरंतन साधन म्हणून भाषेचा विलास किंवा वाङ्मय का उपयोगी पडूं नव्हेत? वाङ्मय म्हणजे भाषेचा विलास आहे. त्यांतल्यात्यांत चिरंतन स्वरूपाचें ललित वाङ्मय तर भाषेचा आत्यंतिक विलास आहे. तेव्हा हा आत्यंतिक विलास सहि आद्य मानवांच्या उन्मादावस्थेंत आपोआप उत्पन्न झाला असला पाहिजे. आदिकाव्य हें आद्य प्रेमिकांच्या अनुनयांतच उत्पन्न झालें असलें पाहिजे. पहिलें काव्य शोकांत उत्पन्न झालें असलें पाहिजे, ही कल्पनाच मुळीं पटत नाही. उन्मादावस्थेंत आपल्या कलाविलासांत असलेलें एक प्रेमिक क्रांचमिथुन एक व्याध पाहतो काय, त्यांजवर तो आपल्या मृगया-कलेचा विलास दाखवितो काय, त्या मिथुनाचा वियोग होतो काय, एक ऋषि तो पाहतो काय, त्याला शोक होतो काय, आणि त्या शोकाचा श्लोक होतो काय ! आणि हा श्लोक म्हणे आद्य काव्य झालें ! मला तर ह्या प्रसंगांत अव्वलपासून अखेरपर्यंत कृत्रिमता दिसते. केवळ शोक आणि श्लोक ह्या दोन शब्दांतील शब्दचमत्कृति साधण्यासाठीं तर हा प्रसंग रचला नसेलना, अशी शंका येते. मानवसमाजाचा आद्य प्रतिभाविलास हा शोकाधिष्ठित असेल, असें म्हणवत नाही. प्रेम किंवा चित्ताची उन्मादावस्था हीच त्याच्या मुळाशीं आहे. शोक हा प्रभावी रस आहे. वीर हा दुसरा एक रस आहे. हे सर्व स्थायिभाव नसून चलस्वरूपाचे भाव आहेत. सर्वांत कालत्रयींही अविचल असा एकच भाव आहे, आणि तो अनुनयोत्पन्न शृंगार हा होय. म्हणूनच त्याला रसांचा राजा म्हणतात. कांहीं लोक म्हणतील, शृंगाराव्यतिरिक्त इतर भावना मनुष्याच्या व्यवहारांत नाहीत काय ? वात्सल्य, मातृप्रेम, भगिनीप्रेम, बंधुप्रेम, देशप्रेम, देवप्रेम, वगैरे भावना मनुष्याच्या व जगाच्या व्यवहारांत आहेतच कीं नाही ? ह्यास उत्तर—होय, आहेत. परंतु हे सर्व चलस्वरूपाचे भाव असून, त्या एका प्रेमभावनेचे निरनिराळे पैलू आहेत. आधुनिक मानसशास्त्रीय संशोधनांनैहि हीच गोष्ट सिद्ध केली आहे. लैङ्गिक समाधानाची जी एक जातीय वृत्ति जीवमात्राच्या ठिकाणीं आप-

गांस आढळून येते, तिचे हे वर सांगितलेले चलभाव हीं रूपांतरें होत. ह्या सर्व चलभावांच्या मुळाशीं एकच चिरंतन आणि अविचल भावना आहे; ती म्हणजे लैड्जिगक समाधानाची जातीय वृत्ति.

प्रत्येकाच्या प्रतिभेंत फरक

प्रत्येक प्राणी आपल्या आयुष्यांत केव्हां तरी एकदां कां होईना प्रेम करतो, एकदां केव्हां तरी त्या उन्मादावस्थेंत असतो, आणि तो त्या अवस्थेंत आला कीं गुणगुणतो; आणि गुणगुणला कीं, त्याच्या हातून भाषा तर निर्माण होतेंच, परंतु भाषाविलास किंवा वाङ्मयहि उत्पन्न होतें. एखाद्याला लैड्जिगक प्रतियोगी जर प्रत्यक्ष सृष्टींत भेटला नाहीं, तर एकलव्यानें ज्याप्रमाणें आपल्या गुरुची प्रतिमा कल्पनेनें पुढें उभी करून आपल्या कलेचा विलास केला, तद्वत् प्रतियोग्याची मूर्ति कल्पनेनें उभी करून आपल्या भाषेचा किंवा वाङ्मयाचा विलास व विकास तो करतो. अशी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष कल्पना करून, तिजवर आपली कला किंवा वाङ्मय अधिष्ठित करून तिचा विलास करणें, ह्यालाच प्रतिभेचा किंवा दैवी शक्तीचा विलास म्हणतात. अशी ही विलास उभारण्याची शक्ति प्रत्येकाजवळ असते; परंतु ती एकजिनसी, एकस्वरूपी असणें शक्य नाहीं. सर्वांच्यामध्ये भावनांचें औत्कट्य किंवा आतिशयित्व सारखें असणें शक्य नाहीं. प्रत्येकाच्या प्रेम-वृत्तीच्या घनतेत कमीअधिकपणा असणारच; व त्यामुळें तीवर उभारलेला वाङ्मयविलासहि सरसनीरस असणार, हें उघड आहे. सर्वांचें आत्मप्रकटीकरण किंवा वाङ्मय हें सारख्या दर्जाचें नसतें ह्याचें कारण हेंच आहे. प्रेमवृत्ति ही सर्वांनाच असते, परंतु तिचें औत्कट्य सर्वांचें सारखें नाहीं. भावनांसंबंधीचें ईश्वराचें देणें हें सर्वांनाच आहे. परंतु त्यांचें प्रकटीकरण कांहींचें नवनवोन्मेषशाली असतें, तर कांहींचें मन्दोन्मेषशाली असें असतें. मन्दोन्मेष कां होईना, पण सर्वांना तो असतो हें खास. दोहोंमध्ये फरक कमीअधिकपणाचा आहे, जातिभिन्नत्वाचा नाहीं. दोघांच्या प्रमाणांत अंतर आहे, प्रकारांत नाहीं.

प्रतिभेच्या विकृतीची उदाहरणे

भावनांचें औत्कश्य किंवा आतिशयित्व हीच उन्मादावस्था होय; हिलाच मी उन्मनी अवस्था म्हणतो (येथें उन्मनी अवस्थेचा वेदान्तांतील अर्थ मला अभिप्रेत नाही). ही सर्वांच्या वांत्र्यास असली तरी सर्वांत सारखी वांटली गेली नाही. तिच्यांत तरतमभाव दिसून येतो. देवांचे जे लाडक त्यांनाच तिची विशेष देणगी असते. ती इतकी की, सामान्य व्यवहाराच्या दृष्टीनें ते इतरांपासून निराळे दिसतात व निराळे वागतात. प्रेमी, वेडा व प्रतिभावंत हीं तिन्ही माणसें एका भ्रमिष्टाच्या कोर्टांत जीं घातलीं जातात तीं ह्यामुळेंच. वैद्यकीयदृष्ट्या ही अवस्था म्हणजे मानसिक व शारीरिक विकृतिच समजतात; व ही मोठमोठ्या लोकांच्या बाबतींत दिसून येते. त्यांचीं उदाहरणे मोठीं पाहण्यासारखीं आहेत. कौणी म्हणे झाडाच्या फांदीच्या टोकावर बसून बुंध्याची बाजू कुऱ्हाडीनें तोडूं लागला ! कौणी^१ म्हणे कुऱ्यानें पळविलेल्या गव्हाच्या पोळ्या त्याच्या पोटास टोंचतील म्हणून त्याच्या मागे तुपाची वाटी घेऊन धावला ! कौणी तर वाटमान्यासारखे खून करीत होता, तर कौणी शिवलिंगावर पाय ठेवून रोज देवळांत झोंपा काढीत असे ! कौणी गळ्यांत साप अडकवून वाघावर स्वार होत असे ! कौणी पांखरे आपणांस पाहून भ्याली व उडाली म्हणून तीं खांद्यांवर घेऊन स्वेच्छेनें खेळेपर्यंत तसाच उन्हांत बसून राहिला ! कौणी आपल्या स्त्रीच्या महालांतून लोंबकळत असलेला नाग हा तिनें आपल्यासाठीं मुद्दाम सोडलेला दोर समजून त्याला धरून वर महालांत चढला ! कौणी नारळ देशावर विकत घेऊन कोंकणांत विकण्यास नेतो. ^{१०} कौणी गटाराच्या बाजूनें चालतो; तर ^{११} कौणी गीतारहस्यासारख्या पूज्य ग्रंथांवर पादत्राणें ठेवण्यास सांगतो ! कौणी रस्त्यांतील खांब मोजतो, तर कौणी सिगारेट

१ ह्या सर्व आख्यायिका आहेत. २ कालिदास ३-४ नामदेव. ५ विसोबा खेंचर. ६ चांगदेव. ७ तुकाराम. ८ तुळसीदास. ९ तुकाराम. १० खाडीलकर. ११ गडकरी, गोविंदाग्रज.

म्हणून जवळ बसलेल्या स्त्रीच्या हाताचें बोट तोंडांत घालून काडीनें शिलगावण्याच्या बेतांत येतो !^१ असे हे प्रतिभासंपन्नांचे लोकविलक्षण व्यवहार आहेत. फक्त वाङ्मयाचा विलास करणाऱ्या प्रतिभावंतांचे असे लोकविलक्षण व्यवहार आहेत असें नाहीं, तर इतर प्रतिभावंतांच्या बाबतींतहि हीच तऱ्हा अवलोकनांत येते, न्यूटननें म्हणतात, प्रतिभेच्या झटक्यांत असतांना आधुनाच्या पाण्यांत अंढें टाकावयाच्याऐवजीं घड्याळच टाकलें ! नेपोलियन रशियांत गेला, त्यानें मॉस्को शहर जिंकिलें आणि तेथें जात असतांना म्हणे राजवाड्याच्या खिडक्याच मोजीत बसला ! जॉन्सननें असेंच एका झटक्यांत कांहीं कारणावरून आपल्याजवळ खुर्चीवर बसलेल्या माणसास त्याच्या खुर्चीसकट फेंकून दिलें ! आर्किमिडीज हा आंध्रोळीच्या महापात्रांतून नागडाउघडा बाहेर येत असे असें म्हणतात ! राजवाडे ह्यांना असे झटके वारंवार येत व त्याचा परिणाम त्यांच्या स्नेह्यांना सोसावा लागे, हें अगदीं ताजें उदाहरण आहे. राजारामशास्त्री भागवत हे इराण्याच्या दुकानांत बसून पावाचा तुकडा चघळत वाहेरून येणाऱ्याजाणाऱ्या शामभट—रामभटांना वाकुल्या दाखवीत असत. हे सर्व झटके आहेत. कोणाकोणास हे झटके कृत्रिम उपायानें आणावे लागतात. डीक्विन्सी हा अफूच्या गोळ्या पुनः पुनः ठासी म्हणजे त्यास हे झटके येत ! कीट्स म्हणे मिऱ्याची इतकी पूड खाई कीं, त्याचे डोळे पांढरे होत ! रूसोला उन्हांत बसल्यानंतर प्रतिभेचा झटका येई. मिल्टनचीहि गोष्ट तशीच. शेगडीजवळ तो बसला कीं, त्याला नव्यानव्या कल्पना सुचत. शेलीस समुद्राच्या कांठास बसावें लागे. डिकन्स हा लांबलांब मजला मारी व नंतरच त्याला कल्पना सुचत. सिगारेट पेटवून तिच्या धुराकडे पाहत पाहत पुष्कळांना नवे नवे विचार सुचल्याची उदाहरण येथें आपणाभोंवतीं आहेत.

प्रेमाची भावना ही आद्य भावना, त्या भावनेचें औत्कट्य हें खऱ्या आद्यकाव्याचें किंवा कलात्मक वाङ्मयाचें मूळ, सत्याचा आभास व

सौंदर्याचें आकर्षण व प्रकटीकरण हें त्याचें ध्येय, वास्तवता व आदर्शवत्ता हीं दोन त्याचीं अधिष्ठानें, प्रतिभावंताची भावनौत्कट्याची उन्माद वा उन्मनी अवस्था व त्या अवस्थेंत त्याच्या हातून होणारें लोकविरुद्ध वर्तन वगैरे गोष्टी आपण येथवर पाहिल्या. आतां त्यालाच निगडित अशी जी काव्या-नंदाची क्रिया ती होतांना काय वनाव होत जातो तें आपण पाहूं.

काव्याचें गेयत्व

वरील मांडणीवरून हीहि गोष्ट आतां सिद्ध झाल्यासारखीच आहे कीं, काव्याचें किंवा भावनौत्कट्यापासून निर्माण झालेल्या वाङ्मयाचें स्वरूप हें 'गेय' होतें. काव्याची गेयता ही स्वाभाविकच आहे. प्रेमाच्या किंवा प्रेम-मूलक इतर भावनांच्या औत्कट्यावर आधारलेलें काव्य वा वाङ्मय आणि गेयता ह्यांचा संबंध, हा अव्यभिचारी स्वरूपाचा आहे. ह्या दोहोंमध्ये व्याप्ति आहे. कोणी झाला तरी जो गातो तो प्रेमाच्या आनंदांनंच. दुःखांत गाणें कसें सुचणार ? ही गेयता आंतर आणि बाह्य अशा दोन्ही स्वरूपाची असते. अस्सल व अव्वल दर्जाच्या वाङ्मयांत शब्दाचें नादमाधुर्य असतेंच; गुणगुणणें तर ऐकूं येतेंच; परंतु अनुभवांचें, अनुभावांचें गुणगुणणें इतकेंच नव्हे, तर आत्म्याचें गुणगुणणें ऐकूं येतें. अशा प्रकारच्या द्विविध गेयतेबद्दल संभ्रम होऊन कांहीं कांहीं ठिकाणीं भिन्न मतें ऐकूं येतात. खऱ्या वाङ्मयांत, मग तें मद्य असो वा पद्य असो, ही द्विविध गेयता—आंतर व बाह्य—असणारच; व हीच द्विविध गेयता दुसऱ्याच्या अंतःकरणाच्या तारांना स्पर्श करून त्यांच्यांतून तीच गेयता उत्पन्न करिते. अशी गेयता उत्पन्न झाली कीं वाङ्मयानंद किंवा काव्यानंद उत्पन्न होतो. कवि किंवा प्रतिभासंपन्न कलावंत, हा थोडाफार परिसासारखा आहे. सौंदर्यदर्शन किंवा आत्मप्रकटीकरण ह्यापासून आपणास झालेला आनंद दुसऱ्याच्या अंतःकरणाच्या तारा छेडून, तो त्या-मध्ये उत्पन्न करून, त्याला आपल्यासारख्या समाधीच्या अवस्थेंत त्या काळापुरता कां होईना, पण ठेवितो.

काव्यानंदाची उपपत्ति

काव्यानंद हा ब्रह्मानंदासारखा आहे. ब्रह्मानंद हा उन्मनी अवस्थेंतच फक्त अनुभविला जातो. उन्मनी अवस्थेंत आपलें स्वतःबद्दलचें जाणवण विरून गेलेलें असतें. तेथें स्वतःसंबंधीच्या कल्पनांच्या लहरी उठत नाहींत. मन हेंच चैतन्याच्या डोहांत निमग्न झालेलें असतें. तेथें ईश्वरस्वरूपावांचून दुसरें कांहींच आठवत नाहीं. ही जी परमात्मज्ञानांतील उन्मनी अवस्था ब्रह्मानंदाच्या प्रतीतीस कारणीभूत होते, तीच अवस्था आत्मसंवेदनांतील काव्यानंदाच्या प्रतीतीस कारणीभूत होते. येथेंहि स्वतःचा स्वतःला विसर पडतो. काव्यस्वरूपाखेरीज दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. मन हें कलेनें उत्पन्न केलेल्या आनंदडोहांत सारखें हुंघत राहतें; सर्व इंद्रियांच्या वृत्ति आपापलें कार्य विसरून चित्ताच्या वृत्तींत लय पावतांत व त्याच्यामार्फत कलानंदांत गडून जातात. काव्यानंदाच्या आस्वादाशिवाय दुसरें कार्यच शिल्पक राहत नाहीं. ह्याला मग तुम्ही सविकल्प समाधि म्हणौ, किंवा सहानुभूतिपूर्वक ताटस्थ्य म्हणौ किंवा स्वायत्त तादात्म्य म्हणौ, किंवा आत्मौपम्यबुद्धीनें परकायाप्रवेश म्हणा, हा आनंद चाखतांना स्वत्वविस्मरणाचा सुखाचा क्षण येतो खरा.

ही आनंदाची वृत्ति व हिच्याविषयी होणारी क्रिया ह्यांसंबंधी वर उल्लेखिलेले सिद्धान्त तितकसे मला पटत नाहींत. ही क्रिया होते कशी ह्यांसंबंधी मला स्वतःला जी उपपत्ति वाटते ती येथें थोडक्यांत मांडतों.

इतर निरनिराळे सिद्धान्त

सविकल्प समाधि ही समाधि खरी, परंतु तिच्यांत स्वत्वाची जाणीव नाहींशी होत नाहीं. वाङ्म्यानंदाच्या समाधींत कांहीं थोडासा विकल्प राहतोच. सहानुभूति आणि ताटस्थ्य हे दोन्ही परस्परविरोधी शब्द आहेत.

१ न. चिं. केळकर यांची उपपत्ति. २ रा. श्री. जोग यांची उपपत्ति.
३ द. के. केळकर यांची उपपत्ति. ४ वा. म. जोशी यांची उपपत्ति.

सहानुभूति म्हणजे दया, माया नव्हे. सहानुभूति म्हणजे एकसारखे एक-जातीचे अनुभव होत. आणि एकजातीचे अनुभव आल्यावर तादस्थ राहणार कसे ? सारख्या अनुभूतीच्या व्यक्ति एकरूप झाल्याच पाहिजेत त्याशिवाय आनंदैक्य किंवा दुःखैक्य साधारण कसे ? स्वायत्तत्व व तादात्म्य हे दोन्ही शब्दहि परस्परविरोधीच आहेत. परक्याच्या स्वरूपांत शिरावयाचें तर पुनः स्वायत्तता कशी राहणार ? येथें परायत्तताच प्राप्त होणार. आत्मौ-पम्यबुद्धीनें परकायाप्रवेश आणि स्वायत्त तादात्म्य ह्या दोन्ही क्रिया जवळजवळ सारख्याच आहेत. आपल्या स्वतःच्या सारखेपणाच्या बुद्धीनें दुसऱ्याच्या कायेंत प्रवेश करणें, ही क्रिया फार थोड्यांनाच शक्य आहे. सर्व शंकराचार्य थोडेच आहेत ? तेव्हां वाङ्मयाच्या आनंदाची उपपत्ति ह्यांपैकीं कोणत्याहि सिद्धान्तानें नीट लागत नाही. मग ही आनंदाची क्रिया होते तरी काय ? ह्या क्रियेंत मानसिक चालना होतात तरी काय ? दुष्यन्त आश्रमांत गेल्यावर त्याचें मन रमल्याबरोबर आपलेंहि मन रमतें. शकुंतलेनें प्रेमपत्रिका लिहिलेली पाहिल्याबरोबर आपण स्वतः लिहिलेल्या किंवा स्वतःला आलेल्या प्रेम-पत्रिकेची स्मृति जागृत होते. कण्वानें मुलीला सासरीं जातांना दिलेला प्रेमाचा निरोप ऐकिला कीं, आपणच आपल्या मुलीला सासरीं जातांना अश्रुपूर्ण नयनांनीं निरोप देत आहों, अशी अनुभूति जागृत होते. भरदरबारांत विश्रब्ध परिणीत वधूचा उघड उघड उपमर्द व अधिक्षेप झालेला पाहून आपल्याच परिचयाच्या निरपराध स्त्रीवर निष्कारण अन्याय झाल्याचा सात्त्विक संताप येतो. रजकानें स्वपत्नीसंबंधीं केलेला जनप्रवाद ऐकून रामाप्रमाणें आपल्याहि मनांत खळबळ होते. उलट, निरपराध आणि आसन्नप्रसव स्त्रीला रानांत टाकल्याबद्दल रामाचा रागहि पण आपणांस येतो. हे व इतर वाङ्मयवर्णित प्रसंग पाहतांना व वाचतांना, ज्याप्रमाणें राम आपल्याच आयुष्यांतील दृश्यें पुनः चित्रपटांत पाहतो, त्याप्रमाणें आपणहि आपल्याच आयुष्यांतील दृश्यें राम-

१ पुढील प्रसंग कालिदासाच्या शाकुंतलांतील आहेत.

२ हे प्रसंग भवभूतीच्या उत्तर रामचरितांतील आहेत.

चरित्राच्या किंवा त्या त्या व्यक्तीच्या आयुष्याच्या चित्रपटांत पाहतों. धैर्यधरानें केलेला पराक्रम आपणव करीत आहों, लक्ष्मीधराचा उल्लूपणा आपलाच किंवा आपल्या परिचयाच्या कोणातरी मनुष्याच्या उल्लूपणासारखा आहे, असें आपण ठरवितों. यमुनेची विटंबना करणारे शंकरमामंजी किंवा ' घराबाहेर ' मधील निर्मलेचे हाल करणारे आवासाहेब आपल्या भोंवतालच्या समाजांत कितीतरी निरपराध, असहाय स्त्रियांना सळो कीं पळो करून सोडीत असतील याची प्रतीति वाचकांपैकीं त्या त्या शंकरमामंजीला, त्या त्या आवासाहेबाला किंवा त्या त्या यमुनेला व निर्मलेला नसेल काय ? ' प्रेमसंन्यासां 'तील द्रुमन किंवा ' उद्याच्या संसारां 'तील करुणा हिच्यासारख्या किती स्त्रिया एखादा कमलाकर किंवा वॅरिस्टर विश्राम यांसारख्या लुब्धकाच्या मानभावी भाषणाला बळी पडून कर्दमांत रुतलेल्या पाहून किती स्त्रियांना अनुकंपा वाटली असेल ? व तशीच गत जर आपली झाली, तर त्यांनीं अवलंबिलेला मार्ग हाच योग्य मार्ग व आपणाहि त्याच मार्गाचा अवलंब करूं, असें कित्येक समान स्थितींतील स्त्रियांना वाटत नाहीं काय ? ' कळ्यांच्या निःश्वासां 'तील कळ्या आपल्याच घरांत, आजुबाजूस, आवंतींभोंवतीं असल्याची जाणीव ' कळ्यांचे निःश्वास ' हें पुस्तक वाचून जागृत होते, म्हणूनच तें आपण दातांत धेतों. सुधारकाग्रणी म्हणून नांवाजलेले पटवर्धनांचे रावबहादुर के. व्ही. ठोसर आपल्याच घरासमोरच्या दिवाणखान्याच्या घरांत राहत असलेले आपणांस दिसतात, म्हणून त्या आत्मीयतेनें आपण ' सुधारक ' हें काव्य वाचतों. अर्भागी कमल किंवा गिरणींत काम करणारा व मुंबईच्या खुराड्यांत गटारांतील वैतरणीच्या काठीं

१ मानापमानांतील नायक. २ प्रतिनायक. ३ ह. ना. आपटे- ' पण लक्षांत कोण घेतो. ' ह्या कादंबरींतील नायिका, ४ लिचा मामेसासरा. ५ प्र. के. अत्रे कृत एक नाटक. ६ गडकरीकृत एक नाटक. ७ अत्रेकृत एक नाटक. ८ विभावरी शिरूरकर यांचा लघुकथासंग्रह. ९ माधवजूलियन यांचें काव्य. १० गिरीश यांचें खंडकाव्य.

राहणारा मुरारि वगैरे मंडळी आपल्याच खेडेगांवाची, म्हणून आपली त्यांच्याशी चिरपरिचितता जागृत करितात. वंडेंनाना, पांडुतात्या किंवा त्यांचे वाङ्मयीन वंशज तिंबुनाना व बैळ्या वगैरे ठकीच्या लग्नासाठी निघालेली मंडळी तर उपवर मुर्लीच्या बापाची आत्मीयता विशेष उत्कटपणाने जागृत करितात. वसंतसेनेसारख्या गणिकेवर प्रेम करणारा चारुदर्शन, मालतीच्या प्रेमासाठी जारण - मारण - अभिचरणांत सामील होणारा माधव, डेस्डेमोनेचा ससेमिरा अर्थागो, दारुड्या नवऱ्याच्या काड्या निमूट सहन करणारी तिंधू, विसरभोळा गोकुळ, साष्टांगनमस्कारी रावत्राहाडुरी, व्याख्यान ठरले की खादीचा पोषाख करणारा 'सत्तेच्या गुंलामां'तील वकील, किंवा पैठणीचा मच्छरदाणी करणारा परीट^{१२} इत्यादि मंडळींचा व्यवहार जो आपलाच व्यवहार वाटतो तो आपण त्यांच्या कायांत प्रवेश करतो म्हणून वाटतो, का स्वायत्त तादात्म्यानं वाटतो, का सविकल्प समाधीनं वाटतो? वाचकाला स्वतःच्या आयुष्यांत ज्या निरनिराळ्या अनुभूति येतात, त्या सर्व अनुभूति ह्या पात्रांच्या दर्शनाने जागृत होतात, म्हणूनच त्यांनी केलेला व्यवहार त्याला आपलासा वाटतो. 'उल्ले'सारख्या कितीतरी मास्तरिणी आपल्याभोंवती त्याच परिस्थितीत दिसतात, आपल्या परिचयाच्या कितीतरी अनुसूया 'भंगलेल्या देवळां'त आपल्या कथा सांगत असलेल्या आपणांस दिसतात, म्हणूनच त्यांच्या हकीकती आपण आत्मीयतेने वाचतो. मथूसारख्या कित्येक 'विधवाकुमारी' आनल्याभोंवती नुसती कुंकवाचीच तेवढी उठाठेव करून न थांबतां आयुष्यातील दुसऱ्या कितीतरी गुंतागुंतीच्या प्रश्नांची उठाठेव कर-

१ गिरीश यांच्या काव्यांतील नायक. २-३ कोल्हटकरांच्या सुदाम्याच्या पोह्यांतील विनोदी पात्रे. ४-५ गडकऱ्यांच्या 'ठकीचें लग्न' मधील विनोदी पात्रे. ६ मृच्छकटिक - नायक. ७ मालतीमाधव - नायक. ८ ऑथेल्लो - खलपुरुष. ९ एकचप्याला - नायिका. १० अत्रे 'साष्टांग नमस्कार' मुख्य पात्र. ११ वरेरकरकृत नाटक. १२ केशवकुमारकृत एक काव्य. १३ खांडेकराच्या उत्कल कादंबरीतील नायिका. १४ माडखोलकरांची नायिका. १५ वरेरकरांची कादंबरी.

तांना दिसतात, म्हणूनच आपण मथूची हकीकत तन्मय होऊन वाचतो. तरुणानेंच तेवढें प्रेम करावें, प्रेम करणें हा तरुणांचाच जन्मसिद्ध हक्क आहे, इतरांचा नाही, विधुरांचा तर नाहीच नाही; असें संजीवनीनें कां सांगावें ? म्हाताऱ्या माणसांना किंवा विधुरांना प्रेम करण्याचा कां हक्क नाही ? कां तीं माणसें नाहीत ? कां त्यांना विकार नाहीत, कां भावना नाहीत ? ह्या तरुण व वृद्ध अशा भिन्न विचारसरणींत तरुण वाचक संजीवनीच्या विचारसरणीशीं व वयस्क विचारे वाचक रावसाहेबांच्या विचारसरणीशीं एकरूप व तन्मय होतात, म्हणूनच त्यांना त्या कलाकृतींत गोडी लागते.

काव्यानंद प्रत्यभिज्ञाजागृतीनें होतो

ह्या सर्व कलाकृतींत निरनिराळ्या पात्रांनीं उत्पन्न केलेल्या कलानंदांत जे आपण लीन होऊन जातो ते त्यांच्याशीं तादात्म्य पावून पुनः तटस्थ राहतो म्हणून नव्हे, किंवा आपला विकल्प कायम ठेवून त्यांच्याशीं समाधि लागते म्हणून नव्हे, किंवा आत्मौपम्यबुद्धीनें आपण त्या त्या पात्रांच्या कार्येंत प्रवेश करितो म्हणून नव्हे, तर आपल्या उभ्या आयुष्यांत ज्या निरनिराळ्या अनुभूति आपणांस येतात त्यांची जागृति ह्या निरनिराळ्या प्रसंगांनीं व पात्रांनीं केली जाते, म्हणूनच हा आनंद आपणांस मिळतो. अमुक एका नाटकांतील नायक मीच, तमुक एका कादंबरीतील नायिकाहि पण मीच, हा अमुक नाटकांतील खलपुरुष माझ्या आयुष्यांत मला छळणाऱ्या थेट प्रतिस्पर्धासारखा, अमुक एका कथानकांतील प्रसंग हा माझ्या आयुष्यांतील अमुक प्रसंगासारखा, अशी जाणीव ह्या कलाविश्वांतील प्रत्येक व्यक्तीकडून आणि प्रसंगाकडून उत्पन्न केली जाते. " सोऽहम् सोऽहम् सोऽयम् मे सन्निकटवर्ती, सेयम् संवित् ममैव, सा पुनः अनुभूतिर्ममैव, अयम् ममैव विकारः " अशा प्रकारची प्रत्यभिज्ञा पदोपदीं जागृत होते; व प्रत्यभिज्ञा जागृत झाली कीं आनंद होतो. आपल्या आयुष्यांत आपण स्वतः जे काहीं अनुभव अनुभवितो व दुसऱ्यांनीं अनुभविलेले पाहतो, ज्या काहीं विका-

रांना आपण वश होतो व दुसरे वश झालेले पाहतो, त्या अनुभवांचा, संविर्त्तीचा संचय आपण आपल्या मेंदूत करित असतो. निरनिराळ्या अनुभवांच्या, संविर्त्तीच्या संचयार्ची केंद्रे किंवा गंड आपल्या मेंदूत वनत असतात. आपल्या प्रतिभेच्या जोरावर एखादा कलावंत ज्या वेळी आपल्या कलाकृतीत निरनिराळ्या पात्रांच्या किंवा प्रसंगांच्या द्वारे निरनिराळे अनुभव, अनुभाव, भावना व विकार उठवितो, त्या वेळी त्यांच्या दर्शनाने किंवा वाचनाने आपल्या मेंदूतील तज्जातीय केंद्रे अथवा गंड स्पर्शिले जाऊन जागृत केले जातात. ह्या रीतीने प्रत्यभिज्ञा जागृत होते व कलानंद किंवा काव्यानंद अनुभविला जातो. ह्या अवस्थेत स्वत्व व परत्व ह्या दोहोंची जाणीव राहते. स्वकार्येत्तच आपण राहतो. जशी मनुष्याची संस्कृति असेल तसे त्याचे हें अनुभूतीच्या केंद्रांचे उच्चनीचत्व असेल. जशी संस्कृति तशी केंद्रे. ज्ञानानंद, कलानंद, काव्यानंद हे सर्व प्रत्यभिज्ञाजागृतीने आपणांस होतात, हें वरील विवेचनावरून सिद्ध आहे.

प्रत्यभिज्ञेचे क्षेत्र वाढविण्याची जबाबदारी

ही अनुभूतीची केंद्रे व प्रत्यभिज्ञेच्या जागृतीचे क्षेत्र वाढविण्याची जबाबदारी प्रतिभासंपन्न लेखकांवर पडते; आणि ह्या कामांत त्यांना राष्ट्रांतील संपन्न लोक, संस्था व सरकार यांनी साहाय्य केले पाहिजे. प्रतिभासंपन्न लेखकांनी मानवी जीवनांतील निरनिराळ्या प्रकारच्या व्यवहारांत पडून आपल्या अनुभूतीची केंद्रे वाढविली पाहिजेत, ती आपल्या कलाकृतीत उतरविली पाहिजेत, आणि तद्वारां वाचकांची प्रत्यभिज्ञा जागृत करून त्यांना वाङ्मयाचा आनंद चाखविला पाहिजे. आपल्याकडील प्रतिभासंपन्न लेखकांचे निरीक्षणक्षेत्र आकुंचित आहे, आपल्याकडील वाङ्मय काही एका विशिष्ट समाजाचेच आहे, आपल्याकडील काव्याची हांक सर्वत्र व सर्व जनांना पोंचतच नाही इत्यादि जी हाकाटी आपणांस ऐकू येते तिचा अर्थ इतकाच का, त्या लेखकांची आम्ही म्हणतो त्याप्रमाणे अनुभूतीची केंद्रे फार आकुंचित आहेत. ही केंद्रे वाढविण्यासाठी राष्ट्रांतील व्यवहार वाढला

पाहिजे. पाश्चात्य देशांत जीवनासाठीं होणारा व्यवहार निरनिराळ्या प्रकारचा झाला असल्यामुळें तेथील लोकांच्या अनुभूतींचीं केंद्रे आपल्यापेशां कितीतरी पटींनीं वाढलीं आहेत ! जीवनाच्या विविधतेचें प्रतिबिंब त्यांच्या वाङ्मयावर पडलेंलें आहे. स्वभावदर्शन, भावनादर्शन, विकारविचारप्रकटीकरण ह्यांचे कितीतरी निरनिराळे नमुने आपणांस त्यांच्या वाङ्मयांत दिसतात ! त्यांच्या जीवनांतील विविधतेनें त्यांच्या वाङ्मयांत विविधता आणिली आहे. आपल्याकडील आधुनिक वाङ्मय जर अशा रीतीनें विविध प्रकारचें करावयाचें असेल तर आपला जीवनव्यवहार वाढविला पाहिजे.

हीं अनुभवाचीं केंद्रे निरनिराळ्या काळीं निरनिराळीं उत्पन्न होतात. भावार्थदीपिकेपासून तों यथार्थदीपिकेपर्यंतच्या काळांत हे अनुभव आध्यात्मिक स्वरूपाचे असल्यामुळें त्या काळांतील सर्व वाङ्मय आध्यात्मिक उत्पन्न झालें. शिवकाल व पेशवेकाल ह्यांमधील नवीन उपलब्ध झालेलें वाङ्मय वाचलें म्हणजे दुसरेंच जीवन आपल्यासमोर येतें. स्वराज्यप्राप्तीसाठीं व आधिभौतिक ऐश्वर्यासाठीं केलेला व्यवहार शिवकालीन वाङ्मयावरून कळतो. पुढील पेशवाईच्या काळांतहि आक्रमणशील जीवन व त्याच्या सिद्धीसाठीं केलेले आटोकाट श्रम हे त्या काळांतील पत्रव्यवहारावरून समजतात. आधुनिक काळाकडे पाहिलें, तर एकंदर समाजजीवनांत निरनिराळ्या प्रकारचे व्यवहार सुरू झाले आहेत व त्यांचें दिग्दर्शन आधुनिक वाङ्मयामार्फत करण्यास आतां कोठें सुरुवात झाली आहे. आरंभ झाला आहे असें मात्र दिसतें. १९२० सालापासून जीवनवैविध्य तर सारख्या द्रुत व प्लुत गतीनें आक्रमण करित आहे. परंतु त्याचें वाङ्मयद्वारां प्रकटीकरण किंवा दर्शन मात्र जितक्या त्वरित गतीनें व्हावयास पाहिजे तितक्या गतीनें होत नाहीं. त्याला कारणें पुष्कळ आहेत. विश्वविद्यालयांत मराठीचा साधामुधा व मानाचा शिरकाव झाला खरा; परंतु त्याचा फलादेश तितकासा दृष्टींत भरण्यासारखा झाला नाहीं. गेल्या पंधरा वर्षांतील नव्या पदवीधर पिढीचें मराठी लिखाण वाचलें, तर तें जाडीनें अथवा लांबीनें अशा कोणत्याच दृष्टीनें डोळ्यांत भरत नाहीं.

कांहीं चारदोन लेखक चांगले लिहितात हें खरें, नाहीं असें नाहीं. परंतु मराठीचा विश्वविद्यालयांत शिरकाव झाल्यानें जी कांहीं अपेक्षा बांधली होती ती पुरी झाली नाहीं, असें कष्टानें म्हणावें लागतें. गेल्या पंधरावीस वर्षांतील वाङ्मयनिर्मिति पाहिली, तर ती पंधरा वर्षांपूर्वीच्या वाङ्मयपिढीं-तील पदवीधर लेखकांनीं केलेली आपणांस दिसेल. यांतील कित्येक, विश्व-विद्यालयीन व्यवहारांशीं मुळींच संबंध न आलेले लोक आहेत. एवढेंच नव्हे, तर कित्येकांना विश्वविद्यालयीन उच्च शिक्षणाचा संस्कारहि झालेला नाहीं. तरीपण त्यांनीं आपल्या परीनें आपापल्या अनुभवाचें क्षेत्र वाढवून वाचकांच्या प्रत्यभिज्ञेचें क्षेत्र वाढविलें आहे. नाट्याच्या तंत्रामध्ये क्रांति करणारीं नाटकें एका शाळेच्या प्रमुखांनीं किंवा एका माजी पोस्टमोस्तरांनीं लिहिलीं आहेत. जिवंत पात्रें, जिवंत अशा प्रसंगांत वावरत असलेल्या लघुकथा लिहिण्याचें काम कोंकणांतील खेड्यांत वसून एक साधे शिक्षक करीत आहेत. राष्ट्रांतील तरुण पिढीच्या भावना उचंबळून टाकणाऱ्या व हृदयाला कारण्याचा पीळ पाडणाऱ्या कविता लिहिण्याचें काम एक बारा तास राबणारे 'बंदीशाळें'तील कारकून करीत आहेत. कलेच्या मूर्तीची मनोभावे सोपस्कर पूजा करून मराठीची दौलत अटकेपार नेण्याचें काम एक मानसशास्त्राचे अध्यापक करीत आहेत. शास्त्र व ललितवाङ्मय यांच्या खनी खोदून सोने मिळो कीं माती मिळो, अशा दोन्ही स्थितींत एकच आनंद एक फार्सी-विशारद मानीत आहेत. विदग्ध—ललित अशा वाङ्मयप्रासादाचीं सर्व दालनें मोठ्या कुशलतेनें आणि मोठ्या नेटानें सताड उघडीं करून सर्व अभ्यासकांना मार्गदर्शी असें चहूप्रकारचें लिखाण एक संपादकसंम्राट् करीत आहेत. इतिहास, समाज, व्याकरण ह्यांसारख्या रुक्ष आणि क्लिष्ट विषयांचा पिच्छा पुरविण्याचें काम एक जीवनासाठीं संस्कृत ग्रंथप्रकाशन करणारे संशोधक,

१ प्रि. अत्रे. २ वरेरकर. ३ खांडेकर. ४ य. दि. पेंढरकर. ५ प्रो. ना. सी. फडके. ६ प्रो. मा. त्र्यं. पटवर्धन. ७ न. चिं. केळकर. ८ द. वि. आपटे.

एक माजी न्यायाधीश व एक माजी व्हॉक्सिनेटर करीत आहेत. शारदेच्या मंगलेच्या देवळांतील चिजा दाखविण्याचें कार्य महाराष्ट्रांतून दूर असलेले एक अज्ञात संपादक करीत आहेत. नारीहृदयाचें सूक्ष्म विश्लेषण एक अनामक स्त्री करीत आहे. बुद्धीला पटणारी, भावनांना विळखा घालणारी, हृदयांना उचंबळविणारी अशा कलेची क्रांति व उन्नति एक हिंगण्यासारख्या तपो-वनांत राहणारे अध्यापक करीत आहेत. वायफळांचे मळे लावण्याचें किंवा एरंडाच्या गुऱ्हाळांतून रसानिष्पत्ति करण्याचें अवघट काम एक राजदत्तरदार चिमणराव करीत आहेत. आपल्या पूर्वजांच्या तीनशें वर्षांच्या इतिहासाचा प्रपंच, सारखे तीस वर्षे रावून काळाचे व दैवाचे तडाखे न जुमानतां, आपल्या आयुष्याचें कर्तव्य म्हणून राजपुत्राचे एक माजी शिक्षक करीत आहेत. महाराष्ट्रसारस्वताचा रसाळ इतिहास, एक राजमातांचे पुराणिक लिहीत आहेत.

असा हा सर्व देखावा पाहिला म्हणजे, आधुनिक मराठीच्या सद्यः-कालाबद्दल अभिमान वाटतोच, पण भावी कालाच्या ऊर्जस्वलतेबद्दलहि तो अपेक्षा वाढवितो. ही अपेक्षा तात्काळ फलद्रूप होण्यासाठी प्रतिभेच्या एका उज्वल भरारीच्या क्षणांत माझ्या डोळ्यांपुढें असें नवलपूरचें नवलसंस्थेचें चित्र उभें राहतें कीं, केळकर, केतकर, वामनराव जोशी, फडके, खांडेकर अत्रे, वरेकर, चिंतोपंत जोशी, पु. य. देशपांडे हे सर्व एका संस्थेंत मराठी वाङ्मयाच्या अभ्युदयासाठी एकजुटीनें काम करीत आहेत. हे सर्व एकांडे शिलेदार खरेच; परंतु जिवंत मराठी वाङ्मयाची निर्मिति व अभिवृद्धि यांसाठी ह्या सर्व शिलेदारांचीं घोडीं एका पागेंत आणून जबरदस्ती करून बांधण्या-सारखी लोभनीय अशी दुसरी गोष्ट कोणती असेल ? ह्या सर्वांचा योगक्षेम सरकार, संस्थानिक आणि विश्वविद्यालयासारख्या संस्था मोठ्या उदारपणानें चालवीत आहेत. पैशाची ददात नाहीं; दैवी प्रतिभेची ददात नाहीं; हें

१ ना. गो. चाफेकर. २ गो. पां. पावशे. ३ माडखोलकर. ४ वा. म. जोशी. ५ चिं. वि. जोशी. ६ रा. ब. गो. स. सरदेसाई. ७ पांगारकर.

सुखमय स्वप्न खरें ! परंतु हें वास्तवतेच्या अधिष्ठानावर लवकरच अधिष्ठित होण्याची चिन्हें दिसत आहेत.

सभ्य स्त्रीपुरुषाहो, आधुनिक वाङ्मयाचें बाह्य आणि आंतर स्वरूप, त्यांतील विचारप्रवाह, त्यांचीं कारणें, जीवन व वाङ्मय यांचें साहचर्य, उच्च जिवंत वाङ्मयाची उत्पत्ति व वाङ्मयाच्या आनंदाची उपपत्ति वगैरे मुद्द्यां-संबंधीं माझे विचार मी यथामति मांडिले आहेत. माझ्या पूर्वीच्या अख्यक्ष-सूरींच्या विचारांपुढें माझे हे विचार अगदींच बालिश ठरतील, असें माझे मन मला सांगत असतांनासुद्धां ते आपणांपुढें मांडण्याचें धाडस मीं जें केलें, तें केवळ आपल्या मनाच्या औदार्यावर व सौजन्यावर विसंबून केलें. शेवटीं, आपण मोठ्या विशाल मनानें व शांत चित्तानें माझे भाषण ऐकून घेतलें ह्याबद्दल आणि माझ्या योग्यतेपेक्षांहि माझा अधिक मानसन्मान आपण केला याबद्दल पुनः एकदां आपले आभार मानून मी आपलें भाषण, संपवितों.

संतवाङ्मय हेंच खरें पुरोगामी !

(ह. प. ल. रा. पांगारकर)

शारदोपासक संमेलन ६ वें

—: श्री शारदास्तोत्र :—

[चालः—भला जन्म हा तुला लाधला.]

पाव शारदे ! मला दयाळे । स्थिर राहे अंतरीं ।

स्वरूपीं ठाव मला दे तरी ॥ धृ० ॥

त्वत्पदपंकजभृंग जाहलों गुंजाराव करित मी ।

भ्रमलों श्रमलों मायातमीं ॥

सेवेसीं सप्रेम लाविलीं तन—धन—वाचा—मती ।

तुजविण नेणें अन्या गती ॥

संतमुखें गुणकीर्ति ऐकुनी दर्शनास घाबरा ।

झालों. न दिसे मुळिंचा झरा ॥

दर्शन नाहीं प्रसादचिन्ह स्पष्ट दिसेना कुठें ।

तरी मग सेवकजनमन तुटें ॥

नानामतपाखंड बंड उदंड माजलें जनीं ।

पडेना ज्ञानांजन लोचनीं ॥

त्रिखंड धुंडित मनें हिंडलों बहु ब्रह्मांडोदरीं ।

स्वरूपीं ठाव मला दे तरी ॥ पाव ० ॥ १ ॥

सत्संगीं मज माये ! पडली तुझी ओळखी नवी ।

क्षणक्षण चिर्तीं तुज आठवीं ॥

चार सहा अठराही लागती माये ! तुझिया पदा ।

भोगिती अखंड मुखसंपदा ॥

संत कवीश्वर शास्त्रकारहि प्रेमें वाखाणित्ती ।

गाती उल्हासें गुणतती ॥

सर्वज्ञ श्रुतिशास्त्रपुराणें काव्यनाटके कथा ।

गर्जती वाग्ब्रह्मेति प्रथा ॥

रूप तुझे हरिहरां न वदवे बाळक मी तों कित्ती ।

शब्दीं वर्णूँ कैशा रितीं ? ॥

स्फूर्तिरूप तूं स्फुरसि भगवति ! प्रेमें मम अंतर्रीं ।

स्वरूपीं ठाव मला दे तरी ॥ पाव० ॥ २ ॥

निर्गुण निश्चल परब्रह्म त्या ' बहु व्हावें म्यां ' अशी ।

स्फुरली मति त्या नेणां कशी ! ॥

ब्रह्मीं आदिस्फूर्तिं जाहली तेंचि तुझे निश्चिती ।

चंचले ! रूप विमल तें अती ॥

जाणिव वायुस्वरूप ऐसी सूक्ष्मस्फूर्तिं नवी ।

पुरुषप्रकृति वदति सत्कवी ॥

गणाधीशशारदादि नांवे दिधलीं तुजला भलीं ।

नांदसी एकचि तूं एकली ॥

शिवशक्तिहि तूं मूळपुरुष तूं एकत्व न मोडितां ।

दाविसी दोनी रूपें स्वतां ॥

तुजपासुनि ही सृष्टि चराचर झाली जगदीश्वरी ।

स्वरूपीं ठाव मला दे तरी ॥ पाव० ॥ ३ ॥

जगदीश्वर जगदात्मा ईश्वर जगज्ज्योति तूं भली ।

प्रवाहरूपें सृष्टि चालली ॥

गुणक्षोभिणी गुणमाया तूं होसी त्रिगुणात्मिका ।

प्रसवसी हरीहर ब्रह्मादिकां ॥

भूतभौतिक सृष्टी सारी उभविसि लीलालसे ।

अन्वयें रूप तुझे तें दिसें ॥
 पिंडी जीव ब्रह्मांडी शिव दोनी वाळें तुला ।
 सारखीं सकल लोक हे तुला ॥
 त्रिगुण पंचभूतांचा कर्दम त्यांमध्ये राहुनी ।
 असशी अलित सर्वाहुनी ॥
 देहेंद्रियमनबुद्धि प्राणाहंकृतिपर ईश्वरी ।
 स्वरूपीं ठाव मला दे तरी ॥ पाव० ॥ ४ ॥
 सधन सच्चिदानंद परात्मा भवसागरपारदा ।
 प्रज्ञानब्रह्म शारदा ॥
 यापरि धाळवित श्रुति उगली ठेली, मी तों किती ? ॥
 करितों विनम्र शरणागति ॥
 ज्ञानकला सर्वांतर्यामीं जाणुनि भजती तुला ।
 शानी भक्त सत्यसेतुला ॥
 आकाशीं तो शब्द स्फुरला प्रसिद्ध ओंकार हा ।
 तेथुनी शब्दसृष्टि ही महा ॥
 परादि वाचा प्रेरिती तेणें लोकव्यापार हा ।
 चालतो अखंड कैसा पहा ॥
 परादिवाचापर निशःस्त्रीं राहसि सर्वेश्वरी ।
 स्वरूपीं ठाव मला दे तरी ॥ पाव० ॥ ५ ॥
 वाचातीत स्वयें राहुनी वाङ्मय करिती उभें ।
 नर हें तरती तेणें शुभे ! ॥
 परब्रह्मपद पावति तीतें विद्या म्हणती परा ।
 भवार्णवीं जी कां तारक नरा ॥
 क्षराक्षरांसी अतीत निर्गुणपद देत्ये ती परा ।
 ग्रंथ तो उगमीं घाली नरा ॥
 आत्मज्ञानपरा सद्विद्या निर्विकल्पसुखकरी ।

पाववि मोक्षातें लौकरी ॥
 दृश्यप्रपंच सत्यार्थानें दावित जी कां दुजी ।
 अपरा विद्या ती तों खुजी ॥
 परापराविद्यांची मूलस्फूर्ती जगदीश्वरी ।
 स्वरूपीं ठाव मला दे तरी ॥ पाव० ॥ ६ ॥
 अपरा केवळ लौकिक विद्या परा अलौकिक खरी ।
 वितरी अमृतसौख्य साजिरी ॥
 अपरेमार्जी सात्त्विक, राजस, तामस दिसती परी ।
 पूर्वापूर्व श्रेयस्करी ॥
 परतत्त्वस्पर्शानें सात्त्विक नेत्ये उगमाकडे ।
 विलंबें मोक्षनिधी सांपडे ॥
 राजस अपरा केवळ लोकव्यवहारीं बावरे ।
 प्रपंच सारा दृष्टी भरे ॥
 शोक मोह तो न उडे तेणें जन्ममृत्यु ना टळे ।
 तामसें अधोगतीला मिळे ॥
 गढूळ खालीं, मध्यम बरती स्वच्छ मूल निर्झरी ।
 स्वरूपीं ठाव मला दे तरी ॥ पाव० ॥ ७ ॥
 ऋग्वेदादि श्रुतिस्मृतीहि त्या उपनिषदांसह भल्या ।
 भाग्यें भव्यजनां लाभल्या ॥
 षट्शास्त्रें तशि दर्शनेंहि तीं सूक्ष्मदर्शि सज्जन ।
 करिती त्यांचें मनरंजन ॥
 श्रीरामायणभागवतादि ग्रंथ उपासनपरा ।
 गमति श्रुतिसम भाविक नरां ॥॥॥
 कथापुराणें काव्यनाटकें भारत-इतिहासही ।
 यांहीं मोहिलि आखिला मही ॥
 कालिदासभवभूत्यादिक कवि बाण जगन्नाथ ते ।

रसिकां बोधामृत तर्पिते ॥
 वाङ्मय सारें जगदाधारे ! स्फुरतें तव अंतरीं ।
 स्वरूपीं ठाव मला दे तरी ॥ पाव० ॥ ८ ॥
 श्री ज्ञानेश्वर नाथ तुकोबा समर्थ मुक्तेश्वर ।
 मयूर वामन आणि श्रीधर ॥
 कबीर तुलसी सूरदास हे भूखन नरसी मिरा ।
 घालिती कलिकालाला चिरा ॥
 नाना भाषा ग्रंथहि नाना शास्त्रें नानापरी ।
 स्तावते सतत शब्द वैखरी ॥
 ओंकाराच्या भुवनीं चक्री मनपवनाची फिरे ।
 तेणें स्वरूपभानहि नुरे ॥
 शब्दसृष्टिची टांकसाळ ही झडते रात्रंदिनी ।
 नाणीं अमित पडतिं त्यांतुनी ॥
 शब्दब्रह्मीं खेळुनि राहसि निःशब्दाच्या घरीं ।
 स्वरूपीं ठाव मला दे तरी ॥ पाव० ॥ ९ ॥
 प्रपंच-परमार्थीं या जे जे विचार स्फुरती अये ।
 निर्मळ सर्व तुझ्या आश्रयें ॥
 प्राणिमात्र वश होय शारदे ! आम्हां तुझिया बळें ।
 मनासी मन हें सहजो मिळें ॥
 भेदपिशाचें पळती, टळतीं विघ्नें, तम वोसरें ।
 ज्योतिष्मति तूं अससी खरें ॥
 प्रसाद होतां उचंबळे हें हृदय प्रेमामृतें ।
 लोचनीं न धरत तें लोटतें ॥
 प्रेमें प्रतिभाझरा पाक्षरे स्वात्मसुखीं मन निवे ।
 निरंतर कृपा असों दे शिवे ! ॥
 प्रेमप्रसादभिक्षा घाली माता विश्वंभरी ।

ह. भ. प. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर

स्वरूपी ठाव मला दे तरी ॥ पाव० ॥ १० ॥
 संतसद्गुरुप्रसाद होतां रूप तुझे आकळें ।
 शारदे ! शोक मोह तें गळे ॥
 विश्वप्रपंच आटे दाटे ब्रह्म सधन केवळ ।
 संपलें जड चंचल निश्चल ॥
 रूपीं तुझिया अरूपरूपे ! थारा मिळतांक्षणीं ।
 झाली जीवत्वा आटणी ॥
 परब्रह्मभांडार खुलें हें झालें परमामूर्ती ।
 सुखाची लूट लागली हातीं ॥
 देहस्मृति ही असो नसो तू राहें मत्संगती ।
 आहे अनन्यशरणागती ॥
 माय शारदे ! पाय लक्ष्मणें दृढ धरिलें अंतरीं ।
 स्वरूपीं ठाव मला दे तरी ॥ पाव० ॥ ११ ॥

मी जरी पुण्यांत रहात नसलों तरी मला पुण्याची पूर्ण माहिती आहे. मी जवळ पांच तासांच्या अंतरावर असलेल्या नाशकास रहातो. मी कांहीं दक्षिण आफ्रिकेंत रहाण्यास गेलों नाहीं. मी छत्तीस वर्षे पुण्यास राहिलों आहे. येथेंच न्यू इंग्लिश स्कूल व फर्ग्युसन कॉलेजांत माझे शिक्षण झालें. आगरकर-टिळक, गोखले-आपटे, व 'त्राटिका,' लेखक केळकर यांच्या हाता-खाली अध्ययन करण्याचें भाग्य मला लाभलें. आगरकरांचा मी निःस्तीम भक्त होतो. न्यू इंग्लिश स्कूल ही विष्णुशास्त्री यांची शाळा म्हणूनच आम्ही विद्यार्थ्यांनीं तीत आपलीं नांवें दाखल केलीं. शास्त्रीबुवांच्या निघना-नंतर चार वर्षांनीं १८८६ सालीं जून महिन्याच्या सहाव्या तारखेस न्यू इंग्लिश स्कूलांत दाखल झालेल्या सहा विद्यार्थ्यांत माझे नांव पहिलें आहे. माझ्याखाली श्री. गोपाल कृष्ण देवधर, नंतर श्री. सदाशिवराव सोमण व त्यानंतर आमचे भालाकार भोपटकर अशीं नांवें सांपडतील. मी शिकवण्या करून

अभ्यासक्रम पुरा करीत होतो. त्यामुळे मला पास होण्याला अधिक वेळ लागला. वर्गात माझा पहिला दुसरा नंबर असे; पण अवांतर पुस्तकें वाचण्यांत माझा अतिशय वेळ जाई. नेटिन्हे जनरल लायब्ररींत संधान बांधून तेथे पुस्तकें वाचण्याचा माझा क्रम असे. यामुळे माझ्या बुद्धीला तीव्रतेचा लाभ मिळाला. मी आगरकरांना देवासमान मानणारा होतो; पण त्यांच्या व माझ्या सामाजिक विचारांत उत्तर-दक्षिण ध्रुवांइतकें अंतर होतें. त्या काळचे आगरकर हे क्रांतिकारक व पुरोगामी लेखक होते. ते रानडे—भांडारकर—मोडक वगैरे मंडळींच्या प्रार्थनासमाजी मतावर कोरडे उडवीत. पण त्यांच्या ठिकाणीं आस्तिक्यवाद नसल्यामुळे आगरकरी वाङ्मयाचा समाजाला उपयोग झाला नाही. प्रि. आगरकरांनीं समाजांतील लोकभ्रमावर आणि खुळचट समजुतीवर आघात केला, पण खुळचट समजुती नसतात कुठें ? हिंदु लोक अमावास्या अशुभ समजतात म्हणून त्यांना हंसणाऱ्या लोकांनीं युरोपियन लोक तेराचा आकडा अशुभ कां मानतात हें पहावें. या नव्या काळांतहि अनेक नव्या खुळचट समजुती रूढ झालेल्या आढळून येतील.

मी पुण्याशीं आपला संबंध कायम ठेवला आहे. येथें मी मधून मधून येतो. मी आधुनिक मराठी वाङ्मयहि पहातो. आधुनिक काव्य मी वाचलें आहे. पूर्वी पुण्यांत डोक्यावर पदर घेऊन बायका रस्त्यांत हिंडत पण आतां मुलींची स्थिति काय आहे तें फर्ग्युसन कॉलेजकडे जाऊन पहा. मी पाश्चात्य संस्कृतीचा द्वेषा नाही. मी इंग्रजी वाङ्मयाचा चहाता आहे. माझे इंग्रजी वाङ्मयाचें व टीकाग्रंथाचें वाचन हें मला माझ्या ग्रंथलेखनांत अत्यंत उपयोगी झालेलें आहे. हें ऋण मी आनंदानें कबूल करतो. मराठी ही माझी आई. संस्कृत ही आजी व इंग्रजी ही माझी मावशी, असें मी समजतो. परकीयांत चांगलें असेल तें जरूर घ्या. पण भलते चोजले घेऊं नका. आधुनिक मराठी कवींपैकीं चंद्रशेखर, बालकवि ठोंबरे, घाटे, व माधवानुज हे चार कवी मला आवडतात. श्री. चंद्रशेखर यांची कविता ओषधवती आणि

प्रासादिक आहे. त्यांना शेवटीं शेवटीं राजकवीपद प्राप्त झालें, परंतु मिर-जेच्या श्री. वासुदेवशास्त्री खरे यांच्यासारख्या अविरत संशोधकाला तेवढाहि लाभ झाला नाही.

बालकवी अधिक जगते तर खात्रीनें राजकवी झाले असते. माधवा-नुजांच्या कवितेंतील साधेपणा कौतुकास्पद आहे. नुकतेच दिवंगत झालेले ज्ञानकोशकार डॉ. केतकर यांनीं मराठी भाषेवर अगणित उपकार केले आहेत. शेंकडों वषें हिमालयाप्रमाणें केतकरांचा ज्ञानकोश मराठी भाषेला ललामभूत होऊन राहिल. त्यांची व माझी दाट मैत्री होती. एका मित्रा-करवीं त्यांनीं मला ज्ञानकोशाची प्रत मोफत धाडली होती. अशा गृहस्थाच्या निधनानें मराठी भाषेची हानि झाली आहे. माझा आधुनिक मराठी वाङ्म-याशीं परिचय झाला असला तरी माझें सर्व आयुष्य जुन्या संतवाङ्मयाच्या निदिध्यासांत गेलें आहे. हें कबूल केलें पाहिजे. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मुक्तेश्वर, रामदास, तुकाराम, आणि मोरोपंत यांच्या काव्याच्या सानिध्यांत माझा अहोरात्र काल गेलेला आहे. संत वाङ्मय हेंच माझें अन्न व जीवन झालेलें आहे. संतकाव्य हेंच मी सदैव गुणगुणतो, पाठ करतो, आणि त्यांतच आनंद मानतो. स्वप्नांतहि तेंच यावें अशी माझी इच्छा असते.

मला संतवाङ्मयाची गोडी माझ्या मातोश्रीपासून लाभली. मी पंढरपुरास शिक्षकाची नोकरी पत्करून गेल्यावर तेथें मला मोरोपंताच्या काव्याचा सुगावा लागला. पण तें हस्तलिखित प्रत्यक्ष पहाण्यास मला सहा महिने धडपड करावी लागली. “ हा पुण्याचा मास्तर हस्तलिखित चोरीरु ” अशी भीति पराडकर घराण्यांतील बाईंना वाटत होती. पुढें तें हस्तलिखित मीं हस्तगत केलें. त्यामुळेंच मला महाराष्ट्रांत प्रवास करण्याची संधि मिळाली व यात्रा घडल्या. क्षेत्रांत रहाण्याची माझी लहानपणापासूनच आकांक्षा होती, ती सफल झाली. इतकेंच नव्हे तर संशोधनकार्याच्या अडचणी मला अनु-भवावयास मिळाल्या. सिंहगडच्या पायथ्याजवळ डोणजें येथें मीं माझें पहिलें इतिहाससंशोधन केलें. श्री. विसुभाऊ राजवाडे यांच्या कामागिरीची किंमत

मला बरोबर समजली. एकदां चित्रशाळेंत राजवाडे यांची व माझी गांठ पडली व तेथें त्यांनीं मला विचारलें कीं, “ इतिहास संशोधनाच्या बाबतींत तुम्ही कोणाला अधिक श्रेय देतां ? ” तेव्हां मी म्हणालो, “ इतिहाससंशोधनाच्या बाबतींत रुपयांत आठ आणि श्रेय राजवाड्यांना आहे. व बाकींच्या आठ आण्यांत खरे, पारसनीस, सरदेसाई वगैरे येतील. ” राजवाड्यांची मराठी भाषेची व इतिहासाची सेवा खरोखरीच अशी प्रचंड व बहुमोल झालेली आहे ! पण हेच राजवाडे संत वाङ्मयाला कनिष्ठ समजणारे होते. त्या बाबत त्यांचें व माझें एकदां भाषण झालें. तेव्हां मी त्यांना म्हणालों, “ इतिहास संशोधकांत तुम्ही मोठे असला तरी तुमच्यासारखें पांचशें राजवाडे आले तरी संतवाङ्मयाची लोकप्रियता कमी होणार नाही. ” वाङ्मयांत आस्तिक्य बुद्धि पाहिजे. न्या. रानडे हे अशा आस्तिक्यबुद्धीचे पुरस्कर्ते होते. आस्तिक्य बुद्धीवर उभारलेलें वाङ्मय हेंच पुरोगामी वाङ्मय होय. आगरकरांच्या वेळेपासून नास्तिक बुद्धि व बुद्धिवाद किंवा बुद्धिप्रामाण्यवाद बोकाळत चालला आहे. पण मी आपणांस सांगतां कीं, त्याचा समाजावर फारसा परिणाम होत नाही. मला बहुजन समाजाची नाडी समजते, त्यावरून मी सांगतां कीं, पुणें, मुंबई, नाशिक व नागपूर येथें निर्माण होणारें काव्यकथा-वाङ्मय हें अल्पजीवि असून बहुजन समाजाला त्याचा पत्ताहि लागत नाही. ज्याला पुरोगामी वाङ्मय म्हणतात तें आज उत्पन्न होईल आणि उद्यां नष्ट होईल. कारण तें आपल्या मातेचा प्राण घेऊन स्वतः अल्पकालांत मरणान्या कृमिकीटकासारखें असतें. ज्ञानेश्वरी, दासबोध, तुकोबाचे अभंग हेंच खरें पुरोगामी वाङ्मय आहे. समुद्रांत ज्याप्रमाणें लाटांचे तरंग एकामागोमाग येत असतात तसें साहित्यांतहि येतात. पण मागाहून येणारी मोठी लाट पुढें जाणाऱ्या लहान लाटांना गिळंकृत करते. त्याचप्रमाणें आधुनिक पुरोगामी म्हटल्या जाणाऱ्या वाङ्मयाच्या लाटा मागें सारून संतवाङ्मयाची प्रचंड लाट त्यांच्याहि पुढें जाईल व अनेक वर्षे कायम टिकेल. आधुनिक काव्याला ओहोटी लागलेली नाही. कांहीं कांहीं कवींचें काव्य टिकाऊ वाङ्मय आहे

व तें जतन करून ठेवलें पाहिजे. प्रत्येक कवीचें थोडेंच काव्य जतन करून ठेवण्यासारखें असतें. ज्ञानेश्वरीसारखा अथपासून इतिपर्यंत द्राक्षासारखा ठेवा इतरत्र सांपडावयाचा नाही.

सध्यांच्या वाङ्मयांत पुरोगामी या नांवाखाली बरेंच 'पेंढार' समाजांत सैरावरा धांवून धुडगूस घालीत आहे. घरीं बऱ्यकोला टाकून बाहेरच्या स्त्रीबरोबर प्रेम करण्यांत पुरोगामित्व कसें निर्माण होतें हें मला समजत नाही. 'तो' आणि 'ती' च्या गोष्टींनीं मनाला वीटच आला पाहिजे असें मी स्वानुभावावरून सांगतो. हें 'गटारी' आणि 'पेंढारी' वाङ्मय समाजाचा घात करणारे आहे. त्यापासून तरुण पिढीला वाचविण्याचें काम जाणत्या लोकांनीं केलें पाहिजे. सहवासोत्तर विवाह कीं विवाहोत्तर सहवास असल्या थिल्लरपणाची समाजाला व साहित्याला जरूरी नाही. करमणुकीसाठीं नाटकें करावीत, परंतु त्यांच्यांत अतिरेक होतां कामां नये. उगाच 'घराबाहेर' पडून मिशाकाढूंचीं तोंडें पहाण्यांत काय पुरुषार्थ आहे ?

हे अत्रे आज नाट्यसिंहासनावर आरूढ झाले आहेत. पण पंचवीस वर्षांनीं त्यांचीं नाटकें ऐकू येतील कीं नाही याची मला शंका आहे. निबंध-माला आणखी दहा वर्षे टिकेल. सध्यांच ती मागे पडली आहे. टिळकांचें गीतारहस्य हेंहि पंचवीस वर्षांपेक्षा अधिक टिकणार नाही पण तुकारामाचे अभंग निरंतर रहातील. संत वाङ्मय हेंच शाश्वत धन आहे. बुद्धिवादांवर उभारलेलें वाङ्मय टिकेल असें नाही. प्रत्येकाच्या बुद्धीची कसोटी वाङ्मयाला लावल्यास अनावस्था उत्पन्न होईल. लेखक व प्रकाशक यांच्याबद्दल मलाहि वाईट अनुभव आले आहेत. माझीं तीन पुस्तकें प्रकाशकांनीं गिळंकृत केल्या-नंतर मी जागा झालों. "आर्यभूषणमध्ये बिल तयार होण्यापूर्वीं रोख पैसे देणारा मीच एकटा लेखक आहे," असें श्री. बाळ हे म्हणत.

हृदय आणि रसिकता यांचा झरा जोंपर्यंत आटलेला नाही तों पर्यंत काव्यनिर्मितीला ओहोटी लागण्याची भीति नाही. आधुनिक काव्याचा का होईना पण जरूर अभ्यास करा हें माझें तरुण पिढीला सांगणें आहे. पाठां-

तराची जरूर संवय करा. पाठांतराला हीन लेखण्याची प्रवृत्ति बरोबर नाही. संत वाङ्मयाच्या अध्ययनाने समाजाचे बल वाढून संस्कृति संरक्षण होईल. म्हणून ते तुच्छ मानू नका. जुन्याच्या आधारावर नवे वाङ्मय निर्माण करण्याची बुद्धि शारदादेवी तुम्हांस देवो अशी मी आशा करतां.

पुरोगामी वाङ्मय

माझा आधुनिक मराठी वाङ्मयाशीहि चांगला परिचय आहे. व आधुनिक कविताहि मी वाचली आहे. तथापि माझे सारे आयुष्य संत-वाङ्मयाच्या निदिध्यासांत अत्यंत सुखांत गेलें आहे. संतवाङ्मय हें माझे जीवन झालें आहे. मला जागृतीत व स्वप्नांत संतांचा निकट सहवास असतो. आस्तिक बुद्धिवर उभारलेलें व धर्मनीतीशीं निगडित झालेलें व म्हणून अखंड टिकणारें संतवाङ्मय हेंच खरें पुरोगामी वाङ्मय होय. ग्रंथांच्या शर्यतीत ज्ञानेश्वरी, नाथभागवत, तुकोबाचे अभंग, व समर्थींचा दासबोध हेच ग्रंथ चिरंजीव होणार आहेत. वाङ्मयांत विचारांचे अनेक ओघ पडतांना दिसले तरी ते काळाच्या पोटांत नाहीसे होणारे असून संतांचें शाश्वत विचारांचें वाङ्मय हेंच सर्वांच्या सर्वकाळ पुढें रहाणारें अमर वाङ्मय होय. काव्यकथा, इतिहास, निबंध वगैरे वाङ्मय समाजाच्या सर्व थरापर्यंत पोचत नाहीं. निबंधमाला उत्कृष्ट खरी पण ती दोन पिढ्यांचे सुशिक्षित लोकांनीं वाचली. आतां शाळाकॉलेजांत परीक्षेसाठीं नेमली तरच तरुणमंडळी ती वाचतात ! किलोस्कर देवल यांच्या नाटकांचा वीस वर्षांचा काळ होता. तो जाऊन केळकर खाडिलकरांची नाटकें पुढें आलीं. त्यांचाहि काळ संपला आज अत्र्यांचा काळ आहे. अद्भुत कादंबऱ्यांचा काळ २० वर्षांचा होता, तो संपून हरिभाऊ आपट्यांच्या कादंबऱ्या पुढें आल्या. त्यांची लोकप्रियता थोडीशी ओसरून खांडेकर व फडके यांच्या कादंबऱ्यांची भरभराट आहे. हे विचारांचे अल्पजीवि ओघ चिरकाल टिकणारे नाहीत. त्यांचें तात्पुरतें कार्य असतें. तें करून ते विराम पावतात. संतांची व संतवाङ्मयाची स्थिति अशी नाही. ज्ञानेश्वरीचें सिंहासन सातशें वर्षांत डळमळलें नाही. दासबोध

हजारों जीवांचा मार्गदर्शक आहे. नाथतुक्रोवांची अमृतवाणी लाखोंजीवांना सुखशांति देत राहिल. वामनमोरोपंतहि शेंदीडशें वर्षांनीं मागें पडले आहेत. लोकमान्यांचा गीतारहस्य ग्रंथ उत्कृष्ट आहे. व गद्यग्रंथाच्या कपाटांत तो अग्रभागी राहिल पण ज्ञानेश्वरी नाथभागवतांच्या बरोबरीनें तो देवघरांत पोचला नाहीं ! शाश्वत विचार तेवढेच चिरकालीन असतात. प्रासंगिक विचार प्रसंग ओसरतांच लयाला जातात. ज्ञानेश्वरनाथतुक्रोवादि संतांच्या हत्ती-लाटाच सर्व वाङ्मयाच्या अग्रभागी निरंतर रहातात. त्यांच्या पुण्यतिथीला अद्यापिहि लाख लाख लोक जमतात. विद्वानांचें श्राद्धपक्ष त्यांचीं मुल्लेहि करीत नाहींत पण नाथप्रष्टीला आजहि पैठणास साऱ्या महाराष्ट्रांतून दोन दोन लाख यात्रा दरसाल जमते. संत जनतेच्या हृदयांत बसले आहेत. समाजाचा घात करणारे अलीकडचें ' गटारी व पेंढारी ' वाङ्मय पुरोगामी तर नाहींच, उलट तें अधोगामी आहे ! तें टिकणारे तर नाहींच. आगरकरांनीं सुरू केलेला नास्तिकवाद व बुद्धिवाद तरुणांत फैलावला आहे पण या घोरपडीपासून समाजाचें रक्षण केलें पाहिजे. हा वाद शहरां तरुणांत पसरला असला तरी व्यापक दृष्टीचें राष्ट्र त्यापासून मुक्त आहे. राष्ट्राची नाडी शाबूत आहे. रशियांतून उसने आणलेले विचार आणि ' तो ' ' ती ' च्या पांचट गोष्टी यांना महत्त्व तें काय आहे ? समाजाला नास्तिकपणाचें वळण लावणारें, हलक्या विकारांना व वृत्तींना उत्तेजित करणारें व समाजाच्या बुरुजावर हल्ले करणारें वाङ्मय हें पुरोगामी असूं शकत नाहीं; तें अधोगामी होय. त्याला वाङ्मय म्हणणेंहि गैर आहे. संताचें ज्ञान संशयार्तिंत असतें, निश्चयात्मक असतें; म्हणूनच त्यांची विचाराची बैठक स्थिर असते. ज्ञानेश्वरांसारखे महाकवी ' आनंदाचें आवारू । मांडूं जगा । ' याप्रमाणें जगाला आनंद, उत्साह व आत्मबळ देतात. जेणेंकरून जगाला कर्तव्यस्फूर्ति होईल, आत्मसमाधान मिळेल, चित्ताची प्रसन्नता वाढेल, पापप्रवृत्ति, ओसरून पुण्यपरोपकाराच्या प्रवृत्तींना पालवी फुटेल, तेंच खरें वाङ्मय होय. वाङ्मयाच्या मागें दिव्य चारित्र्य असेल तरच तें प्रभावशाली होतें. चारित्र्यां-

वांचून लिहिणें व बोलणें फुकट आहे. लग्नाची बायको टाकून घायची व दुसरीशीं प्रणयाचें संधान बांधायचें आणि प्रणयगीतें गायचीं ! हा काय प्रणय ? ही पवित्र Love नशे ही Lust आहे ! काठीनें झोंडपणान्याचें अंग रगडायला धांवणारे तुकोवा आणि भूतदयेचीं कृत्यें प्रत्यहि करणारे व निंदकालाहि गुरु मानणारे नाथ हेंच पुरोगामी वाङ्मय निर्माण करायला समर्थ होतात. असो. ज्ञानेश्वरांच्या वाणीनें मी शारदादेवीचीं प्रार्थनां करतां कीं, ' राष्ट्रांत भावार्थाचे डोंगर उभे कर, वाग्वादाच्या आडवाटा व पाखंडाच्या दया मोडून टाक, नवरसांचे सागर निर्माण कर, साहित्यसोन्याच्या खाणी आम्हांला सांपडूं दे. आमची देशी भाषा सर्वांगांनीं संपन्न कर. विवेक-विचाराच्या लतांनीं सभामंडपांना शोभा आण, प्रमेयांचीं उद्यानें-रमणीय उद्यानें तयार कर. आदिपुरुषाच्या भजनांत सारे लोक निमग्न कर व विश्व स्वधर्मनिरत होऊन प्राणिमात्र परस्परांकडे प्रेमानें पहातील असें सौजन्य सर्वांना दे ! ”

तुकोवारायांच्या वाणीनें एवढेंच म्हणतोः—

आतां आहे तैसा दिसतो प्रकार ।

पुढील विचार देव जाणे ॥

भक्तां नारायण नुपेक्षी सर्वदा ।

कृपावंत-ऐसें कळों आलें ॥

प्रो. ना. के. वेहेरे

महाराष्ट्र आणि मराठी भाषा

[प्रा. ना. के. बेहेरे]

शारदोपासक संमेलन सातवें

या सातव्या शारदोपासक संमेलनाचें अध्यक्षपद मला देऊन माझा जो गौरव करण्यांत आला आहे त्याबद्दल मी अत्यंत कृतज्ञ आहे. माझ्यापेक्षां साहित्यसेवेंत आणि कर्तबगारींत अधिक श्रेष्ठ असलेले वाङ्मयसेवक या ठिकाणीं उपलब्ध होण्यासारखे असतां हा मान मला देण्यांत आला हें पुणेंकरांच्या माझ्यावरील प्रेमाचें द्योतक आहे असें मी मानतो. महाराष्ट्राच्या इतिहासाला आपल्या कर्तबगारीनें पुरोगामी वळण लावणाऱ्या आणि सरकारी निबंधांतून सुटका झाल्यापासून अवघ्या एका वर्षाच्या आंत आपल्या तेजस्वी वक्तृत्वानें आणि अविश्रांत चळवळीनें आसेतुहिमाचल आपला प्रभाव दाखविणाऱ्या. व. तात्याराव सावरकरांची आज जन्मतिथि आहे. त्यांना ईश्वरानें उदंड आयुष्य द्यावें अशी आपली प्रार्थना आहे. कारण साहित्यिक जरी शब्दसृष्टीचे ईश्वर असले तरी प्रत्यक्ष सृष्टीला कलाटणी देणाऱ्या कर्तबगार पुरुषांच्या कर्तबगारीची गंगा शब्दसृष्टींत उतरविणाऱ्यांनीं त्यांचें स्मरण करणें आवश्यक आहे. कवींचें एवढें भरघोस वर्णन करूनहि श्री समर्थ रामदासस्वामींनीं त्यांना केवळ 'शब्दसृष्टीचे ईश्वर' ठरविलें आहे. प्रत्यक्ष सृष्टीचे परमेश्वर तात्याराव सावरकरासारखे पराक्रमी वीर होत. रामचंद्रानें अद्भुत पराक्रम करावा, लंका जिंकावी, दुरात्म्या रावणाचा वध करावा व देव बंदींतून सोडवावे. मग श्रीवात्मिकी रामचंद्राच्या चरित्रावर 'रामायण' हें महाकाव्य लिहितील. वीरांनीं पराक्रम करावे व साहित्यिकांनीं त्यांचें गुणगान करावें ही परंपरा जुनी आहे. वीर पराक्रम करणार नाहीत तर साहित्यिकांना स्फूर्ति देणार

कोण ? राष्ट्रांत साहित्यिकांना मानाचें स्थान असलें तरी वीरांच्या दृष्टीनें तें दुय्यम दर्जाचें ठरेल, ही गोष्ट साहित्यिकांनाहि कबूल करावी लागेल. परंतु हें कबूल केलें तरी साहित्यिकांच्या लेखण्यांचें महत्त्व कायमच राहतें. किंबहुना वीरांच्या पराक्रमाची आपल्या स्फूर्तिदायक लेखणीनें कवीनें वर्णन केलीं नाहींत, तर वीराची कीर्ति कालावर कशी मात करून मिरवूं शकेल ? रामासारख्या ईश्वरी अवताराची कीर्ति वाल्मिकीच्या महाकाव्यानेंच प्रस्थापित झाली ? रामायणाचा जन्म झाला नसता तर रामचंद्रप्रभूदेखील कालाच्या ओघाबरोबर विस्मृतिसागरांत केव्हांच लुप्त झाले असते. कवि हा वीरांचे पराक्रम गाऊन त्यांना अमर करतो एवढेंच नव्हे तर आपल्या दैवी वाणीनें नवीन पिढ्यांना स्फूर्ति देऊन त्यांच्यांतून वीर निर्माण करतो. कवि हा दीपाप्रमाणेंच स्वयंप्रकाशी नाहीं. परंतु दीप एकदां लावला म्हणजे त्याच्या सहाय्यानें दुसरे हजारों दीप उजाळतां येतात. म्हणून साहित्यिकांनीं आपल्या लेखण्या मोडून टाकून तलवारी हातीं घ्याव्या असें मी तात्यारावाप्रमाणें आपणास सांगणार नाहीं. उलट मी आपणांस असें सांगूं इच्छितों कीं, आपण आपल्या लेखण्या जोरानें चालवा व असें स्फूर्तिदायक वाङ्मय निर्माण करा कीं तें वाचून देशाच्या स्वातंत्र्यासाठीं हातांत तलवारी घेऊन 'प्राण जावो अथवा राहो—देशकार्यी माझा भावो' अशा दृढ निश्चयानें संगर करणारे लक्षावधी वीर भावीपिढ्यांतून निर्माण व्हावे. आपल्या राष्ट्राचें ध्येय स्वातंत्र्य हेंच आहे. तें ध्येय जेणेंकरून साध्य होईल तेंच खरें पुरोगामी वाङ्मय होय. पुरोगामी वाङ्मय या शब्दप्रयोगाबद्दल मात्र खबरदारी घेतली पाहिजे. कारण हा शब्दप्रयोग ब्रह्माप्रमाणेंच अनिश्चित व अर्थगूढ आहे. त्या शब्दप्रयोगाला निश्चितार्थ यावा म्हणून राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यात्मक ध्येयाचीहि निश्चिती प्रथम केली पाहिजे. राजकीय स्वातंत्र्य असें मर्यादित ध्येय आज आपणांपुढें नाहीं. राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व सांस्कृतिक असे पंचभावात्मक स्वातंत्र्य हें आपणांस आज हवें आहे. सर्वच प्रकारच्या गुलामगिरीचा आज आपणांस वीट आला आहे. या व्यापक दृष्टीनेंच पुरोगामी

वाङ्मय या शब्द-सांप्रदायाची छाननी केली पाहिजे. नाहीपेक्षा अर्थाचा अर्थ होईल. कारण गेल्या वर्षी ह्याच शारदोपासक संमेलनाच्या वेळी श्री. पांगारकरांनी सन्त वाङ्मय हेंच खरें पुरोगामी वाङ्मय म्हणून सांगितलें. श्री. वरेरकरहि आपल्या वाङ्मयाला पुरोगामी म्हणवितात. ह्या ठिकाणी पुरोगामी शब्द सापेक्षतेनें वापरला जातो. गेल्या वर्षी पुरोगामी लेखकांचे मुंबईत जी परिषद झाली, त्यावेळी सध्याच्या समाजपद्धतीविरुद्ध बंड करणारे लेखन तें पुरोगामी अशी काहींशी व्याख्या करण्यांत आली होती. पण सध्या आपण ज्या प्रौढ-विवाह, घटस्फोट, प्रेमविवाह वगैरे सामाजिक सुधारणांसाठी लढत आहोंत, ती परिस्थिती समाजांत प्रत्यक्ष प्राप्त झाल्यावर बालविवाह वगैरेसाठी लढा करणारे वाङ्मयहि पुरोगामी ठरेल ! पण ही अनवस्था टाळण्यासाठी असल्या सापेक्ष व्याख्येचा त्याग केला पाहिजे. प्रचलित परिस्थितीविरुद्ध बंड पुकारणारे वाङ्मय नेहमी पुरोगामी ठरेलच असें निश्चित विधान करतां येणार नाही. त्यानें बंड पुकारलें तरी तें पुरोगामी न ठरतां प्रसंगीं अधोगामीच ठरूं शकेल. शिवाजी बंडखोर व चंद्रसेन जाधवहि बंडखोर ! दोघांनीहि तत्कालिन राजकीय परिस्थितीविरुद्ध बंड पुकारलें. परंतु शिवाजीमहाराजांना लोक परमेश्वरी अवतार मानतात तर चंद्रसेन जाधवाची देशद्रोही म्हणून निर्भत्सना करतात. कारण एकाचें बंड राष्ट्रीय ध्येयाला पोषक होतें तर दुसऱ्याचें त्यास मारक होतें. यामुळें राष्ट्रचें ध्येय काय हें प्रथम निश्चित केलें पाहिजे. त्या ध्येयाला पोषक असणारे वाङ्मय पुरोगामी आणि मारक तें अधोगामी होय. राष्ट्रीय ध्येय व वाङ्मय यांचा सोयरेपणा विसरणें इष्ट नाही. वर्तमानकालाला आपण आपल्या कर्तव्यगारिनें नमवूं शकूं. भविष्यकाळालाहि आपणांला कदाचित् हवें तसें वळण लावतां येईल. पण भूतकाळांत प्रत्यक्ष घडलेला इतिहास कसा नष्ट करतां येणार ? त्याचा सूड घेतां आला तरी तो सत्य म्हणून काळाच्या ओघांत नांदणारच. आपली आजची व उद्याची कर्तव्यगारी कितीहि मोठी असली तरी तिला भूतकाळ नष्ट करतां येणार नाहीच. त्यामुळेच आपली इच्छा

नसली तरी ऐतिहासिक परंपरा पुढे चालवावी लागते. ती नष्ट होऊं शकत नाही. ती फार तर नदीप्रमाणे थोडीबहुत बदलेल. प्रयागला गंगेत जे पाणी आज आहे ते काल नव्हते व उद्यांही राहणार नाही. गंगेतील पाणी प्रतिक्षणाला पालटते. परंतु गंगा अनादिकालापासून जशीची तशीच आहे. तात्त्विक दृष्ट्या हे सत्य सत्य ठरेल काय ? परंतु ही द्वंद्वात्मक संशयावस्था खरी नसून आभासमय आहे. हे संशयी वातावरण राष्ट्रांचे ध्येय काय आहे हे निश्चित होईपर्यंत चालणारच. परंतु वाङ्मय व राष्ट्रांचे ध्येय यांचा निकट संबंध असतो, ही गोष्ट ध्यनांत धरा. राष्ट्राचा इतिहास ही एक नदी आहे. आपल्या पुढील काल आपण नमवू शकू, पण ऐतिहासिक परंपरा आपणांला नष्ट करतां येणार नाही. उदाहरणार्थ, कांहीं दिवसांपूर्वी महाराष्ट्राच्या केंद्राचा वाद वृत्तपत्रांतून माजला होता. तो ऐतिहासिकदृष्ट्या निरर्थक आहे. शिवाजी व पेशवे यांच्या वेळेपासून महाराष्ट्राच्या राजकारणाचीं सूत्रे पुण्यांतून हालत होती. हा इतिहास जिवंत आहे तोंपर्यंत पुण्याची केंद्रता नाकबूल करून कसे चालेल ? शिवाजी व पेशवे गेले खरे परंतु त्यांच्याजागीं रानडे, चिपळुणकर, टिळक, गोखले निर्माण झाले. पुण्याची ही पुण्याईरूपी परंपरा जोंपर्यंत कायम आहे तोंपर्यंत पुणे हेच महाराष्ट्रांचे केंद्र राहिल. पुणेकरांच्या भाषेची छाप सर्व मराठी वाङ्मयावर पडल्याची व्हाड-नागपूरकरांची तक्रार आहे. पण ती तक्रार फारशी खरी नाही. कारण मराठी भाषेचे वळण महाराष्ट्रांत प्राचीन काळापासून सगळीकडे जवळ जवळ सारखे आहे. दर बारा कोसांवर भाषा बदलते अशी पूर्वीची म्हण असे. पण हल्लीं प्रवासाचीं साधनें वाढल्यामुळे ती खरी राहिलेली नाही, असे श्री. यशवंतराव दाते यांनी आपल्या भाषणांत सांगितले. पण माझ्या मते पूर्वीहि ती खरी नव्हती. मुकुंदराय हे भंडार्याकडचे नि ज्ञानेश्वर पुण्याकडचे ! त्यांच्यांत शेदीडशे वर्षांचे कालांतर व ६०० मैलांचे स्थलांतर असूनहि त्या दोघां प्राचीन थोर कवींच्या भाषेत फारसा फरक दिसत नाही. पैठणचा

एकनाथ व देहूचा तुकाराम यांच्या भाषेत तरी असा कोणता फरक आहे ? काय नागपूरच्या माणसाला तुकारामाचे अभंग कळत नाहीत की पुण्याच्या इसमाला मुकुंदराजांचे ग्रंथ आरबी भाषेप्रमाणे दुर्बोध वाटतात ? प्राचीन काळीं दळणवळणाचीं साधनें नसतांना देखील सहाशें मैलांच्या महाराष्ट्रांच्या पट्ट्यांत मराठी भाषा बदलली नाही, मग ती आज कशी बदलेल ? पुण्याला मोठे साहित्यिक जन्माला आले तर मराठी भाषेवर पुणेरी छाप पडणें स्वाभाविक आहे. परंतु उद्यां नागपुरास महाकवि निर्माण झाला तर मराठी भाषेला नागपुरी वळण लागेल. आजची मराठी भाषा ही बहुजनसमाजाची नसून ब्राह्मणी छापची आहे, ही सत्यशोधकी ओरडहि मानभावीपणाची व ठोंगी आहे. जनाई व मुक्ताबाई यांच्या मराठी भाषेत कोणता फरक आहे ? नामदेव शिंपी, सेना न्हावी, रोहिदास चांभार व चोखा महार यांच्या भक्ति-पर काव्यरसाची गंगा काय ज्ञानेश्वरएकनाथाच्या वाङ्मयसरितेंत मिळून एकरूप झाली नाही ? कालांतर व स्थलांतर यांच्यामुळे वाङ्मयात्मक भाषेत फारसा फरक होत नाही. बारा कोसावर अस्थिर चंचल बोली बदलते परंतु भाषा कायमच असते. बोली ही बाजारी वारांगना परंतु भाषा ही पूजेंतील पतिव्रता देवता होय. ती तिच्या पुत्रांना आशीर्वाद देण्यास सदैव सज्ज असते. माणसाची बोली निराळी असली तरी तो लेखक म्हणून वाङ्मय निर्माण करतांना या स्थिर मायभाषेचीच आराधना करतो. कारण लोकांनीं आपलें लिखाण वाचावें आणि त्यांच्या मनावर आपल्या विचारांचा पगडा बसावा, आपलें पुढारीपण त्यांनीं मान्य करावें व आपल्या वाङ्मयात्मक सिद्धांतांना त्यांनीं मान तुकवावी अशी प्रत्येक लेखकाची इच्छा असते. केवळ आत्मानंदाकरतां कोणी लिहितां तर प्रसिद्धीची अशी हाव न बाळगतां ! मोठेपणाची आकांक्षा मानवी मनाला असणें स्वाभाविक आहे. परंतु कोणत्याहि माणसाचा मोठेपणा जगाला प्रथम पटला पाहिजे. त्याचा समाजांतील चडेजाव त्याच्या मतांचा जनतेंत जो प्रचार होईल त्यावरच सर्वस्वी अवलंबून असतो.

पूर्वी कीर्तनकार, पुराणें सांगणारे, हे मतप्रचार करीत असत. कारण तेव्हां छापखाने नव्हते. हल्लीं वृत्तपत्रांकडून मतप्रचार होतो. परंतु हल्लीं प्रचारार्थी साधनें जास्त कार्यक्षम व प्रभावी असूनहि प्रचार मात्र पूर्वी इतका प्रभावी होत नाहीं. याचें कारण आपली भाषा व विचार हे सामान्य जनतेला समजत नाहींत. आज भाईलोक रशियन वाङ्मयाची नकल करून खालच्या वर्गाचें चित्र असलेलें वाङ्मय निर्माण करावयाचें म्हणून जें लिखाण लिहितात तेंहि आमच्या मध्यवर्गीय वाङ्मयाइतकेंच जनतेला कळत नाहीं. कारण भाईलोकांनाहि जनतेच्या जीवनाचा खरा दृष्टिकोन कळलेला नसतो. कारण तेहि नामधारी भाई परंतु खरे मध्यवर्गीय असतात. आपल्याला वाटतें कीं, खेडवळांची भाषा अशुद्ध असते पण त्यांची लिहिण्याची किंवा बोलण्याची भाषा जवळ जवळ आपल्या इतकीच शुद्ध असते. त्यांच्यांतील शिकलेले लोकहि खेडवळ व हेंगाड्या शब्द प्रयोगाची किंवा जीवनाची टवाळी करतात आणि ग्रंथलेखन करतांना मध्यवर्गीय लेखकांचेंच अनुकरण करतात. अशुद्ध भाषेंतील लेखन म्हणजे समाजांतील खालच्या वर्गाचें चित्रण नसून विडंबन मात्र खास आहे. लेखकाची भाषा जनतेला कळली पाहिजे. परंतु सामान्य जनतेला केवळ हेंगाडी भाषा कळते असें गृहित घरणें आचरटपणाचें आहे. जनतेची आजची मराठी भाषा ही गेल्या हजार बाराशें वर्षांच्या इतिहासाचा परिपाक होय. त्यामुळें इंग्रजी शब्दांच्या लयलुटीप्रमाणें सावरकरी भाषाशुद्धीची सोंवळी चळवळहि जनतेच्या भाषेपासून दूरावत जाते. मराठी भाषेंत फारशी, आरबी, कानडी, हिंदी, उर्दू, बंगाली, इंग्रजी, पोर्तुगीज, फ्रेंच अशा अनेक परकीय भाषांतील शब्द घुसले आहेत व गेल्या हजार वर्षांत मराठी भाषेनें ते पूर्णपणें पन्नवून आत्मघात केले आहेत. प्रत्येक जिवंत व वाढत्या भाषेचा हाच इतिहास आहे व तसाच तो मराठीचाहि आहे. केवळ मृत भाषाच सोंवळी राहूं शकेल. ही वाढती संग्राहक व ऐतिहासिक परंपरेनें सिद्धरूढ झालेली भाषा म्हणजेच जनतेची भाषा. ज्ञानेश्वरापासून तों रामदासापर्यंत व प्रभाकरा-

पासून तो माधवजूलीयनपर्यंत सर्वांनी हिचीच कास धरली. पेशव्यांचे वकील व मुत्सद्दी यांनी हिच्या द्वारेच आपले अंतरंग प्रकट केले व राजकारण लढविले ! भाषेला सोवळी करणे म्हणजे जनतेपासून दुरावणे होय. भाषेचे पंडितीकरण हे राष्ट्रीयत्वाला विघातक आहे. सामान्य जनतेची भाषा हिच लेखकाची भाषा असली पाहिजे; त्याशिवाय लेखनाचा मूळ हेतु साध्य होणार नाही. ज्ञानेश्वर किंवा लोकमान्य टिळक यांच्याप्रमाणे ज्यांनी या सिद्धांताचे मर्म ओळखले तेच महापुरुष ठरले. मराठी भाषेने आत्मसात केलेल्या परकीय शब्दांची त्यांनी मोजदाद केली नाही व त्यांची हाकलपट्टी करण्याचा चंग बांधला नाही. जनतेच्या हृदयांत विवेक अशा शब्दांचा— त्यांचे कूळ व मूळ न पाहता त्यांनी बेधडक उपयोग केला व जनतेत जागृती केली. भाईलोकांची हॅगाडी खेडवळ भाषा हे हटवादीपणाचे एक टोंक, तर सावरकरांनी शुद्धीकरण हे दुसरे टोंक होय. एकत्र्या माधवजूलीयन यांच्या सावरकरपूर्व व सावरकरमोचनोत्तर लिखाणांत दोन्ही आत्यंतिक दुराग्रहो टोंकें पहावयास सांपडतील ! भाषेची बाबत सोडून दिली तर भाईलोकांच्या लिखाणाचा गाभा आर्थिक विषमतेवर आधारलेला असतो. हॅगाडी भाषा हा देह, रशियन परान्नपुष्ट मन, मार्क्सचे तत्त्वज्ञान हा धर्मग्रंथ आणि लेनिन व स्टॅलिन हे देव अशा थाटांत स्वातंत्र्य मिळवून पाहणाऱ्या भाईना धर्म व संस्कृति यांचे महत्त्व न वाटले तर नवल नाही. जणू आर्थिक विषमता नष्ट केली म्हणजे मानव स्वतंत्र, सुखी, समृद्ध, सामर्थ्यावान व सुसंस्कृत होईल ! पापाच्या पितराचा मार्ग सुलभ व्हावा म्हणून एकाद्या मूढाचा हातपाय तोडणे, एकादा टोचीच चेहऱ्याचा कुरूप प्राणी स्पष्टतः यशस्वी व्हावा म्हणून एकाद्या सुंदर पुरुषाला मुद्दाम कुरूप करणे, दगाडोबाच्या यशासाठी बुद्धिमंताला अज्ञानांत कोंबणे या धर्तीवरच नालायक लोकांच्या चैनीसाठी श्रीमंतांना लुबाडणे हा मार्क्सप्रणीत मंत्र रचलेला दिसतो. समतेसाठी श्रीमंतांना लुटणे न्याय्य असेल तर सौंदर्याची खच्ची करणे, बलिष्ठाचे हातपाय तोडणे व बुद्धिमंतांना पागल बनविणे त्याच समतेच्या भक्तांना

अन्याय वाटण्याचें कारण नाही. ह्या बाबतीत भाई लोकांचें रशियन तत्वज्ञान सपशेल चुकीचें आहे. विषमता हेंच सृष्टीचें खरें तत्त्व आहे. तुम्हीं आज जवरीच्या कायद्यानें विषमता नाहीशी केलीत तरी १०-२० वर्षांनीं पुन्हा विषमता समाजांत आपोआप उत्पन्न होईल. शास्त्रीय जगतांत उत्क्रांतीचें तत्त्व सर्वमान्य झालें आहे. दुर्बलांचा संहार करूनच कीटक-सृष्टीतून मानव अवतीर्ण झाला. तेंच तत्त्व त्यांच्याहि उन्नतीला लागू आहे. विषमता नष्ट केली तर जगहि दहावीस वर्षांत नष्ट होईल. रशियाचा नास्तिकवादी प्रयोग पंचविशीच्या आंतच कोलमडला व त्याला कलाटणी देणें चालकांना भाग पडलें.

स्वधर्म, स्वभाषा व संस्कृती यांचें रक्षण ज्या राज्यांत होणार नाही तें स्वराज्य नव्हे व स्वातंत्र्यहि नव्हे. ती गुलामी होय. हिंदुस्थानांतील आजचे नागरिक सर्वच्या सर्व प्लेगनें नष्ट झाले व त्यांची जागा इंग्रजांनीं घेतली, म्हणजे काय या देशाला स्वराज्य मिळालें असें मानावयाचें ? धर्म हरपला तरी पर्वा नाही, भाषा नष्ट झाली तरी पर्वा नाही, संस्कृति लोपली तरी पर्वा नाही परंतु स्वराज्य पाहिजे असें म्हणणाऱ्या दीडशहाण्याला खुशाल सांगावें कीं, तूं पटकीनें मेलास म्हणजे तुझ्या लेखां स्वराज्य काय परंतु पूर्ण स्वातंत्र्य लाभलें असणार ! तेव्हां तूं उगीच कंठशोष व दगदग कां करतोस ? आमचा धर्म, भाषा व संस्कृति नांदणारें स्वराज्य आम्हांस हवें. इंग्लंडची नकल येथें नको व रशियाची तर नकोच नको. हिंदूंच्या देवावर, देवळावर व धर्मावर घाव घालणारें हिंदुआर्इबापाच्या पोटाचे आजचे भाई लोक, मुसलमानी मशिदी व ख्रिस्ती चर्च जाळण्यापोळण्यातोडण्याच्या गोष्टी मात्र बोलत नाहीत; इतकेंच नव्हे तर महंमद पैगंबराच्या जयंतीनिमित्त निषणाऱ्या जुलुसांत ते आनंदानें सामील झालेले पाहून त्यांच्या मानसिक अधः-पाताची व भेकडपणाची कीं व वाटते. हिंदुस्थानच्या आजच्या ३५ कोटी लोकसंख्येंत २५ कोटी हिंदुधर्मी व इतर सर्वधर्मी मिळून केवळ १९ कोटी असतांना हिंदुस्थानांत बहुसंख्यांक हिंदुधर्मीयांना स्वतंत्र राजकीय अस्तित्व

नाहीं. हिंदुस्थानचे दोनच भाग आज ओळखले जातात—मुसलमान हा ७ कोटींचा प्रमुख भाग व मुसलमानेतर हा २८ कोटी अलबत्या गलबत्यांचा जणू दुसरा टाकाऊ भाग. हिंदुधर्मीयांचा हा केवढा अपमान ! हे केवढे विडंबन ! बहुसंख्याक हिंदूंच्या हिंदुस्थान देशांत ते 'मुसलमानेतर' या कायदेशीर व्याख्येत भडभुंजाप्रमाणे कोंबले गेले आहेत. धर्माप्रमाणेच संस्कृति व भाषेची हेळसांड चालली आहे. संस्कृत ही मृत भाषा ठरली, इंग्रजीचा राजकर्त्या जेत्यांची भाषा म्हणून जयजयकार चालू झाला आणि आज तर काँग्रेसच्या स्वराज्यांत 'हिंदी याने हिंदुस्तानी' या घेडगुजरी बाजारी भटान्यांच्या बोलीची सर्व हिंदी भाषांवर कुरघोडी करण्यांत आली. त्यांतल्या त्यांत मराठी भाषेची विडंबना व दैन्य तर विचारूच नका. हिंदुस्तानीच्या टोपणनांवाखाली उर्दूच्या गुलामगिरींत काँग्रेसने मराठी भाषेला लोटलें आहे. मुसलमान आपली उर्दू भाषा हीच हिंदुस्थानी भाषा असें प्रतिपादन करतात. रोमन लिपीचा ते स्वीकार करतील परंतु देवनागरी लिपीला ते स्पर्श करण्यास तयार नाहीत. उर्दू ऊर्फ आरबी लिपी ही अशास्त्रीय, छपाईला अयोग्य व ज्ञानप्रसाराला निरूपयोगी अशी असल्यामुळे केमालपाशानें लथमारून तिची तुर्की साम्राज्यांतून हाकलपट्टी केली. परंतु हिंदुस्थानांतील मुसलमान व काँग्रेसनिष्ठ दुधखुळे हिंदु यांनी त्या ऊर्दू लिपीला हृदयाशी कवटाळलें ! काँग्रेसनें तिला शास्त्रशुद्ध देवनागरीबरोबर राष्ट्रलिपीचें मानाचें स्थान बहाल केलें ! महाराष्ट्रांतील आजच्या परिस्थितीत राष्ट्रभाषेच्या खुळामार्गे न लागतां मराठी ही एकच शिक्षणाची भाषा महाराष्ट्रांत सक्तीची करणें, ह्यासंबंधी प्रचार करणें हे मराठी साहित्यिकांचें कर्तव्य आहे.

लहान मुलाला मातृभाषा, म्हणून एक मराठी भाषा, राष्ट्रभाषा म्हणून दुसरी 'हिंदी याने हिंदुस्थानी' भाषा, सांस्कृतिक भाषा म्हणून तिसरी संस्कृत भाषा व राजकर्त्यांची, आर्थिक मोबदला भरपूर देणारी भाषा म्हणून चौथी इंग्रजी भाषा असा किमानपक्षी चार भाषांचाच मारा मुलांवर जर करावयाचा ठरविला, तर मुलांचा कोंडमारा होऊन त्यांच्या बुद्धीचा योग्य विकास

केव्हांहि होणार नाही, हें मी शिक्षणशास्त्रज्ञ या नात्यानें अनुभवानें सांगतां. शिवाय रोमन, देवनागरी व उर्दू या तीन लिप्या त्यांना शिकणें भाग्यच आहे. केवढा हा खटाटोप ! सामान्य बुद्धीच्या मुलांना हा भार कसा सहज व्हावा ? यामुळें मुलांची नैसर्गिक बुद्धि चुरडली जाणार नाही कां ? तेव्हां जर कोणत्या भाषेची शिक्षणांत सक्ति करावयाची असेल तर ती एकच म्हणजे केवळ मातृभाषेची ; सक्ति असावी असा आग्रह आपण धरला पाहिजे. इतर भाषा मुलें वाटल्यास आपखुशीनें शिकतील. जर्मन, फ्रेंच, इटालीयन, जपानी वगैरे भाषा त्यांनीं वाटल्यास शिकाव्या. त्यांना कोण मनाई करणार ? परंतु मातृभाषेशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि भाषेची शिक्षणांत सक्ति नसावी. शेंकडा दहा लोकांना फार तर आंतरप्रांतीय व्यवहार करावे लागतील. त्यांनीं जरूर हिंदीचें अध्ययन करावें. शेंकडा एक लोकांना अंतरराष्ट्रीय व्यवहार करावे लागतील. त्यांनीं जरूर इंग्रजी, जर्मन, फ्रेंच वा जपानी शिकावी. परंतु शेंकडा ९०-९५ लोकांना मातृभाषेचें ज्ञान पुरें पडेल. भाषाशिक्षणाचा वोजा वाढला तर गणित, विज्ञान, इतिहास, भूगोल, संगीत, चित्रकला वगैरे महत्त्वाच्या विषयांचा अभ्यास झेपणार नाही. कारण सामान्य माणसाची ग्राहकशक्ति मर्यादित असते. शेंकडा पांच लोकांच्या उपयोगी पडणारे हिंदी-इंग्रजी भाषांचें लफडें सामान्य जनतेच्या माथ्यावर मारणें अन्याय्य व क्रूर आहे. त्यामुळें मातृभाषेचा अभ्यास कच्चा राहून तिची पिछेहाट होईल किंवा भाषांच्या भाराखालीं दबलेला विद्यार्थी इतर विषयांत मूढ ठरेल. शिवाय हा जादा वोजा हिंदीभाषी व मुसलमान मुलांवर न पडतां मराठी मुलांनाच सहन करावा लागेल व त्यामुळें आंतर-प्रांतीय स्पर्धेंत मराठी मुलें कुचकामी ठरतील व त्यांचा राष्ट्रीय दर्जा घटेल. मध्यप्रांत-वन्हाडसारख्या द्विभाषाभाषी प्रांतांत हिंदी बोलणाऱ्यांचा व हिंदी भाषेचा बडेजाव वाढत असून मराठीची पद्धतशीर पिछेहाट करण्यांत येत आहे. तिकडे मराठ्यांना हल्लीं अहिंदी लेखतात. मध्यप्रांतांत हिंदी व अहिंदी असा शब्दप्रयोग विशेषतः काँग्रेसच्या

वृत्तपत्रांत होऊं लागलेला आहे. आतां तेथें हिंदीचें फाजील स्तोम माजल्या-
मुळें गेलीं हजार वर्षे टिकून राहिलेली मराठी भाषा आणखी शंभर वर्षे तरी
टिकेल किंवा नाही, अशी भीति मुंबई प्रांतांत नसली तरी मध्यप्रांतांत खास-
वाटत आहे. तिकडे आज वऱ्हाडसुद्धां जिल्हे मराठी ८ व हिंदी जिल्हे १४
आहेत. पण बालाघाट, शिवनी, बैतूल, वगैरे सीमेवरील ज्या जिल्ह्यांत जवळ
जवळ निम्मे किंवा एक तृतीयांश लोक मराठी भाषा बोलतात तेथें एकहि
मराठी प्राथमिक शाळा नाही व इतर केवळ मराठी जिल्ह्यांत हिंदीमुळें
मराठीची गळचेपी मात्र चाललेली आहे. हल्लीं तर शेट जमनालाल बजाज-
सारखे पूर्वी मराठी भाषा बोलणारे लोक ती भाषा आपणांस कधींच येत
नव्हती असा आव आणूं लागले आहेत. त्यांची मनोवृत्ती हिंदीकडे वळले
आहे. महाराष्ट्रांतले मुसलमानहि १० वर्षांपूर्वी उर्दू येत नसतां, आतां
मराठी भाषेचा त्याग करून उर्दूला आपली मातृभाषा म्हणूं लागले आहेत.
मराठी बोलणाऱ्या २ कोटींपैकी ३५ लाख मोंगलाईत आहेत. त्यांच्या-
माथें उर्दू भाषा सक्तीनें मारण्यांत येत आहे; तर मराठी बोलणाऱ्या ५०
लाख लोकांच्या मध्यप्रांतांत हिंदीच्या आक्रमणानें १० वर्षांत मराठी
भाषा नष्ट होण्याची भीति निर्माण झाली आहे. त्यासाठीं महाराष्ट्र स्वतंत्र
होणें आवश्यक आहे. आज महाराष्ट्रापेक्षां ओरिसा, सिंध, सरहद्द, आसाम
वगैरे लहान लहान प्रांत स्वतंत्र होत आहेत. तर महाराष्ट्रालाहि स्वतंत्र प्रांत
करणें हें काँग्रेसचें कर्तव्य आहे. भाषावार प्रांतरचना हिंदुस्थानांत
करण्याचें ध्येय काँग्रेसनें ठरविलें आहे. आसाम, ओरिसा व सिंध यांचा
कळवळा बाळगणाऱ्या काँग्रेसला महाराष्ट्राचा तेवढा विसर पडला, ही
नबलाची गोष्ट आहे. मध्यप्रांतांतील काहीं जिल्ह्यांत मराठी लोकांना प्राथमिक
शिक्षण देखील जवरीनें हिंदीतून देण्यांत येतें, कारण काय तर ते त्या कृत्रिम
जिल्ह्यांत अल्पसंख्याक म्हणजे शेंकडा ३३ ते ४५ टक्के भरतात. नेमाड,
बैतूल, बालाघाट, छिंदवाडा व शिवणी येथील महाराष्ट्रीयांसाठीं जिल्हा-
बोर्डांनी मराठी प्राथमिक शाळा देखील उघडल्या नाहीत मग दुय्यम शिक्ष-

णाच्या शाळांची गोष्ट दूरच राहिली. उलट वर्धा, वऱ्हाड या निव्वळ मराठी प्रांतांत तेथील मराठी लोकांना व्याजवट्ट्यापार्यां नाडून मूठभर मारवाडी जमिनीचे मालक बनून मूळचे मराठे मालक मजूर ठरले आणि आज या मराठी प्रांतांतील मूठभर मारवाड्यांनीं आम्ही मोठे करदाते म्हणून हिंदी प्राथमिक व दुय्यम शाळांची ठिकठिकाणीं स्थापना करण्याचा व सरकारकडून देण्याचा उपटण्याचा घाट घातला आहे. मराठी प्रांतांत हिंदीचें जाळें असें सपाट्यानें पसरत आहे कीं, हा प्रांत योग्य तरतूद न झाल्यास दहावीस वर्षांत महा-ष्ट्राला पारखा होईल. मुंबई इलाख्यांतील परिस्थिति निराळी आहे. मुंबई इलाख्यांत मराठी-गुजराथी-कानडी या भाषांची चुरस असली तरी त्या समान पायरीवर आहेत. त्यांच्यापैकीं कोणत्याच भाषेला राष्ट्रभाषेचा दर्जा नाही. उलट मध्यप्रांतांत मराठी-हिंदी हें भांडण चालू आहे. तेथें हिंदी बहुसंख्याक, मराठी अल्पसंख्याक, प्रांतिक कायदेमंडळांत हिंदीचें प्राबल्य आणि हिंदीला राष्ट्रभाषा म्हणून सरकारचा व काँग्रेसचा पाठिंबा तेव्हां मराठीची दुर्दशा काय विचारावी ? भाषावार प्रांतरचना होऊन महाराष्ट्राचा स्वतंत्र प्रांत झाल्याशिवाय ही मराठीची दैना टळावयाची नाही. काँग्रेसच्या मार्गे आपण लकडा लावला पाहिजे. मुंबई, मद्रास व मध्यप्रांत या तीन प्रांतांऐवजीं, महाराष्ट्र, गुजराथ, कर्नाटक, आंध्र, तामीळ असे पांच किंवा फार तर सहा प्रांत केले म्हणजे हा प्रश्न सहज सुटेल. हे सर्व प्रांत स्वावलंबी होतील. ओरिसा किंवा सिंधप्रमाणें ते मध्यवर्ती सरकारला डोईजड होणार नाहीत. मग त्यांच्याकडे काँग्रेसचें व सरकारचें एवढें सवतीच्या पोरामाणें दुर्लक्ष कां बरें असावें ? कीं या पांच प्रांताच्या बाबतींत काँग्रेसला आपल्या ध्येयाचा विसर पडला ? खर्चाची सबब भाषावार प्रांतरचनेच्या आड येते म्हणावें, तर सिंध, ओरिसा, आसाम, सरहद्दप्रांत यांच्यासारख्या परान्नभोजी चिमुकल्या प्रांतांना स्वतंत्र दर्जा देतांना ती नड कां वाटली नाही ? कां महाराष्ट्रांनं दुभंगून नष्ट व्हावें, व आपल्या कराचें उत्पन्न सिंधच्या चरणीं हिंदुस्थानसरकारच्या मार्फत ओतावें ? महाराष्ट्राच्या एकीकरणाची

प्रचंड चळवळ केल्याशिवाय आपला व आपल्या मराठी भाषेचा तरणोपाय नाही. हिंदुस्थान सरकार, मध्यवर्ती कायदेमंडळ, मध्यप्रांत व मुंबई येथील प्रांतिक कायदेमंडळ या सर्व क्षेत्रांतून हा प्रश्न धसास लावला पाहिजे आणि विलायती पार्लमेंटचे लक्ष इकडे वेधले पाहिजे. शिवाय काँग्रेसने आणलेला निःपक्षपातीपणाचा आव कसोटीच्या दगडावर घासून पारखला पाहिजे. सिंध, ओरिसा, सरहद्द व आसाम या कर्जबाजारी प्रांतांचा काँग्रेसला कळवळा येतो व त्यांच्या स्वातंत्र्यापार्थी हिंदुस्थानावर खर्चाचे ओझे लादल्यास जी काँग्रेस हंसत मुखाने संमति देते, तिने महाराष्ट्र, कर्नाटक, गुजराथ, आंध्र व तामीळनाड यांच्या स्वतंत्रीकरणाचा स्वावलंबी प्रश्न मात्र दिरंगाईवर टाकावा हा निःपक्षपाती प्रेमाचा अपूर्व दाखला होय. या बाबतीत मध्यप्रांतीय महाराष्ट्रीयाने काय मत आहे असे विचारण्यात येते. मध्यप्रांतीय महाराष्ट्रीय महाराष्ट्रीयाने प्रांतिक एकीकरणास मोठ्या आनंदाने संमति देतील. मात्र आजच्या कानडी-मराठी-गुजराथी अशा तिरपगडी मुंबई इलाख्यात समाविष्ट होण्याची आमची इच्छा नाही. कारण त्यामुळे आगीतून निघून फुफाऱ्यांत पडण्यासारखी आमची कठिण अवस्था मात्र होणार ! त्यापेक्षा आहे हा भोग काय वाईट आहे ? परंतु महाराष्ट्राचा स्वतंत्र सुभा झाल्यास त्यांत मध्यप्रांतांतिल महाराष्ट्रीय मोठ्या उत्साहाने व आनंदाने सामील होतील. कारण त्याशिवाय मराठी भाषा, महाराष्ट्र परंपरा व महाराष्ट्राची संस्कृति यांचे संरक्षण होणे दुरापास्त आहे, मग त्यांची वाढ होईल ही खोटी आशा कशी धरतां येईल ? सरकारांत महाराष्ट्रीयानेची पत कां घटली या प्रश्नाच्या कारणमीमांसेत जरी पाऊल टाकले नाही, तरी काँग्रेस ह्या सर्वस्वी लोकशाही संस्थेत आज महाराष्ट्रीयानेची प्रतिष्ठा कितपत आहे ? कोणत्याही प्रांतांत काँग्रेसचे पुढारी बहुसंख्याक जनतेतूनच अवतीर्ण होणे स्वाभाविक आहे. बंगालमध्ये सुभाषचंद्र बोस, बिहारांत राजेंद्र-प्रसाद, संयुक्तप्रांतांत जवाहरलाल नेहरू, सरहद्द प्रांतांत अबदल गफारखान, गुजराथेत वल्लभभाई पटेल, महाराष्ट्रांत जेधे, मद्रासेत राजगोपाळाचार्य हेच

काँग्रेसचे पुढारी आहेत ना ? कारण काँग्रेस ही लोकांची आवडती संस्था आहे. परंतु सरहद्द प्रांतांत काँग्रेसचे पुढारी शंकरराव देव आहेत किंवा मद्रासेंत भुलाभाई देसाई व बंगाल प्रांतांत पट्टाभि सितारामय्या हे काँग्रेसचे प्रांतिक पुढारी आहेत असें कोणी म्हटलें तर आपणांस किती हसूं येईल वरें ! कारण लोकांच्या खास संस्थेंत अशा उपटसुंभ उपन्याकडे प्रांतिक पुढारीपण गेलें म्हणजे आंत कांहीं तरी काळें बेरें लपलें आहे असें खास समजावें. आमच्या मराठी मध्यप्रांतांत काँग्रेसचे प्रांतिक प्रमुख शेठ जमनलाल बजाज आहेत. विदर्भ काँग्रेसनें शेठ ब्रिजलाल बियाणीला वरलें आहे. आमच्या प्रांतांतील महाराष्ट्र विभागांत मुरु झालेलें अल्पसंख्याक मारवाडी शेटांचें राजकारण पाहून माझ्यासारख्या काँग्रेसच्या सभासदाला काँग्रेस ही खरोखर लोकांची संस्था आहे कीं, चार बड्या भांडवलशहांच्या हातांत ती नांदते याविषयी शंका वाटूं लागते. ८०० वर्षांच्या मुसलमानी अमलांत किंवा नंतरच्या २०० वर्षांच्या इंग्रजी अमलांत मराठी भाषा व महाराष्ट्र संस्कृती यांच्यावर संकटें कोसळलीं परंतु तीं दोन्ही जीव वाचवितो झालीं. महाराष्ट्र परचक्राला नमला नाही. संकटांत त्यांचें धैर्य उसळलें व स्वातंत्र्याची गर्जना करून त्यानें आपलें व अखिल हिंदु राष्ट्राचें स्वत्व सांभाळलें. परंतु आज आम्ही आमच्या हातांनीं आमच्या पायावर कुन्हाड चालवून ते मोडून पांगळे होऊन बसतो कीं काय, असा प्रश्न पडला आहे. तेव्हां महाराष्ट्राच्या एकीकरणाची चळवळ आपण नेटानें चालविल्याशिवाय आपला तरणोपाय नाही. मुसलमान काँग्रेसला लाथाडत असतां काँग्रेस त्यांची समजूत करण्यासाठीं हिंदु संस्कृती व हिंदी संस्कृतनिष्ठ भाषांवर सुरी फिरवीत आहे, हें आज दिसणारें चित्र अत्यंत करुणास्पद व भाविसंकटसूचक आहे. मराठी भाषेचा संबंध असलेल्या दोन्ही ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील प्रांतांत म्हणजे मुंबई इलाख्यांत व मध्यप्रांतांत काँग्रेसचें राज्य चालू आहे. दोन्ही प्रांताचे प्रधान मंत्री महाराष्ट्रीय आहेत. परंतु खेर व खेर दोघांनाहि परकीय नोकरशाहीनें जप्त केलेल्या दैदीप्यमान मराठी पुस्तकां-

चरील बंदी उठवितां येत नाहीं. काळकर्ते परांजपे व सावरकर यांचे ग्रंथ अजून सरकारजप्त आहेत ही काँग्रेसला लाजिरवाणी गोष्ट होय. आपण अंध नाहीं. आपली दृष्टि कोती नाहीं. साम्राज्य कसे चालवावे हा अनुभव आपण घेतला आहे. हिंदुस्थान ही आपली मायभूमि मानणारा व हिंदी संस्कृतीची जोपासना करणारा प्रत्येक इसम आपला बंधु आहे. मराठी भाषा ही ज्याची मातृभाषा आहे, मग तो धर्मानें हिंदू, मुसलमान, शीख, जैन, बुद्ध, ख्रिस्ती कोणीहि असो—त्याला आपण महाराष्ट्रीयच समजतो. प्रत्येक महाराष्ट्रीय हा हिंदूभूमीचा सुपुत्र असला पाहिजे हें खरें ! पण म्हणून काय त्यानें आपलें स्वत्व सांडावें कीं भाषा त्यागावी कीं धर्मास तिळांजलि द्यावी कीं आपली ऐतिहासिक व सांस्कृतिक परंपरा विसरावी ? भगिनी बंधूनों, हिंदी लोकांच्या धार्मिक, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक स्वातंत्र्याची घोषणा करा व त्या ध्येयाला पोषक असणारें वाङ्मय पुरोगामी समजून हृदयाशी धरा. त्या राष्ट्रीय ध्येयाला मारक असणारें वाङ्मय खुशाल अयोगामी समजा; मग तें क्षणभर बंडखोर म्हणून भासलें तरी हरकत नाही. महाराष्ट्र हें मराठी भाषा बोलणाऱ्यांचें हिंदुस्थानांगत स्वतंत्र राष्ट्र आहे. हिंदुस्थान हा राष्ट्रसंघ आहे. गुजराथ, कर्नाटक, बंगाल, पंजाब, महाकोसल, सिंध, ओरिसा, आसाम, बहार, आंध्र, तामीलनाड हीं आपलीं मित्रराष्ट्रें होत आणि येथील लोक आपले हिंदी बंधु आहेत. हें सर्व खरें असलें तरी आपण आपलें महाराष्ट्रीयत्व विसरूं शकत नाहीं. महान् देशभक्ताला देखील आपल्या धरात्रदल व लहानशा कुटुंबाबद्दल विलक्षण जिव्हाळा वाटतो, मग तो जागतिक महातत्त्वज्ञानी असला म्हणून काय झालें !

भगिनीबंधूनों, महाराष्ट्राची आजची भंगलेली मूर्ति पाहून माझे हृदय भारवलें आहे आणि घसा त्यामुळें दाटला आहे. आपण माझे भाषण शांतपणें ऐकून घेतलें व मी या मानाला लायक नसतां आपण माझा जो गौरव केला त्याबद्दल आपलें पुनः एकदां मनःपूर्वक आभार मानून व येथील थोर साहित्यिकांना वंदन करून मी आपली रजा घेतों. आपण प्रयत्न कराल

तरच महाराष्ट्राला पूर्वीचें सन्मानाचें स्थान प्राप्त होईल. आपण निकराची चळवळ केल्याशिवाय महाराष्ट्र विद्यापीठाची स्थापना होणार नाही आणि महाराष्ट्राचा स्वतंत्र प्रांत केल्याशिवाय मराठीची दैना टळणार नाही. मी अत्यंत आशावादी मनुष्य आहे. परंतु माझा आशावाद हा आपल्या अभिमानास्पद ऐतिहासिक परंपरेवर आणि आपल्या अंगी गुतरूपानें वसणाऱ्या कर्तबगारीवर आणि कर्तव्यनिष्ठेवर आधारलेला आहे. स्वधर्म, स्वभाषा व संस्कृति यांच्यावर आपल्या हृदयांत स्वदेशाहितकेंच प्रेम भरलेलें आहे ही जाणीव मनांत बाळगून मी अशी गर्जना करतो कीं, कशीहि परिस्थिती प्राप्त झाली तरी महाराष्ट्र आपलें स्वत्व गमावणार नाही व महाराष्ट्रांतिल मराठे आपल्या मराठी मायमातेचाच सदैव जयजयकार करतील.

“ मराठा हा कुठे राहो असे त्या हिंद आनंद
मराठ्यांना कुठें ठेवा मराठीचाच त्या छंद ॥
रवींद्राचें स्फुरो गाणें असो आदेश गांधींचा
परी हिंदीस परभाषा मराठा हा गणायाचा ॥ ”

काव्यविषयक भ्रामक कल्पना

[प्रा. डॉ. माधवराव पटवर्धन]

नासिक येथील महाराष्ट्रकविसम्मेलन

स्वागताध्यक्ष, कवी, नि काव्यप्रेमी जनहो, नासिक येथील या महाराष्ट्र-कविसम्मेलनाच्या अध्यक्षपदावर माझी योजना करून या खुच्च पीठावरून आपणांशी चार शब्द बोलण्याची जी ही सन्धि आपण मला दिली आहे तिच्याकरिता मी आपला अत्यन्त ऋणी आहे. अशा प्रसङ्गां नि या नगरांत अेका कविवर्यांची आठवण मला न होणें अशक्य आहे. आपल्या या पुण्यभूमींतील विविध स्थळांचें, या गोदावरीच्या परिसरांतील मोहक दृश्यांचें दर्शन मला त्यांनी वीसबावीस वर्षांपूर्वींच आपल्या 'गोदागौरव' काव्याच्या द्वारा घडविलें आहे. त्यावेळीं मी नुकताच महाविद्यालयांत प्रवेश मिळविला होता आणि कुतूहलानें 'टला ट' जोडण्याचा खेळ खेळूं लागलों होतो. कविमन हें कसे संस्कारक्षम नि रसिक असतें याचा अनुभव मला त्यांच्या सहवासांत मिळाला. रचना निर्दोष नि घोटीव असावी, आणि शब्दांची योजना करितांना त्यांच्या नादमाधुर्यापेक्षा अर्थवाहकतेकडे अधिक लक्ष असावें या दोन गोष्टी त्यांच्या सम्भाषणाने नि विशेषतः त्यांच्या स्वतःच्या सुदाहरणाने माझ्या मनावर बिम्बल्या. आज त्यांच्या नि माझ्या भाषापद्धतींत नि काव्यस्वरूपांत कितीहि वैधर्म्य दिसलें तरी या दोन गोष्टीपुरते ते मला गुरुस्थानी आहेत यांत किमपि सन्देह नाही. म्हणून, आज माझा—वस्तुतः माझ्या पद्यपात्रिकीचा—जो गौरव आपण केला आहे त्याचें श्रेय राजकवि चन्द्रशेखर यांना अर्पण करून मी व्यवहारदृष्ट्या तरी गुरुऋणांतून मुक्त होतो.

असें करणें हें माझें कर्तव्य तर आहेच; पण यापासून अेक लाभहि आहे. महाराष्ट्रकविसम्मेलनाच्या अध्यक्षपदाला मी अद्यापि पात्र नाही असें

ज्यांचें ज्यांचें प्रामाणिक मत असेल - आणि मी स्वतःहि त्यांच्यापैकीच अेक आहे - त्या सर्वांचें या माझ्या कृतीने समाधान होव्हाल अशी मला आशा आहे.

पण कविसम्मेलनाच्या अध्यक्षपदांत आतां बहुमान आहे कीं नाही याचविषयी मतभेद असण्याचा सम्भव आहे. मोकळ्या मनाने विचार-विनिमय करायला आपण गोळा झालों आहों तेव्हा स्पष्ट साङ्गायला प्रत्यवाय नाही की कवीला समाजांत आज मान नाही; किंम्बहुना कवि हा अेक अव-हेलनेचा नि अनुकम्पेचा विषय होअून बसला आहे. ज्याला कवि म्हणतात असा मीहि अेक पद्यकार आहे याची जाणीव ठेवून मी साडगतों कीं 'कवि' हा शब्दच निन्दागर्भ होत चालला आहे. पद्यरचनेच्या बालिश नि निष्फळ नादाला लागून विक्षिप्तपणाने वागणारा नि कामांतून गेलेला असा अेक द्विपाद प्राणी म्हणजे कवि अशी समजून सुशिक्षितांचीहि दिसते. अेकांचें कवित्व त्याला प्राध्यापकाचें पद मिळण्याच्या आड आलें; आणि दुसऱ्या अेकांचें कवित्व त्याचें प्राध्यापकाचें पद जाण्यास कारणीभूत झालें! मला वन्द्य असलेल्या अेका विद्याव्यासंगी गृहस्थांनी, अेका महाविद्यालयाच्या वरि-ष्टांनी नुकतेंच (ता. २९-८-३३) मला लिहिलें आहे की " आपण काव्याच्या नादां लागून विद्येची हानि करीत आहां ! " मला असा अनुभव अनेकदा येतो की अेखाद्या सद्गृहस्थाशी माझी ओळख करून देतांना कोणी म्हटलें की हे अेक सुप्रसिद्ध कवि आहेत की त्या सद्गृहस्थाची चर्चा मोठी चमत्कारिक होते. " सुप्रसिद्ध ? आणि माझ्यातर अेकविंशत नांव कधीहि नाही. आणि कवि ? तो तर भिकार धन्दा ! " हे विचार त्याच्या मनांत येत असावेत असें चर्थेवर दिसतें. शिष्टाचारामुळे हे विचार त्याला बोलून दाखवितां येत नाहीत तेव्हा, " आपल्याला काही कळत नाही बुवा काव्य, तो विषय अगदीच अेकीकडला - पण ठीक ! " अशी काही तरी सम्पादणी त्याला करावी लागते. विनोदी वाङ्मयाचा तर काय कवि हा अेकमेव विषय झालेला दिसतो. काव्यप्रान्तांत पदार्पण केलेल्या अेका

घाडशी नि बुद्धिमान् तरुणाने आपल्या प्रतिष्ठेचा पायाच कवींची विडम्बने करून घातला. वाङ्मयाच्या नाटकलघुकथादि विविध प्रान्तांत बहुजनांचे चाड्गालेंच मनोरंजन होतील अशा रीतीने कवींचा समाचार घेण्यांत येत आहे. कवींची ही अवस्था शोचनीय आहे. कवींचे वैयक्तिक वर्तनवैचित्र्य हें जरी या अप्रतिष्ठेचें अेक कारण असलें तरी तें मौलिक नि महत्त्वाचें नाही. तेव्हा त्याची चर्चा कितीहि मनोरञ्जक होण्यासारखी असली तरी तिच्यापासून तत्त्वबोधाची काही आशा नाही. जीं कारणें महत्त्वाचीं आहेत पण वरवर पाहून दिसण्यासारखीं नाहीत त्यांचा विचार आपण करूं या. कारणे अेकदा निश्चित झालीं म्हणजे त्यांचें निराकरण तितकें सोपें जातील.

आधुनिक कविता तुच्छ नि असार वाटते म्हणूनच आधुनिक कवींच्या विषयी तुच्छता वाटत असावी. प्राचीन कवी हे आधीच प्रथितयश, त्यांतून ज्यांच्याशीं परिचयच वेताचा असतो त्यांच्यावर खरें मत देण्याचें कर्तव्य क्वचितच कोणी करितो. पुन्हा, प्राचीन कवी हे सदेह कधी डोळ्यापुढे येत नसल्यामुळे त्यांच्याविषयीची भावना तशी व्यक्त करण्याचा प्रसंग क्वचितच येतो. आता आधुनिक कविता ही तितकी भव्य नि आदर्शभूत नाही हें खरें आहे; तथापि तिच्याविषयी जी तुच्छता लोकांना वाटते तिच्याबुडाशी योग्य अभिरुचीचा अभाव आणि भ्रामक कल्पनांचा प्रभाव अशीं दोन कारणे आहेत.

अभिरुचीचा अभाव हें कारण सहसा पटणारें नाही. बाह्यतः तरी जिकडे तिकडे काव्यपठन नि काव्यश्रवण चाललें आहे असं देखावा कोणालाहि दाखवून देतां येतील.

पन्नाशी शुलटलेले साक्षर लोक गुरुचरित्र, दासबोध अित्यादि ग्रन्थांतून काही भाग तरी आन्धिक कार्य म्हणून वाचल्याविना अन्नग्रहण करीत नाहीत; आणि ज्ञानेश्वरी, अेकनाथी भागवत अित्यादि ग्रन्थांवर जेथे प्रवचन असेल तेथे ते अुपस्थित होतात. पुढारलेल्या वर्गातील स्त्रिया निरक्षर असल्या तरी स्नानोत्तर, अेकीकडे गृहकृत्यें करीत असतांना दुसरीकडे व्यंकटेशस्तोत्र,

मनाचें श्लोक यांपैकी कशाचा तरी पाठ म्हणतात. त्यांना वाचतां येत असल्यास त्या शिवलीलामृत वा शनिमाहात्म्य वाचतात; आणि चातुर्मासांत हरिविजय, पांडवप्रताप, सन्तलीलामृत अित्यादि ग्रंथांचें श्रवण करितात. मड्गळागौरीच्या नि हरितालिकेच्या रात्रीं स्त्रियांच्या वैठकींत परम्परागत स्त्रीगीतांची अुजळणी होते. शाळेंत जाणाऱ्या मुलांमुलींना त्यांची अिच्छा असो वा नसो पण ' चिमुकला बहु बालक हा असे ' येथपासून ' असार जीवित केवळ माया रडगाणें हें गाअुं नका ' येथपर्यंत काव्याचा परिचय त्यांना करून व्यावाच लागतो. अलीकडे कवी हे कवितागायन करूं लागल्या-मुळे नि तें काव्यगायन बोलपटांतूनहि बाहेर पडूं लागल्यामुळे ' हा हिंद-देश माझा, ' ' न्ह्यारीचा वकूत, ' ' मराठा गडी यशाचा धनी, ' ' शूर्प-णखा, ' ' फसल्यें ग बाई, ' ' गोकुळींचा काऱ्हा माझा ' अित्यादि कविता तरुण मुलांमुलींच्या जिह्वाग्रीं निनादूं लागल्या आहेत. अगदी लहान मुलींच्यासाठीं ओव्या आहेत, हादग्याचीं गाणीं आहेत. कोणासाठीं काहीहि नाही असें नाही.

शिक्षण संपवून अर्थसंम्पादनांत मग्न असलेले नागर लोक कविता वाचतांना आढळत नाहीत हें खरें आहे. हा कदाचित् त्यांचा काव्यमननाचा काळ असेल. त्यांना प्राचीन मराठी कवितेचा काही थोडा अभिमान नसतो. वामन-पण्डित, तुकाराम यांच्या ज्या सूक्ती त्यांच्या स्मरणांत रहातात त्यांचा ते मोठ्या सहजतेने सभाषणांत अुपयोग करितात. अलङ्कारांची अुदाहरणें ते साड्गूं शकतात आणि पन्तपण्डितांच्या ग्रन्थगुरूत्वाचें गुणगान करावें तर त्यांनीच !

कवितेचे सर साक्षर नागर लोकांच्याच घरांत अैकूं येतात असें नाही. माळ घेतलेले खेडवळ लोक शानोबारायाचे, नऱ्मदेवाचे, तुकारामाचे अंभंग मोठ्या प्रेमळपणाने म्हणून भजन करितात. जोन्वळा अुपटायला आपले शेतगडी निघाले की ' भलरी दादा ' असें गाणें चालूं होतें. जात्यावर वसलें की ओवी सुचते. अशाच अेका दळणाच्या स्फूर्तींत भागू नामक अेका आधुनिक आशिक्षित कवियित्रीने

“ तुकाराम म्हणे जीजा, तू माझी-० बायकू
वैकुण्ठाला चल, नको कोणाचें-० आयकू
आयकू ग बायी ”

अशा सहस्रावधि ओव्या रचल्या आहेत. शेतकऱ्यांच्या ‘ लक्षुम्या ’ फळ-
भाजीच्या जड पाट्या डोक्यावर घेवून नगराची वाट चालू लागल्या कीं
अमपरिहारार्थ

“ कुण्या सटवीनं नेलं ग पाखरूं माझं ?

लाल लाल तू पाखरा

लाल लाल तुझी चोच

अिङ्गळावाणी तुझा डोळा

कुण्या सटवीनं नेलं ग पाखरूं माझं ”

असें अेखादें गाणें म्हणतच अन्तर तोडतात. प्रसङ्गविशेषीं म्हणावयाचीं
‘ वरमायी ’ सारखीं परम्परागत गाणीं त्यांचींहि असतातच. गोंधळासाठीं
माणसें गोळा झालीं, आणि धार्मिक विधि आटोपला कीं गोंधळ्याला ‘ सुमाजी
नाभिकाचा पोवाडा ’ म्हणण्याचा आग्रह हा व्हायचाच. अशाच जनसमूहां-
पुढे पूर्वीं अग्निदास, तुळशीदास अित्यादि गोंधळी कवींनी आपले पोवाडे
गावून ख्यात केली. ‘ शूर मर्दानेचा पोवाडा शूर मर्दानेचें अैकावा. ’ शृङ्ग-
राचा रङ्गहि शूर मर्दानेच खेळावा. वीरश्रीला जसा पोवाडा तशी प्रीतीला
लावणी. होनाजी बाळा, सगनभाधू, रामजोशी, प्रभाकर अित्यादिकांच्या
लावण्या समाज आजहि रङ्गून जावून अैकतो. डफावर थाप कडाडली,
चोण्डक्याची तार ‘ तुंठी तुंठी ’ करूं लागली की तमाशाभोवती शेकडों माणसांचें
कडें पडलेंच. मग काय पहाटपर्यंत भर रङ्ग आहे ! छे छे ! महाराष्ट्रांत
कवितेची अभिरुचि नाही हें म्हणणें चुकीचें दिसतें. कविता ही किती
विविध रूपांनी नटून किती विविध वृत्तींच्या लोकांना आजहि गुड्गवून
टाकीत आहे !

पण असा प्रश्न अुपस्थित होतो कीं जितक्या ठिकाणीं जें हें कवितेचें

पठनश्रवण होतें तें काव्यानन्दासाठी का अितर काही हेतूसाठी ? आणि इतक्या ठिकाणी विलास करणारी व्यक्ति ही कविताच का कोणीतरी भलतीच ? हें जें काव्याचें पठनश्रवण होतांना दिसतें तें मनोरञ्जनासाठी होत नसून पुण्यप्राप्तीसाठी होतें; आणि जेथे तें मनोरञ्जनासाठी होतें तेथे तें मुख्यतः श्रवणतृप्तीसाठी होतें हें सहज ध्यानांत येण्याजोगें नसलें तरी सहज सिद्ध होण्यासारखें आहे. गुरुचरित्र नित्यनेमाने वाचणारा मनुष्य खिस्त-पुराण वा खिस्तायन याचें पारायण करील काय ? वस्तुतः हे दोन्ही ग्रंथ सरस मराठी ओवीबद्धच आहेत. शिवलीलामृत वाचणारा चक्र-धरलीलासङ्ग्रह हातीं धरील काय ? आणि हरिविजय वाचणारा वैष्णव शिवलीलामृत हातीं धरील काय ? ताटीचे अभंग गावून अश्रु ढाळणारा भक्त, नारायण वामन टिळक यांची अभङ्गाजलि वाचील काय ? नाही. परधर्मविषयक ग्रंथ सरस असल्यास त्याच्या वाचनाने आनंद होण्यासारखा असला तरी त्यापासून धर्मपालनाचें पुण्य तर नाहीच, उलट पापच लागण्याची भीति वाटते. म्हणून पुण्यासाठीच दासबोध वाचणारा मनुष्य खिस्ताची गिरिगीता वाचण्याची अिच्छा करणार नाही.

रसिकता ही अशी पुण्यैषी, अशी स्वधर्मैकदृक् नसते. ती व्यापक निःशुदार असते. भक्ति हा रस आहे असें मानिलें तरी अमुकाचीच भक्ति तेवढी सरस असें म्हणतां येत नाही. प्रीति ही जशी जातिनिविष्टच असते असें नाही, त्याचप्रमाणे भक्ति ही स्वधर्मनिविष्टच असली पाहिजे असें नाही. भक्ताला ज्याच्याविषयी भक्ति वाटते तो त्याचा देव. तो जरी रसिकाचा देव नसला तरी भक्ताला त्याच्या ध्येयाविषयी वाटणारी भक्ति, भावनेची अुत्कटना ही पाहून परधर्मीय रसिकालाहि काव्यानन्दाचा, सहानुभूतीचा आनन्द होअूं शकतो. वासुदेव बळवन्त पटवर्धन हे कडवे नास्तिक पण सहृदय रसिक असल्याने तुकारामाच्या अभंगवाणीने सद्गदित होत असत. खरें काव्य हें धर्मभेदातीत रसिकतेस पटतें; आणि तें तसेंच पटणारें पाहिजे.

शङ्कराला बेल प्रिय असतो तेव्हा आपल्या पूजेच्यावेळीं कधी अडचण

पडूं नये म्हणून अखादा शिवभक्त परसांत बेलाचें एक झाड साक्षेपाने लावील, तर कडूर वैष्णव त्या बापड्या झाडाच्या सावलीचाहि विटाळ मानील आणि त्या दोघाचें परिमार्जन करायला तुलसीदलाचा शोध करील. या शैव-वैष्णवांत अितका विरोध असला तरी दोघे जर फुलवाडी सिद्ध करूं लागले तर त्यांचें धर्मवेड कडेलाच राहिल, आणि लावणीसाठी तेज्या तस्वेर्लींची निवड करितील तिच्यांत अेकवाक्यता दिसून येथील. सोन-चाफा, पारिजातक, मोगरा, निशिगन्ध अित्यादि स्वदेशीच काय, पण गुलाब-सब्जासारख्या विदेशी वनस्पतींचीहि ते सारख्याच प्रेमाने निवड करितील. ही अेकवाक्यता फळभाजी पिकविण्यांतहि दिसेल. कारण ज्याला विशेष भाव येतो तेंच मळेकऱ्यांना पिकवावें लागतें. परन्तु रसिकाची दृष्टि ही जशी पुण्यप्राप्तीची नाही तशीच द्रव्यप्राप्तीचीहि नाही. ती आनन्द-प्राप्तीची, मनोरञ्जनाची आहे. रघुवंश वाचणाऱ्या रसिकाला अश्वघोषाचें बुद्ध-चरित्रहि थोडेंफार वाचनीय वाटेल. तुकारामाच्या अमड्गवाणीनें जो सद्-दित होतो त्या रसिकावर 'प्राचीन प्रमाणां' तील स्तोत्रसंहिताहि तोच परिणाम करील. परन्तु रसिक मनाला हलवून भुलवायला काव्य जातिवन्त पाहिजे; काव्याचें सोड्ग चालणार नाही. पुष्पवाटिका पाहिजे, नावाचे बेलबाग, तुळशीबाग चालणार नाहीत. मानवी अन्तर्बाह्य संसाराचें जीत हृद्य नि रहस्यमय चित्रण आहे, जीत भावनांचे विलास आहेत, जीत मनुष्याला मनुष्यप्राणी या नात्याने, अमुकच अेका समाजाचा घटक या नात्याने नव्हे, गम्यता नि आपुलीक वाटते ती खरी कविता होय. केवळ स्वधर्मविषयक गोष्टींची पद्यांत केलेली चर्चा म्हणजे कविता नव्हे. भावनेने अलित अशी तर्कशुद्ध विचारसरणी ही अेरव्ही अुपयुक्त असली तरी ती कविता नव्हे. अलङ्कारिक भाषेच्या मण्डनाने ती शर्करावगुण्डित कोयनेलगुटिकेप्रमाणे ग्राह्य वाटेल, पण काव्यमधूची अन्तर्बाह्य सतेज माधुरी तिच्यांत येणें अशक्य आहे. भावनेला चालना देवून नवीन काहीतरी हृदयङ्गम ज्ञान करून देण्याचें सामर्थ्य जर पद्यरचनेंत नसेल तर ती कितीहि स्वधर्मविषयक असली,

स्वदेशविप्रयक असली वा शूद्रगुञ्जनी असली तरी ती व्यर्थ होय. पुण्यासाठी पठन हा धार्मिक हेतु जर नाहीसा झाला तर कित्तीतरी ग्रन्थराजांचें खरें स्वरूप अघुड होवून त्यांचें माहात्म्य संपेल, आणि कित्तीतरी ग्रन्थ ज्यांची आज पारायणें होत आहेत ते सान्दीकोपन्यांत पडून धुळीच्या वा वाळवीच्या भक्ष्यस्थानी पडतील ! आणि पुढे मागे त्यांचें संशोधन वा वाचन झालें तर तें केवळ त्या काळची भाषा नि समाज यांचें ज्ञान मिळविण्याकरिता होशील.

कीर्तनाला नि गोवळाला लोक जागतात त्यांत धार्मिक दृष्टि थोडी असते, नाही असें नाही. लावण्यांत सुद्धा नीतिबोध वा वेदान्त कोम्बलेला केव्हा केव्हा आढळतो. पण लोक मुख्यत्वेकरून कानाचें पारणें फेडण्यासाठीच कीर्तनाला नि तमाशाला जातात. वामनी श्लोक, मोरोपंती आर्या, मध्वमुनी-श्वरी पद, अमृतरायी कटाव, तुळशीदासी पोवाडा यांतील रमणीयार्थापेक्षा तीं यमकें, ते अनुप्रास, ते श्लेष, तें बव्हर्था पाण्डित्य, तो हरिदासी विनाद, तो आवेश, तें ठसक्याचें गाणें, तो शृङ्गाराचा अभिनय अित्यादि गोष्टींनीच लोकांचें मनोरञ्जन होतें. आणि वस्तुतः या आगन्तुक गोष्टींनी जो रङ्ग भरतो, जो तल्लीनता येते तिचें श्रेय त्या पद्याला मिळतें. कवितागायनाच्या बैठकींतहि हाच प्रकार होतो. स्वरमाधुर्य नि ठसक्याची चाल यांच्या प्रभावा-मुळे वाङ्मयिक मूल्याची अुणीव जाणवत नाही; आणि कविता ज्याच्या स्याच्या तोण्डीं होतें. लोक अर्थापेक्षा चालीकरिताच बहुशः गाणें गुणगुणतात. अशा लोकप्रिय कवितांच्यामध्ये काव्यरस कित्ती आहे हें त्या अेकान्तांत वाचून पाहिल्या असतां ताबडतोब प्रत्ययास येतील. अुत्कृष्ट कवितेपासून ती अेकान्तांत वाचल्यानेच नव्हे तर तिच्या गद्य रूपान्तरानेहि, थोडें फार हृदय हाललें पाहिजे, आनंद झाला पाहिजे. गेयता हा भावगीताचा अेक आल्हादकारक गुण आहे, पण तो त्याचा प्राण होवूं शकत नाही. धर्ममाहात्म्याप्रमाणेच संगीतमाहात्म्य अेकीकडे ठेविलें तर समाजांत काव्या-भिरुचि कित्ती आढळेल ? शिक्षण समाप्त झालेले लोक काव्यें वाचीतच

नाहीत, आणि स्त्रीवाचकहि मासिकांतील गोष्टी वाचतात पण कवितांचीं ठळक ठशांनी छापलेलीं पानें तशीच झुलडून पुढे जातात यावरून काय समजायचें ? काव्याभिरुचि दुर्मिळ आहे आणि त्या अभिरुचीस पटतील अशीं काव्येहि दुर्मिळ आहेत हेंच खरें नव्हे का ?

पुण्यप्राप्तीसाठी नि श्रवणतृप्तीसाठी काव्याचें पठनश्रवण करणारे लोक निदान स्वेच्छेने तरी करितात; परन्तु अेका मोठ्या वर्गाचा परिचय कवितेशी बळेंच करून देण्यांत येतो. या बलात्काराच्या बुडाशी ज्या भ्रामक कल्पना आहेत त्या रसिकतेला विकृत वा नष्ट करून टाकितात. प्रणयाचा परिणय नि लावून दिलेले लग्न यांत जें अन्तर तेंच काव्यवाचन नि काव्य-शिक्षा यांत दिसतें. वस्तुतः काव्य ही सङ्गीतासारखाच अेक ललितकला आहे, तेव्हा शिक्षणक्रमांत गायन हा अेक अैच्छिक विषय आहे त्याचप्रमाणे काव्यवाचन हा अेक अैच्छिक विषय कां नसावा ? कवितेंत सार्थ शब्द असतात अेवढ्या आधारावर तिला नि अर्थवाहक गद्याला अेकाच दावणीने चान्धून ठेवण्यांत आले आहे. वसन्तसेना निकोप प्रकृतीची नि सशक्त दिसते यासाठी शिक्षणकार तिला मोलकरणीप्रमाणे राबवीत आहेत. हे शिक्षक म्हणतात की विद्यार्थ्यांनी कवितांचा अभ्यास केलाच पाहिजे कारण या अभ्यासाने चार अर्थ साधतातः—(१) अपरिचित दुर्बोध शब्दांशी परिचय होवून आपली शब्दसम्पदा वाढते, (२) सुभाषितरत्नांच्या लुटीवर वक्तृत्वाची पेठ थाटतां येते, (३) नीतिज्ञान झाल्याने व्यक्ति आणि समष्टि दोघांचीहि अुन्नति होते; आणि (४) अन्वयार्थांच्या व्यायामाने मेन्दू बळकट होतो. या शिक्षकांना काव्यानन्दांत काहीच अर्थ दिसत नाही.

शब्दसम्पत्ति वाढविण्यासाठी ग्रन्थवाचन केल्याने भाषाप्रभुत्व येतें ही समजूत चुकीची आहे. आपल्या आवडत्या विषयावरील ग्रंथ सूक्ष्मपणाने म्हणजे अपरिचित शब्द भेटले की त्यांचें अर्थोचित्य समजून घेत घेत वाचल्यानेच शब्दसम्पत्ति वाढते. योग्य शब्दांची अुपस्थिति होवून मार्मिकपणाने त्यांची योजना करितां यायला शब्दांची ओळख या मार्गानेच व्हावी लागते.

शब्दांचा भरणा करण्यासाठी कविता वाचायची झाली म्हणजे मलत्याच कवितांना महत्त्व येतें; आणि अमरकोश हेंच अमर काव्य ठरतें ! पण अमरकोश पाठ करून का कोणी ' बाण ' झाला आहे ? शब्दांचा भरणा व्हावा म्हणून कवितेची शिक्षा कष्टाने सहन करणारा शब्दार्थी काव्यानन्दाला पारखा होतो अितकेंच नव्हे तर शुद्ध काव्याचा त्याला तिटकारा येतो आणि पुन्हा, शब्दसम्पत्तीच्या दृष्टीने तो अक्रिञ्चन राहतो तो राहतोच.

सुभाषितरत्नं गोळा करण्यासाठी कवितांचा अभ्यास करणाऱ्यांची स्थिति अशीच चमत्कारिक होते. वाऱ्याच्या झुळकीसड्कें येणारा सुगन्ध ग्रहण करीत प्रफुल्ल नवश्रीचें दर्शनसुख अनुभवून, त्या सुखाचें स्मारक म्हणून, प्रसाद म्हणून घरच्या वैठकींत मेजावरील फुलपाचांत ठेवण्याकरिता चार दोन फुलें खुडणारा रसिक कोठे, आणि देवाला लक्ष वहावयाचा आहे म्हणून लोकांच्या फुलवाडीतहि घुसून तरुलतांना नागवून जाणारा भाविक कोठे ? अेखाद्या भुवनसुन्दरीशी घटकाभर सम्भाषणाचा योग आला असतां तिचें सौन्दर्य मनांत ठसवून ठेवण्यापेक्षा, तिचें मन आकर्षण करून घेण्यापेक्षा, तिच्या दागिन्यांवरच जो डोळा ठेवितो तो परम अभागी होय ! आपले विचारदारिद्र्य लपविण्यासाठी सुभाषितरत्नांची धुमनी अँट दाखवायला सुभाषितरत्नभाण्डागारासारखे सूचीग्रन्थ आहेतच. काव्यवाचनाच्या हेतूचा विपर्यास करण्याचें प्रयोजन नाही.

ग्रन्थांत अेखाद्या ठिकाणीं जर तळमळीचा अुपदेश असला तर त्याचा मनावर तेवढ्यापुरता परिणाम होतो, नाही असें नाही. पण मनुष्य हा शिकवून-शहाणा होत नाही तर अनुभवाने शहाणा होतो. म्हणूनच तर सन्तवचना-मृतापेक्षा सन्तसमागमाचा महिमा अधिक साड्गितला आहे. मनुष्याला प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष अनुभव हवा असतो, व्यक्ति सहवास हवा असतो. बाऱ्यांत त्याला हा सहवास अप्रत्यक्षपणें लाभतो, तेव्हा मनुष्यास नीतिबोध व्हावा अशी अिच्छा असेल तर ती सुद्धा कल्पनासृष्टीतील जिवन्त व्यक्तींच्या सहवासाच्याच द्वारा झाल्यास सफल होअूं शकेल. अेरव्ही नीतीचे पत्रपाठ फोल आहेत.

‘मूर्खाचीं लक्षणें’ वाचून कोणाला आत्मज्ञान झालें आहे ? चर्पटपञ्जरिका वाचून कोणाला वैराग्य आलें आहे ? ‘शाळेंत जातांना मुलांनी वाटेंत तमाशा पहात राहूं नये’ हें वर्गांत तोण्डपाठ झालें तरी कोणत्या मुलाने निर्भय स्थितींत असतांना भिकडे तिकडे पहात, काही कुतूहलजनक दिसलें कीं तेथे थोडावेळ थांबून, रमत गमत शाळेंत जाण्याचें सोडिलें आहे ?

काव्याला व्यायाम मानणाऱ्यांचीहि चूकव झाली आहे. काव्यांतील सारा चटकदारपणा, सारा रमणीयार्थ पटायला अर्थ तर आधी चटकन ध्यानांत यायला पाहिजे. तसें व्हायला बुद्धीची ग्रहणशक्ति वाढायला पाहिजे. ती वाढायला परिश्रमांची आवश्यकता आहे; पण हे परिश्रम न कळत झाले पाहिजेत. कविता वाचतांना तिच्यांतील चटकदारपणा ऐकदा थोडा पटला की मग तिच्यांतील सारीं सुन्दर रहस्यें शोधून काढायला जे कष्ट पडतील ते वाचक हसत खेळत करील. कवितेचें वाचन ही ऐक सरस क्रीडा असावी. क्रीडेंत काय श्रम होत नाहीत ? होतातच. पण खेळतांना श्रमांची जाणीव होत नाही. मन कसें सारखें झुडसित नि रमलें राहतें.

आता कवितेचा रसास्वाद मोठ्या प्रीतीने घेतां घेतां सहजगत्या बुद्धीस मध्यम श्रम पडून तिची ग्रहणशक्ति वाढली, शब्दसम्पर्कांत भर पडली, थोडासा नीतिबोध झाला, काही सुभाषितरत्नें स्मृतिमञ्जूषेंत राहून गेलीं, प्रसंगविशेषीं वेदान्तासारख्या अखाद्या गहनविषयाचें ज्ञान झालें आणि थोडें फार पुण्यहि लाभलेसें वाटलें तर या गोष्टी नको आहेत असें नव्हे. पण या गौण हेतूंना प्राधान्य देण्यांत येतां कामा नाही. तें देण्यांत येवूं लागलें की त्यांच्या सिद्धीसाठी ज्या कवितांची निवड होते त्यांच्यामुळे कवितेविषयी अरुचि उत्पन्न होते अितकेंच नव्हे तर काव्याच्या स्वरूपाविषयी चुकीचे ग्रह दृढमूल होतात. ज्या काव्यांत स्वधर्मपरायणता नाही तें काव्यच नव्हे असें ज्याला वाटतें तो शनिमाहात्म्यासहि काव्य म्हणूं लागतो. देशभक्त हा स्वदेशाच्या बेताल नि खुळचट गौरवालाच काव्य मानूं लागतो. शिक्षक विचारतो की ज्यांत शिकवायला, अन्वयार्थाची फोड करायला वाव नाही तें

काव्य कसचें ? सुबोध स्वभावोक्तीच्या काव्याने त्याचा धंदाच बसेल अशी त्याला भीति वाटते. करुणाष्टकापेक्षा त्याला निरञ्जनमाधवाच्या स्तोत्रसंग्रहाची, नि मुक्तेश्वरी महाभारतापेक्षा मोरोपन्ती रामायणाचीच चाड अधिक असते. चमत्कृति नि कठिणता हे त्याला काव्याचे मौलिक गुण वाटतात. पद्यरचना म्हणजे सुद्धा ज्यांना ऐक चमत्कार वाटतो अशा बहुजनसमाजाला वाटतें कीं वृत्त जितकें दुर्घट तितकी त्यांतील रचना अधिक काव्यमय, तसेंच गायनहि जितकें क्लिष्ट तितकें तें अधिक शास्त्रीय ! पौराणिक वा क्वचित् ऐतिहासिक आख्यानाचा साङ्गाडा घेवून तो पद्यबद्ध शब्दसङ्ग्रहाने गुंडाळून गोण्डस बनविला आणि काही शब्दार्थालङ्कारांनी नटविला कीं झाला काव्याचा अवतार सिद्ध ! कष्टसाध्य पण चमत्कृतिजनक अशा क्लृप्ती असल्या, आणि पद्यविस्तार अर्णवाप्रमाणे अफाट (आणि लावण्ययुक्त ?) असला की ' झाले बहु, होतिल बहु, आहेतहि बहु, परन्तु यासम हा ' अशी झालीच कवीची सम्भावना म्हणून समजावें. खरोखर प्राचीन नि अर्वाचीन पद्य-विस्तारपैकी किती थोडा भाग सरस, शुत्कृष्ट, काव्यमय आहे, आणि काव्यानंदासाठीं जाणीवेने त्याचा रसास्वाद किती थोडे लोक घेत आहेत हें पाहिलें कीं लोकांना अभिरुचि नाही वा जी थोडी आहे ती विकृत झालेली आहे हें निरुपायाने नि खेदाने मान्य करावेंच लागतें.

काव्याच्या नावावर धकणारें बहुतेक पद्य रूक्ष नि क्षुद्र असल्यामुळे परम्परेंतील काही स्वार्थी भगतांविना धितरांना त्याच्याविषयी मुळीच जिब्हाळा वाटत नाही. साम्प्रत प्रवेशपरीक्षेच्या मागेपुढे असणाऱ्या नववयस्थ लोकांत जरी आधुनिक कवितेविषयी आवड बरीच दिसत असली तरी या रसिकांतील पुष्कळ स्वतःच कवी अथवा कविमित्र असतात. म्हणजे ही आवड ऐक-प्रकारच्या ममत्वामुळे असते. धितरांच्यामध्ये ही आवड दिसते ती नववयाची ऐक अल्पजीवी लहर असते. पद्यरचनेचा द्राविडी प्राणायाम हा क्षणभर जरी कुतूहलजनक वाटला तरी सामान्य कष्टजीवी माणसाला तो क्षम्य पण रिकामटेकडेपणाचाच व्यवसाय वाटतो, व्यावहारिक लोकांना, मराठो वाङ्म-

याच्या सध्याच्या मन्दीच्या काळांत पद्यलेखनच काय पण लघुकथालेखनही अर्थप्रद नाही म्हणून व्यर्थच वाटणार. तथापि लघुकथा लेखकाविषयी अेक प्रकारचा अनादर समाजांत दिसत नाही; कारण, लघुकथालेखकानी स्वतः-विषयी भलत्या हास्यास्पद कल्पना करून घेतल्या नाहीत.

वेडगळपणावर साधुत्वाची मुद्रा मारवून घेवून प्रतिष्ठा वाढविणें हिन्दु-स्थानांत फारसोपें आहे. पण ही युक्ति कवींच्यापैकीं काचितच कोणी करून पाहिली आहे. तप करून सन्तपरम्परेंत न शिरतांच आधुनिक कवी अलौकिकत्वाची अैट मिरवूं पहातात यामुळेच कीं काय त्यांच्याविषयी जी तुच्छता लोकांना अन्तर्यामीं वाटते तीस तीव्रता येते. अुत्कृष्ट कवींना जी प्रशंसा कदाचित् शोभूं शकेल ती हे निःशङ्कपणें अंगावर मिरवतांना पाहून यांच्याविषयी आदर कसा वाटेल ? जी गोष्ट सरळ गद्यांत साङ्गितली असतां सहज कार्यभाग होतील ती पद्यांत दुर्बोध करून सांगणाऱ्या पद्यपरा-यणांना असें वाटतें कीं हा त्यांचा व्यापार जर बन्द पडला तर जगदु-द्वाराचें कार्य अडून राहिल. आम्ही शब्दसृष्टीचे आीश्वर आहों; आम्ही जगाचे ढक्कोन आहों; शास्त्रज्ञांच्या, तत्त्वज्ञांच्या पलीकडे दिक्कालाने अप्रतिहत असा आमचा सञ्चार असतो; अनन्ताला गवसणी आम्हीच घालूं शकतो; 'आम्हांला वगळा गतप्रभ झणी होतील ताराङ्गणें;' आम्ही स्वयंभू अव-तरतो; आमचे अुद्धार म्हणजे हृदयस्थ परमात्म्याचीच निःश्वसितें होत; 'आम्ही कोण म्हणून काय पुसतां ?' अशी या कवींची अैट असते. याला 'आम्ही वेडे' असेंच उत्तर बहुतेक कवींनी आत्मबोधाच्या स्फूर्तीत देवून ठेविलें आहे म्हणून बरें आहे. आता अशी आत्मप्रतिष्ठेची जाणीव ठेवणारा अेखादा होतकरू पद्यकार जेव्हा बस्तुतः खुळचट, विक्षिप्त, मेषपात्र, नि कर्तव्यशून्य असा आढळतो तेव्हा त्याची नि त्याच्या सङ्गें त्याच्या कविबन्धुंची सम्भावना मनांतल्या मनांत कशी होत असेल याचा अुच्चार न करणेंच बरें.

या भ्रामक कल्पनांनी खुळावून कवींनी आपलें हसें करून घेतलें आहे अेव-

हेंच नव्हे तर स्वतःच्या प्रगतीचा सम्भवहि नष्ट करून टाकिला आहे. कवीला म्हणे ज्ञानाची, व्यासङ्गाची, परिश्रमाची काही आवश्यकता नाही कारण कवि हा स्वयम्भू रससिद्ध असतो. स्फूर्ति झाली, प्रतिभेचें वारें सञ्चरलें की काव्यें आपोआप बाहेर पडतात. प्रतिभा ही अश्वरी शक्ति आहे. तिच्या वाग्विलासाचें कवि हें केवळ अेक माध्यम, अेक निमित्त आहे. जणू काय कवि म्हणजे भविष्यवादी तिवधीवर बोटें टेकून बसलेला अेक स्वेच्छाशून्य प्राणी होय ! प्रतिभा ही वाटेल त्याच्याद्वारा आपले अुद्गार प्रगट करील. ज्ञानेश्वराने नाही रेड्याकडून वेद म्हणवून दाखविण्याचा चमत्कार केला ?

काव्य म्हणजे या अश्वरी शक्तीचें विलसित. तें म्हणे निर्दोष नि जन्म-सिद्ध सौन्दर्याने युक्त असें असलेंच पाहिजे. स्फूर्तीच्या आवेशांत जी कविता सम्भवली ती म्हणजे प्रतिश्रुतीच होय ! तिचें परिष्करण करणें म्हणजे हंसाला पाण्डरी फासण्यासारखें आहे. तिच्यांत कोणाला काही दोष आढळला तर तो बघणाऱ्याच्या दृष्टीचा विकार मानला पाहिजे. कवितेंत कदाचित् अर्थोचाहि पत्ता न लागण्याचा सम्भव असतो. ' ऋषीणां पुनरुद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति. ' गूढगुञ्जनी गीतांत वागर्थीची अशीच शिवाशिबी चालू असते. ' व्यर्थी अधिकचि अर्थ असे; ' पण त्याचा शोध काढायला वाचक अधिकारी पाहिजेत. ' तो ज्यांस दिसे त्यां म्हणति पिसे. ' बैय्याकरण, पद्यशास्त्री, साहित्यसमीक्षक यांची सत्ता जर कवींवर चालली तर ' निरङ्कुशाः कवयः ' या प्राचीन वचनाचा काय अर्थ ?

कवि हा स्वतःसाठी लिहितो, त्याला अितरांच्या स्तुतिनिन्देची क्षिति नाही. परन्तु आम्ही नवनवोन्मेषशालिनी प्रजेचे प्रभु ही ज्यांची अैट ते वस्तुतः अन्तरूर्मांवर तरङ्गतांना दिसत नाहीत; तरअुलट जी नवी नवलाची पर निघेल नि यशस्वी होण्याचा सम्भव दिसेल तिचें ते अनुकरण करितांना दिसतात. वर्डस्वर्थ-शैलींच्या कल्पनांचें मराठीकरण करूं, का सृष्टितादात्म्याचीं गीतें गावूं, विश्वव्यापी अतिशयोक्तीने आत्मप्रौढी गावुं का गूढ-गुञ्जन करूं, गोन्वळी शब्दांच्या पेरणीने अैतिहासिक पोवाडे रचूं का सुशि-

क्षित लावण्या गाधूं, सुनीत रचूं का गज्जल गाधूं, जानपद भाषा वापरूं
का अभिनव चाली लावूं, विडम्बन करूं का समाजसत्तावाद बुद्धोषूं, काय
केलें म्हणजे लोक मला कवि म्हणतील या चिन्तेंत कवी चूर झालेले दिस-
तात. अेकाने ' तुतारी ' वाजविली की दुसऱ्याला 'शिङ्ग' वाजवायचें सुचतें;
तिसऱ्याला मग ' चौघड्या'ची आठवण होते तर चौथा नावीन्यासाठी
' कम्बुनाद ' करूं लागतो ! अशा रीतीने दिसायला पृथक् पृथक् ध्वनी झाले
तरी अेकन्दरीने पाहतां काव्याच्या नांवाने महाध्वनिच होतो !

वस्तुतः वाग्वैजयन्त का चिद्धनचपलेच्या क्षणिक स्फुरणासरशी अस्तित्वांत
येतात ? कलेचें कैलासलेणें का अशिक्षित कल्पना कोरूं शकली आहे ?
प्रतिभेला, रुपजत योजकतेला जेव्हा खडतर परिश्रमाची जोड मिळते
तेव्हाच अुत्कृष्ट, भव्य आणि चिरञ्जीव अशा कलाकृती निर्माण होतात.

प्रतिभेची अुणीव अभ्यासाने केव्हाहि भरून निधूं शकत नाही. प्रतिभा
ही कष्टसाध्य गोष्ट नाही. ती निसर्गदत्त असते हें सारें खरें; तथापि ती
संस्कारक्षम, विकसनशील नसते असें मात्र नाही. स्वानुभवाने नि शानार्जनाने,
म्हणजे भिन्न भिन्न स्थळीं नि काळीं होधून गेलेल्या व्यक्तींच्या अनुभवांचें
सार ग्रहण करण्याने प्रतिभा परिणत होत जाते. मूळ अेखादा नवीन विचार
कसा सुचतो हें गूढ आहे. अशा रीतीने अचानकपणें सुचणाऱ्या गोष्टीला
स्फूर्ति म्हणतात. पण या स्फुरित विचाराला मूर्तस्वरूप द्यायला जें कर्मकौशल
लागतें तें कष्टावाचून, दीर्घव्यासङ्गावाचून सिद्ध होत नाही. चित्रकार, मूर्ति-
कार, नृत्यकार, गवयी—कोणीहि दीर्घाभ्यासावाचून आपल्या कलेंत निष्णात
झालेला नाही. पण कोणी आक्षेप घेतील कीं काव्य म्हणजे काही हस्ताक्षर
नव्हे कीं किस्ते वळवून नि खडें काढून तें वळणदार व्हावें. काव्यरचना तर
मनांतच होते, स्फूर्ति ही मूर्तस्वरूप धारण करूनच बाहेर पडते. हें खरें;
पण या मूर्तस्वरूपावर मागाहून संस्कार करितां येत नाहींत असें थोडेंच आहे ?
पुन्हा ज्या मनांत हें मूर्तस्वरूप सिद्ध होतें तें स्वतःच संस्कारक्षम असल्या-
मुळे, जननीच्या प्रकृतीचा गर्भावर जसा परिणाम होतो तसाच परिणाम

काव्योत्पत्तीच्या प्रकरणींही होतो. कवीच्या मनावरील संस्कार अपरिहार्यपणें कवितेंत अुतरतात. कवीच्या अभ्यासाचा, अनुभवाचा नि ज्ञानाचा परिपाक कवितेंत अप्रत्यक्षपणें पण निश्चयाने अुतरतो. काव्य हें कवीला ज्ञात झालेल्या गोष्टींचेंच अेका गूढ क्रियेने झालेलें नवें रसायन असतें.

मग स्फूर्ति ही काय गोष्ट आहे ? अेखादी अभिनव क्रिया प्रथम साध्य होतांक्षणींच नादावून जावून काही काळपर्यंत, ती सहजतेने करितां येवून तिच्यांतील नावीन्य नाहीसें होवोपर्यंत ती पुनः पुनः करित राहाणें हा मनुष्यस्वभावच आहे. ती क्रिया करायला श्रम थोडे पडत नाहीत; पण नादाच्या भरांत त्यांची जाणीव रहात नाही. अुदाहरणार्थ, लहान मुलाला प्रथम अुमें रहातां आलें कीं त्याला अुमें रहाण्याचा नादच लागतो. मग कितीदा तें पडलें, कितीही त्याला श्रम झाले तरी तें त्याच्या खिसगणतींत नसतें. आरम्भीं आरम्भीं पद्यकाराची अशीच स्थिति होते. पद्यरचनेचाच त्याला चमत्कार वाटतो; आणि तो नादावून निरनिराळ्या विषयांवर परिश्रमपूर्वक बहुतांशी अनुकरणपर अशी पद्यरचना करितो, या वेळीं स्फूर्ति प्रबल असते असें त्याला वाटते; पण वस्तुतः ती दुर्दम्य अुत्साहाची स्थिति असते. आधीच दृष्टि संकुचित आणि तीहि 'दोषांचेही गुण करणाऱ्या' ममत्वाने दूषित झालेली, मग त्या वेळी आपल्या कृतीचें अवास्तव महत्त्व वाटून त्याचा अुत्साह अमङ्गल राहिल्यास नवल तें काय ? अेखादी गोष्ट करण्याचें मनांत आलें की ती करायला लागणारी तत्परता तेव्हा शरीराच्या नि मनाच्या निकोपतेमुळे सिद्धच असते. तेव्हा या ठिकाणीं स्फूर्ति म्हणजे अज्ञातांतून अचानकपणें बाहेर येणारा विचार नसून केवळ 'कुर्ताधी' म्हणजे नादिष्टपणा नि तनुमनांची तरतरी यांची युति होय.

जसजसा काळ लोटतो तसतशी ही तरतरी क्षीण होते. दृष्टि व्यापक होवून तुलनेने आपल्या कृतीची योग्यता ध्यानांत येवूं लागली की नादिष्टपणा अुणावूं लागतो. चरितार्थासाठी अधिक निकडीच्या गोष्टी करण्यांत काळ आणि शक्ति यांचा व्यय होवूं लागला की रिकाम्यावेळीं स्वस्थ पडावेंसैं

चाटते. मूळ प्रवृत्ति जर प्रबळ असली तर मात्र तुलनेने सुधारणेची दिशा दिसून त्या दिशेने प्रयत्न होत रहातात. विविध कृतींच्या तौलनिक अभ्यासाने, हृदयङ्गम काव्य कसें असावे याचे अप्रत्यक्ष शिक्षण मिळते; आणि अभ्यासाने सहज नि घोटीव पद्यरचना करितां येथूं लागते. दीर्घाभ्यासाने मोरोपंताप्रमाणे शब्दश्रीमंत नि पद्यप्रभु होतां आलें तरी, कितीहि चमत्कृतिजनक रचना करितां आली तरी ती स्वतन्त्र, पृथगात्म होअीलच असें नाही. निसर्गदत्त प्रतिभेच्या अभावीं जी रचना कष्टसिद्ध कर्मकौशलाच्या बळें होते ती अुघडपणें अनुकरणपर अशी नसली, आणि कितीहि ठाकठिकीची दिसली तरी ती खोल परिणाम करूं शकत नाही. निरनिराळीं प्रातळें नि पोलकीं नेसवून वनितावल्लभाण्डारांत जसे मुखवटे लावलेले साङ्गाडे अुभे करितात तितपतच या कलाकृति कुतूहलजनक वाटतात. या परीचें पुस्तक फार तर आगगाडींत कण्टाळवाणा झालेला वेळ घालविण्यापुरतेंच वाचून फेकून देण्याच्या योग्यतेचें असतें. प्रत्यहीं अुत्पन्न होणाऱ्या पुस्तकांपैकी बहुतेक याच प्रतीचीं असतात. अुलटपक्षी ललितलेखनाभ्यासाच्या अभावीं म्हणजे कर्मकौशलाच्या अभावींहि जी कृति अङ्गीं प्रतिभा असल्यास निर्माण होते ती सदोष असूनहि परिणामकारक होथुं शकते. हे दोष परिष्करणाने दूर होण्याजोगे असतात; आणि त्यांच्यामुळें कितीहि सौन्दर्यहानि झाली असली तरी ती कृति जिवन्त नि चटकदार वाटल्यावांचून रहात नाही. डॉ. श्रीधर व्यङ्कटेश केतकर यांच्या कादम्ब्यांतील कित्येक संस्मरणीय स्थळें या विधानाची सत्यता पटवितील. पण जिवन्त सर्वाङ्गीण सुन्दरता हा कलेचा विशेष असल्यामुळे अशा सदोष कृती संस्मरणीय असल्या तरी त्यांची कलेच्या अुत्कृष्ट विलसितांत गणना होथुं शकत नाही.

हीं प्रतिभेचीं विलसितें कशीं निर्माण होतात ? अनिच्छया अन्तरुर्म्मि अुठून ती अनिवार्य होथून बाहेर पडते काय ? होय. असें वैरल्याने पण केव्हा केव्हा घडतें खरें. डॉ. केतकरासारखा लेखक साङ्गतो की, पैक्याची अडचण होती, अेका ग्रन्थप्रकाशकाकडून कादम्बरी लिहून द्या म्हणून मागणी

आली तेव्हा द्रव्यार्जनाकरिता काहीतरी ठोकळ संविधानक रचून निश्चयाने लेखन चालू केलें; जात्यावर वसलें की जशी ओवी सुचते त्याप्रमाणे निश्चयाने मेजाशी लिहायला वसलें की लेखन सुचतें. डॉ. केतकरासारख्याची ही साक्ष अविश्रसनीय नाही. हें निश्चयाने करावयाचें लेखन करितां करितां मध्येच मन रङ्गून जातें आणि प्रतिभा चमकून जाते. प्रत्येक प्रभावी लेखनांत काही भाग असा असतो की तो तसा कसा वठला याचें लेखकासच मोठें गूढ पडतें नि तो भाग काही तरी केवळ समार्धांत लिहिला गेला असावा असें तो म्हणतो. पण अखादी कृति विशेषतः भव्य कृति ही सामान्याने केवळ समार्धांत निर्माण झाली असें क्वचितच घडतें. ती अंशतः मधून मधून सहजस्फुरित नि स्वाभाविक असते; आणि बव्हंशीं बुद्धिघटित म्हणजे कृत्रिम असते. निश्चयाने श्रम करित राहिल्यावाचून ती पूर्ण होत नाही.

आता वयपरतें अेक प्रकारची निवृत्ति, विमुखता येते. अखादी अुत्कृष्ट कल्पना सुचूनहि तिला मूर्तस्वरूप द्यायला लागणारी तत्परता नसते. कृतीस प्रवृत्त करणारी तनुमनःस्थिति नसते. अशाहि स्थितींत लेखकाच्या मनांतील क्षोभ जर प्रबळ असेल तर तो कार्यप्रेरक झाल्यावाचून रहात नाही. आणि म्हणूनच कित्येकदा दिसायला अत्यन्त प्रतिकूल अशा स्थितींतहि कलाकृति निर्माण होतांना दिसते; कारण तें कार्य केल्यावाचून जीवाला हलकें वाटतच नाही. परन्तु अेरव्ही कर्तव्यनिष्ठा बलीयसी नसल्यास आळस झडायला, निवृत्ति अुडायला यशाची वा अर्थाची लालूच लागते. ' काव्यं यशासेऽर्थकृते ' असें जें म्हटलें आहे तें याच कारणामुळे म्हटलें असावें. या रीतीने यशासाठी वा अर्थासाठी पण लेखनक्रिया अेकदा चालू झाली की प्रतिभा, ती अर्झी असल्यास मध्येच केव्हातरी जागृत होधून आपलें गूढ दिव्य कार्य करून जाते.

कोणत्याहि कलाकृतींत स्फूर्ति नि सहेतुक परिश्रम यांचें सहकार्य असतें. कोणत्याहि महाकवीच्या प्राथमिक कविता वघायला मिळाल्यास त्या न्यूनाधिक

अनुकरणपर, कित्तेगिरवणुकीच्या स्वरूपाच्या आहेत असें दिसून येतील. आणि त्याच्या उत्कृष्ट कवितांची मूळ हस्तलिखिते बघायला मिळतील तर त्यांत त्याने मागाहून विचार करून कशा सुधारणा केल्या आहेत हें दिसून येतील. मी शारदेचा कानमन्त्र अनुवादित आहे अशी प्रौढी मिरविणारा केशवसुतहि वारं-वार आपल्या कवितांवरून हात फिरवितांना दिसतो. टॉल्स्टॉयच्या 'युद्ध आणि शान्तता' या जगद्विख्यात कादंबरीचे पुनर्लेखन प्रकाशनापूर्वी कितीदा करण्यांत आले होते हें पाहणें शुब्दोद्बोधक होतील. अनायासें नि अनिच्छया जें निर्माण होतील तेंच कलात्मक असा आग्रह धरल्यास, आपल्या चोखन्दळ मनाचें पूर्णपणें समाधान होवोपर्यन्त आपल्या चित्रावरून कुन्चली फिरवित रहाणाऱ्या चित्रकाराच्या कृतीची कलामुवनांतून हकालपट्टीच करावी लागेल. दुसऱ्याचा हात कितीहि कोमल कौशल्याने नटला असला तरी त्याने आपल्या कवनाला स्पर्श करण्यापेक्षा जीव गेलेला बरा असें कविवर्य टिळकांनी म्हटलें आहे. या म्हणण्यांतील स्वाभिमान स्पृहणीय आहे यांत शङ्का नाही, पण अशा स्वाभिमानाची कवीने सर्वांगीण निर्दोष सौन्दर्य हें ध्येय पुढे ठेवून स्वतःच आपल्या कृतीचें निर्भयपणें परीक्षण करावें, दुसऱ्यांच्या अभिप्रायांचा योग्य विचार करावा आणि आपली कलाकृति पूर्णतेप्रत न्यावी. म्हणजे मूळ स्फूर्तीची विकृति तर होणारच नाही, अलट तिचें स्वरूप अधिक सुन्दर होतील. मागाहून परिष्करण करण्याची आवश्यकताच पडूं नये अशी ज्यांची अिच्छा असेल त्यांनी आधीच अशी तपश्चर्या करावी की सहजस्फुरित अशी जी कृति निर्माण होतील ती क्षीरसागरकन्यके प्रमाणेंच निर्दोष सौन्दर्याने नि जन्म-सिद्ध वैभवाने युक्त अशीच असेल.

अेखाद्याच्या कृतीवर दुसऱ्याने आपला हात फिरवूं नये या सर्वमान्य नियमालाहि काही प्रतिभासम्पन्न लोक अपवाद मानिले पाहिजेत. आदर्शभूत ग्रन्थांचेहि भाषन्तर करितांना तें भावशः झालें पाहिजे या निमित्ताने वाटेले तो फेरफार करण्याचा अधिकार काही अनुवादक चालवितात हें क्षम्य नाही पण ज्यांच्या हातांत वानराचा विनायक बनविण्याचें सामर्थ्य आहे त्यांनी दुस-

यांच्या नीरस कृतीवरून आपली सज्जीवनी लेखणी फिरवून तीस सुन्दर पृथगात्मता दिली तर तें योग्य ठरतें. ही प्रतिकृति होत नाही, ही स्वन्तत्र निर्मितच असते.

शोक्याच्या काही सूचना येथे देखून ठेवणें अवश्य आहे. ज्या मनःस्थितीत प्रथम कृति निर्माण झाली त्या मनःस्थितीत जर पुन्हा जातां येण्याजोगें असलें तरच किरकोळ शाब्दिक सुधारणा करण्याच्यापुढे जावें. नाही तर सुधारणेच्या भरीस पडतां नवीनच विसङ्गति होण्याची भीति असते. त्याचप्रमाणे कलावन्ताने जें ज्ञान मिळवावयाचें तें अप्रत्यक्षपणें विविध कृतींच्या तुलनेनेच झालेलें वरें. त्याने अमुक अेका मताच्या संप्रदायांत शिरूं नये. साम्प्रदायिकाची कृति स्वतन्त्र होणें दुर्घट असतें. पुन्हा साम्प्रदायिक झाल्याने कृतीची गम्यता अेका विशिष्ट वर्गाकरितां मर्यादित होते; आणि खरी कला ही तर थोडी फार का होथीना पण सर्वांना गम्य असली पाहिजे. पुन्हा वृत्ति चिकित्सक, पृथक्करणशील, भेदैकलक्षी झाली की संयोजक शक्ति शुणात्रूं लागण्याचा सम्भव असतो. या अतिचिकित्सक प्रवृत्तीचा विपरीत परिणाम रसिकतेवरहि घडण्याची भीति असते.

आधुनिक हिन्दी गणितज्ञ रामानुजन् यांची स्फूर्ति ही शास्त्राच्या तर्कशुद्ध अभ्यासाने नष्ट तर होणार नाही अशी भीति त्यांचे गुरु डॉ. हार्डी यांना पडली होती; आणि असें साङ्गतात की वयाच्या तीस वर्षांपर्यन्त ज्या डार्विनला काव्य वाचून मोठा आनंद होत असे त्याला पुढे कवितेची अेक ओळहि वाचणें असह्य झालें; आणि शेक्सपिअर तर अितका नीरस नि असह्य वाटला की त्याला त्याची शिसारीच बसली ! पण चिकित्सकपणा नि रसिकता यांत मौलिक विरोध आहे असें मात्र नाही.

आम्ही स्वतःसाठी लिहितों. अितरांची आम्हांला क्षिति नाही या आत्म-प्रौढीतहि काही अर्थ नाही. ' दृष्टीविना दृश्य करील काय ? ' अशी अुलट पृच्छा अेका कवीनेच केली आहे. यश अथवा अर्थसंपादन करण्यासाठी नव्हे तर केवळ आत्मप्रकटनासाठी, मन मोकळें करण्यासाठी जरी रचना

केलेली असली तरी कोणाला तरी ती वाचून दाखवून त्याची शुक्त वा अनुक्त सहानुभूति मिळविल्यावाचून समाधानाची पूर्तता होत नाही. शेखाद्याला बहुजनांची स्तुति हवी असेल तर दुसऱ्याला विशिष्ट वर्गाच्याच सहानुभूतीचें महत्त्व वाटेल. आपल्या डोळ्यांदेखत आपल्या कृतीचें कौतुक झालें नाही तर डोळे मिटल्यावर पुढे केव्हा तरी तें होवील अशी आशा असते म्हणूनच कवि ' कालोह्वयं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ' असे अद्भुत काढतो. कविता ही अेक हृदयाची हाक असते. तिला योग्य तें अुत्तर मिळावें अशीच प्रत्येक कवीची अिच्छा असते. कविता जर वाचली गेली नाही तर ती कितीहि चमत्कृतिजनक नि शब्दसम्पन्न असली तरी ती असून नसल्यासारखीच होय. ज्या भाषेंत कवि रचना करितो ती त्याची अेकत्र्याचीच नसून लोकांचीहि असते. तिचे जर तो हाल करूं लागला तर त्याला लोकांची सहानुभूति कशी मिळणार ? त्याने स्वतःला क्रान्तिकारक सुखेनैव म्हणवून घ्यावें ! बहुजनसमाज अशिक्षित आहे आणि भाषेस सुसंघटित स्वरूप प्राप्त झालेलें नाही अशा स्थितींत साधारण लेखकाचीसुद्धा भाषा आदरणीय नि अनुकरणीय ठरते. ही स्थिति पालटल्यानंतरहि असामान्य प्रतिभेच्या लेखकाच्या भाषादोषांकडे कुतज्ञ बहुजनसमाज डोळेझांक करितो अितकेंच नव्हे तर त्याच्या काही विश्रित वाक्प्रकारांचें, कदाचित् त्यांतच त्याचें वैशिष्ट्य असेल अशा भ्रान्तीने अनुकरणहि होतें. परन्तु अशा रीतीने त्याच्या विक्षित वाक्प्रयोगांना अल्पायुषी चलन मिळालें तरी तेवढ्याने भाषेंत फारशी क्रान्ति होवूं शकत नाही. सार्वत्रिक शिक्षण आणि शान्तता यांच्या काळांत समाज हा भाषादृष्ट्या स्थितीनिष्ठ नि नवविद्वेषी होता. तेव्हा वाङ्मयबिरजूचीचा स्वैरपणा समाजास थोडा रुचला नि पचला म्हणजे लेखनलटपट्यांचाहि पचेल अशी आशा धरणें व्यर्थ आहे. काव्यकिरीटींचीच सत्ता जेथे मर्यादित आहे तेथे पद्यपाधिकांची प्रतिष्ठा ती किती ?

पण याचा अर्थ कवीने भाषेंत क्रान्ति घडवून आणण्याचा विचारच करूं नये असा नाही. जेणेंकरून भाषा आपल्या वाढत्या नडी भागविण्यास स्वतः

समर्थ होतील, नवनवे विचार प्रगट करण्यास लागणारे नवनवे शब्द निर्माण करण्याची शक्ति तिच्यांत येथील अशा रीतीने त्या भाषेचें लालनपालन करणें हें प्रत्येक लेखकाचें कर्तव्य आहे. हें स्वावलम्बन पाळल्यापासून प्रत्येक लेखकाचीहि प्रकटनशक्ति वाढेल. काम भागविण्यासाठी पुढे येतील त्या शब्दांचा अपुयोग करणें हें अशिक्षित असंस्कृत मनुष्याचें काम आहे. संस्कृतांतून अुचलावयाचा शब्दहि पारखून घ्यावयाला पाहिजे. बडगाली-हिन्दींत मौलिक हा शब्द (original) या अर्थी वापरतात म्हणून मराठींतहि तो तसा वापरणें हा गडुरिकान्याय होथील ! original हा शब्द origin पासून निघाला असला तरी त्याचा अर्थ 'अ-मूल' असा आहे ! अर्थात् 'अमूल' हा प्राचीन शब्द असतांना, स्वतन्त्र हा आधुनिक रूढ शब्द असतांना 'मौलिक' (= मूळविषयक) हा शब्द विपरीतार्थाने वापरणें हें असमज्जस हटवादीपणाचें द्योतक आहे. गुरुकिल्ली, गूढवाद, नक्राश्रु, नाश्र्यगीत, सुवर्णमंथ अित्यादि शब्द या मानसिक दास्याचेच द्योतक आहेत. कवी हे जर शब्दसृष्टीचे आश्वर असतील तर त्यांनी अशा शब्दांची निर्मिति नि योजना केली पाहिजे की जी कोणालाहि पटेल. थोडीशी दुर्बोधता पत्करूनहि भाषेला स्वावलम्बी करण्याचा प्रयत्न कवींनी नि साहित्यसेवकांनी करावा अशीच दूरदर्शी लोकांची अपेक्षा आहे.

काव्य लिहायला लागणारी प्रतिभा ही लघुकथा, कादम्बरी, नाटक इत्यादि ललित लेखनाचे अितर प्रकार रचयला लागणाऱ्या प्रतिभेहून वेगळी नाही. लघुकथा, नाटकें, कादम्बऱ्या हीं सरस निपजल्यास लेखकास कीर्ति नि धन दोहोंचाहि लाभ करून देतात; तीं नीरस टाकाधू असल्यास आपोआप मागे पडतात, नष्ट होतात. त्यांना धर्मश्रद्धेचा वा सङ्गीताचा पाठिम्बा नसल्यामुळे त्यांची योग्यता त्यांच्या केवळ वाङ्मयगुणांवरून ठरविण्यांत येते. गचाळ कादम्बरीकार वा नाटककार यांच्या कुर्तीकडे दुर्लक्ष होथील पण तो व्यक्तिशः अपुहसनीय होत नाही. कारण कवीतर ललितलेखक हे प्रभुप्रसादाचा, अलौकिकत्वाचा हक्क साङ्गतच नाहीत, प्रेषितत्वाचें सांग ते आणित नाहीत.

नि त्यासाठी त्यांना विश्रितपणाचे चाळेहि करावे लागत नाहीत. अुल्ट कवितेचें खरें मोल प्रकाशक किती करितात हें नुकत्याच घडलेल्या पुढील प्रकारावरून कळेल. चित्रशाळेच्या स्फूर्तिमासिकाच्या सम्पादकाकडून स्फूर्तीच्या धोरणाचें जें मुद्रित स्पष्टीकरण मला केलेल्या लेखनविनन्तीसंगें करण्यांत आलें आहे त्याचीं शेवटलीं दोन वाक्यें पुढीलप्रमाणे आहेत. “लेखकांस योग्य मोवदला दिला जाईल; कवितांना मोवदला मिळणार नाही.” जणूं काय कवि हा लेखकच नव्हे !

काव्यांत असें काही आहे काय की जें गद्यांत व्यक्त करितांच येणार नाही ? काव्यांत असें काही नाही की ज्याच्यापुढे गद्य लटकें पडेल. संस्कृत साहित्यकार आपल्या काव्याच्या व्याख्यांत पद्याचा नामनिर्देशहि करीत नाहीत. रसात्मक वाक्य, रमणीयार्थप्रतिपादक शब्द म्हणजे काव्य असें ते म्हणतात. पद्याच्या नियमित आन्दोलनामुळे कानाला सुख होऊन वाचकाला ऐकाप्रकारची गुंगी येते; त्या गुंगीत त्याची व्यावहारिक शक्याशक्यता पाहण्याची मति निष्क्रिय होऊन कल्पनासृष्टीतील आभास वास्तव वाटण्यास साह्य होतें. हें सारें खरें, तथापि काव्याची रमणीयता मूलतः अर्थावर अवलम्बून आहे, हें केव्हाहि दृष्टीआड होतां कामा नये. शब्दांच्या अर्थच्छटा परस्परांचा प्रभाव वाढवून कल्पनेला पोषक.होतील अशा रीतीने शब्दांची निवड नि योजना करणें हें ललितलेखनाचें मूल तत्त्व आहे. याचा व्याकरणाशी जितका सम्बन्ध तितकाच पद्यरचनेशी; परन्तु काव्य हें बहुशः पद्यांत असतें, कारण पद्य ही जणू काय रस सुरक्षित ठेवण्याची. एक कुपी आहे. गद्यांत ललितलेखन करणाऱ्याला आपल्या विषयाची माण्डणी विस्ताराने करितां येते. तितकी ती सुबोध झाल्यामुळे वाचकाला विस्तार असूनहि त्या विषयाचें आकलन सुलभतेने नि त्वरित करितां येतें. कादम्बरी धितक्या त्वरने काव्य वाचता येत नाही. गद्य वाचावयाला पूर्वसिद्धता फारशी लागत नाही, पण गद्यांत एक दोषहि आहे. विस्तार आणि अनियमित आन्दोलनांच्यामुळे प्रकरण स्मृतिगत राहूं शकत नाही. कर्मयोग कादम्बरीतील चन्द्र-

शेखराने कॉलेजचा निरोप घेणें हें सर्व प्रकरण नितान्तरम्य आहे. परन्तु त्याच्या रमणीयतेचें रोमन्थ करूं म्हटलेंतर किती वाक्यें स्मृतींत राहिलेलीं असतात ? पद्य या गोष्टींत मोठें सोयीचें असतें. पण तारेच्या भाषेप्रमाणे, शब्द सोडलेल्या धड्याप्रमाणे तें वाचायला फार नाही, पण थोडा पूर्वाभ्यास लागतोच. ज्या ज्या गोष्टी अध्याहृत वा ध्वनित असतात, त्यांचा बोध त्वरित व्हावा लागतो. पद्य हें सरस वाङ्मयाचें आयुध्य वाढवूं शकतें; पण तें स्वतः चैतन्य देवूं शकत नाही. पद्यरचना ही जरी फारशी कठिण नसली तरी विचाराचा ओघ खण्डित होवूं न देतां, थोडक्यांत थोडके शब्द नि प्रसंग घेवून ललित गद्यावितकी परिणामकारक रचना करणें सोपें नाही. पद्यरचना करितां आली तरी कित्येकांच्या मनःप्रवाहाला पद्याचा पाट जाचक होतो. श्रीयुत वि. स. खाण्डेकर यांची पद्यरचना शुद्ध नि नेटकी असली तरी त्यांचा विशिष्ट बाग्विलास गद्यांतच पहायला मिळतो.

काव्याच्या अुत्कर्षास नि कवींच्या प्रतिष्ठेस बाधक होणाऱ्या भ्रामक समजुतीचें येथवर निराकरण केलें. हें करितांना कोणास बोचेल असा अेखादा शब्द तोण्डांतून गेला असल्यास त्याने अुदार अन्तःकरणाने क्षमा करावी. काव्य कशास म्हणावें याची तात्त्विक चर्चा मी करित नाही. प्राचीन नि अर्वाचीन ग्रन्थांतून याचा अुहापोह सविस्तर करण्यांत आला आहे. आधुनिक मराठी कवितेचा आढावा घेवून कवींचा गुणानुक्रम मी लावावा अशी कोणाची अपेक्षा असेल; पण हें काम फार भयंकर कठिण नि दुखरें आहे. तें एखाद्या रसिक कवीतराने केलेलें बरें. या प्रकरणीं मी अेवढें सांगूं शकेन कीं, मराठी कवितेचें पाखूल भावगीताच्या क्षेत्रांत निःसंशय पुढे पडलें आहे. पण अनुकरणप्रियतेचा परिणाम जिकडे जिकडे दिसून येतो. अुत्कृष्ट भाषान्तरांचीहि मोठी अुणीव आहे. अुमरखत्यामच्या भाषान्तररूपान्तरांची एक लाटच अुसळलेली दिसते. पण इंग्रजी वाङ्मयांतील इतर अुत्कृष्ट काव्याचें भाषान्तर करण्याचें काम कोणी अुज्ञावर घेत नाही. इंग्रजी काव्यांशी मराठी कवितेचा सम्बन्ध वर्डस्वर्थशैलीच्या थोड्या भावगीतांपुरताच आलेला

दिसतो. अितर आधुनिक भाषांतील काव्ये तर दूर राहोच पण इंग्रजी वाङ्मयां-
तील उत्कृष्ट काव्याचा एक सहस्रांशहि अद्याप मराठींत सुन्दर भाषान्तरा-
च्या रूपाने येधूं नये हें दुदैव आहे. सारेच नादी लेखक प्रतिभासम्पन्न
नसतात. सामान्य नादी रसिक लेखकाला भाषान्तरासारखी निस्वार्थ साहित्य-
सेवा दुसरी नाही. अनुकरण करणाऱ्यांना तर भाषान्तराची लाज मुळीच
वाटूं नये. मी भाषान्तरें केलीं आहेत आणि मला हा व्यापार नीच वाटत
नाही. जें आपल्याला अुकृष्ट नि जिव्हाळ्याचें वाटतें त्याचें भाषान्तर कर-
ण्यांत खरोखर आनन्द आहे. हें अतिशय कष्टाचें काम असलें तरी मुळांत
जर आपल्याला मोठा आनंद वाटत असला तर भाषान्तर म्हणजे एक खेळ
वाटतो. कष्ट थोडे पडत नाहीत, पण त्यांची जाणीव होत नाही. पद्यरच-
नेची आवड आहे, दाण्डगा अुत्साह आहे तर महाराष्ट्रकवींनी अनुकरण-
सोडून, रूपान्तर सोडून भाषान्तर हातीं घ्यावें. अुकृष्ट भाषान्तराने अप्रत्यक्षपणें
स्वतंत्र वाङ्मय निर्मितीसहि चालना मिळते.

श्रोतृजनहो, आपण माझें हें भाषण शान्तपणाने ऐकून घेतलें या करितां
मी आपला फार आभारी आहे हें सांगण्यापलीकडे आता मला काही सांगा-
बयाचें नाही.

ता. १६ सप्टेंबर १९३३]

आजचें वाङ्मय व उद्यांचें वाङ्मय

[श्री. न. चिं. केळकर]

वाङ्मय परिषद वडोदें.

मीं आज जो हा विषय व्याख्यानाकरितां घेतला त्याची चर्चा होणें हल्लीं फार इष्ट आहे असें मला वाटतें. म्हणून वाङ्मयाच्या दृष्टीनें हल्लींचा काळ हा पुनरुज्जीवनाचा वसंतऋतु असें म्हणतां येईल. इंग्रजींत त्याला ' रिनेसन्स ' हा शब्द रूढ आहे. जगांत कोठेंहि अशा ' रिनेसन्सच्या ' पूर्वीं ' डार्क एजेस् ' ' मिडिल एजेस् ' म्हणजे अज्ञानयुग, तमोयुग येतें व यां रिनेसन्सच्यापुढें ' रेफरमेशनचें ' म्हणजे कृतिमय सुधारणेचें रूप येतें. वसंतऋतूच्या पूर्वीं वर्षांतील शेवटला शिशिरऋतु म्हणजे हिवाळा असतो. या ऋतूंत वृक्षलतादिकांचीं पानें गळून जाऊन त्यांचे कुरूप खराटे बनतात. या काळांत ते जीव एक प्रकारच्या योगनिद्रेंतील विश्रांति घेतात. या विश्रांतीमुळेच पुढील वर्षांच्या नवजीवनाचें कार्य करण्याला त्यांना नवचैतन्य लाभतें. तें नव चैतन्य, प्रथम वसंतऋतूंत नवे कोबळे अंकूर, पुष्पें व फार तर मोहोर यांनीं प्रगट होतें व पुढें ग्रीष्मऋतूंत त्या जीवनाला परिणतदशा येऊन फलसंभार तयार होतो.

आपल्या मराठी वाङ्मयजीवनाला हें रूपक लावलें असतां चांगलें लागूं पडेल. सुमारें शंभर वर्षांपूर्वीं ज्ञानाच्या दृष्टीनें महाराष्ट्रांतील तमोयुगाची परमावधि झाली होती. तम म्हणजे अज्ञान. भौतिक शास्त्रांचें आमचें अज्ञान पूर्वापार होतें तें इतकें कीं सृष्टिधर्मालाहि आम्ही आधिदैविक स्वरूप देत होतो. दृश्य पृथ्वीसंबंधानें आमचें अज्ञान इतकें होतें कीं ज्याला महाराष्ट्रांतील अग्रगण्य मुत्सद्दी म्हणतात त्या नानाफडणविसाला बर सिंधुनदीपलीकडे, खालीं रामेश्वरापलीकडे, पश्चिमेस अरबी समुद्रापलीकडे व पूर्वेस कलकत्या-

पलीकडे काय जग होतं याची मुळीच कल्पना नव्हती. नाना फडणविसा-जबळ असलेला जगाचा नकाशा ज्यांना उपलब्ध झाला होता ते सांगतात की आज तो पाहून कोणालाहि हंसूच येईल. पण आजची गोष्ट कशाला ? खुद्द नाना फडणीसांच्यापूर्वी शंभर वर्षे इंग्रज, पोर्तुगीज, डच सहा सहा हजार मैलांचा जलप्रवास करून, हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावर येऊन त्यांनी वखारी घातल्या होत्या व सैन्याची जुळवाजुळव करून मुलखांत पाय रोवण्यास प्रारंभ केला होता. या धाडसी लोकांचा एक प्रकारचा आद्यपूर्वज कोलंबस याला हिंदुस्थान पूर्वेकडे आहे की पश्चिमेकडे आहे हे हि माहित नव्हतं. असें असले तरी त्यांनी नकाशाचीहि वाट न पाहतां गलबतांत वसून महासागरपर्यटनाच्या अचाट कुत्याला प्रारंभहि केला. (Uncharted sea and unchartered ship) पण इकडे आम्हाला सृष्टिज्ञान तर नव्हतेंच पण ज्ञानाची जागा, महत्वाकांक्षा भरून काढणारें, जें धाडस तेंहि महाराष्ट्रीयामध्ये नव्हतें. आमचें त्या वेळचें ज्ञान म्हणजे संस्कृत वाङ्मयांतून परंपरेनें प्राप्त झालेलें व तेंहि बहुतेक ठराविक सिद्धांतिक अध्यात्मज्ञान. या ज्ञानाचीहि महती आहे, नाही असें नाही, तथापि व्यवहाराला तर त्याचा मुळीच उपयोग नव्हता. शिवाय या परंपरागत ज्ञानाचीहि वाढ खुंटून वर सांगितल्याप्रमाणें हिवाळ्यांत वनस्पतीची जी दशा होते तशी आमच्या ज्ञानाची झाली होती. संस्कृतविद्येच्याहि पल्लवांचा पाचोळा झाला होता. मग फुलें व फळें यांची गोष्ट कशाला ? पण सृष्टिक्रम हा चक्रनेमिकप्रमाणें चालत असतो, हा सिद्धांत सर्वस्वी अनुभवसिद्धच आहे व महाराष्ट्राला एका घतकापूर्वी जी योगनिद्रा आली तीत त्याला विश्रांति मिळून ज्ञानाच्या नवचैतन्याला अंकुर फुटूं लागला. वसंतऋतूचें हें कार्य उष्णतेमुळें होतें हें प्रसिद्ध आहे. महाराष्ट्रांतील ज्ञानजीवनाला ही उष्णता परसंस्कृतीच्या स्पर्शानें मिळाली ही गोष्ट महाराष्ट्राभिमानी लोकांनाहि मान्य करावीच लागेल.

इंग्रज प्रथम हिंदुस्थानांत येऊं लागले तेव्हां त्यांच्या देशाबद्दल कांहींहि माहिती नसल्यामुळें “ शिंचे हे इंग्रज येतात तरी कोठून ? ” असे उद्गार

आश्चर्यहृत महाराष्ट्रीय मुत्सदी काढीत, असें वासुदेवशास्त्री खरे यांनी लिहिलें आहे. पण पुढें इंग्रज हे इकडे स्थिरपद झाल्यावर त्यांच्या उगमापेक्षां त्यांचें कर्तृत्व हेंच आश्चर्यविषय होऊन वसलें. इंग्रजांनी इकडे ज्या आश्चर्यकारक गोष्टी केल्या त्यांत हिंदी सैन्य पदरीं ठेवून, कवाईत शिकवून तें देशी राज्यांवरच उठवितां येतें, हिंदी द्वीपकल्पाच्या तीन टोंकाच्या बंदरांत वखारी ठेवून त्यांच्या बळावर सर्व देशभर धुमाकूळ घालून देश हस्तगत करतां येतो, व लोकांना आपली प्रजा वनवितां येतें हें आश्चर्य तर होतेंच; परंतु या राजकारणी गुणांबरोबर इंग्रजांचें सृष्टिज्ञान व संस्कृति या गोष्टीहितक्याच आश्चर्यकारक ठरल्या असल्यास नवल नाहीं. सन १८५७ पर्यंत एक शतकभर इंग्रजांनी हिंदुस्थानांत आपल्या या आश्चर्यकारक गुणांची प्रदर्शनें सतत उघडून ठेविलीं होतीं. १८५७ च्या सुमारास त्यांनीं जेव्हां हिंदुस्थानांत युनिव्हर्सिटीज किंवा विद्यापीठें उघडून लोकांना शिक्षण देण्याचा क्रम आरंभिला तेव्हां त्यांची संस्कृति ही परकीय संस्कृति म्हणून कशी स्वीकारावी अशी महाराष्ट्रांतील लोकांना मुळींच शंका आली नाहीं ! त्यांचें कर्तव्य, त्यांची शिस्त, त्यांची कर्तव्यदक्षता, त्यांची टापटीप, त्यांची बोलण्याचालण्याची मोहक पद्धति व शिष्टाचारप्रियता आणि विद्वत्ता हे सर्व गुण या संस्कृतींतूनच निघालेले आहेत अशी खात्री झाल्यामुळें १९ व्या शतकांतील महाराष्ट्रांनिं ती संस्कृति स्वीकारली व तिचा परिणाम म्हणून जुन्या वाङ्मयाची दिशा टाकून त्यानें नवीन वाङ्मय लिहिण्यास सुरुवात केली. इंग्रजी संस्कृतीनें महाराष्ट्रीयाना नवी दृष्टि, नवी सृष्टि व नवी तुष्टि प्राप्त करून दिली. हीं तीन कारणें कोणत्याहि देशांत नवें वाङ्मय निर्माण करण्यास कारणीभूत होतात हें जगभरच्या वाङ्मयाचे इतिहास आपणांस सांगतातच. ज्याला मी आजचें वाङ्मय असें म्हणें तें अलीकडच्या ६०-७० वर्षांतलें असून त्याचीं लक्षणे त्या पूर्वीच्या मराठी वाङ्मयाच्या लक्षणांहून अगदीं भिन्न आहेत यांत मुळींच शंका नाहीं. संस्कृत भाषेचें अध्ययन अद्यापि महाराष्ट्रांतून लुप्त झालेलें नाहीं आणि त्या वाङ्मयांतील शब्दसंपत्ति, अलं-

कार, न्याय, वाक्प्रचार, म्हणी इत्यादि गोष्टी मराठी भाषा रसभरित, चित्ताकर्षकरीतीने लिहिण्याला सहजच उपयोगी पडतात. आतां वाङ्मयांत ज्या मनःसंस्कृतीचा अंतर्भाव होतो ती हजारों वर्षांची परंपरागत जुनी वैदिक अशीच अजूनहि अंशरूपाने आमच्यांत उरली आहे. या दोन गोष्टीं-मुळे आजच्या मराठी वाङ्मयाचा संबंध जुन्या वाङ्मयाशी थोडावहुत जोडतां येऊन हें वाङ्मय त्या जुन्या वाङ्मयाचे वंशजच होय असें म्हणतां येत ही गोष्ट खरी. तथापि गेल्या ६०-७० वर्षांत मराठी वाङ्मयाला अनेक वाजुंती नवे वळण लागलें आहे. म्हणजे ज्ञानाचे विषय तर बहुतेक सर्व इंग्रजी वाङ्मयांतूनच उचलले जातात, शिकले व लिहिले जातात. इतकेंच नव्हे तर विचारांची मानसिक क्रिया सुशिक्षितांची तरी इंग्रजीत होऊं लागली आहे. संदर्भ, दाखले, म्हणी या गोष्टी, किंचित उजळा देऊन पण इंग्रजीच स्वीकारल्या जात आहेत; आणि अनेक इंग्रजी शब्दांनीं तर मराठींत इतकें स्थिरपद मिळविलें आहे कीं, त्याविरुद्ध प्रतिक्रिया होण्यापर्यंत मजल गेली आहे.

वडोदें शहरांतल्याच एका संस्थेनें नुकताच जो एक मोठा वाङ्मयविषयक ग्रंथ प्रसिद्ध केला त्याच्या उपसंहरांत मीं हा विषय थोडावहुत लिहिला आहे. त्यांत या ग्रंथांतील अनेक विद्वान् लेखकांनीं या आधुनिक मराठी वाङ्मया-संबंधानें मांडलेले सिद्धांत संक्षेपानें मीं एकत्र केले आहेत. तो भाग आपण वाचल्यास असें दिसून येईल कीं कादंबरी, नाटक, विनोदी वाङ्मय, बाल-वाङ्मय, साहित्यसमीक्षण, टीकावाङ्मय, कोशवाङ्मय, ऐतिहासिकवाङ्मय, निबंधवाङ्मय, तात्पर्य सर्व प्रकारच्या वाङ्मयाला नव्या परकीय संस्कृतीचा परिचय हेंच कारणीभूत झालें असल्याचा उल्लेख आढळेल. पण ही गोष्ट आमच्या इकडेच आढळते असें नाहीं तर युरोपियन राष्ट्रांच्या वाङ्मयाचा इतिहास चाळणाराच्या लक्षांत तीच गोष्ट तिकडेहि घडून आल्याचें दिसून येईल. इंग्लंडांत आपल्या इकडल्याप्रमाणें 'रिनेसन्स ' 'रेफरमेशन ' 'रेव्होल्यूशन ' या गोष्टी घडल्या. धर्मातील विचारक्रांतीप्रमाणें देशांतील राज्यक्रांतीनें-

हि इंग्रजी वाङ्मयावर आपली छाप पाडून त्याचीं निरनिराळीं युगें अवतर-
 विलीं. फ्रान्सच्या राज्यांकांतीला फ्रान्स देशांतील दुःस्थितिपेक्षांहि इंग्लंडच्या
 राज्यघटनेचा अभ्यास व अमेरिकेमध्ये घडून आलेल्या स्वतंत्रतेच्या अवताराचें
 कौतुक हीं कारणीभूत झालीं. आणि खुद्द फ्रान्समध्ये राज्यांकांति झाल्यावर
 तेथील वाङ्मयाचें स्वरूप सर्वस्वीं पालटलें. रशियामध्ये महाराष्ट्राप्रमाणेंच
 बाराव्या शतकापासून एकोणिसाव्या शतकापर्यंतचें वाङ्मय एकाच ठराविक
 छापाचें व त्यानंतरच्या शतकांतील वाङ्मय अगदीं दुसऱ्या प्रकारच्या छापाचें
 झालें असें दिसून येईल. सन १८१८ सालीं इंग्रजांनीं पेशव्यांना पदच्युत
 केल्यामुळें विचारक्रांति इकडे झाली तशीच रशियामध्ये १८१२ सालीं
 नेपोलियन बोनापार्टनें केलेल्या स्वारीनें झाली. मात्र एक फरक असा कीं,
 रशियानें नेपोलियनची स्वारी परतविली. अठराशेंच्या साठी-सत्तरींत अँडमिरल
 पेरीच्या तोफांच्या मारगिरीनें जपानहि असाच योग निद्रेतून जागा झाला.
 राजकीय उत्पात उलट किंवा सुलट दोनहि प्रकारचे झाले तरी ते विचार-
 कांतीला कोठेंहि पोषकच होतात. रशियांत राजे जुलमी व सर्वाधिकारसंपन्न
 परंतु स्वदेशीच होते. यामुळें स्वराज्याच्या चळवळीचा निम्मा हता त्यांच्या
 पदरांत आधींच पडलेला होता. म्हणून १९ व्या शतकांतील वाङ्मयाचा
 सर्व भर प्रजास्वातंत्र्यावर पडण्याला अवसर मिळाला. तीच गोष्ट हिंदु-
 स्थानांत व मराठी वाङ्मयांत होण्याला १८१८ पासून १९१८ पर्यंत एक
 शतक लागलें.

आतां राजकारण हा एकच विषय कांहीं राष्ट्रांतील, विचारवंत लोकांच्या
 मनाला व्यग्र करण्याला व गुंतवून टाकण्याला पुरेसा असत नाहीं. राजकारणा-
 शिवाय धर्म, तत्त्वज्ञान, सृष्टिज्ञान, समाजशास्त्रज्ञान, हे विषय वाङ्मयाचा
 उपयोग करून घेणारे असतात व केवळ संस्कृतीच्या दृष्टीनें पाहतां राजकीय
 वाङ्मयाच्यापेक्षांहि या इतर विषयांतील वाङ्मयाला विद्वान् लोक अधिक
 महत्त्व देतात. या दृष्टीनें पाहतां युरोपांतील राजकीय चळवळीचा इतिहास
 कंटाळवाणा होत असला तरी वरील इतर विषयांच्या वाङ्मयाचा इतिहास

तसा कंटाळवाणा होत नाही. कारण त्यांतील ज्ञानांत पुनरुक्ति व क्रिया-प्रतिक्रिया ही फारशी न होतां प्रगति बरीचशी अखंड व सुसंगत चालू राहाते. महाराष्ट्रांत आज राजकीय ध्येय निश्चित झालेलें असून तें पदरांत पाहून घेण्याच्या साधनमार्गांची चर्चाहि तात्त्विकदृष्ट्या बरीच होऊन गेली आहे. आतां त्या साधनांचा प्रत्यक्ष उपयोग करून साध्य हस्तगत करणें ही गोष्ट उरली आहे. अर्थात् ती होण्यास बराच काळ लागेल व ती होण्याच्या मार्गांत ज्या झटापटी चालतील त्याला बरेच वाङ्मय खर्ची पाडावे लागेल हें उघड आहे. तथापि माझा आजचा विषय राजकीय नसल्यामुळें, मी इतर प्रकारच्याच वाङ्मयावर विशेष दृष्टि ठेवून बोलणार आहे व त्या दृष्टीनें मी असें म्हणतो कीं गेल्या ६०-७० वर्षांत नवें वाङ्मय निर्माण झालें पण त्याहीपेक्षां अधिक निराळ्या प्रकारचे वाङ्मय यापुढें निर्माण होणार आहे. वसंतऋतूंत झाडावर कळी दिसूं लागली तरी ती बाहेरून एकरंगीच असते. पण ती कळी उमळून तिच्या सर्व पाकळ्या प्रकट झाल्या म्हणजे त्यांतील रंगीविरंगीपणा खरा प्रकट होतो. मराठी वाङ्मयांत आज फक्त नवमत-वादाची कळी दिसूं लागली आहे पण तिचें फूल पूर्णपणें उमलेल तेव्हां त्या नवमतवादांतील रंगीविरंगीपणा म्हणजे वैचित्र्य खरें प्रकट होईल. मी वर उल्लेखिलेल्या उपसंहारांत नवमतवादाविरुद्ध खुद्द नवमतवादी लोकांकडूनच प्रतिक्रिया आजच कशी सुरू झाली आहे हें दर्शविलें आहे. तथापि नवमतवादांतील दूषणास्पद भागावर टीका करण्याचा आजचा माझा विषय नाही. मी व्यापक दृष्टीनें इतकेच सांगूं इच्छितों कीं, या नवमतवादांतहि पुष्कळ गोष्टी चांगल्या म्हणजे इष्ट व स्वीकारण्यासारख्या असून त्यासंबंधी जें वाङ्मय मुक्त हस्तानें लिहिलें जाईल त्यानें समाजरचनेवर पुष्कळ परिणाम होईल.

शंभर वर्षांपूर्वीच्या व आजच्या वाङ्मयांत जितका फरक आहे त्याहून अधिक फरक आतांच्या व या पुढील शंभर वर्षांच्या वाङ्मयांत पडेल असें वाटतें. यांपैकी पण इष्ट वाङ्मयांत मीं पहिलें स्थान सृष्टिज्ञानविषयक वाङ्म-

याला देखून. कारण आम्ही महाराष्ट्रीय लोक इंग्रजांपेक्षा बुद्धीने कमी आहोत असें मला वाटत नाही. पण एका युरोपियन सत्तेशी झगडतांना लागणारा दारुगोळा व शस्त्रास्त्र सामुग्री मिळविण्याकरितां आम्हांला दुसऱ्या युरोपियन राष्ट्राची कास धरावी लागली यांतच महाराष्ट्राच्या पराभवाचें मर्म होतें, सृष्टिज्ञानाच्या बाबतींत महाराष्ट्र हा ३०० वर्षे इंग्लंडच्या मागे आहे व त्याच्या आमच्यांतील हें अंतर दिवसेंदिवस कमी न होतां भूमिति-श्रेढीनें वाढत आहे. तथापि निराश न होतां उद्वाराचे प्रयत्न करावयाचे तर ते शास्त्रीयज्ञान मिळविण्याविषयींच प्रथम व अधिक केले पाहिजेत असें मला वाटतें. या दृष्टीनें ललितवाङ्मय लिहिणारापेक्षां मी सृष्टिज्ञानविषयक वाङ्मय लिहिणाऱ्याला मनांतून अधिक मान देतो. कारण जागतिक परिस्थितींत निभाव लागण्याला आम्हांला तें ज्ञानच ललितवाङ्मयापेक्षां अधिक उपयोगी पडेल. सामाजिक व राजकीय बाबतींत नवमतवादाविषयीं मतभेद होण्याला जागा असली तरी सृष्टिज्ञानाच्या बाबतींतली नवमतवाद हा शेंकडा शंभर टक्के स्वीकारणीय ठरतो व त्याविषयीं समाजांत एकमतच आढळून येतें. दुमत होणें शक्य नसतें. सृष्टिविषयक ज्ञानाची गोष्ट निघाली तर त्यांतली कोणतीहि नवी बाब अनिष्ट आहे असें आपण म्हणत नाहीं. फार तर त्या ज्ञानाचा अंतर्दृष्टीनें आमच्या पूर्वजांनीं कानोसा घेतला होता इतकाच अभिमान आम्ही मिरवितों. पण लौकरच आपणाला हेंहि कळतें कीं आज प्रत्यक्ष डोक्यावर चालतें वोलतें विमान धरत्या घालीत आहे व आम्हांला आंत बसवून जगाची प्रदक्षिणा करवीत आहे. अशा वेळीं ती विमानविद्या प्रत्यक्ष हस्तगत करण्याचें सोडून जर आम्ही रामकृष्णाच्या वेळच्या पुष्पक विमानाच्या पुराणांतल्या गोष्टी सांगून पूर्वजांची खरी खोटी कीर्ति मिरवूं लागलों तर आपणासारखे मूर्ख आपणच ठरूं ! गोष्ट अशी सांगतात कीं, इतिहासाचार्य राजवाडे यांनीं एकवेळ इतिहाससंशोधनाचा उद्योग टाकून देऊन महाराष्ट्रांत सृष्टिज्ञानाच्या शाळा व लॅबोरेटरीज म्हणजे प्रयोगशाळा स्थापण्याकडे आपले सर्वस्व खर्चावें व तोच एक जन्माचा उद्योग करून

साहित्याचार्य श्री. न. चिं. केळकर

च्यावा अशी इच्छा प्रकट केली होती. या गोष्टीवरून इतिहाससंशोधनादि संस्कृतिविषय आपापल्यापरीनें उत्तम असले तरी सृष्टिज्ञान हें सर्वोत्तम आहे, या सिद्धांताला बळकटीच मिळते. या सृष्टिज्ञानाखालोखाल अर्थशास्त्र व समाजशास्त्र यांचें परिशीलन व संशोधन महाराष्ट्राला उपकारक होण्यासारखें आहे. त्यानंतरचें स्थान मी ललितवाङ्मयाला देईन. कारण ललितवाङ्मय हा आनंदोत्पादक विषय असला तरी एका जुन्या सुभाषितांत म्हटल्याप्रमाणें, व्याकरणानें मनुष्याची क्षुधा निवारण होत नाहीं व काव्यरसानें त्याची तहान भागत नाहीं. ललितवाङ्मयाचा आनंद मोकळ्या मनानें भोगण्याला अगदीं प्रथम स्वतंत्रता व त्याबरोबर स्वाभिमानपूर्वक संसार निभावून नेण्याची पात्रता या गोष्टी मूलभूत व अनिर्वाह्य होत असें मला वाटतें. ललितवाङ्मय हा मनःस्वातंत्र्याचा आनंदी उद्गार असेल तरच तो कला-निर्मितीच्या सदरांत पडूं शकेल. पण पराधीन, परतंत्र, दुःखी, आपद्ग्रस्त, सांप्रदायिक धर्म व आचार व विघातक अशा परंपरागत रूढी यांच्या जुलमांत शरीरानें सांपडलेल्या साहित्यिकांच्या उद्गाराचें कौतुक आपण केलें तरी तें फक्त अनुकंपा व सहानुभूति यांच्या स्वरूपाचेंच असतें. तें वाचल्यानें आपण त्या साहित्यिकाबरोबर समदुःखी होऊं शकूं. तथापि त्या वाङ्मयाचा जसा त्याला खरा आनंद होईल तसा आम्हांला होणार नाहीं.

आमचें आजचें वाङ्मय हें इंग्रजी वाङ्मयाचें अनुकरण आहे. विचार उच्चार, आचार, ध्येय हीं सगळीं इंग्रजी गोष्टींचीं आपापल्यापरीनें अनुकरणे आहेत. अर्थात् आपलें तें बरें किंवा वाईट म्हणण्याला इंग्रजीचें बरें किंवा वाईट हें पहाणें आवश्यक आहे.

इंग्लंडच्या हल्लींच्या वाङ्मयासंबंधानें एक ग्रंथकार म्हणतो कीं, दोन टोंकाला अगदीं दोन तऱ्हेचीं वाङ्मये असून दोनहि जवळ जवळ सारखींच वाईट आहेत. तो म्हणतो :—

“ Modern literature and art is becoming more and more difficult and obscure; more and more the intellectual

preserve of a leisured minority and is thus losing touch with the life of Society as a whole. It has tended to arrogate to itself a more or less disembodied existence in a distinctly high class sphere called culture or minority culture as distinct from mass civilisation. At the other end of the scale is the mass civilisation with its appalling and slimy sea of mass produced reading matter that helps to keep the public so conveniently stupid. For should people begin to think for themselves and begin to feel a bit different from the spirit blinded radio-deafened, sport-doped mass they might become inconveniently critical of a state of society that calls itself civilised, yet deliberately condemns the greater number of its members to intellectual and economic degradation."

अनुकरणानें बनलेल्या या नव्या मराठी वाङ्मयांत जशी कांहीं नवी नीति आहे तशी कांहीं नवी रीतीहि आहे. नवी नीति काय आहे हें मी सविस्तर सांगत बसत नाही. त्यांत मुख्य भर व्यक्तिस्वातंत्र्यावर आहे. स्थूलमानानें नवनीति म्हणजे सर्व प्रकारचे नवे विचार. हे विचार नवे होण्याला शुद्ध ज्ञान हें देखील आपल्यापरीनें कारणीभूत झालेलें आहे. तसेंच नवइतिहास विशेषतः युद्धोत्तरकालीन, हाहि त्या गोष्टीला कारणीभूत झालेला आहे. पूर्वी इंग्लंडांत अशी समजूत असे कीं मनुष्यप्राणी हा सद्गुणी आहे, नीतिमान आहे व पूर्णावस्थेला पोचलेला आहे. परंतु हे सर्व विचार हल्लीं बदलले आहेत. मनुष्याच्या विचारस्वातंत्र्याला नव्या मानसशास्त्रानें धक्का दिला तो असा कीं, "मनुष्यप्राणी जें जें करतो तें त्याच्या पूर्ववासनांच्या जोरानें पराधीनतेनें करतो, स्वाधीनतेनें करित नाही." मनुष्य पराधीन म्हटला म्हणजे मग त्याला सद्गुणी म्हणण्यांत तरी काय स्वारस्य ! कारण सद्गुण हा ऐच्छिक व जाणता असला तरच त्याची महति. वरें. नीति, सद्गुण सोडले व साधी मुत्सद्दीगिरी बगैरे लौकिक व्यावहारिक गुण घेतले तरी, महायुद्ध झाल्यापासून लोक म्हणं लागले कीं "आहे ठाऊक,

मुत्सद्द्यांची मुत्सद्दीगिरी ! ” खरी मुत्सद्दीगिरी नाही. तर हातांत खेळणाऱ्या तात्पुरत्या सत्तेचा सर्व खेळ सुरू आहे. शुद्ध ज्ञानाचीहि तीच गोष्ट. कारण आइनस्टाइनने सापेक्षता सिद्धांत मांडल्यापासून, शेषानें टाळू हलाविद्या-मुळें पृथ्वी जशी गदागदा हलावी तशी, भौतिक शास्त्रज्ञानाची स्थिति झाली आहे. या सर्व अनिश्चिततेचा परिणाम वाङ्मयावर झाला. कोणचीहि उपपत्ति निश्चित मांडली जात नाही. भावनेंत स्वारस्य नाही असें वाटूं लागलें आहे व सद्गुण हें थोतांड असें लोक प्रतिपादूं लागलें आहेत. स्थूल परामर्शीं सर्व वाङ्मय केरकचऱ्यांत जाण्याची वेळ आली आहे. वाचकांना व म्हणून लेखकांना आतां ध्येयवाद किंवा कल्पनाव्याद रंगविलेला आवडत नाही. त्यांना सूक्ष्मस्पर्शीं, वस्तुवादी, सत्यवर्णनपर वाङ्मय आवडूं लागलें आहे. हॅरल्ड निकलसन म्हणतो,

“ The modern writer regards all general ideas, all synthetic formulas, as suspect: he has learnt that they slide only too readily into emotions or deliberate forms of belief. Abandoning deductive methods, he falls back upon methods of induction; he wishes to proceed not from the general to the particular, but from the particular to the general: he adopts towards the problems a ‘ scientific ’ rather than a ‘ religious ’ attitude: he prefers facts to theories, illustrations to formulas, experience to revelation, analysis to synthesis: he aims at accumulating evidence rather than at expounding doctrine.”

थोडक्यांत सांगावयाचें झालें तर युक्तिवादानें श्रद्धा नष्ट केली, शास्त्रानें धर्म बुडविला, उदाहरणांनीं उपपत्ति मागें टाकली आणि पृथःकरणानें समन्वय नावडता केला. नुकतेंच महाराजांनीं एका व्याख्यानांत, “ धर्म-विचारांत सहिष्णुताच नव्हे तर सहकारिताहि पाहिजे. ” असें सांगितलें, हें आपणास आठवत असेल. परंतु खरी स्थिति अशी कीं जुनी सहिष्णुताहि आज उरलेली नसून पदोपदीं विरोध सुरू आहे. मग सहकारितेची गोष्ट कशाला ?

या सर्व विचारांचें प्रतिबिंब अनुकरणानें मराठी वाङ्मयांत पडत चाललें आहे. नव्या नीतिबरोबर नव्या रीतीचीहि आवड सुरु आहे. नीति व रीति यांचा वास्तविक कांहींच संबंध नाही. पण रीति म्हणजे कलेचे प्रकार. यांतहि कांहीं विशेष किंवा विचित्र असावें असें वाटूं लागलें आहे. उदाहरणार्थ, कादंबऱ्या मागें पडून लघुकथा पुढें आल्या. सयमक, समचरण कविता, तालबद्ध कविता मागें पडून 'फ्री वर्स' मुक्तबंध कविता पुढें आल्या. या मुक्तबंध कवितेंतहि यमक किंवा ताल मुळींच नाही असें नाही पण फक्त तो जुन्या रीतीचा नाही. ताल व यमक हे अनपेक्षित ठिकाणी दिले जातात व ते हुडकून काढणें हा एक खेळ होतो. मनोविश्लेषण हा वाङ्मयांत एक नवा प्रकार सुरु झाला आहे; व तो इतक्यांतच इतक्या थराला पोचला आहे कीं कादंबरी आत्मवृत्ताच्या स्वरूपाची असेल तर चरित्रपर एक वाक्य उच्चारल्या बरोबर लगेच दहा ओळी त्याच्या हेतूचें पृथःकरण, मनो-विश्लेषणाच्या म्हणजे पृथक्करणाच्या पद्धतीनें केलें जातें. सरळ सुसंगत गोष्टच कोणी लिहित नाही. या मनोविश्लेषणावर पदोपदीं वाचकाला अडखळावें लागतें. सुनीतें वगैरे नवे प्रकारहि येत आहेत. यांत इष्ट कोणतें अनिष्ट कोणतें हें ठरविणें थोडें कठिण. तथापि अनिष्ट असेल तेवढ्यापुरता तरी वाङ्मयाचा न्हास होय. इंग्लंडांत हल्लीं नाट्यवाङ्मयाची कला मागें पडली. नाटकाला जाणें तें नाट्यकला पाहण्याला जाणें नव्हें तर जेवणानंतर चार मित्रमैत्रिणी घेऊन झकास कपडे घालून गप्पागोष्टी व ख्यालीखुशाली करण्याकरतां नाटकगृहासारख्या सार्वजनिक जागीं जाणें असा अर्थ झाला आहे. चांगलें इंग्रजी नाटक आयरिश थिएटरांत कदाचित् पहावयास मिळतें. फिलिप हेंडर्सन् म्हणतो, " वरच्या लोकांची ही गत ! मग खालच्या लोकांना नाटक हें एक " an opportunity for wallowing in beery and sexy fantasies, or witnessing over and over again the monotonous subject of adultery among their " betters. " असें वाटल्यास काय आश्चर्य ? " In the book-market and the theatre to-day there is the largest provision for the lowest

common multiple of bad taste. ” यानंतर वर्तमानपत्रे. या विषयी हा लेखक म्हणतो “ The function of newspaper is determined by Hollywood. It is to provide its readers with as many “sensations ” a day as possible and the sensations of which the great British public apparently never tires are provided by crime, royal weddings, divorce and sport news. ” वर्तमानपत्राखालोखाल लोकांना गुप्त पोलिसांच्या कादंबऱ्या आवडतात. कारण त्यांत गुन्ह्यांची चिकित्सा असते व त्याच्या खालोखाल कादंबरीत “ clean, gripping love story. ” आवडते.

जसा गुरु तसा शिष्य या नात्याने मराठी वाङ्मय असेंच बनत चालले आहे. मग आपण काय करावे ? माझे उत्तर असे की, या उद्यांच्या वाङ्मया-संबंधाने आपण अनिष्ट वाङ्मयाकडे लक्ष देण्यापेक्षा इष्ट वाङ्मयाची निष्पत्ति कशी होईल याकडे पाहू. अनिष्ट वाङ्मयाला जनतेचा दुर्दैवाने उदार आश्रय आहे. त्याला आपण हातभार लावण्याचे कारण नाही. पण मग आपण कशाची काळजी घ्यावयाची ? तर ती इष्ट वाङ्मयाची. हे इष्ट वाङ्मय वाढविणे हे तीन लोकांच्या हाती आहे. १ सरकार. २ विद्यापीठे. व ३ सुसंस्कृत जनता व सुखवस्तु लोक. पैकी नव्या सुधारणा झाल्या म्हणजे शिक्षणविषयक धोरण प्रभावी करणारे प्रधान कसे मिळतील हे लौकरच दिसून येईल. विद्यापीठा-संबंधाने माझे निश्चित मत असे की, भाषावार विद्यापीठे निर्माण झाल्या-शिवाय इष्ट वाङ्मयाची वृद्धि होणार नाही. अशी विद्यापीठे निर्माण झाली म्हणजे वरच्या वाजूला विद्यापीठाच्या आश्रयाने जे इष्ट वाङ्मय निर्माण होईल ते मातृभाषेतूनच समाजातील कनिष्ठ वर्गापर्यंत पोहोचू शकेल. हल्ली विद्या-पीठांतून इंग्रजीवरच भर असल्यामुळे इष्ट वाङ्मय देशी भाषेतून निर्माण होत नाही म्हणून खालच्या थरापर्यंत ते पोहोचतच नाही. शेवटी सुखवस्तु वर्ग हा राहिला. हल्ली सुखवस्तु लोकांवर समाजसत्तावादी लोकांनी हल्ला चढविला आहे. त्यांच्या मते सुखवस्तु वर्ग म्हणून समाजांत उरतांच कामा नये. पण निर्व्याज, निःस्वार्थी, निरपेक्ष कलोपासन व्हावयाचे तर ते सुखवस्तु लोकच

थोडे बहूत करूं शकतील. आपद्ग्रस्त, मनुष्य कला निर्माण करणारच नाही असें नाही, पण कला निर्मितीमध्ये जो आनंद लागतो तो असुखी लोकांत मर्यादितच असतो. परिस्थितीची प्रसन्नता ही मनाच्या प्रसन्नतेला उपकारक नाही असें कसें म्हणावयाचें ?

तात्पर्य, जुनें वाङ्मय कसें होतें, आतांचें कसें आहे व उद्यांचें कसें होईल याविषयी मी नेमून दिलेल्या थोड्या वेळांत, आपले विचार सांगितले.

पुरोगामी वाङ्मय आणि वास्तववाद

[प्रि. प्र. के. अत्रे]

वाङ्मयपरिषद बडोदे

मान्यवर स्वागताध्यक्ष, वाङ्मयपरिषदेचे सन्मान्य सभासद, साहित्यप्रेमी चंद्रभुमिनीनां—किंवा बहिर्णीनां आणि भावांनां—तसेच सामान्य व विशेष जनहो, आपल्या या महान् नगरीतील वाङ्मय परिषदेच्या चौथ्या अधिवेशनाचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्यासाठीं आपण मला आज आशा केली आहे— किंबहुना, आपल्या प्रेमाचें पकड वॉरंट पाठवून आपण मला या स्थानीं अखेर पकडूनच आणलेंत—याबद्दल आपल्याला काय म्हणावें हेंच मला कळत नाहीं. विद्वजनांकडे आपण लिहून धाडलेल्या आपल्या छापील पत्रकांत माझा 'सुप्रसिद्ध' साहित्यसेवक असा आपण उल्लेख केलेला आहे. मी एक साहित्यसेवक आहे आणि 'सुप्रसिद्ध' ही आहे यांत शंका नाहीं. पण माझी साहित्यसेवा कितपत 'सुप्रसिद्ध' आहे याविषयी काहीं वतनदार पंडित मंडळींना संशय पडल्याविना राहणार नाहीं. तथापि, असल्या विशेषणांच्या साभिप्रायतेबद्दल शंका उत्पन्न होण्यासारख्या असल्या तरी मी महाराष्ट्रांतला एक अत्यंत 'जाडा व वजनदार' साहित्यसेवक आहे याबद्दल आपणां सर्वांचें एकमत होईल याबद्दल माझी खात्री आहे. किंबहुना, हल्लींच्या रेकॉर्ड मोडण्याच्या भाषेतच सांगावयाचें झाल्यास मला असेंहि अभिमानानें सांगतां येईल—अर्थात् चुकभूल होत असल्यास ती मी मागाहून कबूल करीनच—कीं, निव्वळ 'वजनदार'पणांत आजपर्यंत महाराष्ट्रांत होऊन गेलेल्या साहित्यपरिषदेच्या अध्यक्षामध्ये मी खात्रीनें 'रेकॉर्ड'—ब्रेकर'च अध्यक्ष ठरेन.

आपल्या या परिषदेच्या थाटाला व समारंभाला शोभेल असा एकादा

भरभक्कम व उंचापुरा अध्यक्ष आपणाला असावा अशी जर आपल्यापैकी कोणाची मानीषा असली तर ती कदाचित् माझ्या या नेमणुकीमुळे तृप्त होईल. पण ज्याने महाराष्ट्र वाङ्मयांत कांहीं तरी 'भरीव' कामगिरी केली आहे, किंवा ज्याने साहित्यांत सामान्य जनांना न कळणारे असे 'भारदस्त' ग्रंथ लिहिले आहेत असा जर अध्यक्ष तुमच्यापैकी कोणाला हवा असला तर त्यांची मात्र या स्थळी झालेल्या माझ्या उपस्थितीमुळे खचित निराशा होईल. आजपर्यंत माझ्या हातून गंभीर, नीरस व क्लिष्ट विषयावर ग्रंथरचना झाली नाही हा माझ्या साहित्यसेवेमध्ये एक मोठा उणेपणा राहून गेला आहे हे मला सर्वस्वी मान्य आहे. माझी 'ग्रंथांची व्याख्या अशी आहे की, जो पांचशें पानांचा असून जो कोणीहि फारसा वाचीत नाही, तरी देखील ज्याला कुठल्या ना कुठल्या तरी ग्रंथोत्तेजक मंडळाकडून मधून मधून बक्षिसे मिळत असतात तो ग्रंथ ! देवाच्या दयेने मी असल्या प्रांथिक सन्निपाताने अद्यापि पळाडलेलो नाही. तसे असते तर माझ्या साहित्यसेवेचा ग्रंथ कधीच आटोपला असता. लोकांना जे सहज कळेल, पटेल किंवा ज्यामुळे त्यांची पुष्कळशी करमणूक होऊन मौज वाटेल असे लिखाण लिहिणारा मी एक प्राकृत लेखक आहे. तथापि, आपण जे करीत नाही किंवा जे करण्याचा आपला हेतु नाही अथवा जे करण्याचे आपल्यांत कदाचित् सामर्थ्यहि नसेल, तेच नेमके आपण कां करीत नाही असे विचारणाऱ्या टीकाकारांचा एक पक्ष महाराष्ट्रांत उपस्थित झालेला आहे. व्युत्तिशास्त्रज्ञ वैयाकरणौ लेखकानें नाट्यछटा लिहाव्यात, लघुकथाकारानें स्थापत्यशास्त्रावर लेख लिहावेत किंवा मल्लविद्येवर पुस्तके लिहिणाऱ्याने लावण्या छकडी लिहाव्यात किंवा पाकशास्त्रावर पुस्तके लिहिणाऱ्याने कामशास्त्रावर पुस्तके लिहावीत अशी अपेक्षा या टीकाकारांची असते. चार लोक हौसेने माझे लिखाण वाचतात किंवा माझीं नाटके पहाण्यास बरीच मंडळी येतात असें वघून हे लोक मला विचारतात कीं तुम्ही 'ग्रंथनिष्पात्ति' कां करीत नाहीं ? साहित्या-मधून पुढें केव्हां तरी मी 'पेन्द्रानी'त निघेन त्यावेळीं हा उद्योग साधला तर

करून बघेन असें मी त्यांना सांगतों. रवीन्द्रनाथ टागोरांना जर ही मंडळी भेटली तर त्यांना तुम्ही आपल्या दाढीमिशा काढून टाकून नुसता 'फ्रेंच कट' कां ठेवीत नाहीत असें ही मंडळी विचारल्याशिवाय रहाणार नाहीत किंवा सौ. सरोजिनी नायडू भेटल्या तर त्यांना इलकली लुगडें नेसून हातांत गोठपाटल्या व पायांत जोडवी घालण्याचा उपदेश करावयालाहि ही मंडळी चुकणार नाहीत असा माझा कयास आहे. कसेंहि असो, माझ्या साहित्य-सेवेमधील ठळक उणेपणाकडे डोळेझांक करून आपण मला या संमेलनाचे अध्यक्ष 'वनवलेत' या आपल्या थोरपणाबद्दल मी आपला कृतज्ञ आहे. इंदूर येथें नुकत्याच भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचें अध्यक्षस्थान 'साष्टांग नमस्कारा'च्या एका श्रीमंत प्रणेत्याला प्राप्त झालें म्हणून या संमेलनाचें अध्यक्षस्थान 'साष्टांग नमस्कारा'च्या दुसऱ्या एका अकिंचन कर्त्याला प्राप्त होणें हें ओघानेंच झालें असें सहज परवां कोणी मला म्हणालें; माझा त्यांवर अर्थात्च विश्वास नाही.

आपल्या संस्थानच्या वयोवृद्ध, ज्ञानवृद्ध, तपोवृद्ध, विद्याप्रेमी व प्रग-मनशील महाराजांच्या कारकीर्दीचा हीरकमहोत्सव आपण मोठ्या थाटानें नुकताच साजरा केलेला आहे. ह्याच सुमारास भरत असलेल्या वाङ्मय-परिषदेच्या या अधिवेशनाच्या चालकत्वाचे कामीं माझी योजना व्हावी हें माझें सुदैवच म्हटलें पाहिजे. तथापि, मला मिळालेल्या या मानाबद्दल मला आनंद वाटण्याऐवजीं आपण मजकडे सोपविलेल्या या अवघड कामगिरीच्या जबाबदारींतून मला सहीसलामत कसें सुटतां येईल याबद्दल मला स्वतःला सारखी काळजी वाटत आहे. ज्या या नगरांत राजकवि चंद्रशेखर, श्री. दाजी नागेश आपटे, जनरल नानासाहेब शिंदे, श्री. वि. स. वाकसकर, श्री. चिंतामणराव जोशी, श्री. वासुदेवराव जोशी, प्रो. दांडेकर, श्रीमती मुक्ताबाई लेले, यांच्यासारखे प्रतिभाशाली, बुद्धिवान् व पराक्रमी साहित्य-सेवक अधिवास करित आहेत, त्या स्थळीं माझ्यासारख्या सामान्य लेखकांनं येऊन साहित्य विषयावर अधिकारवाणीनें चर्चा करणें किंवा निर्णायक मत-

प्रदर्शन करणे, हें जितकें माझ्या दृष्टीनें धाष्ट्यांचें, तितकेंच आपल्या दृष्टीनेंही अनवश्यकच होय। काश्मीरसारख्या गुलाबाच्या गेंदांनीं लडगलेच्या प्रदेशांत एखाद्या घाटमाथ्यावरच्या अडाणी माणसानें गुलाबाशीचीं फुलें — किंवा ' झेंडूची फुलें ' म्हणा हवीं तर — खपविण्यासाठीं जाण्याइतकेंच हें हास्यास्पदहि आहे. तथापि, धाष्ट्यांची व हास्यास्पदहि कामें करण्यांत मीं आजपर्यंत पुष्कळच नांवलौकिक मिळवला असल्यानें आज मी करीत असलेले हें नवीन धाडसाचें कृत्य माझ्या परंपरेला एकदरींत साजेल असेंच आहे.

मी अत्यंत चिवट जातीचा असा एक आशावादी माणूस आहे. मला हिंदुस्थानांतील इतर प्रांतांविषयीं नक्की सांगतां यावयाचें नाहीं, पण महाराष्ट्रांविषयीं मात्र मला असें खात्रीनें सांगतां येईल कीं, आपल्या मराठी मुलुखांतील शूर मंडळींचा राजकीय, सामाजिक व वाङ्मयात्मक दृष्टीनें जगाच्या आजकाल प्रचंड खटाटोप चाललेला आहे. जीवनाच्या प्रत्येक प्रांतांत पुढें जाण्याची हिरीरी आजकाल महाराष्ट्राला लागून राहिलेली आहे. जगाची प्रगति ज्या दिशेनें चाललेली आहे त्या दिशेकडे तोंड करून जागरूकपणें महाराष्ट्र आज खडा आहे. पाश्चात्य देशांत जें जें नवीन ज्ञान निर्माण होत आहे, ज्या ज्या अभूतपूर्व कल्पना उचंबळत आहेत, जीं जीं विचारांचीं आंदोलनें दिसत आहेत त्यांचे पडसाद हिंदुस्थानांतील इतर प्रांतापेक्षां महाराष्ट्रांत आधीं उमटतात असें मला वाटतें. किंबहुना जगांतल्या प्रगमनशील राष्ट्रांमधील नवविचारांचें महाराष्ट्र हें एक प्रचंड ' रिसी-व्हिंग स्टेशनच ' आहे असें मी म्हणतां. ' महाराष्ट्र बुद्धीनें मागासलेला आहे काय ? ' अशी रिकामटेकडी चर्चा कांहीं नियतकालिकांतून चाललेली आढळून येते. ' इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसेस ' मधील चार जागा महाराष्ट्रीय तरुणांना एकाद्या वर्षीं मिळाल्या नाहींत म्हणून महाराष्ट्र बुद्धीच्या पराक्रमांत मागासलेला आहे असा निष्कर्ष काढणें वेडगळपणाचें आहे. जीवनाचे नवीन नवीन मार्ग शोधून काढण्यासाठीं आज महाराष्ट्रीय बुद्धिमत्ता झगडत आहे. नुकत्याच भरलेल्या अखिल भारतीय हिंदु महिला परिषदेच्या

अध्यक्ष सौ. गिरिजाबाई केळकर यांच्या मते “ गेल्या शंभर वर्षांत आपली पिछेहाट होत आहे.” महाराष्ट्राच्या सुदैवाने व सौ. गिरिजाबाईच्या दुदैवाने त्यांचे हे अशुभ उद्गार असत्य आहेत. महाराष्ट्राची गेल्या शंभर वर्षांत पीछेहाट झाली नसून प्रत्येक बाबतीत ‘ आगे-जाव ’च होत चाललेली आहे. किंबहुना आगरकरांच्या मृत्यूनंतर गेल्या पस्तीस वर्षांत महाराष्ट्रांत जी प्रगति झाली नसेल तेवढी मोठी प्रगति केवळ गेल्या पांचसहा वर्षांत झाली आहे—या वर्षांही होत आहे. ‘ पाश्चात्यांकडून आलेले समतेचे हें खूळ आहे—आमच्या जुन्या ग्रंथांत आम्हांला समतेने वागविले जात होते—हिंदुधर्माने स्त्रियांना कोठेहि बेडी घातली नाही ! ’ असली गुलामगिरीची मिथी भाषा बोलणाऱ्या सौ. गिरिजाबाईसारख्या मागासलेल्या व बुरसलेल्या विदुषी दिवसेंदिवस विरल होत चालल्या असून ‘ बदलत्या समाजाने काळास अनुसरून आपली नीतीबंधनेहि बदलली पाहिजेत ’ असे प्रतिपादणाऱ्या सौ. यमुनाबाई हिलेकरांसारख्या नवविचारसंपन्न विदुषी धैर्याने पुढे येत आहेत. ‘ विधवांना कुंकवाची उठाठेव कशाला ’ ही म्हण निर्माण करणाऱ्या मराठी भाषेतील नियतकालिकांत आतां विधवांच्या सार्वजनिक हळदी-कुंकवाच्या समारंभांचे अहवालहि छापून येऊ लागले आहेत. स्पृश्य अत्राह्मणार्शीहि जेवतांना काटकोन करून बसण्याचा कावेबाज सल्ला देणाऱ्या भालाकार भोपटकरांच्या डोळ्यांसमोर हजारां स्पृश्यांस्पर्श्यांना एकत्र ‘ झुणकाभाकर ’ खाऊ घालण्याचा सावरकर-प्रेषित श्री. अनंतराव गद्रे यांनी ‘ टिच्चून ’ उद्योग चालविलेला आहे. इतकेच काय पण साहित्यिकांच्या संमेलनांतील सार्वजनिक भोजन प्रसर्गां हि हरिजन मुली राजरोसपणे स्वयंसेविकेचे काम करित आहेत. (परवां इंदूर येथे भोजनांवर ताव मारून आलेल्या कांहीं सांवळेकऱ्यांनी परत घरी गेल्यानंतर प्रायश्चित्त घेऊन यापुढे साहित्यसेवा न करण्याची घोर प्रतिज्ञा केल्याचे आनंददायक वृत्त माझ्या कानावर आले आहे. ते खरे असेल काय ?)

‘ अस्पृश्य लोक चांडाळ असून ते श्वानसूकरापेक्षांहि अधम आहेत —

गतजन्मीं केलेल्या पापाबद्दल भोगावी लागणारी अस्पृश्यता ही जन्मठेपेची शिक्षा आहे. अस्पृश्यता ही मरणानेच नाहीशी होणारी आहे !' असा शास्त्राचा अर्थ सांगणाऱ्या अमानुष व राक्षसी सनातनी हिंदूंच्या अधम मनोवृत्तीला मरणाचा शेवटचा धरडा लागलेला असून हिंदू समाजामध्ये जन्म व जात यावर आधारलेल्या सर्व भेदांचे सार्वजनिक, सामाजिक अगार राजकीय जीवनांच्या कार्यक्षेत्रांतून उच्चाटन झाले पाहिजे अशा हिंदुसभेने एकमताने केलेल्या घोषणेचा निनाद अधिकाधिक वाढत चाललेला आहे. नोंबे देशांतील भाकरीप्रमाणे ज्यांच्या आचाराविचारावर जुनाट जळमटांचा बुऱ्या चढला आहे असे एक, अंगाला काव फासून बनलेले शंकराचार्य " मठ अस्पृश्य वर्तीत जाऊ शकत नाही ! " अशी मगरूरीची भाषा बोलत आहेत ! तसेंच, वास्तविक सालंमिस्त्री य सफेतमिस्त्री विकण्यास लायक असे काहीं सनातनी वैदू आपले कुंकण्याचे स्टेथॉस्कोप परजीत " दूर करा ! दूर करा ! या महारांना आमच्या दरबाजापासून दूर करा— नाहीतर आमच्या दवाखान्यांत शिरून, आमची नाडी तपासा—आम्हांला औषध पाजून जगवा—असें ते सांगतील ! " अशा अमानुष उद्गारांनी अनाथ अपंग अस्पृश्यांना आपल्या उंबरठ्यापासून हांकून देत आहेत तर, " धर्मासाठी मनुष्य नाही—मनुष्यासाठी धर्म आहे ! " अशी प्रचंड घोषणा करित महाराष्ट्राचे ' मार्टिन ल्यूथर ' श्री शंकराचार्य मातंगवर्तीत जाऊन मातंग वालिकांच्या हातून आपल्या कपाळावर कुंकुमतिलक लावून घेत आहेत ! हजारों वर्षे न शाकारलेले हिंदुधर्माचे कोसळणारे छप्पर आपल्या डोक्यावर सांवरून धरण्याची महाराष्ट्रांतील चार दोन बुद्धक टाळक्यांनी धरलेली वेडी हाव अत्यंत हास्यास्पद आहे. " जातिभेदपूर्ण हिंदुधर्माच्या पोलादी चौकटीत राहून स्पृश्यास्पृश्य भेद मोडतां येणार नाही. हा भेदा-भेदाचा धर्मच सोडला पाहिजे ! " अशी वीर गर्जना करित आघाडीला चाललेले डॉ. आंबेडकर व " आमचे संतमहंत, सम्राट, शंकराचार्य आंबेडकरच होत ! " असे म्हणून त्यांच्या मागून जाणाऱ्या त्यांच्या हजारों

भाषिक व एकनिष्ठ अनुयायांचा जयघोष ऐकून आजपर्यंत शतकानुशतकें धोरत पडलेल्या मानवी भावना खडबडून जाग्या झाल्याशिवाय रहाणार नाहीत ! अशा तऱ्हेने—नवीन सामाजिक विचारांचा पूर महाराष्ट्राच्या कडेपठारावरून वाहणाऱ्या प्रत्येक ओहळ्यांना, ओढ्यांना, नाल्यांना, कालव्यांना व नद्यांना आलेला आहे ! हा पूर पावसाळी मोसमापुरताच टिकणारा ' टेंपरबारी ' पूर नसून तो यापुढें वाढत्या जोरानें एकसारखा फोफावत जाणारा आहे ! महाराष्ट्राच्या दऱ्याखोऱ्यांतून निर्भयपणें उड्या मारीत चाललेले हे प्रगतीच्या पुराचे पाणलोट परवां नायगाराचा धबधबा ज्याप्रमाणें शीताशयानें थिजून अगतिक झाला, त्याप्रमाणें कोणत्याहि थंडीनें गारठून जाण्याची आतां भीति नाही ! उलट, निरनिराळ्या दिशेकडून धापा टाकीत येणारे हे सामर्थ्यवान प्रवाह एकत्रित होऊन तो प्रचंड लोंढा जागतिक प्रगतीच्या महासागराशीं एकरूप झाल्याशिवाय रहाणार नाही !

या प्रगतीच्या दिशेनें धावणाऱ्या महाराष्ट्रीय जीवनाशीं जें एकजीव होईल तेंच जिवंत मराठी वाङ्मय ! हा प्रगतीचा प्रवाह अधिक जोमानें चहावा म्हणून जे लेखक आपल्या हृदयांतलें जीवन त्याच्यांत ओततील तेच खरे मराठी साहित्यिक ! या प्रगतीच्या ओघांशीं ज्यांच्या वाङ्मयाचा ओघ एकजीव होईल तेच खरे वाङ्मयकार ! मानवी जीवनाला पिढ्यानुपिढ्या सुकलेल्या दलितांचा उद्धार करणारे, राखीव हक्कांचा मलिदा हजारों वर्षे खाऊन माजलेल्या वर्णगुरूंच्या मगरूरीचा विवंस करणारे, स्त्रियांच्या नैसर्गिक असहायतेवरं उभारलेल्या अन्यायमूलक सामाजिक रूढींना व कायद्यांना जमीनदोस्त करणारे, बहुजनसमाजाला नवयुगाच्या ज्ञानाचे व संस्कृतीचे सामर्थ्यवान् संदेश पोहोचवून त्यांना हलवून जागे करणारे, समाजाच्या सुखासाठीं अहोरात्र रक्ताचा धाम करून खपणाऱ्या श्रमजीवि वर्गाच्या न्याय्य हक्कासाठीं झगडणारे लेखक हेच खरे महाराष्ट्रीय लेखक ! या प्रगतीच्या प्रवाहाशीं विसंगत असणारें वाङ्मय निर्माण करणारे लेखक, त्याला विरोध करण्याचा प्रयत्न करणारे किंवा या प्रवाहाचे पाठ भलत्याच मार्गानें फोडून

४११-२२५
श्रीतीर्थ
११/११/२१
४६२
३०

त्यास दुर्बल करुं पहाणारे लेखक हे महाराष्ट्रीय संस्कृतीचे, समाजाचे व वाङ्मयाचे शत्रू म्हणून समजावयाला हरकत नाही! कुवट झालेल्या गाद्या-गिरद्या, दुलया अंगणांत आणून जशा झोडपून काढतात, त्याप्रमाणे कुवट विचारांच्या प्रगतिविरोधी व हटवादी सनातन्यांना झोडपून काढणारे, त्यांची कंबरडी मोडून त्यांची हाडे खिळखिळीं करणारे वाङ्मयच आज निर्माण व्हावयाला पाहिजे. बेहेत्तर आहे, शेंकडो सनातनी पुंड संन्यास घ्यावयाला किंवा धर्मांतर करावयाला उद्युक्त झाले तरी, पण कोट्यवधि दलिताना व दुर्बलांना हृदयांशी कवटाळून धरणारे, बहुजनसमाजाला आपु-लकीच्या लाभ्याबांध्यांनी एकजीव करणारे वाङ्मयच आज अवश्यक आहे.

प्रगतिविरोधी वाङ्मय कितीहि मनोरंजक असले तरी तें आज टिकू शकणार नाही. भालाकार भोपटकर यांच्या भाषेची बरणी बाहेरून कितीहि आकर्षक असली, तिच्यावर विनोदपूर्ण कल्पनांची व नवशब्दांची कितीहि सुंदर वेलपत्ती काढली असली तरी वरचे झांकण काढतांच आंतून हजारों वर्षांच्या घालून ठेवलेल्या मतांच्या लोणच्याचा भपकारा बाहेर येऊन डोकें फिरवून टाकल्याशिवाय रहात नाही. सद्यःकाळाची किंवा भविष्यकाळाची उपेक्षा करणाऱ्या पौराणिक व ऐतिहासिक वाङ्मयाची हीच दुर्दशा आज झालेली आहे. श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त वीरांनी व पतिव्रतांनी केलेल्या अद्भुत चमत्कारांच्या व पराक्रमांच्या रोमांचकारी गोष्टी व कादंबऱ्या आज 'दोन रुपयाला दहा पुस्तकां'च्या लाटांतहि खरेदी करावयाला कोणी तयार नाही किंवा म्यानांत तलवार घालून व हातांत तंबोरा घेऊन तबल्याच्या तालावर व पेटीच्या सुरावर ताना मारून गाणाऱ्या ऐतिहासिक रणमर्दोर्ची नाटकें आज निम्म्या दरानें पहाण्यासहि कोणी तयार नाही. 'उद्धवा शांत-वन कर जा' या बेवारशी वृत्ताला वेठीला धरून मराठी इतिहासाच्या वृत्तबद्ध बखरी निर्माण करण्याचे कारखाने कांहीं वर्षांपूर्वी गांवगना निघाले होते. त्यांच्याहि स्फूर्तीला आज टाळी लागलेली आहेत. इतिहास पुराणांच्या बिस्तीर्ण प्रदेशांत आजकाल बोलपट कंपन्यामधील अनेक छट्टू पेंढारी

शिरून जाळपोळ करित आहेत, छापे घालीत आहेत. तथापि या पुढे त्या भागांत फारशी लूट मिळण्याचा संभव नाही असे आढळून आल्यामुळे त्यांनी देखील सामाजिक विषयाकडेच आपला मोर्चा वळविला आहे. भूतकालीन कथाभाग असला तरी सद्यःकालीन समाजाच्या आकांक्षांशी ते सुसंगत असेल तर तसल्या कृतींचा सत्कार करण्यास समाज आज किती उत्सुक आहे हे 'धर्मात्मा' या बोलपटाचा जनतेने जो गौरव केला त्यावरूनही कळून येण्यासारखे आहे. पुनरावृत्तीमुळे किंवा चर्चितचर्चणांमुळे पौराणिक आणि ऐतिहासिक वाङ्मयाचा लोकांना कंटाळा आला आहे ही गोष्ट खरी नसून त्या वाङ्मयाचा दृष्टिकोण समाजाच्या सद्यःकालीन दृष्टिकोणाशी बहुधा विसंगत असतो हेच त्याबद्दल लोकांना वाटणाऱ्या तिरस्काराचे खरे कारण आहे. सद्यःकालाशी कर्तव्याने गुंतलेल्या किंवा भविष्यकालाकडे आसावलेल्या डोळ्यांनी बघणाऱ्या समाजाची दृष्टि भूतकालांतील निर्जीव गोष्टीकडे मागे खेचून नेल्याने समाजाच्या प्रगतीचा पुरोगामी प्रवाह अगतिक होण्याचे भय आहे हे विसरून चालतां यावयाचे नाही.

मानवी प्रगतीच्या अनुभंगाने समाजाच्या जीवनाला चालना देणाऱ्या, समाजाचे ज्ञान व सामर्थ्य वाढविणाऱ्या, समाजाच्या हृदयास आल्हाद व उत्साह देणाऱ्या अशाच वाङ्मयाची आज महाराष्ट्राला आवश्यकता आहे. सामाजिक वातावरणाची उपेक्षा करून कोणत्याही वाङ्मयाला जगतां येणे शक्य नाही. सभोवतालच्या वातावरणाची मानवी जीवनाला जितकी आवश्यकता आहे तितकीच त्याची वाङ्मयाच्या जीवनालाही आवश्यकता आहे. 'अक्षर' वाङ्मय (अभिजात वाङ्मय किंवा अमर वाङ्मय) कसे निर्माण करावे याची चिंता अलीकडे प्रो. फडके यांना लागून राहिलेली आहे. मानवी जीवनाची निव्वळ चित्रे रंगवल्याने वाङ्मय अमर होऊ शकते असे त्यांचे म्हणणे आहे. तथापि, समाजनिरपेक्ष असे मानवीजीवन सत्यसुष्टीत असूच शकत नाही, हे त्यांना माहीत नसेल असे नाही. समाजजीवनाशी ज्यांचा संबंध नाही, असल्या काल्पनिक मानवी भावनांची चित्रे

वाङ्मयांत रंगवून वाङ्मय अक्षर होईल ही कल्पना एखाद्या अक्षरशत्रूलाहि पटणें शक्य नाहीं. कलावंत वाङ्मयकार हा 'आयुष्याचा भाष्यकार' असतो. दररोज आपल्याभोंवतीं ज्या हजारां गोष्टी घडत असतात, त्या वर-
 करणी पहाणारास निरर्थक भासतात. त्या जशा घडतात तसें त्यांचें वर्णन करून जीवनाचा अर्थ लागणें शक्य नसतें, म्हणून त्यांतील अर्थपूर्ण गोष्टी बेंचून तो त्यांची अशा अनुक्रमानें संगति लावतो कीं, त्यामुळें आपणाला जीविताचा अर्थ स्पष्टपणें उमगून यावा. भोंवतालच्या सामाजिक परि-
 स्थितीच्या विवेचनानेंच कलावंत आयुष्याचा अर्थ समजावून सांगतो व आयुष्याकडे गोंधळलेल्या नजरेनें पहाणाऱ्या सामान्य माणसाच्या दृष्टिकोणांत इष्ट तो बदल घडवून आणतो. अशा तऱ्हेची 'लोकजागृति' कलावंता-
 च्या कृतीमुळें होणें अगदीं अपरिहार्य आहे. मानवी भावनांचीं चित्रें रंग-
 विषयासाठीं सुप्रसिद्ध नॉर्वेजियन नाटककार इप्सेन यांनीं आपलीं नाटके लिहिलीं आहेत असें प्रो. फडके समजतात ती चूक आहे. रुढीची मूर्ति-
 पूजा करणाऱ्या पाखंडी पुजाऱ्याच्या पाठीवर फटके मारून सत्याचें निर्भय-
 पणें आणि निर्दयपणें आविष्करण करणें हेंच इप्सेनच्या वाङ्मयाचें ध्येय होतें ! संसार हा एक भातुकलीचा खेळ आहे व स्त्री ही त्यांतील एक निर्जीव
 बाहुली आहे असें समजणाऱ्या तत्कालीन समाजांतील नवऱ्यांना कान-
 पिचक्या देण्यासाठीं इप्सेननें 'डॉल्स हाऊस' हें नाटक लिहिलें आहे हें विसरून चालणार नाहीं. हें नाटक ज्या परिस्थितीला अनुलक्षून लिहिलें ती परिस्थिति आज पाश्चात्य राष्ट्रांत राहिलेली नाहीं. वास्तविक, 'अमर
 वाङ्मय किंवा अक्षर वाङ्मय' ही कल्पना देखील जुन्या जमान्यांतून चालत
 आलेली एक पारंपरिक व दुधखुळी समजूतच आहे. जगांतले बहुतेक 'अक्षर
 वाङ्मय' ग्रंथालयांच्या कपाटांतच बंदिवान होऊन राहिलेले आहे. विश्व-
 विद्यालयांतील विद्यार्थ्यांना अधूनमधून त्याचें दर्शन होतें किंवा वाङ्मयाच्या
 इतिहासांतच फक्त त्यांचा उल्लेख होतो इतकेंच काय तें ! समाजाच्या
 प्रत्यक्ष जीवनाशीं त्याचा क्वचित्च संबंध येऊं शकतो, समाजाच्या चार

प्रि. प्रल्हाद केशव अत्रे

दोन पिढ्या टिकणारं वाङ्मय जरी निर्माण झालं तरी मी म्हणतो त्यांत दोषास्पद असं काय आहे ?

वाङ्मयानें प्रत्यक्ष समाज सुधारणा होते असा कोणीच आग्रह धरीत नाही. आणि कायद्यानं देखील समाज सुधारणा होते असेंच कांहीं नाही. ब्रिटिश मुलखांतील शारदा कायद्यानं बालविवाहाचें उच्चाटन झालं असें समजणारी बावळट मंडळी फारच थोडी असतील. लोकजागृति करणें म्हणजे सहकारी पतपेढ्याप्रमाणें किंवा गोरक्षणाप्रमाणें गांवोगांव मतप्रचाराचे दौरे काढून, उपदेशपर कविता करून, किंवा हस्तपत्रकें छापून मतप्रचार करणें असा जर त्याचा अर्थ असेल तर तथा प्रकारची लोकजागृति करणें हें वाङ्मयाचें मुख्यच काय पण अत्यंत दूरचें देखील कर्तव्य आहे असें कोणताहि समजस माणूस समजेल असें मला वाटत नाही. पण लोकजागृति करणें म्हणजे समाजांतील परिस्थितीची लोकांना जाणीव करून, आपल्या आयुष्याकडे अधिक समजूतदारपणें व व्यापक दृष्टीनें त्यांना पहावयास लावणें असा जर त्याचा अर्थ असेल तर तथा लोकजागृति करणें हें वाङ्मयाचें मुख्य कर्तव्य आहे, असेच कोणीहि म्हणेल, वाङ्मयामुळें लोकजागृति होत नाही असें मानलें तरी लोकजागृति ही देखील वाङ्मयासाठीं खोळंबून बसलेली असते असेंहि कांहीं नाही. तथापि, विशिष्ट दिशेने लोकजागृति होत असतांना तिच्याशीं समांतर रेषेनें न जातां जर वाङ्मय वारा प्यालेल्या वासराप्रमाणें भलतीकडेच भरकटूं लागलें तर '—आगबंब' न्यायाप्रमाणें—म्हणजे एकीकडे आग लागली असतां दुसरीकडेच म्युनिसिपालिटीचा बंब चौखुर उधळत जातो तद्वत्च—तें हास्यास्पद झाल्याशिवाय रहाणार नाही. म्हणून समाज-प्रगतीशीं विसंबादी असलेलें वाङ्मय निरर्थक होय. वाङ्मयाचा आत्मा सामा-जिक व देह कलात्मकच असावयाला पाहिजे. अर्थात् वाङ्मयाचा आविष्कार कलात्मक नसावा असे मतप्रचारी वृत्तीचे लोकहि म्हणणार नाहीत. जाहि-रातीच्या लिखाणाला देखील जेथें कलेचें पाय धरल्याशिवाय भागत नाही, तेथें वाङ्मयाला कलेशीं कलागती करून संसार थाटतां येणें शक्यच नाही.

केस लांब वाढविण्याचें सुवासिक तेल असो अगर गजकर्ण दुरुस्त करण्याचें दुर्गंधी मलम असो, त्यांना देखील गिऱ्हाइकें आकर्षण करण्यासाठीं चित्रांची व काव्याची आवश्यकता लागते. 'सिद्धधूपा'च्या वड्यांना देखील

‘वलभीमा प्रिय वडेघारगे, तैसा मी लोकीं !’

अशा कलात्मक किंकाळ्या माराव्या लागतात ! सहकारी पतपेढ्यांना देखील

‘उत्तम हा सहकार । गड्यांनो, पतपेढ्यांना फार !’

असल्या पद्यांचा आधार ध्यावाच लागतो. वाङ्मयाचें स्वरूप जर कलात्मक नसेल तर त्यापासून मनाला हर्ष, उल्हास, आल्हाद व चेतना यांची केव्हांहि प्राप्ति होऊंच शकणार नाही. 'कलेचा हेतु केवळ मतप्रचार करणें किंवा चळवळ करणें हा नसून मनाला विश्रांति देणें,' असें लेनिननें म्हटलें आहे तें याच दृष्टीनें ! मात्र कलेच्या योगानें मनाला जी विश्रांति मिळते ती निव्वळ विसाव्याच्या अगतिक स्वरूपाची नसून, त्या विश्रांतीमुळें मनोवृत्तींना आंदोलनें बसतात, व मनुष्याचा आत्मानुभव अधिक उल्हासित, वृद्धिंगत व प्रज्वलित होतो.

मतप्रचाराचें जोखड कलेच्या मानगुटीवर दिल्यानें तिची काय दुर्दशा होते याचा पडताळा प्रस्तुत कालच्या रशियांतील वाङ्मयाकडे नजर टाकली म्हणजे सहज पटण्यासारखा आहे. लेनिनच्या मृत्यूनंतर कला हे वर्गयुद्धाचें प्रभावी शस्त्र आहे अशी घोषणा करण्यांत आली. कला हें लेखकाच्या आत्मप्रकटीकरणाचें माध्यम किंवा वाचकाच्या विनोदनाचें साधन अशा दृष्टीनें तिच्याकडे त्या देशांत पहाण्यांत येत नसून सर्वसूत्रधारी सत्तेच्या हातांतील एक खड्ग; किंवा साम्यवादी तत्त्वज्ञानाचा प्रसार, अज्ञांधकारांतून नुकत्याच जागृत झालेल्या बहुजनसमाजांत करण्याचें एक साधन अशा दृष्टीनें तिचा उपयोग करण्यांत येतो. साम्यवादी विचारांचा लाल डगला अंगांत चढवून प्रचारकांच्या पलटणींत दाखल झाल्याशिवाय रशियांत जिवंत राहूं इच्छिणाऱ्या कोणत्याहि लेखकाला लेखणी हातांत घेतांच येत नाही. / एवढचें नव्हे तर कलात्मक निर्मितीला एकाद्या कारखान्याप्रमाणें सुसंचटित

व्यापक व सांघिक स्वरूप यावे म्हणून सर्व कलावंतांच्या शेड्या किंवा दाढ्या 'रॅप' (Rapp) नांवाच्या एका मध्यवर्ती नियंत्रक संस्थेच्या हातांत देण्यांत आल्या. या 'रॅप' (Rapp) संस्थेने रशियन वाङ्मयांत गेलीं कांहीं वर्षे एवढी हडेलहप्पी व सोटेशाही गाजवली आहे कीं त्यांच्या अमानुष जुलुमाला व छळणुकीला कंटाळून अनेक उत्कृष्ट लेखकांनीं लेखनसंन्यास घेतले. येनेसिन किंवा मायकोव्हस्की यांच्यासारख्या प्रतिभाशाली कवींनीं वैतागाने आत्महत्या करून घेतल्या, बोरीस पिलनकासारख्या कादंबरीकारांनीं असहाय होऊन केवळ जगण्याच्या मोबदल्यासाठीं आपली प्रतिभा सरकारकडे गहाण टाकली व आपल्या लेखनशक्तीचा विध्वंस करून घेतला ! कांहीं थोडेसे अपवाद सोडून दिले तर गेल्या कांहीं वर्षांत निर्माण झालेलें रशियन वाङ्मय अत्यंत सामान्य दर्जाचें झालेलें आहे. ही गोष्ट कळून आल्यामुळेच कीं काय अलीकडे रशियांतील लेखकांची राजकीय दंडुकेशाहीपासून बरीचशी सोडवणूक होऊं लागली असून तरुण साम्यवादी लेखकांना पुष्कीन, टॉलस्टॉय किंवा बालझॅक यांच्यासारख्या अभिजात कलावंतांच्या कृतींचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता आजकाल भासूं लागलेली आहे.

मतप्रचार कलात्मक पद्धतीनें करणाऱ्या वाङ्मयालाहि उच्च दर्जा मिळू शकतो हें सुप्रसिद्ध फ्रेंच नाटककार त्रियो यांनीं ' डॅमेज्ड गुड्स ' नांवाचें सिफिलिस या भयंकर रोगाच्या स्वरूपाचें आविष्करण करण्यासाठीं लिहिलेल्या नाटकावरून जरी सिद्ध होतें तरी हें उदाहरण अपवादात्मकच समजावयाला हरकत नाहीं. स्वतःच्या कल्पनांचा किंवा भावनांचा आविष्कार करण्यास लागणारे स्वातंत्र्य कलावंताला लाभल्याशिवाय त्याच्या कलाकृतींत चैतन्य व सौंदर्य येऊंच शकणार नाहीं; कलाकृतीचा हेतु व तिच्या रचनेचे नियम हे तिच्या निर्मितीक्रियेतूनच परिस्फुट व्हावे लागतात. तिच्या वर ते बाहेरून लादल्यानें ती निर्जिव व निःसत्त्व होते. मतप्रचारासाठीं अवतीर्ण झालेली कला हृदयांतील भावनांना मिळू शकत नाहीं. कामीनिया

तेलाच्या जाहिरातीवर विराजमान झालेल्या तरुणीचे केशकलापांत कितीही केशा-
कर्पक शक्ति असली किंवा डोंग्यांच्या बालामृताच्या जाहिरातीतील बालक
कितीही गोंडस व गुटगुटीत असले तरी हीं चित्रे जाहिरातीसकट चौकटीत
बसवून दिवाणखान्यांत टांगण्याचें कोणाच्याहि मनांत येत नाहीं. वखांत
खंजीर लपवून नाचणाऱ्या ' अलीबाबा आणि चाळीस चोर ' या गोष्टीं-
तील मारिजेप्रमाणेंच मतप्रचाराचीं बाधनखेे दडवून रसिकांशीं लगट करूं
पाहाणाऱ्या कलासुंदरीची भीतिच वाटल्याशिवाय रहात नाहीं.

मतप्रचार करणें हें कार्य ज्याप्रमाणें कलात्मक वाङ्मयाच्या ध्येयाशीं
विरुद्ध आहे; तद्वत्च जीवितांतील कूट प्रश्नांचा निर्णयात्मक निवाडा
करून देणें हें देखील कलेचें कर्तव्य नाहीं. गणिताच्या पुस्तकांप्रमाणें वाङ्म-
यांतहि उदाहरणाचीं उत्तरे अखेर शेवटीं दिलेलीं असावीत असें समजणारा
एक वर्ग महाराष्ट्रांत आहे. कलावंत हा जर ' जीविताचा भाष्यकार '
आहे असें समजले, तर समाजातील जीवनाचे कूटप्रश्न निवडून समाजापुढें
स्थपणें व निर्भयपणें मांडणें हेंच कलावंताचें कर्तव्य आहे. या प्रश्नांना
उत्तरे शोधून काढण्याचें कार्य हें समाजाचें आहे! डिकन्सच्या कोणत्या
कादंबऱ्यांत, शेक्सपियरच्या किंवा इप्सेनच्या कोणत्या नाटकांत किंवा शेले,
कीट्सच्या कोणत्या काव्यांत असा निराळा निष्कर्ष काढून दाखविलेला
आहे ! कलावंत हा काहींनिबंधकार नव्हे कीं त्यानें साधकबाधक मुद्दे
तर्काच्या सूपांत पाखडून अखेर शेवटीं उरलेले चिमूटभर तात्पर्य रसि-
कांच्या पदरांत टाकावें. ताजमहालाच्या संगमरवरी भिंतीवर ' हरएक
अद्दमीनें अल्लाघरीं गेलेल्या आपल्या औरतेवर अशा प्रकारची टोलेजंग
कवर बांधावी ' असें तात्पर्य मोठमोठ्या अक्षरांनीं रेखाटलें किंवा हाताचा
' आबच्यूस अँगल ' करून शकुंतलेकडे स्मशान वैराग्यानें बघणाऱ्या विश्व-
चित्राच्या राजा रविवर्म्यानें रंगविलेल्या चित्राखालीं ' तस्मात् बाप हो, तुम्हीं
उपरिचित्रित भानगडींत कधींहि पडूं नये ! ' असा जर निष्कर्ष लिहिला
तर त्यामुळें, त्या कलाकृतीची विटंबना होण्याचाच संभव जास्त !

‘वाङ्मय व कला ही बहुजनसमाजाची आहे—जनतेचा त्यांजवर हक्क आहे’ ही वाङ्मयाकडे पहाण्याची लेनिनची व्यापक दृष्टि लेखकांना यावयास पाहिजे. जीवनाच्या प्रतिकूल परिस्थितीशी झगडणाऱ्या बहुजनसमाजाची व्यथित अंतःकरणे समुलसित करून, त्यांची भावना, विचार व इच्छाशक्ति उदात्त करणारे वाङ्मय अधिक विस्तृत प्रमाणावर निर्माण व्हावयाला पाहिजे. बहुजनसमाजाला उल्लसित करणारे वाङ्मय निर्माण करणे याचा अर्थ बहुजनसमाज हल्ली ज्या अज्ञानावरस्थेत आहे त्या स्थितीत त्याला आवडणाऱ्या व झुलविणाऱ्या गोष्टींचा पुरवठा करणे हा नव्हे. तसे असते तर ‘गुलबकावली,’ ‘जादूचा सोटा,’ ‘ठकसेन राजपुत्राच्या गोष्टी’ या पुस्तकांचे कर्ते किंवा ‘नका टाकून जाऊं डावा डोळा’ या लावणीचा लेखक हे उत्तम दर्जाचे वाङ्मयकारच ठरवावयाचे. वाङ्मयाचा आनंद सेवन करण्याची पात्रता अंगांत यावी म्हणून बहुजनसमाजाच्या शिक्षणाचा व संस्कृतीचा एकंदर दर्जा आहे त्यापेक्षा किती तरी पटीने वाढवावयाला पाहिजे यांत शंका नाही. या दृष्टीने बहुजनसमाजाच्या शिक्षणाच्या कार्याची जबाबदारीहि वाङ्मयावर येऊन पडतेच.

अलिकडे बहुजनांच्या जीविताचे प्रतिबिंब वाङ्मयांत पडले पाहिजे अशी एक हाकाटी ऐकू येऊ लागलेली आहे. सदाशिवपेठी वाङ्मय फार झाले, आतां सोमवारपेठी वाङ्मय निर्माण व्हावयाला पाहिजे, गिस्गांवी साहित्यापेक्षां गिरणगांवी साहित्य आतां जास्त निर्माण व्हावयाला पाहिजे म्हणून समाजाच्या तळाकडे चला, तिथे खरे जीवन आहे अशी आरडाओरड अलिकडे फार होऊ लागलेली आहे.

अर्थात् ही ओरड बहुजनांकडून होत नसून त्यांच्यापेक्षां शिक्षणाने व संस्कृतीने भिन्न अशा पांढरपेशां लेखकांकडून होत आहे ही विशेष आश्चर्याची गोष्ट आहे. या मागणीच्या मुळाशी बहुजन समाजासंबंधी वाटणाऱ्या प्रेमांपेक्षां वाङ्मयात्मक रुचिवैचित्र्याची किंवा थारेपाटलाची इच्छा पांढरपेशां वर्गांत प्रबळ दिसते. माधवराव किंवा यशोदानाई यांच्या आयुष्यासंबंधी

गोष्टी किंवा कादंबऱ्या लिहिण्याऐवजी महादबा किंवा येशी यांच्या संसा-
राच्या कहाण्या लिहिण्याची सुरुवात झाली, किंवा एकादा श्रीधरपंत
बकील एकाद्या सरस्वती नामक शिक्षकृणीच्या प्रेमपाशांत पडल्याचें दृश्य
दाखविण्याऐवजी एकादे शिदबा सलूनवाले एकाद्या विद्या वळणाऱ्या
सरुच्या प्रेमपाशांत सांपडले असें दाखवले म्हणजे वाङ्मयप्रांतांत जिकडे
तिकडे 'अलबेल' झाले असें समजणाऱ्यांपैकीं मी नाहीं. बहुजन समा-
जाच्या जीविताकडे दहा मैलांवरून कल्पनेच्या दुर्बिणींतून बघणाऱ्या पांढर-
पेशा लेखकांना त्या समाजांतील जीविताचीं चित्रे सहानुभूतीनें रंगवतां
येणें शक्य नाहीं, एकाद्या आय. सी. एस. अधिकाऱ्याच्या विलासी पत्नीनें
फावल्या वेळांत अस्पृश्य वस्तींत जाऊन थोडेसे कपडे व खाऊचे पुडे
वांटून अस्पृश्योद्वाराचें महत्कार्य केल्याची धन्यता अनुभवीत घरीं परत येणें
यांत तिची समाजसुधारणेची जितकी कळकळ दिसून येते तितकीच
समाजोद्वाराची तळमळ, चार दोन मजुरांच्या, शेतकऱ्यांच्या किंवा व्यापाऱ्यां-
च्या गोष्टी लिहून बहुजनसमाजाच्या उदागाचें कार्य आपण केलें असें प्रौढीनें
समजणाऱ्या लेखकांत असते. सरळ वाक्यें कुणबाऊ भाषेंत व लावणीच्या
चालीवर वेडीवांकडी गायल्यानें जशीं ग्रामगीतें होऊं शकत नाहीत-झालीं
तर ग्राम्यगीतेंच होतात-तद्रत् कुणब्यांचीं व शेतकऱ्यांचीं नांवे गोष्टींतून
दडपल्यानें किंवा दिवाणखान्याच्या वर्णनाऐवजीं बाजारपेठेची किंवा शेतां
तल्या पेरणीचीं वर्णनें केल्यानेंच केवळ तें वाङ्मय बहुजन समाजाचें होऊं
शकत नाहीं. बहुजन समाजाच्या आयुष्याचीं खात्रीलायक व खरीखुरीं चित्रें
रंगविणारे त्यांच्यांतलेच सुशिक्षित प्रतिभाशाली लेखक पुढें यावयाला पाहिजेत.
त्याशिवाय बहुजनांचें वाङ्मय निर्माण होणार नाही ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

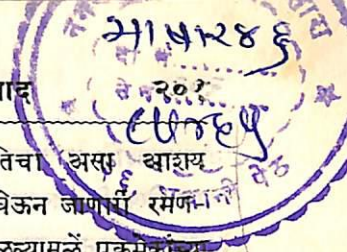
प्रतुतकाळच्या मराठी वाङ्मयावर ब्राह्मणी सोंबळेपणाची जी एक गडद
छाया पडलेली आहे त्यामुळे मात्र त्या वाङ्मयाबद्दल बहुजनांना आपुलकी
व सहानुभूति वाटणें शक्य नाही ही गोष्ट प्रामुख्यानें दर्शविणें जरूर आहे.
सरकारी नोकऱ्यांतून ब्राह्मणांचे किंवा इतर पांढरपेशांचे जें प्रमाण आहे

तेंच प्रमाण गोष्टी, नाटकें, कादंबऱ्यांमधील पात्रांची जातवारी काढली तर त्यामध्येहि असल्याचें आढळून येईल, अस्पृश्याला तर देवाच्या मंदिरांत प्रवेश करण्याला जी बंदी तीच वाङ्मयाच्या मंदिरांत पाऊल टाकण्याच्या बाबतींतही लागू आहे. उदाहरणार्थ, बहुतेक सर्व समाज मांसाहारी असतांना त्या समाजाच्या वाङ्मयाच्या सृष्टींत वावरणारी यच्चयावत् पात्रे मात्र वऱ्याच्या तांदुळाची भगर खातांना किंवा धान्यफराळ करतांना दृष्टीस पडतात हें आश्चर्य नव्हे काय ? ' रामभाऊ मंडईत भाजी आणावयास गेले होते व अंगणांत सीताबाई तुळशीला पाणी घालीत होत्या ' अशी जर एकाद्या गोष्टीची सुरुवात झाली तर ती प्रत्येकाला निर्दोष, पवित्र व मनःसंत वाटते, पण ' रामराव बाजारांत मासे आणण्यासाठीं गेले होते व सगुणाबाई अंगणांत कोंबड्यांची व्यवस्था पहात होत्या ' असा जर एकांनें आपल्या गोष्टीचा आरंभ केला तर मात्र वाचकांच्या अंतःकरणांत केव्हाच्या धरक्रीकंपापेक्षांहि जास्त जोराचा धक्का बसल्याशिवाय राहणार नाहीं. शाकाहारी ब्राह्मण वाचकालाच असा धक्का बसतो असेंच केवळ नसून मांसाहारी अब्राह्मण वाचकांच्या दृष्टीलाहि ही गोष्ट चमत्कारिकच वाटते, इतकी ठराविक परंपरेची जबरदस्त पकड बहुजन वाचकांच्या मनावर बसलेली आहे. मग ' काडीमोड ', ' पाट ' ' मोहतूर ' यांची वर्णनें मराठी वाङ्मयांत जर येऊं लागलीं तर केवढा हलकलोळ उडेल याची कल्पनाच करणें बरें. या दृष्टीनें पहातां शारदेच्या मंदिरांतली ब्राह्मणी सोवळेपणाची वतनदारी कमी होऊन, इतर हिंदूंच्या अस्तित्वाची देखलगिरी वाळणारे सर्वसंग्राहक व प्रातिनिधीक स्वरूपाचें वाङ्मय अधिक व्यापक प्रमाणावर निर्माण व्हावयाला पाहिजे. शारदेच्या मंदिरांत ब्राह्मण, अब्राह्मण, हरिजन, पुरुष, स्त्रिया, डॉक्टर, वकील, कारखानदार, पानवाले, सलूनवाले या सर्वांच्या जीवनांचा निःपक्षपातानें समावेश व्हावयाला पाहिजे. शारदेच्या मंदिरांत ब्राह्मण आला तर तो मात्र सोंवळे नेसून तिची मंत्रयुक्त पूजा करूं शकेल आणि तांबोळी शिरला तर तो मात्र आपल्या ओल्या कातानें भरलेल्या

हाताचे डाग तिच्या शालूवर पाडील किंवा एखादा सलूनवाला आला तर तो सरस्वतीने पाळलेल्या मोराच्या पिसाऱ्याचें ' हेअर कटिंग ' आरंभील ही भीति अगदीं व्यर्थ होय !

पुरोगामी समाजाच्या जीवनप्रवाहाशीं संमिलित असणारें साहित्य निर्माण करणें हाच वाङ्मयांतला खरा वास्तववाद आहे. या वास्तववादाचा पुरस्कार आज मराठी वाङ्मयाच्या प्रत्येक शाखेंत जोरानें चाललेला आहे ही धानंदाची गोष्ट आहे. पिसाटलेल्या कल्पनेच्या अद्भुतरम्य सृष्टीतील ' कालिकामूर्ति ' ' राक्षसी महात्वाकांक्षा ' किंवा ' अमृतमंथन ' छपाच्या उत्तान व भीषण कथानकांची वाङ्मयांतून केव्हांच हकालपट्टी झालेली आहे. कथा, कादंबऱ्या, नाटकें यांतील स्त्री-पुरुष पात्रांचा उल्लूपणा आतां पुष्कळच हटलेला असून तीं एकमेकाला ' नाथ, लाडके, हृदयेश्वर ' असल्या संबोधनांनीं आतां संबोधित नाहींत किंवा चारचौघांसमोर कांहीं जरूर नसतांना आलिंगनचुंबनाचा अतिप्रसंग करीतहि नाहींत ! पूर्वीच्या काळाच्या कादंबऱ्यानाटकांतील पात्रांना खाजगी वेळ फारसा नसावा अशी कल्पना होते. कांहीं काळापूर्वीं इंग्रज वाङ्मयांत नाताळच्या सुमारास एखाद्या कुटुंबाच्या घरावर आलेली जप्ती अमेरिकेस जाऊन खूप पैसां मिळवून आलेला एक अज्ञात काका येऊन सोडवितो व त्या कुटुंबांत आनंदीआनंद करून टाकतो असल्या गोष्टींची साथ आलेली होती. त्याचप्रमाणें मराठी वाङ्मयांतहि, दरिद्री मास्तर मासिकाकडे गोष्ट लिहून पाठवतो व त्या गोष्टीचा मोबदला दिवाळीच्या दिवशीं मास्तराकडे मनीभाडरीनें येऊन घरांत आनंदीआनंद होतो, असल्या गोष्टींची लाट उसळली होती तीहि आतां पार ओसरून गेलेली आहे. नाटकांत फार दिवस राहून घरीं परत आलेल्या एका उडाणटप्पू पुत्राचें आपल्या वडिलाशीं भांडण झालें असतांना रागानें त्याच्या तोंडून असे उद्गार बाहेर पडले, " तात आहांत म्हणून ठीक, नाहींतर मुस्कटांतच भडकावली असती ! " अशा तऱ्हेचे वास्तववादाचें नाटकी आविष्कार हल्लीं क्वचित्च वाङ्मयांत पहावयास मिळतात.

पुरोगामी वाङ्मय आणि वास्तववाद

परवां एका वृत्तपत्रांत एक कविता वाचनांत आली. तिचा असू आशय कीं, पाऊस पडत असतांना डोक्यावर एकच छत्री घेऊन जाणाऱ्या रमणी पुढें आलेल्या एका चिखलाच्या डबक्यांत ठेचाळल्यामुळें एकमेकांच्या अंगावर कोलमडतात व त्यांचीं तोंडें एकमेकांच्या जवळ आल्यानें मग पुढें जो काय क्रमप्राप्त प्रकार व्हावयाचा तो तीं रस्त्यावर करतात ! हा प्रकार उघड्या डोळ्यांनीं पाहिल्यानंतर कविराजाच्या काळजाची व तोंडाची काय अवस्था झाली असेल त्याची कल्पनाच करणें बरें ! तथापि अशा तऱ्हेचीं वास्तववादाचीं विडंबनें आतां वाङ्मयांतून बहुधा कटाप झालेलींच आढळतील !

तसेंच वास्तववादाच्या नांवाखालीं समाजाच्या वस्तुस्थितीचीं असंख्य वर्णनें दडपून देणाऱ्या लेखकांचाहि एक मोठा वर्ग निर्माण झालेला आहे ही चेतवणी या ठिकाणीं देणें जरूर आहे. गर्भश्रीमंत कुटुंबांच्या ऐष-आरामाचीं, त्यांच्या श्रृंगारलेल्या दिवाणखान्यांची व त्यांत बहुतेक सारा वेळ हुंगोपणा करीत बसलेल्या रुंद कपाळाच्या सडपातळ व गौरकाय तरुणांची व काळ्याभोर डोळ्यांच्या हरिणाक्षीं तरुणींची विलासी वर्णनें कांहीं कथालेखक व कादंबरीकार आपल्या कादंबऱ्यांतून देतांना आढळतात. आर्थिक विवंचनेनें व सामाजिक विघटनेमुळें गोंधळून अगतिक झालेला समाजांतील मध्यमवर्ग सुखवस्तु व विलासलोलुप आहे असा आभास उत्पन्न करणें हा वास्तववादाचा खून आहे. त्याचप्रमाणें ओढून ताणून गिरण्यांशीं किंवा मजुरांशीं संबंध आणून, नायकाच्या हातांत विळा किंवा हातोडा देऊन, निदान पुस्तकाच्या जाकिटावर तरी गिरणीच्या धुराड्याचें किंवा लोहाराच्या भात्याचें चित्र दाखवून समाजांतील श्रमजीवि वर्गांत ऐतिहासिक स्वरूपाच्या भांडवलशाहीविरुद्ध भयंकर असंतोष माजलेला आहे असा आभास उत्पन्न करणारे वाङ्मयहि खरें वास्तववादी वाङ्मय नव्हे.

वास्तववादी वाङ्मय निर्माण करणाऱ्या लेखकानें समोर दिसणाऱ्या सामाजिक परिस्थितीचें सूक्ष्मावलोकनानें पृथक्करण करावयाचें याचा अर्थ त्यानें कल्पनाशाक्ति गुंडाळून ठेवावयाची असा नाही. समाजांतील गतिमान

नगर वाचनालय, सातारा.

अंतःप्रवाहाचें भविष्यकाळांत स्वरूप काय होईल याची कल्पनाचित्रें रंगवणारा लेखकहि वास्तववादी लेखक होऊं शकेल. " वास्तव साधतांना अद्भुताचा हटकून त्यागच केला पाहिजे असें मात्र ठरत नाही. अद्भुताचाहि उपयोग करून समाजाच्या वास्तव सृष्टींत उपयोगी पडणारा किंवा समाजाचें भावी ध्येय पटविणारा कलाप्रबंध रचणें शक्य आहे " हें श्री. तात्यासाहेब केळकरांचें विधान याच विचाराचें समर्थन करणारें आहे. आल्डस हक्सले यांचें ' Brave New World ' किंवा रशियन लेखक झॅमिअॅटिन यांचें ' We ' ही कादंबरी हे या तऱ्हेच्या वास्तववादी लिखाणाचे उत्तम नमुने समजावयास हरकत नाही.

मात्र हिंदी समाजांतील प्रस्तुतकालीन परिस्थितीचा प्रवाह हा रशियांतील हल्लीं प्रस्थापित झालेल्या ध्येयाच्या दिशेनें वहातो आहे असें समजणारे कांहीं माथेफिरू ' भाई ' बंद ज्या साम्यवादी वास्तववादाचा वाङ्मयांत हल्लीं पुरस्कार करूं पहात आहेत त्या वास्तववादापासून सावध राहाण्याचा इषारा मी मराठी लेखकांना देतो. ज्या हिंदी समाजांत बलिष्ठ मध्यमवर्ग आहे तेथें हल्लींच्या परिस्थितींत भांडवलवाले व कामकरी वर्गाचें भयंकर अंतर्युद्ध चाललेलें असून अखेर शेवटीं त्याचा परिणाम कामकरी वर्गाची मध्यवर्ती सत्ता प्रस्थापित होण्यांत होणार आहे असा मार्क्सवादाच्या निव्वळ वासानें पिसाळलेल्या कांहीं भाईलोकांचा आशावाद त्यांचा त्यांनाच लखलाभ असो. "Of all the intellectual plagues, cheap Marxism is perhaps the worst !" हे मिडलटन मरी यांचे उद्गार लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत. हिंदी समाजाच्या वाङ्मयांत हिंदी समाजाच्या गतिमान आयुष्याचेंच प्रतिबिंब न पडतां रशियांतील विशिष्ट परिस्थितीचें प्रतिबिंब पडावें असा हट्ट धरणें हा निव्वळ माथेफिरूपणा आहे. श्रमजीवि वर्गाचा शैक्षणिक व सांस्कृतिक उद्धार होऊन त्यांची आर्थिक स्थिति अधिक समाधानकारक व्हावयाला पाहिजे अशा भावनेनें समाजपरिस्थितीचें विश्लेषण वाङ्मयांत करणाऱ्या लेखकांच्या प्रयत्नांचा कोणीहि पुरस्कारच करील.

समाजाच्या प्रगतीला पोषक अशा सर्व नव विचारांचा व कल्पनांचा स्तकार वाङ्मयांत व्हावयाला पाहिजे. जुन्या मंडळींना थंडीवाऱ्याचें व नव-विचारांचें नेहमीच भय वाटत असतें. म्हणून दारें खिडक्या बंद करून, जाळ्यांना जुनीं वर्तमानपत्रें चिकटवून, बाहेरून वाऱ्याची लहानशी झुळूक देखील आंत न येईल अशी व्यवस्था केली म्हणजे आंतल्या बंदिस्त अंधारांत आपल्याला सुरक्षितपणें बसतां येईल अशी जुन्या लोकांची समजूत असे. पण हल्लीं आरोग्यशास्त्राप्रमाणें समाजशास्त्राच्या कल्पनाहि आमूलाग्र बदललेल्या आहेत एकादें नम्र चित्र दिसलें, एकादें श्रृंगारिक वर्णन आढळलें, कुटुंबसंस्थेविषयी किंवा विवाहाविषयी एकादा क्रांतिकारक लेख वाचण्यांत आला कीं डोक्यावरच्या कानटोप्या खाली ओढून 'हुं-हुं-हुं' असें हीं व भरल्यासारखें करण्याचें कांहींच कारण नाहीं. जरा बाहेरचा वारा लागला कीं आपली प्रकृति हमखास बिघडून दोन्ही फुफ्फुसांचा न्यूमोनियानें निकाल लागणार असल्या दुबळ्या मरतुकड्या प्रकृतीचे फाजील लाड पुर-विण्यांत कांहींच हांशील नाहीं. संस्कृतीचा आत्मा अमर असतो. सत्य व नीति ही जगाच्या बारशापासून तो जगाच्या बाराब्बापर्यंत वज्रलेप असतात, असें मानणाऱ्या जरीपुराण्या मंडळींना बरण्यांत घालून एकाद्या वस्तु-संग्रहालयांत ठेवावयाला पाहिजे. समाजाच्या उत्क्रांतीबरोबरच सत्य व नीति या बद्दलच्या कल्पनांचीही उत्क्रांति होत असते व बाहेरील विचारांची देवाण घेवाण झाल्याशिवाय उत्क्रांतीचा मार्ग सुकर होऊं शकत नाहीं.

मानवी जीवनाला आवश्यक असणाऱ्या प्रवृत्तींची व उपकारक असणाऱ्या विकारांची मुस्कटदाबी करून आजपर्यंत समाजानें आपल्या दोंगी नीतीचा बडेजाव माजवला त्याचा आतां पुरता बोजवारा उडालेला आहे. जर एकादी गोष्ट समाजाच्या दृष्टीनें अनिष्ट आहे असें वाटत असेल तर ती कपाटांत दडवून ठेवल्यानें तिच्यापासून आपलें संरक्षण होईल असें म्हणणें चुकीचें आहे. अज्ञान हा समाजाचा अत्यंत घातक शत्रू आहे, म्हणून कोणत्याहि अनिष्ट गोष्टीची दडपादडपी न करतां तिच्याशीं निर्भय-

पणें, समंजसपणें व उघड्या डोळ्यांनीं टक्कर देण्याची समाजानें संवय केल्याशिवाय कोणत्याहि प्रकारची प्रगति होणार नाहीं. किल्ल्याच्या तटावर मुकटे व धाबळ्या वाळत टाकल्यानें त्याचें शत्रूपासून संरक्षण होईल असें मानणें जितकें समंजसपणाचें आहे तितकेंच अनिष्ट गोष्टींच्या बाबतींत अज्ञानाचा व भीतीचा वागुलबुवा उभा करून समाजाचें संरक्षण होईल असें म्हणणें हें शहाणपणाचें होईल.

स्वैर-संभोगाचा पुरस्कार एकाद्यानें केला तर त्याबद्दलहि बावचळून जाण्याचें देखील कांहींच कारण नाहीं. असल्या अर्थाचा 'नवमतवाद' समाजांत किंवा वाङ्मयांत केव्हांहि समाविष्ट होऊं शकणार नाहीं याविषयी प्रत्येकानें खात्री असूं द्यावी. स्त्री पुरुषांना ज्या देशांत संपूर्ण लैंगिक स्वातंत्र्य मिळालेलें आहे त्या रशियासारख्या देशांतहि स्वैर संभोगाला किंवा अतिरिक्त कामपूर्तीला कोठेंहि स्थान नाहीं. उलट तेथील लैंगिक नीतीमत्ता इतर देशांतील ढोंगी नीतीमत्तेपेक्षां श्रेष्ठ दर्जाची आहे. स्वातंत्र्याच्या वातावरणांतच सद्गुणांचा विकास होतो यांत संशय नाहीं.

ज्या लैंगिक विचारांत गतिमानता नाहीं किंवा ज्या नग्न चित्रांत कोणतेहि कलासौंदर्य नाहीं, त्यांचा वाङ्मयाशीं कांहींहि संबंध नाहीं. सुप्रसिद्ध ऑस्ट्रियन लेखक स्टीफन झाइग यांच्या 'A Letter from an unknown Woman' या दीर्घकथेंत, रोमनांच्या 'Without Cherry blossom' या लघुकथा संग्रहांत किंवा या लेखकांच्या पावलावर पाऊल ठेवून जाणाऱ्या विभावरी शिरूरकर यांच्या गोष्टींत लैंगिक गोष्टींचे अनेकवार उल्लेख आले आहेत तरी त्यांत समाजाच्या पारंपारिक समजुतीमधील अनिष्टपणा उकळून दाखविण्याची तळमळ आहे—ओष आहे म्हणून हें लिखाण उत्तम वाङ्मयांत समाविष्ट होऊं शकते. ठाकूरसिंहाची 'ओलेती' कलासौंदर्यानें ओथंबलेली असल्यानें तिच्या सूचित नग्नतेपेक्षां तिच्या सौष्टवानें मन अधिक भारून जातें. 'समाजस्वास्थ्य' मासिकावर छापल्या जाणाऱ्या बॅंगळू नग्न चित्रांत कला नाहीं व सौंदर्यहि नाहीं. कामविकारांना उत्तेजन देऊन

लोकांची कामातुरता प्रज्वलित करणारे गद्यपद्य लिखाण आजकाल मधून मधून निर्माण होत असते. तथापि 'जवानमर्द मोदक', 'वज्रांगभैरव पाक' 'आतंकनिग्रह गोळ्या' किंवा 'गुपचुप झाले तें झाले' अशा आश्वासनासकट मिळणारी औषधे: यांना जितपत शक्तिवर्धक 'टॉनिके' असे म्हणतां येईल, तितपतच या कामोत्तेजक लिखाणाला, जिवंत वाङ्मय म्हणून संबोधतां येईल. या शिवाय काहीं काहीं लेखकांना मुळीं लैंगिक विचारांनींच जबरदस्त पछाडलेले असते. इंग्रजी वाङ्मयांत सुप्रसिद्ध कवि व कादंबरीकार डी. एच्. लॉरेन्स याला ज्याप्रमाणें लैंगिक विचारांची बाधा झाली होती, तशीच काहींशी अवस्था मराठी वाङ्मयांतील सुप्रसिद्ध कादंबरीकार प्रो. फडके यांची होत आहे असें भय वाटते. यांच्या कल्पनासृष्टीतील मानसपुत्रांना किंवा कन्यकांना एकाच विचाराचा चाळा लागलेला आढळून येतो. नवमतवाद म्हणजे निभेळ लिंगवाद नव्हेच नव्हे. प्रगतीच्या दिशेने धांवणाऱ्या वाङ्मयाच्या ओघाचें सामर्थ्य अशा उत्तान लिंगवादी लिखाणानें फारसें वाढणार नाही. उलट अधेमधेंच कामोत्तेजक विचाराचे कालवे निष्कारण फोडल्यानें त्या प्रवाहाची द्रुतगति मंदावल्याखेरीज रहाणार नाही. परवां पुणें येथें व्याख्यान देतांना 'कपोल कल्पित' या अनेकोच्छिष्ट शब्दावर कोटी करतांना 'इतक्या लोकांनीं वापरलेल्या कपोलाकडे आपण कशाला लक्ष द्या' असें प्रो. फडके यांनीं उद्गार काढले, त्यावरून आतां त्यांचा आयुष्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोण पुष्कळच निवळल्यासारखा दिसतो. नाही तर वापरलेल्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष्य करण्याचा त्यांच्या प्रतिभेचा आजपर्यंतचा शिरस्ता नव्हता-

प्रगतिप्रिय समाजाच्या आकांक्षा तृप्त करणाऱ्या वाङ्मयाविरुद्ध ओरड करणारी आणखी काहीं नवीन मंडळी निर्माण झाली आहेत. या मंडळींच्या भावना अहोरात्र ठणकत असतात आणि यांनीं उरांशीं जतन करून ठेवलेल्या पावित्र्याच्या कल्पना विटाळल्या जाण्याचें यांना एकसारखें भय वाटत असते.

‘ अग आईग, आमच्या भावना दुखल्या - पावित्र्य विडंबन झालें ! ’ असें एकसारखें हे दुखणेकरी विव्दळत असतात; मग तुम्ही कांहींहि लिहा किंवा कांहींहि बोला ! भावना म्हणजे वेंडें अशी या लोकांनीं आपली समजूत करून घेतलेली दिसते. तसें पाहतां हिंदुसमाजाची स्थिति सर्वांगाला वेंडें झालेल्या एखाद्या रोग्याप्रमाणेंच झालेली आहे. हा रोगी कोणत्याच वेंडाला हात लावून देत नाही. जातिभेदाच्या वेंडाला धक्का बसला कीं हा ओरडलाच “ अयाई ! ” मिश्रविवाहाची भाषा काढली कीं हा किंकाळलाच “ बाप रे बाप ! ” घटस्फोटाची चर्चा केली यानें हंबरडा फोडलाच “ मेलों रे मेलों ! ” हिंदुसमाजाला झालेली हीं सारीं वेंडें फोडलीं पाहिजेत, तळापासून कापून काढलीं पाहिजेत ! मग त्यानें कितीहि प्राण पाखडले तरी त्याची परवा करतां कामां नये. सगळ्या लोकांच्या भावना मऊ मऊ पोट्टिसांनीं शेकत बसावयाला लेखकांना नर्सचाच धंदा पत्करावयाला पाहिजे. प्रत्येकाच्या वैयक्तिक पावित्र्याच्या वेडगळ कल्पनांची मनधरणी करूं म्हटलें तर लेखकाचा जीव मट्ट्याला आल्याशिवाय रहाणार नाही. परवा एका हरिजन सभेंत एका भंगी जातीच्या वक्त्यानें ‘ हिंदुधर्मांत बावीस कोटी माणसें आणि तेहतीस कोटी देव आहेत ! ’ अशी अत्यंत मार्मिक टीका केली ती लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. तशांत, हल्लींच्या धार्मिक संरक्षणाच्या नांवाखालीं व जातवारीनें स्वार्थ साधण्याच्या काळांत कोणत्या व्यक्तीच्या किंवा कोणत्या गटाच्या भावना कोणत्या गोष्टीमुळें दुखावतील त्याचा कांहींच धरबंद राहिलेला नाही. गणपतीला आतां मुद्दाम जर ‘ लंबोदर ’ आणि ‘ बक्रतुंड ’ म्हटलें तर गाणपत्यांच्या भावना विघडल्याशिवाय रहाणार नाहीत. महादेवाला ‘ भंगड ’ म्हटलें तर त्याच्यासमोर बसलेला नंदी देखील नाकपुड्या फेंदारून व शिंगें खालीं करून अंगावर धांवत यावयाचा ! ‘ भटाला दिली ओसरी ’ म्हटलें तर भट पिडें पाडण्याची धमकी घालायचा; ‘ चांभारचौकशी करूं नका ’ म्हटलें चांभार हातांतला जिन्नस वर उगारावयाचा आणि एखाद्याला ‘ हजाम आहांत कां कोण आहांत ! ’ असें

म्हटल्यानंतर शेजारी न्हावी उभा असला तर तो पाणी घेऊन येण्याची देखील चाट पहावयाचा नाही. तसे पाहिले तर सुंदर तरुणी दृष्टीस पडली तर तरुणांच्या देखील भावना दुखवतात—कित्येकांच्या अंतःकरणांत तर जखमा देखील होतात. आणि तरुण गुलहौशी जोडपें एकत्र हिंडावयाला जातांना पाहून वृद्धांच्या पोटांत दुखायला लागतें ! पण त्याला काहीं इलाज नाही ! भावनेचें चोज पुरवण्यांतहि फार हांशील नाही ! प्रत्येकानें आपली विनोद-वृत्ति व खेळाडू वृत्ति जागृत ठेवणें आज आवश्यक आहे. गणपतीची थडा झाली किंवा गोरक्षणावर टीका झाली कीं झालें पवित्र्य विडंबन, हनुमान् ब्रह्मचारी नाही अशी शास्त्रीय चर्चा केली कीं झाली देवतांची चेष्टा, जनतेच्या मूर्खपणावर मोकाटपणें चरणान्या ढोंगी बुवांचीं त्रिंगें बाहेर फोडलीं कीं झाला पूज्य विभूतींचा अनादर, ऑम्लेट खाल्लें कीं बुडालें ब्राह्मण्य, अहिदुबरोबर सहभोजन केलें कीं डुबलें हिंदुत्व, असल्या धर्माच्या व पावित्र्याच्या पातळ व तखलापी कल्पना उराशी बाळगण्याचा आजचा काळ नाही ! काळाच्या ओघाबरोबर पावित्र्याच्या कल्पनाहि बदलत जातात ! तसें म्हटलें तर अखिल हिंदी समाजाच्या एकीकरणाच्या पवित्र ध्येयाविरुद्ध कल्पनांचा प्रसार करणारे वाङ्मय हेंच आजच्या युगांतलें पावित्र्यविडंबक वाङ्मय म्हणावयास पाहिजे !

कला व वाङ्मय यांचें संगोपन आणि अभिवर्धन बहुजनसमाजाकरितां करावयाला पाहिजे हें तत्त्व जर मान्य केलें, तर बहुजनांना कळेल व पटेल अशाच साधनानें व अशाच स्वरूपांत वाङ्मयांतील आनंदाचें लोण थेट त्यांच्यांपर्यंत पोहोंचवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. शास्त्रीय किंवा तात्त्विक वाङ्मयापेक्षां ललित वाङ्मयाची गोडीच बहुजनसमाजाला जास्त लागणार. या दृष्टीनें ललितवाङ्मयाची पैदास वाजवीपेक्षां फार होत चाललेली आहे अशी निष्कारण ओरड जी आज काहीं ठिकाणाहून ऐकूं येते तिच्यांत काहींच हांशील नाही. ललित वाङ्मयनिर्मितीच्या बाबतींत संततीनियमन करून बहुजनसमाजाची वाचनाची वाढती भूक अतृप्त ठेवणें निःसुस्पणाचें

आहे. तथापि, पोटांत आंतर्दीं तुटत असतांना एकाद्या भुकेल्या माणसांच्या हातांत फणस ठेवल्याने त्याची जी निराशा होते तशीच मोठ्या आशेने हातीं घेतलेली गोष्ट, कादंबरी, काव्य किंवा नाटक क्लिष्ट, कृत्रिम व संदिग्ध शब्दांत व भाषेत गुंफलेले आढळून आले म्हणजे सामान्य वाचकांची किती निराशा होते असेल याची बऱ्याचशा लेखकांना कल्पनाहि होत नाही. आशियाच्या उत्तरेला वहाणाऱ्या नद्या अतिशय थंडीमुळे ज्याप्रमाणे वहातां वहातांच समुद्राला मिळण्यापूर्वी थिजून जातात, त्याप्रमाणे पुष्कळशा ललित-वाङ्मय लेखकांच्या कृति क्लिष्ट व कृत्रिम लेखनपद्धतीमुळे बहुजनसमाजापर्यंत पोहोचण्याच्या आधीच वाटेत खतम् होतात. मराठी कवितेचा अर्थ कळत नाही ही थट्टेची गोष्ट नसून वस्तुस्थिति आहे.

‘ सुवर्ण, विविधालंकारयुत वपु अचिरमृताचें जसें दिसें,

भूषित-भीषण, अनार्य तैसें कवनहि सुजना रडवितसें !

ही काय भांगड आहे ?

हा आर्यकवनाचा अजव नमुनाच सुजनांना हंबरडा फोडायला लावल्या-शिवाय रहाणार नाही ! शब्दकोश घेऊन त्याचीं पाने चाळायला आणि अन्वयार्थाचीं आदळआपट करावयाला आहे कुणाला वेळ ! आणि त्याची जरूरी तरी काय ? नुकताच ‘ हिंदुधर्म-विश्वधर्म ’ नांवाचा एक ग्रंथ प्रसिद्ध झाला आहे. या ग्रंथाला माझे मित्र न्यायरत्न धुंडिराजशास्त्री विनोद, एम्. ए. यांनी आपल्या आडनांवांशीं बिसंगत अशी एक भयंकर गंभीर प्रस्तावना लिहिली आहे. त्यांतील एकच वाक्य वाणगीदाखल पहा.

‘ परिवर्तनशील समष्टिचक्राला मूल सत्यांच्या स्थायिकेंद्राचा विरोध संभवत नाही: इतकेंच नव्हे, तर तो सनातन तत्त्वबिंदु प्रगतिपर परिवर्तनाचें स्थिर अधिष्ठान होय !’

हिंदुधर्माचे अभिमानी व अभ्यासु विद्वान् असल्या जड—जंबाली भाषेत जर धार्मिक कल्पनांचें स्पष्टीकरण करूं लागले, तर मराठी भाषा बोलणारे बहुतेक हिंदु धर्मांतर केल्याशिवाय रहाणार नाहीत.

सर्वसामान्य वाचकांना सहज कळेल अशा सरळ, स्पष्ट, डौलदार व ठसकेवाज लोकभाषेतच व लेखनपद्धतीतच वाङ्मय निर्माण व्हावयाला पाहिजे. भाषेचे स्वरूप आमूलाग्र बदलून गेलें तरी सरकारी मराठी क्रमिक पुस्तके, 'व्हिक्तुरिया' राणीच्या वेळच्याच भाषेत बोलत आहेत. मराठी लिखाणांतही संस्कृत भाषेच्या निष्कारण अवडंबराचे वंड कमी व्हावयाला पाहिजे तरच त्याविषयी बहुजनांना आपुलकी वाटे. श्री. भास्करराव जाधव यांनी एका व्याख्यानांत 'बहीर्णी' व भावांनी अशी अस्सल मराठी सुरुवात करून एक उत्तम उपक्रम आरंभला होता; पण त्यांच्या बाकीच्या भाषणाला त्यांचा 'योगवासिष्ठाचा' अभ्यास बाधल्यामुळे त्यांचा सुरुवातीचा निश्चय फार वेळ टिकून राहिला नाही. या दृष्टीने पाहतां मराठी वाङ्मयांत श्री. तात्यासाहेब केळकर, श्री. वरेरकर, प्रो. माटे, प्रो. फडके यांचे गद्य, आणि चंद्रशेखर, तांबे, यशवंत, गिरीश यांचे पद्य सामान्य जनसमाजाच्या हृदयाशी जाऊन भिडण्यासारखे सुगम व सुरस आहे. प्रो. पोतदार हे ज्या मराठी भाषेचे विशेष अभिमानी असले व रा. माडखोलकर यांना आर्ष शब्दांचा जादा नाद असला तरी एकाच अस्सल मराठी वळण व दुसऱ्याची ठसकेवाज सौंदर्यपूर्ण लेखनशैली वाचकांच्या वृत्तींना मारून टाकणारी आहे. श्री. खांडेकर यांची सामर्थ्यावान् प्रतिभा व कल्पनाशक्ति कृत्रिम व अलंकारिक भाषेच्या जबरदस्त हव्यासामुळे व प्रत्येक वाक्याच्या डोक्यावर पौराणिक उपमांची व रूपकांची गांठोडी लादण्याच्या त्यांच्या नादामुळे वाचकांच्या आहारीं अनायासाने पडण्यासारखी नाही. टीकात्मक समालोचन असो किंवा साम्यवादाच्या पुस्तकावरील प्रस्तावना असो, त्यां ठिकाणी 'मराठी वाङ्मयाची गंगा प्राकृताच्या पर्वतांतून निघाली' किंवा 'कला ही शकुंतला असली तरी तिचा जन्म पृथ्वीवरचा विश्वामित्र व स्वर्गांतली मेनका यांच्या आकर्षणांतच होतो.' असले पुराणोक्त संकेतांचे दाखले देण्याचा मोह ते आवरून शकत नाहीत. त्यांनी आपल्या भाषासुंदरीवर आधुनिक कालमानाप्रमाणे दागिन्यांचे ओझे जर कमी लादलें तर तिच्या

विचारसौन्दर्याची मोहिनी बहुजनसमाजावर भुरळ घातल्याशिवाय केव्हांहि रहाणार नाही. आधुनिक तरुण लेखकांमध्ये श्री. विभावरी शिरूरकर, श्री. अनंत काणेकर, श्री. वि. ह. कुळकर्णी, श्री. गोपीनाथ तळवळकर, श्री. दौंडकर या गद्य लेखकांची लेखनपद्धति व रा. पाटील, श्री. ना. घ. देशपांडे, रा. ठोकळ या कवींची रचनाशैली बहुजन समाजाच्या अंतःकरणांत मराठी वाङ्मयाबद्दलचा जिव्हाळा व आपुलकी वाढविणारी आहे.

या ठिकाणी मराठी भाषेचे व लिपीचे शुद्धीकरण करण्यासाठी व. सावरकर व प्रो. पटवर्धन यांनी जो अलिकडे चंग बांधलेला आहे त्यासंबंधी विवेचन करणे जरूर आहे. व. सावरकरांच्या हरिजन उद्धाराच्या व हिंदू-संघटनेच्या कार्याबद्दल मनांत कितीहि आदर वाटत असला, तरी त्यांची मराठी भाषेच्या शुद्धीकरणाची चळवळ भाषाशास्त्राच्या अज्ञानावर व वाङ्मया-बद्दलच्या आकुंचित अभिमानावर आधारलेली आहे. शेकडों वर्षे मराठी घरादारांत नांदून मराठी भाषेशी एकजीव झालेल्या उर्दू शब्दांची हकालपट्टी करून त्यांच्या जागीं क्लिष्ट दुर्बोध व बेंगरूळ संस्कृत सामासिक शब्द आणवून बसवीत सुटणे यांत प्रचारकाच्या माथेफिरूपणापेक्षां दुसरी कोणतीहि भावना नाही. जिथे मुसलमानाला हिंदुधर्माची दीक्षा देऊन त्याला हिंदुसमाजांत समाविष्ट करण्यापर्यंत यांच्या शुद्धीकरणाची मजल जाते, तेथे मराठ्यांच्या घरचे शेंकडों वर्षे अन्नपाणी सेवीत बसलेल्या मल्लेच्छ शब्दांचे अहिंदुत्व अद्यापि कायमच उरले आहे असे समजणे व त्यांना बाहेर हांकून दिल्याशिवाय स्वभाषेचे शुद्धीकरण व बलवर्धन होणार नाही असे मानणे यांत तर्कशुद्धतेचा जबरदस्त अभाव दिसून येतो.

समाजाच्या उत्क्रांतिच्या औघांत भाषेची व लिपीची आपोआप घटना व वाढ होत गेलेली आहे. म्हणूनच भाषेतील प्रत्येक शब्दाशब्दार्शी, सांप्रदायाशी सुभाषिताशी समाजाचा इतिहास निगडीत झालेला आहे. एका व्यक्तीला किंवा एका संस्थेला भाषेच्या स्वरूपांत बदल करून तिच्या परंपरागत इतिहासाला हरताळ फासण्याचा अधिकार नाही. कोणालाहि हुकी आली की,

स्यांनी उठावें व स्वतंत्र शब्दांची निराळी टांकसाळ उघडून बाजारांत आपलीं शिराळशेटी नाणीं नेऊन ओतावांत म्हणजे भाषेची निव्वळ चेष्टा आहे. खिलापतीच्या नोटा घटकाभर गंमत म्हणून कोणी हातांत धरल्या तरी त्या कोणी वापरूं म्हटलें तर त्याच्या योगानें मूर्खपणाशिवाय दुसरें काहींच खरेदी करतां यावयाचें नाहीं ! सावरकर-पटवर्धनांनीं मराठी भाषेची 'द्रौपदी' बनावण्याचा आरंभिलेला उद्योग आततायीपणाचा व हास्यास्पद आहे. यांच्या अंगणांत जर सबजाचीं झाडें उगवलीं असलीं तर त्या सबजाचे तुरे कापून त्या ऐवजीं तुळशीच्या मंजिन्या चिटकविण्याला हे कमी करावयाचे नाहींत.

मराठी भाषेचा पीळ व अभिमान प्रत्येक महाराष्ट्रीयाला असला पाहिजे, मराठी भाषेचें मराठमोळी वळण प्रत्येक मराठी लेखकांनं गिरविलें पाहिजे, ही गोष्ट कोणालाहि निःसंशय मान्य होईल. पण 'महिना, व, साहेब, इजारां, सुरू, देखील, हरकत, हौस' इत्यादि लोकभाषेच्या हाडी-मासीं खिळलेले शब्द, जैन साधू चिमट्यानें आपलें केंस ज्याप्रमाणें उपटून काढतात, त्याप्रमाणें सांडशीनें उखडून बाहेर काढण्यानें स्वत्व संरक्षण होणार आहे, आणि ते शब्द यापुढें वापरल्यानें मात्र स्वाभिमानशून्यता व मनोदास्य व्यक्त होणार आहे असा व्यक्तिवाद कोणाहि समंजस मराठी माणसास पटणार नाहीं.

'रावमहाशय तात्याराव यांनीं खिस्ती शके १९३५ च्या मार्च मासांत एका संपादकावर मानहानीचा अभियोग केला,' 'सैनिकांनीं भांडीं आपून युद्धाचा कडेकोट सिद्धांत चालविला,' 'आम्ही दोघे गुजर्जांत संगें गेलों नि शीरीष नि पांढरी घेऊन आलों' असल्या विद्रूप मराठीच्या जोडीला, 'अ आ' ची बनवलेली बाराखडी व अधून मधून अनुस्वारांऐवजीं पेरलेले परसवर्ण दिलें म्हणजे आपल्या मायभाषेंतलें लिखाण किती भयंकर दिसतें याची प्रचीति 'सावरकर नि पटवर्धन' यांचे कोणतेहि अलिकडचे लेख चाचले म्हणजे आल्याशिवाय रहावयाची नाहीं. सावरकरांच्या चिवट ध्येय-

निष्ठेवद्दल एकवेळ सहानुभूति वाटेळ, पण अद्यापहि अर्धवट म्लेंच्छ नांक धारण करणाऱ्या ' माधव जूलिअन् ' कवींनीं,

भडगुनी मूर्ति कावा कशाला ?

सर्वत्र अल्ला, सीमा कशाला ?

सष्ट जगाचा जो एक अक्षर,

वन्दे तमेकम् ! अल्लाहु अक्बर !

असलीं ' धावळी नैसून बिर्याणी खावयाला बसणारीं ' काव्यें एक वेळ लिहिणाऱ्या प्रो. पटवर्धनांनीं आपल्या डोक्यावरचा पठाणी कुल्ला फेकून देऊन आतां एकाद्या पुराणिकाचें पांढरें चक्राकार पागोटें डोक्यावर चढवावें हें अद्भुत नवलच नव्हे तर काय ? मतें बदलूं शकतील हें खरें. पण एका टोंकापासून दुसऱ्या विरुद्ध टोंकापर्यंत ज्यांच्या मतांचा लंबक जाऊं शकतो, तो तेथें तरी यापुढें टिकूनच राहिल असा विश्वास इतरांनीं तरी कसा बाळगावा ? कांहीं असलें तरी सावरकर व पटवर्धन यांच्या भाषाशुद्धीच्या एककल्लीपणाच्या कल्पना बहुजनसमाजाच्या अंतःकरणांचा ठाव घेऊं पहाण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगणाऱ्या आधुनिक मराठी वाङ्मयाच्या अभिवृद्धीला पोषक नाहींत. पुण्याचे एक विद्वान् लेखक श्री. श्रीकृष्ण के. क्षीरसागर यांनीं ' खरी भाषाशुद्धि व तिचे बैरी ' या आपल्या निबंधांत सावरकर-पटवर्धनांच्या भाषाशुद्धीचा जो खरपूस समचार घेतला आहे तो प्रत्येकानें नजरेखालीं घालण्यासारखा आहे.

पांढरपेशा वर्गाचे प्रतिनिधी असलेल्या कांहीं लेखकांच्या बाबतींतच भाषेच्या काठिण्याचा व क्लिष्टतेचा आक्षेप घेतां येतो व मजूर वर्गाचा कैवार घेणाऱ्या लेखकांच्या लेखन पद्धतीवर घेतां येणार नाहीं असें नाहीं. कामगार वर्गाचे एक कैवारी श्री. लालजी पेंडसे यांनीं आपल्या ' साहित्य व समाज-जीवन ' या मराठी वाङ्मयांत साम्यवादाचा पुरस्कार करणाऱ्या पुस्तकांत ' व्यक्तीच्या आत्मीय भावना व उर्मि पुष्कळदां तात्कालिक व जैव म्हणजे

प्रकृतिप्रणीत असल्याने त्यांचें सामाजिक स्वरूप ठरवणें अशक्यप्रायच असतें !' या साच्याची जी भयंकर भाषा वापरली आहे ती कोणत्याही कारखान्यांतल्या कणखर कामगाराला चारदोन तास बेशुद्ध करील. 'लेखक हे जनतेच्या आत्म्याचे एंजिनिअर होत' या स्टॅलिनच्या वाक्याच्या कसोटीवर जर रा. पेंडसे यांचें लिखाण घासलें तर त्यांना 'वाङ्मयांतले मिस्त्री' ही पदवी देण्यास फारशी अडचण पडूं नये. कदाचित्, ते स्वतः भांडवलशाहीच्या विरुद्ध असल्यानें मराठी भाषेचें फारसें भांडवल त्यांनीं आपल्या जवळ ठेवलें नसावें.

एकंदर समाजप्रगतीच्या दिशेनें मराठी वाङ्मयाचा प्रवाह वहावा व मराठी भाषेची अभिवृद्धि व्हावी या दृष्टीनें मी आतांपर्यंत मराठी वाङ्मयांतिल सद्यःकालीन प्रवृत्तीचें आपल्यापुढें विवेचन केलें आहे. काळाचीं चिन्हें ओळखून नवयुगाची घोषणा करणारें, मानवी प्रगतिचा पुरस्कार करणारें, बहुजनांना हर्ष, उल्हास व चेतना देणारें वाङ्मय मराठीसाहित्यकारांनीं निर्माण करावें अशी माझी त्यांना अखेरची कळकळीची विनंति आहे.

मराठी वाङ्मयाबद्दल मला वाटणाऱ्या प्रेमानें वाहवत जाऊन कांहीं सन्मान्य साहित्यसेवकांच्या वाङ्मय-कृतीबद्दल व कल्पनांवर मतभेद व्यक्त करतांना मीं जर माझ्या भाषणांत कठोर भाषा वापरली असेल तर त्यांनीं त्याबद्दल मला क्षमा करावी. मित्रांच्या बाबतींत तर टीका करतांना कांहींहि बोललें तरी पंचाईतीची परिस्थिति उत्पन्न होते. त्याबद्दल एक गोष्ट मला या ठिकाणीं आठवते. एकदां एक गृहस्थ आपल्या मित्राबरोबर रस्त्यानें जातांना समोरून दोन स्त्रिया येत असतांना त्याला दिसल्या. त्याबरोबर तो गृहस्थ मित्राला म्हणाला 'काय भयंकर दिसते आहे ती बाई !' त्यावर मित्र शांतपणानें म्हणाला, 'ती माझी बहीण आहे !' तेव्हां गृहस्थ चटकन मोर्चा बदलून म्हणाला, "मी ती बाई म्हणत नाहीं, तिच्या बरोबरच्या दुसऱ्या बाईबद्दल मी बोललों !" तेव्हां, गंभीर चेहेरा करून मित्र पुन्हां म्हणाला, "ती माझी बायको आहे !"

या परिषदेच्या अधिवेशनाचे अध्यक्षस्थान आपण मला देऊन माझ्याकडून साहित्याची जी आज चाकरी करवून घेतलीत, त्याबद्दल फिरून एकवार मी आपणां सर्वांचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानतो. यदाकदाचित् या चाकरीमुळे आपले समाधान नच झाले तर ' कठिण बडोद्याची चाकरी ! ' असा, एका लावणीकाराने रचून ठेवलेला चरण गुणगुणत मी परत पुण्यास जाईन दुसरें काय ?

वाङ्मय आणि टीकाकार

[श्री. यशवन्त दिनकर पेण्ढरकर]

महाराष्ट्र शारदामंडळ तृतीय संमेलन, वडोदें

आजच्या सम्मेलनाचें अध्यक्षीय मानाचें स्थान मला देऊन आपण माझा जो गौरव करीत आहां त्याबद्दल मी आपला आभारी आहे. तथापि त्या मानास मी कितपत पात्र आहे याची मला शंका आहे. कोणताहि अध्यक्ष अशा उद्गारांनांच आपल्या भाषणास सुरवात करीत असतो. कवितेची जशी ध्रुपदानें तशीच अध्यक्षीय भाषणाची सुरवात स्वतःच्या नालायकीच्या नान्दीनें व्हावयाची असा शिरस्ताच आहे. पण मी मात्र, आपण मजवर लादलेल्या जबाबदारीला लायक नाहीं हें सांगतांना केवळ शिरस्त्याचा अवलंब करीत आहे, असें नाहीं. खरोखरीच माझी अशी ठाम समजूत आहे कीं, माझ्या आवतीभोंवती जमलेल्या या विद्वज्जनांपेशां माझ्यांत अशी कोणतीहि अधिकता नाहीं कीं जीमुळें मीं हें स्थान मंडित करावें. विद्वत्त्व आणि कवित्व यांचें जमत नाहीं असें मी मानणारा नाहीं; पण विद्वत्त्व आणि कवित्व एकाच ठिकाणीं असतें असेंहि मी समजणारा नाहीं. कवि या शब्दाचा ज्ञाता असा अर्थ वेदकालीन वाङ्मयांतून मराठींतहि आला आहे.

(१) स्वपरांच्या भूषणासि कवि टाळी

(२) हा प्राकृत पुरुष नव्हे सांगावें काय म्यां तुला कविला ?

ह्या मोरोपन्तीय उदाहरणांत हाच अर्थ दिसेल. परन्तु आजकाल हा शब्द ज्ञातेपणाचा निदर्शक म्हणून फारसा वापरला जात नाही. तेव्हां माझी निवड “ कवि ” शब्दाच्या त्या पुराण अर्थानें झालेली नाही आणि त्या पुराणकालीन अर्थाला शोभेशी कामगिरी माझ्या हातून होईल अशी मला खात्री नाही !

ह्या प्रस्तावनेतून जो गर्भित अर्थ व्यक्त होत आहे त्या अर्थाचा आरोप मी आपणांवर मात्र करूं इच्छित नाहीं. आपण हा माझ्यावर प्रेमपूर्वक अनुग्रहच केला आहे. आणि म्हणूनच प्रथमार्भंभ्या वाक्याने मी आपले आभार मनःपूर्वक मानले आहेत. तथापि अनुग्रहांची देखील वरेच वेळां भीति वाटते. अनुग्रहांत औदार्य असलें तरी तें सत्पात्रीं नसेल तर अनुग्रह करणाऱ्याच्या ध्यानींमनींही नसतां, तो स्वीकारणाऱ्याचा दैवदुर्विलास अचानक ओढवतो. अनुग्रह हे अन्नाप्रमाणें तारक आणि मारकही आहेत. विघडलेल्या पचनक्रियेला पौष्टिक खुराकाचा काय उपयोग ? तो खुराक उलट त्याचा भरणकाळ निकट आणण्यासच कारण व्हावयाचा ! दुसऱ्या दृष्टांतानें सांगावयाचें ज्ञानास अनावृष्टीप्रमाणें अतिवृष्टी देखील आपत्ति ठरते. मनुष्याचा मगदूर आणि त्याच्या बाऱ्यास आलेलें तगदीर ह्यांच्यांतील विसंगतीसारखी ट्रॅजेडी नाही. स्टीफन इवाइंगनें एका ठिकाणीं ट्रॅजेडीचे दोन प्रकार सांगितले आहेत, त्यांची मला आतां आठवण होत आहे ! तो म्हणतो, दैव दोन प्रकारांनीं ट्रॅजेडीचा खेळ खेळत असतें. अत्यंत महत्वाकांक्षी व प्रभावशाली मनुष्याला परिस्थितींत जखडून पडावें लागल्यामुळें त्याच्या कर्तृत्वाला पुरेसा वाव न मिळाल्यामुळें होणारी तगमग-दुरवस्था हा एक प्रकार, आणि अत्यंत कमजोर आणि सामान्य मनुष्यावर दैवशात् अवाढव्य जबाबदारी येऊन पडल्यामुळें होणारी, शोचनीय अवस्था हा दुसरा प्रकार ! आपल्या अनुग्रहाच्या आभरणांतून ही दुसऱ्या प्रकारची ट्रॅजेडी माझ्या वांट्याला येत आहे कीं काय अशी मला शंका वाटते. पहिल्या प्रकारच्या ट्रॅजेडीला काहीं अंशीं ज्याचा तोच धनी असतो. पण दुसऱ्या प्रकारच्या ट्रॅजेडीला खुद्द ती व्यक्ति तितकीशी जबाबदार नसते. मला धास्ती वाटत आहे त्याप्रमाणें आजची ही भूमिका बजावतांना जर अखेरीस खरो-खरीच ही ट्रॅजेडी ठरली तर मी आतां म्हटल्याप्रमाणें, औदार्यानें तुम्हीं केलेला हा अनुग्रह मला आपत्तीसारखाच होणार आहे !

तथापि मी या आपत्तींतून एक खास समाधान मानून घेऊं शकेन.

मनुष्याला पुष्कळवेळां आपल्या ताकदीचा खरा अंदाज लागलेला नसतो. आपल्या सामर्थ्याविषयी वाजवीपेक्षां फाजील विश्वास तरी वाटत असतो किंवा तो मनांत अवास्तव शंकास्पद असतो. तेव्हां असे हे परीक्षेचे प्रसंग कोसळल्याशिवाय त्याला आपलें खरें सामर्थ्य समजत नाही. आपल्याच घट्ट्यांत नांदतांना सुखदुःखांच्या झुळकांनीं हलणाऱ्या फांदीमुळें घट्ट्याला जे धक्के बसतील त्या योगें भयाचे किंवा उत्फुल्लतेचे बोल काढणें हीच माझी आजवरची कालक्रमणा. त्या कूजनावद्दल व्यक्त झालेल्या अभिप्रायांतील बऱ्या शब्दांनीं दाखविलेल्या दोषांपासून मुक्त होण्यासाठीं ईर्ष्या बाळगावी आणि नवीन नवीन बसणाऱ्या हेलकाव्याबरोबर पुन्हां गात रहावें अशा जीवनक्रमाच्या कोंडीतून ओढून आणून आपण मला या न्यायमंदिरांत बसविलें आहे. A mediocrity must be spurned out of himself if he is to become all that he might be, & probably more than he has dreamed of becoming. For this, fate has no other whip than disaster. प्रस्तुतच्या घटनेत मला दैवाचा हाच तडाखा बसणार असें दिसत आहे. पण Tribulation first makes one realise what one is अशा प्रकारचा उद्गार काढण्याची माझ्यावर पाळी आली तरीहि मला ती भूषणावह होईल, हें सर्व लक्षांत घेऊन मी पुढील कार्याला लागतों.

आपल्या मंडळाच्या उद्देशपत्रकांत वाङ्मयचर्चेला प्राधान्य दिलेले आढळते. ही चर्चा मंडळाच्या सभासदांच्या लिखाणावर आणि इतरत्र प्रसिद्ध होणाऱ्या प्रमुख वाङ्मय-कृतीवर अशा दोन्ही प्रकारांनीं होते. तेव्हां वाङ्मय-कृति पारखण्याच्या प्रकारांतील इष्टानिष्ठतेबद्दलच बोलण्याचा मी माझ्या मनाशीं संकल्प केला आहे. थोडक्यांत 'वाङ्मय आणि टीकाकार' ह्या मथळ्याला धरून मी बोलूं इच्छितों.

सध्यांच्या मराठी नियतकालिकांवर दृष्टि फेकणारांना जर कांहीं चटकन दिसत असेल तर निरनिराळे वाद, आणि वाद म्हणजेच टीकाप्रकार !

ज्याला जें हत्यार सांपडेल त्यानें तें सर्व वाङ्मयावर उगारत सुटावें असा प्रकार दिसतो. पांदांतून जातांना पुढें लवलेल्या निर्गुडीची फोक काढून घ्यावी आणि त्या फोकीनें आजूबाजूचीं झाडेंझुडपें झोडपत चालावें तशांतलाच प्रकार ! कदाचित् पांद, निर्गुडी हे शब्द कोणास अपरिचित असल्यास, रस्त्यांतील तारांचे खांब, टपालाची पेटी, बंगलेबगीच्यांचें कम्पाऊंड, पुलांचे कठडे इत्यादिकांवर हातांतील फूटपट्टी आदळत जाणाऱ्या प्राथमिक शाळेंतील विद्यार्थ्यांचें चित्र डोळ्यापुढें उभें करा. किंवा हातांत गवसलेली बाहुली, पळी अथवा कोणतेंहि खेळणें, आटोक्यांत करणाऱ्या घरांतील यच्चयावत् निर्जाव वस्तूंवर किंबहुना जवळच वामकुक्षी येणाऱ्या आईच्या अंगावर, फार काय नुसत्या पोकळींतहि आपटणाऱ्या रांगत्या बालकांचें घरगुती चित्र आठवा. हातांत काय आहे आणि आपण तें कशावर चालवितों ह्याचा पोच नसलेलीं हीं दृश्यें जवळजवळ वाङ्मयप्राङ्गणांतहि आज दिसत आहेत.

आज कलावादी, तंत्रवादी, आणि समाजसत्तावादी अशी तिहेरी धुमश्रुकी चाललेली आहे. ' अ ' नें उठावें आणि तुम्ही सारे कलेकरितां कला अशा ब्रीदाचा अंगिकार करणारे आहांत अशी हाकाटी करावी. ' ब ' नें पुढें यावें आणि तुम्ही साऱ्यांनीं तंत्राची पायमल्ली करून काय हा सबगोलंकार मांडला आहे अशी कुरकूर करावी आणि ' क ' नें, फर्मान सोडावें कीं समाज-जीवनाचीं प्रतिबिंबें नसलेलें हें तुमचें वाङ्मय उकिरड्यांत फेंकून देण्याच्या लायकीचें आहे. ' अ ' ला प्रामुख्यानें नीतिनियमनाची मातब्बरी, ' ब ' ला सजीवतेपेक्षां शरीराची अधिक काळजी आणि ' क ' ला क्रान्तीची भूक फार !

' रणडागीतानि काव्यानि ' असें म्हणत कोणी सर्व वाङ्मय पाखडून टाकीत आहे. शास्त्रीय चिकित्सेच्या चाळणींतून कोणी तें चाळून पहात आहे. तर कोणी हें सर्व किडून गेलें आहे असा ग्रह करून घेऊन भरडून टाकूं पहात आहे. किंवा यापेक्षां जास्त स्पष्ट दृश्य डोळ्यापुढें उभें रहावें

यासाठी असे म्हणावेसे वाटते की, तिघांनी तीन धोंडे मांडून आपल्या पक्षाभिनिवेशाचा लांकूडफांटा पेटवावा आणि त्या चुलाणावरील कढईत शिकार उकळत टाकून ती आपापल्या बाजूने हातांतील ढोसण्याने सारखी ढोसावी. माझ्या या विधानाला पुष्टि देण्यासाठी आधार शोधायला फार लांब जायला नको. एकदोन उल्लेख नियतकालिकांचे फक्त गेल्या महिन्यांत प्रकाशांत आलेले अंक पाहिले तरी बस होईल. (सहाद्वि-ऑगस्ट १९३६. प्रतिभा, ता. १५ ऑगस्ट १९३६).

काव्याला वृत्तबद्धतेची काय आवश्यकता ? असलीच तर ती किती प्रमाणांत शिथिल करता येईल ? यमकाच्या बेड्या त्याच्या पायांत ठोकायला हव्यातच का ? आपल्या छंदानुसार मुक्त मनाने त्याला विहार करतां कां येऊं नये ? आणि शेवटीं पद्य, छंद असे तरी म्हणण्याचा अट्टाहास बाळगण्यापेक्षा सरळ एकमेव गद्यच कां नको ? अशा प्रकारचे प्रश्न क्रमा क्रमाने उद्भवत आले आहेत. आणि त्या त्या वेळीं प्रश्न उद्भवणारांनीं आपले म्हणणे अट्टाहासाने प्रस्थापित करण्यासाठीं तशी रचनाहि बरीचशी केली आहे. सुप्रतिष्ठित मंत्रतंत्रानुसार निर्माण झालेल्या कवितेंतील फारच थोडी कविता जशी टिकत आली आहे, किंवा टिकणार आहे त्याचप्रमाणे त्या नवनव्या तंत्रप्रस्थापकांच्या रचनेतील थोडासा भाग टिकणाराहि असेल. पण टिकण्याच्या गुणाला ज्याप्रमाणे जुन्या शिष्टसंमत मंत्रतंत्राच्या चौखांबीचाच जसा उपयोग झाला नाही, तद्वतच नव्या मंत्रतंत्रांनीं रचनेला टिकाऊपणा दिलेला नाही. टिकाऊपणा हा अंगच्या चैतन्यावर अवलंबून आहे. वाङ्मयाविधात्याच्या मनांत जो भाव जमू लागतो तो काय प्रत्येक मान्त्रिकाच्या दाराशीं “ मला आंत घेतोस कांरे बाबा ” अशी याचना करीत थोडाच असतो ? त्याची पुरेपूर धारणा झाली कीं, त्याला बाहेर पडण्यासाठीं योग्य असलेल्या कालव्याचे दार खाडकून उघडले जाते. चळवळी या चिरकालीन कर्धीच नसतात. त्यांत असलेला सत्यांश तेवढाच मार्ग उरत असतो. आणि तो सत्यांश चळवळीवार्धीच्या सत्यांशापासून ऐनजिनसी

भिन्न नसतो. दोन्हींतहि एकच गुणधर्म वा तत्त्व असतें, प्रस्फूर्त झालेल्या भावनेच्या आंदोलनांना सामाऊं शकणारी शब्दयोजना आणि वाक्यरचना ह्यांत वाङ्मयकलेचें सारसर्वस्व आहे. अर्थात् ही शब्दयोजना आणि वाक्यरचना योग्य ती सुरावट घेऊन जेव्हां अवतरते तेव्हांच त्याची काव्यत्माकता अधिक प्रभावी होते. आणि या मध्यविंदूच्या भोंवतीच सर्व काव्य पिंगा घालणार ! लोकगीतें व्युत्पन्नांच्या तोंडांतून आलेली नाहींत. पण मानवी अंतःकरणाच्या प्रकृतिभावनांचा हा धर्म त्यांच्याहि बोलांतून दिसतो. आमच्या सद्यःकालीन बहुतेक वाङ्मयीन चळवळी पश्चिमेकडल्या वाऱ्यावरून आलेल्या वराती होत ! त्या वराती आमच्या पेढ्यांवर पटविण्याची आमची धडपड, पण स्वभाव-धर्माशीं जेवढें सुसंगत तेवढेंच पटलें जाईल, बाकीचें वठलें जाईल. वराती जिकडून सुटल्या तिकडूनच आतां असे बोल निघूं लागले आहेत कीं,

Free verse has had its popular triumph and seen its glory wane. Even very liberal poetry magazines now tolerate reviews condemning free verse as loosely knit prose "zigzagged down a page." Like modern art and modern music verse has been imposed upon by groups of aesthetic quacks who lack the capacity to express themselves either musically or coherently.

—Louise Burton Laidlaw

अशा अर्थाचे आणखीहि कांहीं पुरावे देतां येतील. Marguerite Wilkinson या विदूषी एका सिंहावलोकनांत म्हणतातः—

They wrote in what they supposed was free verse for no better reason than that given by the lazy housewife who had beans instead of potatoes for dinner. "It's less bother. You don't have to peel them." Such poetasters simply cut up long lines of level prose rhythms into random lengths and set them down on pages that would have been better off clean.

मुक्तछंदवाद्यांची ही तिकडची दशा आहे. आपल्याकडे हा प्रकार रूढ व्हायला घातला होता पण फारसा रूढ झालेला अजून दिसत नाही. तथापि असाच प्रकार ओवी, अनुष्टुभ, अमंग, इत्यादि छंदांमधील काव्यरचनेचा होण्याची फार भीति आहे. या छंदांमधील रचनासौकर्याचा गैरफायदा घेऊन निरर्थक निर्मिती पुष्कळ वेळां झालेली आढळते. म्हणून हा इषारा येथे देण्याची जरूरी भासली. सारांश तंत्रमंत्रांची भीति वाळगण्याचें कारण नाही आणि तंत्रमंत्राच्या नाविन्यामागें लागणेंहि विहित नाही. स्वानुभवावर भिस्त ठेवून मी बोलणार असल्यामुळें मला येथें माझाच एक दाखला देण्यास हरकत वाटत नाही. दोनतीन वर्षांपूर्वी एका नियतकालिकांत ' प्रवासांतील सोबत ' या मथळ्याखालीं पुस्तकी पांचचार पानें भरेल एवढें माझें लिखाण प्रसिद्ध झालें. त्यावेळीं आपल्यासारख्या एका साहित्यचर्चा मंडळांत तो लेखन-प्रकार काय, असा प्रश्न पडला आणि अखेर माझ्याकडे विचारणा आली कीं ' त्याला भावक्रथा, कीं लघुनिबंध कीं काय म्हणावचें ? ' त्या प्रश्नाला मला नीटसें उत्तर देतां आलें नाहीं. कारण, भावक्रथेचें तरी तंत्र काय आणि लघुनिबंध तरी कशाला म्हणतात याची मला तितकीशी शास्त्रशुद्ध माहिती नव्हती किंवा माहिती करून घेऊन मी लिहावयाला बसलों नव्हतों. ' तुम्ही ठरवाल तो त्याचा वाङ्मयप्रकार ' याच मार्गाचा अवलंब करून उत्तर देऊन मी मोकळा झालों.

हें जें बहिरूपाबद्दल थोडेंसें विवेचन केलें तेंच थोड्याफार प्रमाणांत अंतरंगाबद्दलहि लागूं आहे. Sincerity हा वाङ्मयांतला प्राण आहे. पण Sincerity म्हणजे आत्मनिष्ठा हा अर्थ मला बरोबर वाटत नाही. आत्मनिष्ठ आणि वस्तुनिष्ठ ही शब्दयोजना Subjective आणि Objective ह्यांना आजवर लागूं करण्यांत आली आहे. त्याला अनुसरून आत्मनिष्ठा म्हणजे Subjectivity असा बोध होतो. आत्मनिष्ठा म्हणजे अंतर्मुखता. तेव्हां अंतर्मुखता म्हणजे Sincerity नव्हे. Sincerity म्हणजे नुसती निष्ठा, जिव्हाळा असें म्हणतां येईल. जिव्हाळा हा उत्कटतेचा पर्याय होय.

वर्ष्याविषयाशीं समरस होणें, तदरूप होणें म्हणजे; Sincerity ठेवणें होय. वाङ्मयांत ही जी तदरूपता हवी असते ती वर्ष्याविषयाच्या भावनेशीं आणि त्या भावनेच्या प्रगटीकरणार्थ उपयोजिलेल्या प्रतीकाशीं, अशी द्विविध असावी लागते. त्यांतहि ती भावनेशीं मुख्यतः पाहिजे. प्रतीकें हीं देखील एकप्रकारें बहिरूपेंच होत आणि बहिरूपाच्या चिकित्सेचा अतिरेक करण्याचें प्रयोजन नाहीं. हें विधान चित्रकाराच्या कलेच्या उदाहरणानें जास्त पटेल. भावप्रधान चित्रकला बहिरूपाबाबत अशी घासाधीस करत नाहीं हें आपणांस पुष्कळ प्रतिमांतून आढळलें असेल. आजूबाजूला आपण ज्या चालत्या बोलत्या मानवी मूर्ति पाहतों त्यांचें तंतोतंत रेखन एवढेंच जर चित्रकलेचें कार्य असतें तर फोटोग्राफीच्या उत्कर्षाबरोबर चित्रकला विराम पावली असती; चित्रकारांना आपल्या कुंचल्यांचे खराटे करण्यास हरकत नव्हती. पण नुसती फोटोग्राफी ही चित्रकला नव्हे. मनुष्यांच्या अवयवांचें तंतोतंत प्रमाणबद्ध, गणिती अनुकरण चित्रकलेला नको आहे. तिला त्या अवयवांचा फक्त आधार, भावव्यक्ततेसाठीं हवा आणि म्हणून सभोवतीं वावराणाऱ्या मानवी प्रतिमांशीं तंतोतंत साम्य न ठेवतांहि चित्रकार सुंदर प्रतिमालेखन करूं शकतो आणि त्यांतच त्याचें वैशिष्ट्य. त्याचप्रमाणें अंगीकारलेल्या प्रतीकांचें बयादवार शब्दचित्रण, हेंच एक वाङ्मय-विधात्याचें आत्यंतिक ध्येय नव्हे. त्याला भाव पटवायचा असतो. वस्तुपाठ द्यायचा असेल तो ' न्याहारीचा ' सगळा तपशील बिनचूक देईल, पण कवितेंत न्याहारीला महत्त्व नसून ती घेऊन जाणारणींच्या भावनेला महत्त्व आहे. ' जूं बैसलें मानेवरी ' यांतील जूं-मानेची ' त्या बक्षिसाच्या पोतड्या हांसोनि मोतदार घे ' ह्या ओळींतील मोतदाराशीं सांगड बसत नाहीं. हो, बसत नाहीं. कारण आमच्या इकडे ज्याच्या मानेवर जूं ठेवतात त्याला मोतदार नको असतो. पण गुलामगिरीची दुर्धर स्थिति रंगवितांना शाब्दिक तपशीलाची एवढीशी गळत चालूं शकतें. कारण गुलामगिरी एका महाराष्ट्रांतली दाखवायची नाहीं; सार्वत्रिक दाखवायची आहे. आपल्या इकडे नांगराला घोडे जुंपत नाहींत म्हणून दुसरी-

कडील नांगर—घोड्यांच्या संयोगाबद्दल कोणी कुरकूर केली आहे ? लेखकाला भावनेचा उत्कर्ष साधावयाचा आहे. गाडीघोडे हांकणारांच्या साधनसामुग्रींची किंवा धंदाहुद्दांची अगर पारिभाषिक शब्दांची जंत्री घायची नाही. माहिती तंतोतंत साधतां येईल तर ठीकच; पण ती साधण्यांतच कला—सर्वस्व नाही. माझ्या काळ्याविद्या तान्हुल्याला पाहून जे उमाळे अंतरीं दाटले ते तुमच्याहि मनांत दाटू लागायला माझ्या काळ्याविद्या मुलाचीच प्रतिमा पुढें करायला नको आहे. तुम्हांला तुमच्या आजूबाजूला आढळणाऱ्या शिशूची प्रतिमा चालेल. आणखी जरा निराळ्या स्वरूपाच्या दाखल्यानें असें सांगतां येईल कीं ' शेळी जाते जिवानिशीं आणि खाणार म्हणतो वातड ' हा प्रयोग जेव्हां मी वापरतो तेंव्हां मी मांसाहारी आहे किंवा तुम्ही श्रोते—वाचक मांसाहारी आहांत असाहि समज करून वापरत नाहीं. माझ्या एकट्याच्या खाण्यापिण्याचा प्रश्न नाही. माझ्या खाण्यापिण्यांत नसलेल्या जिन्नसांचा दाखला देतांना मी सिन्सिरिटी सोडली आहे असें कां तुम्ही म्हणाल ? हें जसें मी साग्रह मांडतो याच्या उलटहि दुसरे उदाहरण साग्रह देतो. ' आशीर्वाद ' या कवितेंत वडिलाची म्हणजे पुरुषाची मनोभूमिका गृहीत धरून बोल गुंफले आहेत. त्यांत,

माझ्च्य मूर्त होवोनी

दिग्बिजयें ये परतोनी

अस्पृश्य तोंवरी येथें मी बसतो बघत वाट.

अशा ओळी आहेत. यांमधील ' बसतो ' बद्दल ' बसतें ' घाळून संबंध कविता स्त्री-उद्गात्याची म्हणजे आईच्या तोंडची आहे असा बनाव अधिक समर्पक दिसेल असा मला सल्ला मिळाला होता. तथापि मी तो मान्य केला नाही. मी तेथें पिताच उद्गाता कायम ठेवला आहे. कारण वडीलकीच्या भूमिकेवरून तशी प्रचीति मला झाली, दुसऱ्यांना होणें असंभाव्य नाही आणि सौंदर्यहानिकरहि नाही. आम्ही Sincerity चा अर्थ असा उभयविध समजतो आणि खरे कलावंतहि इतकाच समजत असतील आणि इतकाच

समजणें पुरें आहे. फाजील चिकित्सेच्या भरीं भरून सौंदर्याला आणि जिवंतपणाला बाध कां आणा ? कलाकृति, पुन्हां सांगायचें कीं, अधिकांत अधिकांसाठीं आहे. विद्वज्जनासाठीं किंवा अतिमानुषांसाठीं नाही. सामान्य जनांना शास्त्रीय परिभाषा न वापरतां आली तरी अंतःप्रेरणेनें बरेवाईट पारखण्याच्या त्यांच्या पद्धतीवरच जास्त मदार ठेवावी.

तंतमंत्राच्या कोष्टकांत प्रत्येक कृति बसविण्याचा अट्टाहास करणें जसें चुकीचें त्याचप्रमाणें साम्यवादाच्या शाईत स्वतःच्या मताची लेखणी बुचकळून कोणतीहि कलाकृति चिताड करणें असमंजसपणाचें आहे. चौरंगाच्या एकाच पायावर भर देऊन उभें राहून किंचित् आटोक्याबाहेरच्या दुसऱ्या वस्तूला हात घालायला धजणारा मनुष्य तोंडवशीं पडतांना पुष्कळांनीं पाहिला असेल. विसाव्या शतकाच्या चौरंगाच्या एका खुरावरून मागील शतकाकडे. पाहतांना तोल संभाळतां आलेला आहे असें वाटत नाही. विसाव्या शतकांतील प्रजा रामदासतुकारामांच्या काळांत नाही म्हणून त्या काळाला नावें ठेवणें किंवा त्या काळांतील प्रजा ज्ञानेश्वरीकालीन समाजांत नाही म्हणून त्या समाजाला हिणवणें रास्त नाही. कोणतीहि प्रजा आई-बापांच्या कटीखांदीं खेळूनखेळूनच स्वतःच्या पायावर उभी राहण्यास शिकत असते आणि समर्थ होत असते, पण स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यास येऊं लागलें कीं वाडवडिलांना लाथा देणें हा संतानधर्म नव्हे किंवा पराक्रम नव्हे.

वाडवडिलांना लाथा देणें हा संतानधर्म नव्हे ही जाणीव समाजसत्ता-वाद्यांना अगदींच नाही असें वाटत नाही. कांहीं बेळां ती आहेशी दिसते तर कांहीं बेळां तिचा विसर पडलेला दिसतो. 'साहित्य व समाजजीवन' याचें परीक्षण करणारांचे हे उद्गार पहा :—

(१) सन १९२० सालापर्यंतचें साहित्य म्हणजे नवें व्यक्तित्व व जुन्या सामाजिक जाणिवा यांच्या संघर्षांतून उदयास आलेलें ललित स्वरूपांतील व्यक्तिनिष्ठ आत्मप्रकटीकरण होय.

(२) केशवसुतांनीं 'पण लक्षांत कोण घेतो' च्या कर्त्यास उद्देशून

जे श्लोक लिहिले ते पाहतां या दोघांही प्रभावी लेखकांची प्रतिभा प्रचलित निर्बंधमय रूढीशीं त्यांच्या व्यक्तिमनांवा जो संघर्ष घडून आला त्यांतूनच प्रज्वलित झालेली होती हें सहज कळून येण्यासारखें आहे.

(३) या संघर्षांचें स्वरूप पूर्णपणें सुधारणावादी परंतु प्रामाणिक व प्रगतिपर असें होतें.

(४) हें वाङ्मय सुधारणावादी होतें एवढ्याकरितां त्याचें क्रांतिकारकत्व नाकारणें म्हणजे समाजप्रगति प्रत्यक्षपणें कसकशी होतें या विषयीं गाढ अज्ञान प्रकट करणें होय. किंवा या वाङ्मयाला ' भांडवली ' म्हणून नाकें मुरडणें व त्याचें प्रगतिपरत्व कमी लेखणें म्हणजे आपल्या अक्कलशून्यतेचें व अरसिकपणाचें प्रदर्शन करणें होय.

यावरून आणि विशेषतः चौथ्या परिच्छेदावरून, त्या काळाकडे पाहतांना त्यांची नजर निवळ आहे आणि सहनशील आहेशी दिसते. परंतु त्या काळालगतच्या अलीकडच्या दशकाकडे पाहूं लागतांच ती तशी राहिलेली दिसत नाहीं. कारण हेंच समाज-जीवनाची चिंता वाहणारे लेखक म्हणूं शकतात कीं " काहीं थोडे अपवादात्मक लेखक वगळले तर सा १९२० सालानंतरचें वाङ्मय म्हणजे आमच्या बौद्धिक जीवनांतील वास्तवता-कलाविपर्यासाची एक अत्यंत रोगट अशी वाढ होय. या साहित्य-क्षेत्रांत नांवारूपास चढलेल्या लोकांपैकीं चार-दोन अपवादात्मक असे अस्सल प्रामाणिक लेखक सोडून दिले तर बाकीचे सर्व साहित्यिक म्हणजे मागणी-पुरवठ्याच्या बाजारांत गोंगाट करणाऱ्या ताज्या घोड्यावरील गोमाशांसारखे अधिक लायकीचे नाहींत हें कोणाहि निःपक्षपाती अस्सल रसिकास कळू करावें लागेल. " अशा तऱ्हेचे उद्गार निघण्याचें कारण एवढेंच कीं २० ते ३० हें दशक उलटल्यानंतर पश्चिमेकडून आलेल्या वाऱ्यांत ते गवसल्यामुळे, तें वारें त्यांनीं प्राशन केल्यामुळे त्यांची झालेली मनःस्थिति. हातीं

मिळालेलें हत्यार वीस सालापूर्वीच्या वाङ्मयावर न चालविण्याइतकी राहिलेली सावधानता, वीस ते तीस या दशकांतील वाङ्मयाकडे पाहतांना, त्याच्या समीपतेमुळें राहिली नाहीं हें उघड आहे. हा दृष्टिदोष आहे. एरव्हीं अपवादात्मक दोन-तीन लेखकांखेरीज यच्चयावत् वाङ्मय—सेवकांवर अप्रामाणिकपणाचा फटकारा मारण्याची प्रवृत्ति होती ना ! आणि आश्चर्य असें कीं “ कुठल्याहि वादाच्या आहारीं न जातां, कुठल्याहि तत्त्वाचे प्रचारक न बनतां प्रत्यहींच्या जीवनांतील गतिमानता, कलाकृतींत उतरविणें यांतच वस्तुनिष्ठ कलानिर्मितीचें सार सांठलें आहे ” हें एके ठिकाणीं स्वतःच केलेलें विधान आपल्या या टीकालेखाला कितपत लागूं पडतें हेंहि पाहण्याचें अवधान त्यांना राहिलें नाहीं. समग्र टीकालेख, समाजसत्तावादाचें प्रचारकत्व पत्करून आणि प्रतीकतेंतून उद्भवलेल्या हेव्यादाव्यांच्या आहारीं जाऊन लिहिलेला आहे हें कोणाहि निर्लेप मनाच्या वाचकाला कळून येण्यासारखें आहे. पंचगव्य, गोमाशा वगैरे शब्दप्रयोग लेखकाची मनोभूमिक अशी गढूळ असल्याशिवाय लेखणींतून उतरले नसते.

वृत्ति गढूळलेली नाहीं, मनाचा तोल सुटलेला नाहीं असा टीकाकारच सहसा आढळत नाहीं. आपलें समर्थन करण्यासाठीं लेखणी उचलतांना ती दुसऱ्याच्या वर्मावर कशी बसेल हें पाहण्याकडेच सगळा भर. एकानें आपल्या पदवीच्या दिमाखानें दुसऱ्याला अर्धशिक्षित म्हणावें, कोणी एकानें दुसऱ्याची कारकुनीच काढावी आणि कोणी ‘ अहो मास्तर, काय केलेंत हें ’ असा पुकारा करावा. जणूं काय मास्तरकी, कारकुनी किंवा उपसंपादकगिरी हे गुन्हेच आहेत. पोटासाठीं कुणाला कांहींहि पेशा पत्करावा लागला तरी त्या पेशाविरहित निराळी व्यक्तिमत्ता मनुष्याला असते ही जाणीव टीकाकाराच्या भूमिकेवर आरूढ होतांना ठेवायचीच नसते कीं काय कोणास ठाऊक ? पदाउपपदांनीं शिक्षण मोजायची एकच एक तऱ्हा या टीकाकारांना माहीत आणि आश्चर्य असें कीं हे टीकाकार स्वतःला समाजसत्तावादी म्हणून घेऊं इच्छितात. हमाल, भंगी, न्हावी, तेली, तांबोळी, पटवारी

यांच्या सुखदुःखांची वकिली करण्याचें व्रत ज्या वाङ्मय-निर्मात्यांनीं पत्करिल्लें त्यांनीं “ कारकून, उपसंपादक, मास्तर ” हीं संबोधनें हिणविण्यासाठीं वापरूं नयेत. वाङ्मय वाङ्मयाच्या तराजूंनीं तोलायचें असतें; पदव्यांच्या निकषावर घासायचें नसतें किंवा व्यावहारिक हुद्देदारीच्या उच्चनीचतेवर त्याची प्रत लावायची नसते. पण इतकें अवधान कुठलें ? मुद्दाला हात घालण्यापूर्वीं अशा आरोळ्यांनींच रान उठवण्याची अप्रस्तुत प्रथा प्यार !

असो. हें थोडेंसें विषयांतर झालें. मागील धागा धरून पुढें चालायचें म्हणजे ऐतिहासिक स्वरूपाच्या भूमिकेवरून लिहिणारांची मुळांत जर कुठें चूक होत असेल तर माझ्या मतें ती कालखंड पाडण्याच्या त्यांच्या पद्धतीत होत असते. जुना काळ मोजतांना शतकाशतकाचें माप लावण्यांत दाखवलेला समंजसपणा जवळच्या भूतकाळाकडे पाहतांना उरत नाहीं. सान्निध्यानें पावलापावलांमधलें अंतर दिसतें आणि त्यामुळें काळाच्या प्रत्येक पावलागणिक खंड पाडण्याकडे प्रवृत्ति होते. सामाजिक जीवनविषयक स्थित्यंतरें चुटकीसरशीं होत नसतात. काळाची लाट कुडच्याकुडच्यानें मापू लागल्यास असा अनवस्था प्रसंग ओढवतो. आज सुटलेलें वारें लगेच वाङ्मयांत येऊं शकत नाहीं, आणि एकाद्याच्या अंगांत बुद्धिद्वारा तें संचरलें म्हणजे सगळ्यांच्याच रोमरोमांत तें संचारलें जावें असें म्हणणेंहि चूक होय. वाङ्मयोत्पादन म्हणजे ‘ पी हळद आणि हो गोरी ’ असा थोडाच प्रकार आहे. “ दुःसह निराशा, दारुण भ्रमनिरास, पराजित प्रवृत्ति यांतून उदयास आलेल्या दुर्दमनीय भीतीनें आमचा सुशिक्षित पांढरपेशा वर्ग पछाडला गेला. मध्यम वर्गाच्या ध्येयवादाचीं शकलें शकलें झालीं, समाज-जीवनांतील कठोर वास्तवता आपला आकाळविकाळ जवडा पसरून समोर उभी ठाकली ” हें वस्तुस्थितीचें आकलन ज्यांना होऊं शकतें त्यांनीं “ भेसूर वास्तवतेचा विसर पाडण्याच्या क्लृप्त्या निर्माण केल्याशिवाय उजळ माथ्याचें प्रतिष्ठित जीवन अशक्य झालें. आत्मोजतीकरितां देशसेवा, आत्मशुद्धिकरितां चरखाचक्रपरिभ्रमण, कलेकरितां कला, निजमनोरंजनाकरितां काव्य, हीं गोंडस

प्रमेयें भेसूर वास्तवतेचा विसर पाडण्यास पुढें सरसावलीं. ” अशा तऱ्हेचे उपहासगर्भ आणि आरोपगर्भ उद्गार काढावे याचें नवल वाटतें. “ सामुदायिक प्रतिकाराच्या भीषण दृश्यामुळें भेदरलेल्या मध्यमवर्गीय लोकांना वास्तवता-विस्मृति-वाङ्मयाची गरज भासूं लागली ” हें ज्यांना मान्य त्यांनीं “ व्यक्तित्वाला मुरड घालणारी, शब्दालंकारप्रचुर, कामुककल्पनाविलासयुक्त, उथळभावगीतात्मक ” असले, वाङ्मय - निर्मिती करणारांबद्दल निंदागर्भ उद्गार काढणें कृतज्ञपणाचें आहे. साधा स्वभावधर्म जरी ते पारखून पहाते तरी असें वाङ्मय निर्माण होणें हें कसें कालक्रमप्राप्त आहे हें त्यांना दिसून आलें असतें व अप्रामाणिकतेचा अफाट आरोप ते करूं शकते ना ! शोकविव्हालांना आणि हतप्रभांना आधीं रिझविणें जरूर असतें. त्यांच्या औदासिन्याचें पटल दूर झाल्याशिवाय कार्योंद्युक्ततेचे मंत्र मनोभूमीत रुजू शकत नाहींत. कल्पनाविलासाला कामुकतेचीं पुढें देणें प्रशंसनीय आहे किंवा शब्दालंकार म्हणजेच वाङ्मयसर्वस्व आणि व्यक्तित्वाला घावी लागणारी मुरड हे सर्व मार्ग अत्यंत अभिन्नदनीय आहेत अशांतला भाग नव्हे. त्यांची तरफदारीहि करावयाची नाहीं. इतकेंच काय पण त्या त्या मार्गातील प्रवाशांनीं आपआपला तेवढाच एकमेव श्रेयस्कर मार्ग आहे अशा तऱ्हेचा अट्टाहासहि धरलेला नसेल. तथापि समाजजीवनाची चिंता वाहणाऱ्यांनीं केलेली ती चिकित्सा मान्य करूनच असें म्हणतां येईल कीं प्रकृति आधीं नॉर्मलवर आली म्हणजेच टॉनिकचा उपयोग, आणि नॉर्मलवर आणण्याचें ज्याला समजतें तोच टॉनिकचे डोसेस् उरविण्यास लायक असतो. आणि ह्याचा प्रत्यय आतां येऊंहि लागला आहे. साम्यवाद्यांनीं समाज-जीवनाचीं कंकरणें चढवून त्यांचेच प्रतिध्वनी काढीत रहाणें म्हणजे कला नव्हे किंवा रोग्याच्या मुक्ततेचा उपाय नव्हे.

गेल्या दशकांतील वाङ्मयाची विचक्षणा अशा तऱ्हेनें नुसती चुकीच्या भूमिकेवरून झालेली आहे असें नव्हे तर पक्षपातीपणानेहि झालेली आहे. त्यांचीं प्रमाणें तिच्यांतच सांपडतील, एका भावकवीची वाणी रांकटपणाची

असेल, दुसऱ्याची मृदुमृदुल असेल व तिसऱ्याची अधिक मनोविश्लेषणात्मक असेल; हे प्रकार प्रकृतिभेदावरून होऊं शकतात आणि सामान्य वाचकहि हें जाणतो. पण त्यांतला एकच सच्चा आणि; बाकीचे उथळ ठरूं शकत नाहीत.

श्रमजीवि लोकांचें वाङ्मय, अशी हाकाटी करणाऱ्यांची भ्रामकता मोठी अजब आहे ! तेली, तांबोळी, न्हावी, मजूर हा श्रमजीवि वर्ग खरा; पण त्यांच्याशिवायहि श्रमजीवि लोक आहेत आणि त्या श्रमजीवि वर्गांनं वीस ते तीस सालांतील सर्व वाङ्मय निर्माण केलेलें नाहीं कां ? या दशकांतील त्याज्य ठरविण्यांत आलेल्या सर्व वाङ्मय—विधात्यांना काय नक्त नेमणुकी कुणी चालू ठेवल्या होत्या ? पोटासाठीं कुणाला रावावें लागलें नाहीं ? प्रत्येकाला आपल्या दिवसांतील कामाच्या वेळेचा पुष्कळसा भाग आणि आयुष्यांतील कर्तृत्वाचा पुष्कळसा काळ उदरभरणार्थ घालवावा लागला आहे. कोणी पांचपंचवीस रुपड्यांसाठीं खरडेघाशी करीत आहे, कोणी तीसचाळीस टिकल्यांसाठीं मास्तरकी करीत आहे, कोणी शेंपन्नासाठीं पाठ देत आहे. संसृतीच्या गिरणीमध्ये सारे पोटाचेच हमाल ! गेल्या दशकांत ज्यांनीं ज्यांनीं वाङ्मय निर्माण केलें त्यांना कोणीहि मोठ्या वैभवाचीं आश्वासनें दिलेलीं नव्हतीं आणि कोणाला वाडवाडिलार्जित मोठ्या ऐश्वर्याची ऊबहि मिळालेली नाहीं. उलट, ती वाङ्मयसेवा त्यांनीं केली नसती तर त्यांना पोटाच्या धंद्यांतून कोणी हद्दपारहि केलें नसतें. ज्यांनीं ज्यांनीं वाङ्मय निर्माण केलें त्यांनीं त्यांनीं देहाला झिजवून, पदराला खार लावून आणि स्वास्थ्य घालवूनच वाङ्मय निर्माण केलें आहे. कवितादेवीची आपण कशी आराधना केली याचें वर्णन या नगरींत वास्तव्य करीत असलेले राजकवि चंद्रशेखर असैं करतात—

“ तुझ्यास्तव न लोभतां विभवमार्ग मीं टाळिले

तुझ्यास्तव सखे ! मला स्वजन तेहि कंटाळले

शरीरसुख सोडुनि विभवपाश ते तोडुनि
निजाप्तमन मोडुनि अहित सर्वथा जोडुनि

असें तुझ्या सेवनीं आयुष्य वेंचिलें ;

कविराजांचे हे शब्द जसे त्यांच्या एकट्यापुरते खरे आहेत तसेच मराठींतील इतर शारदोपासकांच्या बाबतींतहि लागू पडण्यासारखे आहेत. बहुतेकांची वाङ्मयसेवा अशा स्थितींतूनच होत आलेली आहे. ज्याला जें आपल्या संसारांत आढळलें, आजूबाजूला चाललेलें दिसलें आणि जें आकलन करतां आलें तें त्यानें यथामति मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. आणि म्हणूनच श्रमजीवि लोकांच्या जीवनांतूनच वाङ्मय निर्माण होत आलें आहे. स्वतःच्या ऐषआरामावरून दुसराहि ऐषआरामांतच लोळत आहे हें न कळतपणें गृहित धरणें हें जितकें निराधार तितकेंच सारें वाङ्मय अप्रामाणिक आहे असा बोभाटा करणें अप्रामाणिकपणाचेंच आहे. मला तर असेंच वाटतें कीं वीस सालापर्यंतचें सुधारणवादी युग संपलेलें नाहीं. सुधारणावादी युग तीस सालापर्यंतहि चालत आलें आणि अजूनहि चालत आहे आणि म्हणून वीस सालापर्यंतचें वाङ्मय ज्या दृष्टीला प्रामाणिकपणाचें वाटतें त्याच दृष्टीला, वीस ते तीस आणि तीसच्या पुढचें अशी नवीन युगभेद पाडण्याची बुद्धि झाली नसती, वीस ते तीस सालापर्यंतचें वाङ्मयहि प्रामाणिक वाटलें असतें आणि त्याबरोबरच तें श्रमजीवि वर्गांतूनच निर्माण झालें आहे हें पटलें असतें. दिवाकरांच्या नाट्यछटा आणि कारकून नाटिका श्रमजीवि वर्गाचीच हृदयविदारक चित्रें आहेत. आंबराई काव्य शेतकरी व मजूर यांचेंच जीवित दाखवतें. माधव जूलियनांचें सुधारक हें काव्य सुधारणावादी युगाचा घन-घवीत गोलघुमट आहे. प्रेमगीताच्या सर्व शोकांतिका आर्थिक विषमतेतून किंवा जातिभेदांतून उद्भवलेल्या आहेत. आणि कुठें वंचना जरी दाखविण्यांत आली असली तरी ती वंचना म्हणजे आर्थिक विषमता आणि जातिभेद यांनीं घेतलेली ओढणीच असल्याचें आढळून आलेलें आहे. सारांश-उथळ, अप्रामाणिक अशी हाकाटी करून वीस ते तीस सालांतील निखालस

वाङ्मयविधाते जनतेचे प्रतिनिधि नव्हत असा गैरसमज पसरविण्याचा प्रयत्न अश्लाघ्य होय आणि त्या काळांतील एखाद्याला आपुलकीने सच्चा म्हणणे आणि वाकीचे पोकळ असा शेरा मारणे टीकाकाराच्या भूमिकेला कितपत न्याय्य होय ?

खऱ्या साहित्यिकांनी अशा तऱ्हेच्या हल्ल्याने भेदरून जाण्याचें कारण नाही. आणि खरे साहित्यिक भेदरून जाणारहि नाहीत. कारण ते जाणू शकतात कीं विशिष्ट पंथाच्या मोरपिसांचे मुकुट घालून एकाच तालावर (आणि टाळावर) चाललेले हें वासुदेवसंगीत आहे.

“ खऱ्या साहित्यिकाला ” असे मी कां म्हणतो हें स्पष्ट करायला हवें. वाङ्मयीनिर्मिती कशी होते, या प्रश्नाच्या उत्तरांत खऱ्या साहित्यिकाची व्याख्या आहे. शब्दांत मनोगत प्रकट करण्याची जी कला तें वाङ्मय, अर्थात् वाङ्मय व्यावहारिक संभाषणापेक्षां भिन्न आहे. संभाषणांत; सगळा भर शब्दांवरच नसतो. अंगविक्षेप, मुद्राभिनय यांचीदेखील मनोगत व्यक्त करण्यास मदत होत असते. वाणीची नुसत्या स्वरांपलीकडे ज्याला देणगी नाही म्हणजे व्यंजनोच्चारारव ज्याचें नियंत्रण नाही असा मुका मनुष्यहि जेव्हां आपलें मनोगत व्यक्त करूं शकतो तेव्हां तो आपल्या सदेहतेनें वाणीचा अभाव भरून काढीत असतो. पण लेखकाला आपली सदेहता उपयोगांत आणतां येत नाही. कारण तशी ती अत्यंत तोकडी आणि स्थलकालनिबद्ध असते. सोळा सहस्र एकशें आठ भार्याशीं किंवा शेंकडों गोपाळांशीं एक-समयावच्छेदें रममाण होण्याची कृष्णकला त्याला अवगत नसते. आणि म्हणून आलेले अनुभव दुसऱ्याला तितक्याच उत्कटतेनें जाणवून देण्यासाठीं आपल्या अंतःकरणांत उठलेल्या लाटेवरहुकूम दुसऱ्याच्या अंतःकरणांत लाट उठली जाण्यासाठीं त्याला केवळ शब्दसंभार निर्माण करावयाचा असतो. शब्द-संभार निर्माण करण्यांतच सामान्यापेक्षां त्याचें सामर्थ्य. शब्द भावनानुकूल पाहिजे, शब्द अर्थवाहक पाहिजे, शब्द वरच्या अर्थापेक्षांहि सामिप्राय पाहिजे. विशिष्ट अनुभूतींची स्पष्टतर कल्पना आणून देणें हें वाङ्मयाचें काम आहे.

या अनुभूति कोठल्या ? अनुभूति अनेकविध असू शकतील. घराच्या झरोक्यांतून दिसणारा सायंकाळ, पुलावरून जातांना खालून वाहणाऱ्या नदीचा प्रवाह, उदरनिर्वाहासाठी बाजारांत जनतेची चाललेली घडपड, दृष्टि-आड झालेल्या आईला शोधण्यासाठी कावरीबावरी झालेली अर्भकाची नजर असे एक ना दोन किती तरी प्रसंग प्रत्येकाच्या जीवनक्रमांत भेटीस येत असतात. पण सृष्टीतील किंवा संसारांतील हीं दृश्ये नुसत्या चर्मचक्षुंनी आपण पहात नाहीं, आपण तीं कल्पनाचक्षुंनी पाहू लागतो. कल्पनेला जाग येऊन त्या त्या व्यापारांतील भाव जाणवू लागतो. आणि त्या भावाला साजेसा शब्द स्फुरू लागतो. पाणी खालींवर होणें हीच क्रिया आपण समुद्रावर पाहतों आणि भरलेल्या घागरींत किंवा बादलींतहि पाहतों. पण दोन्ही ठिकाणचें पाण्याचें खालींवर होणें आपल्याला एकच साक्षात्कार आणून देत नाहीं. आणि म्हणून एकाच शब्दयोजनेनें आपण तें व्यक्त करीत नाहीं. साक्षात्काराप्रमाणें शब्द भिन्न भिन्न बनतात. एके ठिकाणीं पाण्याचें चलन-वलन सांगण्यासाठीं समुद्र हेलावला आहे किंवा समुद्र खवळला आहे असे शब्द स्फुरले जातात आणि दुसऱ्या ठिकाणच्या चलनवलनाला पाणी हेंद-काळत आहे असा शब्दप्रयोग सुचतो. शब्दांची उत्पत्ति अशा प्रकारानें मनोभावनेशीं निगडित आहे. सायंकाळचें नुसतें दृश्य म्हणजे सूर्य दृष्टिआड होतांना प्रकाशाला लागलेली ओहोटी आणि पश्चिमदिग्भार्गी प्रकट झालेले गुलाबी-नारंगी रंग, पण ते पाहतां पाहतां आपल्या मनांत कांहीं तरी कळोळ माजतात, मन निर्विकार रहात नाहीं. प्रतिबिंब दिसण्यासाठीं काचेला पारा लावून आरसा तयार करतात पण काचेला लावलेल्या पाण्याला स्थैर्य आणून दिलेलें असतें. अंतःकरणाच्या आरशाला असलेला पारा स्थिर नाहीं, चंचल आहे. म्हणून सायंकाळच्या देखाव्यानें मनांत कळोळ उठतात. नदीचा प्रवाह कांहीं संदेश सांगतो. जनतेची उदरभरणार्थ चाललेली घडपड अस्वस्थता माजविते. आईला शोधणाऱ्या बालकाची कावरीबावरी नजर आपल्या मनांत सहकल्प निर्माण करू शकते. एकूण, प्रसंग हे नुसते चित्ररूप प्रसं-

गच म्हणून मनांत उरत नाहीत. त्यांचे कांहीं तरी रूपांतर होतें. ते ते प्रसंग पाझरणारे मेघ होत. मेघांच्या त्या पाझरण्यांतील, अनुभूर्तीच्या त्या बरसातीं-तील थेंब मनाच्या शिंपल्यांत पडून जे मोती निर्माण होतात त्या मोत्यांची रास घालणें किंबहुना अलंकार करून मांडणें हें वाङ्मयाचें कार्य. नवीन राहणीला शोभणारा भाषाप्रयोग म्हणून वाङ्मयाची नवीन व्याख्या “ मानवी जीवनांतील अनेकविध स्वभावांच्या सभोवती निर्माण झालेलीं बहुरंगीं अव-गुंठनें, संघर्षजन्य, स्वानुभवनिष्ठ भावनेच्या पारदर्शक भिंगांतून सजीव चालत्या बोलत्या स्वरूपांत दिग्दर्शित करणें व प्रत्यहींच्या जीवनांतील गतिमानता कलाकृतींत उतरविणें ह्यांतच वस्तुनिष्ठ कलाकृतींचें सार सांठलें आहे, ” अशी जरी करण्यांत आली असली तरी तिचा अगदीं सुटसुटीत पण अधिक व्यापक असा पर्याय म्हणजे “ जिवनकलहांतून निघालेले उत्कट बोल ” हा होऊं शकेल आणि हाच मला जास्त उपयुक्त वाटतो. जगण्यासाठीं सर्वांची धडपड आहे. तें जगणें अधिकाधिक सुखसमृद्धिमय व्हावें अशी सर्वांची हांव आहे. यांतूनच अनेक मानवी व्यापारांचा उगम आहे. चोरांचें चौर्य, व्यापा-ऱ्यांची नफेबाजी, बलिष्ठाची बळजबरी, दुबळ्यांची मुस्कटदाबी, कजेदला-लांची हातचलाखी, सत्ताभिलाष्यांची कुटिल नीति आणि पाशवीशक्ति या सगळ्यांचा अर्थ जीवनकलह. यांतून निघणारे सात्त्विक समाधानाचे वा दुःखदग्ध असमाधानाचे बोल म्हणजे वाङ्मय. पण या बोलांची जशीच्या तशीच विस्कळित मांडणी मात्र वाङ्मयकलेंत येत नाही. काव्य वास्तवतेशीं संबद्ध असलें पाहिजे असें म्हटलें जातें, तेव्हां त्या वास्तवतेचा अर्थ, रस्त्यांतून जाणाऱ्या सामान्य जनाच्या मनावर उमटलेला केवळ ठसा, असा नसून, वर स्पष्ट केल्याप्रमाणें, संशोधकाच्या अंतःचक्षूंना झालेला साक्षात्कार असाच घ्यायला हवा. काव्य जर वास्तवतेचा आरसा म्हणून राहणार असेल तर हातच्या कांकणाला आरसा कशाला ? व्यवहारांतील वास्तवतेचा कित्ता वाङ्मय गिरवणार नाही. वास्तवतेची वाङ्मयीन नकल निरूपयोगी होय. खरोखर सृष्टींत प्रत्यक्ष जें आढळतें त्यापेक्षां थोडीबहुत निराळी वास्तवता वाङ्मयांत

आणण्यांत येतें—अनवश्यक तपशीलाला रजा देऊन आणण्यांत येतें. वाङ्मयाची लोभनीयता ह्यांत आहे. वास्तवतेचा गाभाच तेवढा वाङ्मयकार अलगद उचलून घेतो. वास्तवतेच्या दर्शनानें स्फुरलेल्या त्या बोलांची कार्यकारणभाव दर्शविणारी, तर्कशुद्ध, कल्पनाधिष्ठित, डौलदार घडण हा वाङ्मयविलास होय. काव्याला सद्यःकालीन जीवनांतील सगळ्या घडामोडींचा उग्रतर वास सारखा येत राहिलाच पाहिजे असा आग्रह धरणें बरोबर नाही. कल्पनाधिष्ठित वास्तवतेचें राज्य कसें होईल ही विश्वामित्री आकांक्षा सगळ्यांना असते. “ कसें आहे ” हें सांगण्यापेक्षां जें आहे तेंच कसें असते तर बरें झालें असतें हें सांगण्याकडे वाङ्मय-विधात्याचा कल असतो. खाणींतून मिळालेली धातु जशीच्या तशीच वापरांत ध्यायची नसते, तर ती रासायनिक क्रियांनीं शुद्ध करून ध्यायची असते. आणि त्याचबरोबर अशी आणविलेली शुद्धताच ही कलेला सदाकदा चालत नाही तर तिला कामचलाऊपणा येण्यासाठीं थोडीशी भेळहि फिरून तिच्यांत घालावी लागते. सोन्याचा गिनीगोल्ड हा प्रकार कडवंतांना करावा लागतो आणि रुप्याला नाद येण्यासाठीं अन्य हीन धातूचें थोडेंस मिश्रणहि त्यांत घालावें लागतें.

“ कामचलाऊपणा ” ह्या शब्दानें थोडासा गैरसमज होण्यासारखा आहे. “ कामचलाऊपणा ” हा गुण “ कला ” दृष्ट्या मी वापरतो; व्यावहारिक दृष्ट्या नव्हे. वाङ्मय हें व्यावहारिक हेतूसाठीं असतें कीं नसतें हा वादग्रस्त मुद्दा येथें उद्भवतो. कलेकरितां कला म्हणणारे पापपुण्याची प्राकृत कल्पना उराशीं धरून बसत नाहीत. तें सौंदर्याला प्राधान्य देतात. आणि सौंदर्याभिलाष हा शब्द विकारांतून उद्भवलेला नसला तर त्याबद्दल भिण्याचें तरी कारण काय ? सौंदर्याभिलाषाचें मुळांत विश्लेषणच असें करण्यांत येतें कीं—

Beauty, the natural expression of law and order, is conservative by essence. मग एतत्संभव सौंदर्याभिलाषाबद्दल गवगवा कशाला ? पण मला वाटतें हें मनोविश्लेषणच नवमतवादाला मान्य नसावें. Conser-

vative हा शब्दच ' कलेकरतां कला ' या तत्त्वाचा धिक्कार करण्यास त्यांना पुरेसा आहे. ह्या शब्दानेंच सौंदर्योपासक हे प्रगत विचारांचे ठरत नाहीत आणि प्रगतीसाठीं तर अखिल मानवजातीची धडपड, म्हणून " कलेकरतां कला " हेंच एक ध्येय वाङ्मयकलेचें नसून मानवजातीच्या प्रगतीसाठीं प्रकट होणारी ती खरी कला अशी विरोधी पक्षाची मागणी. खरोखरीच कलाकृति प्रचारकार्य करूं शकणार नाही. ती असेंच म्हणेल —

का छळता मजला भाई मी तुमची का गुलाम

का भलता आग्रह दावा

तो जिकडे माझा मेवा

जाउं द्या तिथें स्वच्छंदें, घालितसा का लगाम ?

माझ्या अन्तरात्म्याला ओढ लागून मी इथें बडोद्याला आलों आहे. अगदीं व्यावहारिकतेपलीकडची जी भूक अन्तर्यामीं मला लागली आहे तिला इथें मेजवानी मिळणार म्हणून मी इकडे येण्यास निघालों. पण मी निघालों आहे एवढें पाहून कोणी शेजाऱ्यानें आपलें कांहीं थोडेंसं सामान बडोद्याला पांचविण्यासाठीं मजजवळ दिलें तर तें मी आणतों. पण तें सामान आणणें ही माझ्यावरील मुख्य जबाबदारी होऊं शकत नाही. माझ्या मार्गानें मी जातांना तुमचा कार्यभाग मला मारक न होतां जितका साधतां येईल तितका साधून—कांहीं हातून घडण्यासारखें असेल तर करीन, पण तुमचा आग्रह किंवा सत्ता चालूं देणार नाही. कलावंताला निर्वेध घालूं नका. व्यावहारिक जनापेक्षां त्याचा मार्ग निराळा आहे. एका पक्षाची किंवा एका राष्ट्राची वकीली करण्याचें त्याला जमत नाही. सगळ्या मानवजातीची वकीली करण्यासाठीं तो सज्ज असतो आणि त्या वकीलीत कोणाची चाड धरून त्याला चालायचें नाही. त्याचे बोल असे असतील कीं त्यांतून मजुरालाहि त्यांत समरस होतां यावें, आणि एखाद्या आत्यंतिक अध्यात्मवादी मनुष्याला आपल्या विचारांचे निनाद ऐकूं यावेत. " जीवनकलहांतून निघणारे बोल " ही वाङ्मयाची व्याख्या अधिक व्यापक वाटते असें वर म्हटलें

त्याचा मतिताथ तरी हाच; आणि म्हणूनच हें विधान व्यत्यासानेंहि मांडतां येईल कीं जीवन—कलहांतून बोल निघतो म्हणजे तो बोल काढणें विशिष्ट वर्गाकडेच सोंपविलेलें नसतें. भर्तृहरीसारख्या भूपतीलाहि उत्कट बोल स्फुरतील, ऐषआरामांत लोळणाऱ्या निजामालाहि सुंदर कविता लिहितां येईल आणि तुम्हां आम्हांसारख्या श्रमजीवी लोकांनाहि काव्यमय निश्वास सोडतां येतील. विषमतेतच सृष्टीचें उत्थान आहे; आणि ह्या सृष्टधर्मापासून वाङ्मय अलिप्त नाहीं. स्वेच्छा प्रारब्ध, अनिच्छा प्रारब्ध, आणि परेच्छा प्रारब्ध असें त्रिविध प्रारब्ध प्रत्येकाचे बांड्याला येतें. मग तो राजा असो, रंक असो, नवमतवादी असो, सनातनी असो, साधू असो किंवा संसारी असो. त्या त्या प्रारब्धांतील विषमतेनें काव्य जन्मतें आणि हें लक्षण सर्वाभूति सारखें असल्यामुळें एकाचा बोल दुसऱ्याच्या मनांत सहकल्प निर्माण करतो.

फोडुनिया तट तोडुनिया गज

होजें द्या मज मोकळा

जिथें ठेवणें तिथें राहणें

ऐसा का मी ठोकळा

झोंबी घेतां जरी सरकतो

थोडासा सापळा

नेम न येइल अबचित केव्हां

बाहेरी कोथळा

सदेह जाणे सलील कोटुन

तरि तारामण्डळा

कोणा 'अ ब क' ला जेव्हां ही कविता लिहावयाची प्रवृत्ति हेते तेव्हां ती त्याची वैयक्तिक असते, परंतु जेव्हां तो ती लिहावयाला बसेल तेव्हां ती त्याला आपल्यासाठींच लिहायची नाहीं; आपल्यासारख्या इतरांसाठींही लिहायची आहे. आपल्यासारख्यांच्यासाठीं म्हणजे काय ? "कारकुनासाठीं, कऱ्हाडे ब्राह्मणासाठीं, हिंदवासियासाठीं ? नाहीं. तर ज्यांना ज्यांना म्हणून आपल्या परि-

स्थितीनें करकचून आंखून टाकलें आहे अशा सर्वांसाठीं—राजापासून रंकासाठीं, अधिकांत अधिकांना तीमध्ये कसें समरस होतां येईल हें त्याला पहायचें आहे. म्हणून वैयक्तिक परिस्थितीचा सगळा तपशील गाळून सामुदायिक परिस्थितीचा शक्य तितका प्रतीकात्मक उपयोग करण्याकडे त्याची दृष्टि असते. अशी सामुदायिकता प्रतिगामी स्वरूपाचीच असणार हें कोणी पटवून देईल काय ? पटवून द्या. नुसता शेरा मारून चालूं नका. लोकांना संमोहांत टाकूं नका वाङ्मयविधात्याची अशी विश्वव्यापी सामुदायिकता एकाद्या चळवळीच्या पुरस्काराला कशी वाहून घेईल ? जीवनकलहांतून वाङ्मयाचा जन्म व्हावयाचा म्हणजेच जीवनकलहाकडे पाहण्याची सौंदर्यग्राही दृष्टि घ्यायची. कलात्मक वाङ्मयानें जर कांहीं प्रचार करायचा असेल तर तो —

To enjoy life and help others to enjoy it without harming any one, herein lies the whole of morality.

या तत्त्वज्ञानाचा. पण तो साधुसंतासारखे संसाराच्या असारतेचे पाठ देऊन नव्हे. To enjoy या शब्दाकडे दुर्लक्ष करावयाचें नाहीं. फॅनी इमले हिनें शेंलेच्या पत्नीस लिहिलेल्या पत्रांत असें म्हटलें आहे कीं, नित्याच्या ठराविक रूक्ष जीवनक्रमांत मनावर जें क्लिष्ट चढतें तें कविता झाडून टाकते. आपल्या वाट्यांस येणाऱ्या सुखदुःखांचा रसिकतेनें आस्वाद घेण्याला शिकविणें, आपल्या चाकोरीपलीकडील विश्व काय आहे ही मनांत उद्भवणारी जिज्ञासा पुरी करणें, दुसऱ्यांच्या आशा-आकांक्षांची खोली दाखविणें अशासारखे वाङ्मयकलेचें कार्य आहे. या कार्यापलीकडे तिला वेठीला धरूं नका. धराल तर तिला ठार माराल.

Unfortunately, propaganda seldom ranks as literature and certainly not as poetry.

उदरंभरण एवढेंच मानवी जीवन नव्हे. व्यावहारिक तृष्णविरहित मनुष्याला अधिक उच्च प्रतीचें जीवन असतें. अष्टौप्रहर वास्तवता घेरून बसलीच आहे; पण तिला कांहीं काळ दृष्टीआड करावीशी वाटते.

पाणी द्या पाणी, तृषित मी, पाणी द्या पाणी,
नको कुव्याचें, नको नदीचें आणिले जरि कोणी
अशी आंतरतृष्णा वाटूं लागते. ही आंतरतृष्णा काव्यभाजन होऊं शकते.
त्या तृष्णेकरितां वाङ्मयाची पाणपोई घालणें गर्ह्य ठरतें का ?

भिन्नमंडळीहो, बरेंचसें सांगून झालें. सांगतांना काव्य व वाङ्मय असे
शब्द आलटून पालटून आले आहेत. तथापि ते भिन्न अर्थानें वापरण्याचा
हेतु नाहीं. काव्य हा वाङ्मयाबद्दलहि शब्द चालूं शकेल. कारण वाङ्मयाचें
सार काव्य. वाङ्मयाचे सर्व व्यापार काव्यांत एकवटले आहेत. काव्याचे
बाबतींत जें लागू तें सर्वसाधारणपणें वाङ्मयालाहि लागू असें Lascelles
Abercrombie प्रमाणें मीहि म्हणूं इच्छितों.

शेवटीं एवढेंच म्हणावयाचें कीं टीकाकार “सद्गुणी व नीतिमान्”
असावा असें म्हणण्यापेक्षां तो मानवधर्म जाणणारा असावा असें म्हणणें
जास्त सयुक्तिक होईल. टीकाकार या पदवीस लायक होणाऱ्या व्यक्तीला
पहिली आणि अत्यावश्यक असणारी गोष्ट म्हणजे मानवी आयुष्याची समीक्षा
करण्याची थोडीबहुत शक्ति असणें, ही होय. जीवनाच्या अनुभवानें त्याला
जर ही गोष्ट साध्य झाली असेल तर ठीकच. पण तसें जर नसेल तर त्याचें
दिव्यदृष्टीवांचून भागणें कठीण. त्याचप्रमाणें वर सूचित केल्याप्रमाणें टीकाकार
हा “माझें मतें हेंच शेवटचें” असें मानणारा नसावा. वेदाभ्यासजड अस-
लेले, मानवी जीवनाविषयी उदासीन झालेले आणि नैसर्गिक मानवी
संवेदनांना पारखे झालेले लोक एकाच वर्गांत मोडतात. आणि ज्याला टीका-
कार व्हावयाचें आहे त्यानें यांच्यापासून स्वतःची जपणूक केली पाहिजे.
काव्यविषयक अखेरचें मत देण्याचें काम विद्वान् टीकाकाराचें नसून साध्या-
सुध्या सारासार विचारसंपन्न माणसांचें होय, हेंच खरें. ग्रीक कवीच्या विला-
पिकेबद्दल लिहितांना डॉक्टर जॉनसन म्हणतो कीं “काव्याची खरी योग्यता
ठरवितांना नुसत्या पांडित्यापेक्षां पूर्वग्रहदूषित नसलेल्या साध्या वाचकाच्या
तारतम्यबुद्धीलाच जास्त महत्त्व आहे.” दुसऱ्या एके ठिकाणीं तो असें

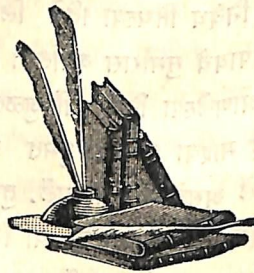
म्हणतो, “ ज्या गोष्टीबद्दल बहुजनसमाज बहुत काळ विचार करतो तीच गोष्ट सर्वसाधारणपणे सत्य असते. ” तेव्हां ज्या ठिकाणी पूर्वग्रहदूषित नसलेली साध्या वाचकाची तारतम्यता व “ काल ” ही जोडीने न्यायाधिशाची आसने मंडित करतात तेच ठिकाण उच्च काव्य किंवा नवकाव्य यांची न्यायकचेरी होय हे निर्विवाद आहे.

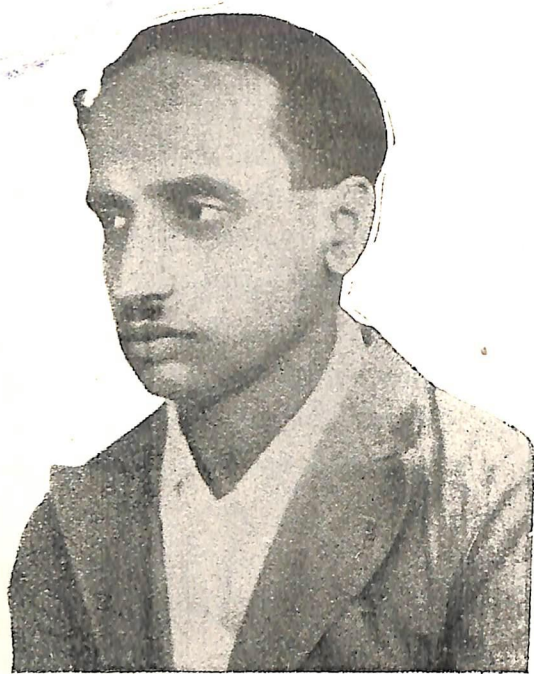
विद्वज्जनहो, मी बरीचशी पोपटपंची केली. आणि या पोपटपंचीला तत्परतेने मान तुकवायला तुम्ही सगळेच तयार नसला तरी “ ही पोपटपंची आहे ” एवढा आहेर मला एकमताने द्यायला तयार व्हाल. तथापि तो स्वीकारतांना मला आनंदच वाटे. कारण पोपट कोण नाही ? जो तो पोपटच आहे. आणि मनुष्य तर सर्वांहून ! विद्यार्थी दर्शेतील एक गोष्ट मला आठवली ती सांगतो. वर्ग-शिक्षकांनी एक निबंध लिहून आणायला सांगितला होता. घरूनच तो लिहून न्याबयाचा असल्यामुळे एका वजनदार पुस्तकाचा आधार घेऊन तो मी लिहून नेला. दुसऱ्या दिवशी वर्गात जेव्हा निबंध तपासणी झाली तेव्हा, विद्यार्थ्यांची विद्वत्ता वर्गशिक्षकाला ठाऊक असल्यामुळे त्या निबंधवैभवाबद्दल उसनवारीचा संशय आला. “ पेंढरकर, हा तुम्हीच निबंध लिहिला का ? ” असा प्रश्न त्यांनी केला. त्यावर “ हो ” हेंच उत्तर होतें. पण मनांतली शंका अधिक शब्दांत बोलून न दाखवितां वर्गशिक्षकांनी फिरून तो निबंध तिथल्या तिथे लिहिण्यास सांगून आपला तास चालू केला. तास संपायचे सुमारास वर्गातला निबंध त्यांनी पाहिला, आणि त्यांना तो घरून आणलेल्या निबंधाशी जुळता दिसला. तेव्हा त्यांनी काढलेले उद्गार अजूनहि माझ्या कानांत घुमत आहेत. “ ठीक आहे. मिळविलेले ज्ञान पचविलेले असले म्हणजे शालें. तुम्हां तें पचविलें होतें कीं नाही, हें मला पहायचें होतें. ” आज मला त्या निबंधाचा विषय आठवत नाही. पण तास संपायच्या गजरांत त्यांनी मला आणि पर्यायाने सर्व वर्गाला उद्देशून काढलेले ते उद्गार कायमचे आठवणीत राहिले आहेत. मी आतांपर्यंत केलेली पोपटपंची पचविलेली आहे. एवढेंच नम्रपणे सुचवूं

इच्छितों. " पचविलेली " याचा दुसरा अर्थ शिजविलेली असाहि होतो. हा अर्थ लक्षांत येतांच आतां असेंहि म्हणून ध्यावेंसें वाटतें कीं पांच - चार पूर्वसूरींच्या कोठारांतून आणलेलें हें कोरान्न मीं माझ्या विचारांच्या हंडींत शिजवून तुमच्यापुढें मांडलें आहे. कदाचित्

“ अहो राधाबाई, बहुत तुमचा भात बरवा
तळीं झाली रक्षा मर्धि गिचगोळा, तोंडि हिरवा ”

असा अभिप्राय आपण व्यक्त कराल. पण माझा नाइलाज आहे. जवळ जवळ पहिलावहिला प्रसंग असल्यामुळें अशी तारांबळ उडणें आपण क्षम्य मानणार नाहीं कां ? या भातांत राहिलेला अर्धकचेपणा माझा मलाहि चांचपून समजतो. आणि तो अधिक शिजवून मांडायला हवा होता हीहि जाणीव आहे. कित्येक ठिकाणच्या विधानांचा विस्तार सोदाहरण व्हावयाला पाहिजे होता; पण तें काम एकाच वाफेनें होणार नसल्यामुळें पुढील संधी-वर ढकलून आज वडीलकीच्या प्रेमळ औदार्यानें आपण मला क्षमा करावी अशी आशा करतो. आपुलकीनें कडूहि गोड वाटतें.

रा. ग. त्र्यं. माडखोलकर

कला आणि कलावंत

[श्री. ग. त्र्यं. माडखोलकर]

मध्यभारतीय मराठी साहित्यसंमेलन ४ थें. मंडलेश्वर

आपण ज्या वेळीं या संमेलनाचें अध्यक्षपद स्वीकारण्याची विनंति मला केली, त्यावेळीं माझ्या मनाला मोठाच संकोच वाटला. मी पंडित नाहीं, प्राध्यापक नाहीं किंवा पदवीधरहि नाहीं. वर्तमानपत्रांच्या धंद्यांतील आणि तोहि मी एक नोकरपेशाचा माणूस आहे. तेरा वर्षांपूर्वीं माझ्या एका विद्वान् सहकाऱ्यानें मला हटकलें, “ तुमच्या लिहिण्यावर वर्तमानपत्री छाप फार असते बुवा ! त्यामुळें आम्हांला तुमचे लेख आमच्या पुस्तकांत घेतांना फार अवघड वाटतें ! ” त्या विद्वानाच्या या उद्गारांनीं माझे डोळे खाडकून उघडले. आणि मला कळून चुकलें कीं, माझे स्थान साहित्यिकांच्या संमेलनांत किंवा पंडितांच्या प्रणालिकेंत नसून पोट बांधून एक प्रकारच्या ईर्ष्येनें स्वतःच्या मतानुसार लोकशिक्षणाचें कार्य करणाऱ्या वृत्तपत्रांच्या क्षेत्रांतील श्रमजीवी वर्गांत आहे. शिष्टाचार असा आहे कीं, साहित्यशास्त्राचें गाढ अध्ययन केलेल्या तज्ज्ञानें अशा प्रकारच्या संमेलनांचें अध्यक्षपद अलंकृत करून आपल्या पांडित्याचा लाभ सामान्य लोकांना द्यावा. पण मी कांहीं साहित्यपंडित नाहीं. तर लेखन कामाठीच्या बळावर निर्वाह करणारा एक साहित्योपजीवी आहे. त्यामुळें, आपल्या आमंत्रणाचा स्वीकार करण्याचा धोर मला प्रथम होईना. पण अखेर माझ्या योग्यतेच्या जाणिवेनें नव्हे, तर आपल्या प्रेमळ आग्रहाला मान देण्यासाठीं मी ही जबाबदारी भीत भीत पतकरली.

वर्तमानपत्रें आणि साहित्यिक

पण साहित्यक्षेत्रांतील बड्या धेंडांची वर्तमानपत्रांकडे पाहण्याची ही

तुच्छतेची वृत्ति योग्य आहे काय ? ते समजतात तितकें वर्तमानपत्रीं लेखकांचें लिखाण खरोखरीच हीणकस असतें ? वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, या परतंत्र महाराष्ट्रांत राजाश्रयाला मुकलेल्या मराठी भाषेचा ढांसळलेला संसार मोठ्या हिरीरीनें सांवरून जर कोणी नांवारूपाला आणला असेल, तर तो मराठी वृत्तपत्रकारांनींच होय. ज्ञानप्रसारांचें सुलभ साधन म्हणूनच केवळ नव्हे, तर परकीय सत्तेशीं झुंज देण्याचें प्रभावी शस्त्र म्हणूनहि मराठी वर्तमानपत्रांनीं गेल्या अर्धशतकांत केलेली कामगिरी खचित अनन्य मानली जाईल. त्यांनीं मराठी भाषेचा दृष्टिकोन व्यापक केला; तिची शब्दसंपत्ति वाढविली; तिच्यांत होणाऱ्या नवीन ग्रंथरचनेला निष्ठेनें उत्तेजन दिलें; व मानवी हृदयांत उद्भूत होणारी कोणतीहि भावना आपण लीलेनें व्यक्त करूं शकूं, असा आत्मप्रत्यय तिच्या ठिकाणीं उत्पन्न केला. वर्तमानपत्राचा अंक म्हणजे वाचल्याबरोबर फेंकून द्यावयाचें कागदी चिठोरें असें ज्या दुर्विदग्धांना वाटत असेल, त्यांना खुशाल वाटो. पण, त्यांनीं ही गोष्ट विसरूं नये कीं, काळाच्या अफाट प्रवाहावर सोडून दिलेल्या या कागदी होडींत मानव जातीच्या उद्वाराच्या तळमळीनें प्रेरित होऊन, आपल्या उच्च विचारांचीं आणि उदात्त कल्पनांचीं अनर्घ्य रत्नें भरणारे धाडसी सौदागर शब्दसृष्टीत आजपर्यंत कांहीं थोडे झालेले नाहींत. खुद्द या महाराष्ट्रभूमींत लोकहितवादी आणि आगरकर, टिळक आणि परांजपे, आपटे आणि केळकर, खाडिलकर आणि अच्युतराव कोल्हटकर प्रभृतींचें बहुतेक वाङ्मय वर्तमानपत्रांच्या रटाळ मानलेल्या रकान्यांतूनच अवतीर्ण झालेले नाहीं काय ? आपलें आमंत्रण स्वीकारतांना वृत्तपत्रीय व्यवसायाची ही उज्ज्वल परंपरा माझ्या डोळ्यांपुढें होती, असें मीं म्हटलें तर तें विनयाला सोडून होणार नाहीं, अशी मला आशा आहे.

महेश्वरचें आकर्षण

शिवाय या महेश्वर शहराविषयीं वाटणाऱ्या आकर्षणामुळेहि मला आपलें आमंत्रण स्वीकारण्याचा मोह पडला. सहस्रार्जुनानें आपल्या हजारों बाहूंनीं

अडविल्यामुळे क्रुद्ध झालेली नर्मदा त्याच्या विरोधाला न जुमानतां ज्या ठिकाणी सहस्रधारांनीं वाहूं लागली, तें हें पुराणप्रसिद्ध स्थान पाहण्यासाठीं माझें चित्त साहजिकच उत्सुक झालें होतें. काल सकाळीं ज्या वेळीं मीं हें शहर प्रत्यक्ष पाहिलें, त्यावेळीं त्याचें निसर्गसौंदर्य बघून मला असा भास झाला कीं, विंध्याचलाच्या उत्संगावर अवखळपणानें खेळून दमलेल्या नर्मदेनें विश्रांति घेण्यासाठीं हें रमणीय स्थान निर्माण केलें असावें. पण, महेश्वरला जें इतकें पावित्र्य आलें आहे, तें केवळ नर्मदेमुळे मात्र नव्हे; तर आपल्या धवल यशानें तिच्या पुण्यप्रदत्वाला लाजविणाऱ्या श्री अहल्या-देवीच्या वास्तव्यानें. सहस्रार्जुनाच्या काळांत त्याच्या या राजधानीच्या रण-शौर्याचा दुंदुभि त्रैलोक्यांत दुमदुमत होता. अहल्याबाईच्या कारकीर्दींत या शहराच्या दानशौर्याची कीर्ति दिगंती पसरली. कार्तवीर्य हा योगी खरा. पण त्याच्या पराक्रमाचें स्वरूप तामसी होतें. उलट अहल्यादेवीच्या सात्त्विक पुण्यप्रकोपानें, समरांगणावर प्रत्यक्ष पाऊल न ठेवतां, राघो भरारीसारख्या सेनानींचा रणमद केवळ तीक्ष्ण वाग्बाणांनीं उतरला. महेश्वर दरबारच्या बातमीपत्रांत जागोजाग उद्धृत केलेले तिचे उद्गार मराठशाहीच्या कुजलेल्या अंतरंगावर विदारक प्रकाश पाडणारे असून, तिच्या तोंडचीं कांहीं बव्हर्थ वचनें तर राज्यशास्त्रांतील उत्कृष्ट सूत्रें गणलीं जातील. सहस्रार्जुनाच्या विनाशानंतर हजारों वर्षांनीं त्याच्या या राजधानीचा जीर्णोद्धार करून अहल्याबाईनें तिला पुन्हा राजैश्वर्य प्राप्त करून दिलें. पण पुराणें, इतिहास आणि काव्यें यांनीं जिच्या पुरातन वैभवाचें वर्णन एकमुखानें केलें आहे, ती ही माहिष्मती नगरी आज कालगतीनें पुन्हा व्हास पावत असलेली पाहून कोणाच्या मनाला उद्वेग वाटणार नाही ?

कालिदास आणि कलावादी

या मालवभूमींत आल्यावर कविकुलगुरु कालिदास याची आठवण न होणें अशक्य आहे. त्याचा जन्म कुठें झाला असेल, तो असो. पण मालव

भूमीवर त्याचें इतकें उत्कट प्रेम होतें कीं, सहस्राब्जिन, वत्सराज आणि विक्रमादित्य यांच्या प्रणयाच्या आणि पराक्रमाच्या अद्भुत कथांत रमलेल्या त्याच्या प्रतिभेला उज्जयिनी हें स्वर्गाचें जणूं ऐश्वर्यशाली शकल असल्याचा भास झाला, व माहिष्मतीला वळसा घालणाऱ्या नर्मदेचा प्रवाह इतका रम्य वाटला कीं, त्याचें सौंदर्य सतत पहावयाला मिळावें म्हणून विदर्भदेशच्या राजकन्येला त्यानें प्रतीपाला माळ घालण्याची शिफारस केली. कलेसाठी कला या तत्त्वाचा उदो करणाऱ्या साहित्यिकांना कालिदास हा आपला मोठाच आधार वाटतो. आणि तें एका परीनें साहजिकहि आहे. कविता-कामिनीचा विलास म्हणून ज्याचें वर्णन जयदेवानें केलें आहे, त्या कवि-श्रेष्ठाला कलावाद्यांनीं आपला कुलगुरु मानावें, यांत काय आश्चर्य ? कारण त्यांच्या मतानें कला म्हणजे प्रतिभेचा केवळ विलास; कष्टमय मानवी जीवनाशीं कलेला कांहीं कर्तव्य नाही. कालिदासाची काव्यसृष्टि घेतली, तरी ती सौंदर्य आणि विलास यांनीं परिपूर्ण अशी दुसरी विलासी अलकाच नाही काय ? तिच्यांत दुःखाश्रु गळलेले असले, तरी ते प्रणयी जीवांची ताटातूट झाल्यामुळे; व करुण रस आलेला असला, तरी तो शृंगाराशीं संलग्न होऊन,—त्या रसराजाचा केवळ एक परिचारक या नात्यानें, दुष्यंतानें आपल्या दयितेच्या अपुऱ्या राहिलेल्या चित्रावर किंवा यक्षस्त्रीनें आपल्या प्रियकराचें गाणें म्हणण्यासाठीं हातीं घेतलेल्या वीणेवर गाळलेले अश्रु बघून करुणाच्या दारुण वेदनांऐवजीं शृंगाराच्या कोमल संवेदनाच मनाला अधिक होत नाहीत काय ? म्हणून कालिदासाकडे अभिमानानें अंगुलिनिर्देश करून कलावादी असा युक्तिवाद करितात कीं, कला ही जर केवळ तत्त्वबोधासाठींच असेल, तर रघुवंश आणि शाकुंतल हीं कोणत्या नीतिपाठांचा धडा मानवजातीला देत आहेत ? कला ही केवळ कलेसाठीं आहे, तिचा आविष्कार समाज-निरपेक्ष आणि निरंकुश असतो, याचें कालिदासाची कविता हें मूर्तिमंत प्रत्यंतर आहे. मग समाजाच्या उद्बोधनाचें कर्तव्य करण्याचा जो ससेमिरा आज कलेच्या मार्गें लावला जात आहे तो काय म्हणून ?

देवदासी, राजदासी, आणि अर्थदासी

प्रथम दर्शनीनें हा युक्तिवाद खरोखरीच बिनतोड वाटतो. कारण, टागो-रांनीं जरी शाकुंतलांतून तत्त्वबोध काढून दाखविला असला तरी आपण जें तें नाटक वाचतो, तें कांहीं तत्त्वज्ञानासें नव्हे, तर रम्यत्वाच्या प्रतीतीसाठीं. पण त्याबरोबरच अशीहि कल्पना मनांत आल्याशिवाय रहात नाही कीं, दिलीप, रघु आणि रामचंद्र यांच्यासारख्या एकाहून एक प्रजावत्सल राजांच्या उदात्त चरित्राचें वर्णन केल्यानंतर दर्शनांतसुक प्रजेला महालाच्या खिडकींतून फक्त आपला एक पाय काढून दाखविणाऱ्या कर्तव्यभ्रष्ट, विलासी अग्निवर्णाच्या रूपानें रघुवंशाच्या अधःपाताचें सूचक चित्र रेखाटण्यांत गुप्त-वंशीय सम्राटांच्या आश्रयाला राहिलेल्या त्या महाकवीचा कांहींच उद्देश नसेल काय ? तथापि, कालिदासाचा प्रश्न तूर्त बाजूला ठेवून, कलेसाठीं कला या तत्त्वाला जर आपण इतिहासांची कसोटी लावली, तर आपल्याला काय आढळून येतें ? कला ही कधीं तरी स्वतंत्र आणि समाजनिरपेक्ष होती काय ? कलावादी हे पुष्कळदां आपल्या आराध्यदेवतेला अप्सरेची उपमा देत असतात. अमर आणि उन्मेषशाली अशा सौंदर्याची अधिष्ठात्री एवढ्याच अर्थानें जर ते कलेला अप्सरेची उपमा देत असतील, तर मला त्याबद्दल कांहीं म्हणावयाचें नाही पण त्याबरोबरच त्यांनीं हें लक्षांत ठेवावें कीं, अप्सरा ही देवेंद्राच्या दरबारांत नर्तकी असते, त्याचा हुकूम होतांच तिला राजर्षींचा अनुनय आणि महर्षींचा तपोभंग करण्यासाठीं मृत्युलोकीं धांव घ्यावी लागते. प्राचीन काळीं मानवी जीवनांतील कलेचें स्थान सामान्यतः अशाच प्रकारचें होतें, अशी साक्ष इतिहास देतो. जगाच्या बाल्यावस्थेंत कला ही देवदासी होती, त्याच्या प्रौढावस्थेंत ती राजदासी झाली व आज या भांडवलशाहीच्या युगांत ती अर्थदासी होऊन बसली आहे. आपल्या लोकसत्ताक राज्यांत देवांचीं स्तोत्रें आणि महापुरुषांचे स्तुतिपाठ यांच्याशिवाय अन्य प्रकारची कविता आपण नांदूं देणार नाही, असें जें प्लेटोनें म्हटलें आहे, तें कलेच्या प्राचीन काळांतील दास्यावर विदा-

रक प्रकाश पाडतें. महाकालाच्या दर्शनाबरोबरच त्याच्या मंदिरांत नृत्य करणाऱ्या वेद्यांच्या कटाक्षवीक्षणाची कालिदासानें मेघाला दाखविलेली लाडूच ही जशी त्या विलासी कवीच्या रसिकतेची तशीच धर्म आणि कला यांच्या परस्परसंबंधाचीहि द्योतक आहे. जगांतील साऱ्या आद्यकाव्यांचें देव-धार्मिक स्वरूप, बुद्धाच्या स्मृतिचिन्हांस बांधलेले चैत्य आणि स्तूप, अर्जि-ठ्याचीं लेणीं आणि भुवनेश्वरचीं मंदिरे, आग्याचा ताजमहाल आणि नाग-पूरचें काशीबाईचें देऊळ हीं सारीं कलेनें केलेल्या धर्मसेवेचीं आणि राज-सेवेचीं स्मारकेच नव्हेत काय ? रघूचा दिग्विजय वर्णन करितांना कालि-दासाच्या कानांत समुद्रगुताच्या दिग्विजयाचे डिंडिम दुमदुमत होते आणि कुमारसंभव लिहितांना युवराज कुमारगुताच्या जन्मोत्सवाचा मंगल प्रसंग त्याच्या डोळ्यापुढें होता. हें संघोशकांचें अनुमान जर खरें असेल, तर हीं दोन महाकाव्ये रचून कालिदासानें देवसेवेबरोबरच राजसेवाहि साधून घेतली असें म्हणण्याला काय हरकत आहे ? कादंबरी लिहून बाणानें आपला आश्रयदाता हर्ष याचें मनोरंजन केलें आणि हर्षचरित लिहून त्या सम्राटाच्या पराक्रमाची महति गाइली. ही अगदीं उघड दिसणारी गोष्ट नाही काय ? आज या औद्योगिक युगांत तर कलेचें स्वातंत्र्य सर्वच बाजूंनीं संपुष्टांत आलेलें दिसत आहे. नाटकमंडळींतील पात्रांचीं तोंडें पाहून नाटकें लिहा-बयाचीं, प्रकाशकांनीं घातलेल्या अटी पाळून कादंबऱ्या लिहावयाच्या, आणि सिनेमाचें तंत्र लक्षांत घेऊन कृत्रिम घटनांनीं परिपूर्ण अशीं कथानकें लिहावयाचीं आणि हें सारें करीत असतांना कलेसाठीं कला या तत्त्वाचा डंका पिटावयाचा, यापरता दुसरा विसंगतपणा तो कोणता ?

ललित वाङ्मयाची समाजनिष्ठता

अर्थात्, कला ही पूर्वीं कधीं स्वतंत्र नव्हती, आजहि स्वतंत्र नाही. बदलल्या कालमानानुसार तिच्या आराधनेचीं केद्रे बदलत गेलीं, एवढेंच, “मी जें लिहितों, तें केवळ माझ्या स्वतःच्या आनंदासाठींच लिहितों” असें जेव्हां एकादा कलावंत म्हणतो, तेव्हां तो केवळ आपल्या अहंकारा-

चेंच नव्हे, तर कलेच्या स्वरूपाविषयीच्या अज्ञानाचेंहि प्रदर्शन करित असतो. मुद्रणकलेचा उदय ज्या वेळीं झालेला नव्हता, राजाश्रय किंवा लोकप्रियता यांची ज्या वेळीं कलेला अपेक्षा नव्हती, त्या काळांत तपोवनामध्ये राहून आरण्याकें किंवा उपनिषदें रचणाऱ्या ऋषींनीं जर अशी भाषा उच्चारली असती, तर त्यांना कदाचित् तें शोभून गेलें असतें. त्या ऋषींना सुद्धां आपली तपस्या आणि अध्यात्मचिंतन निर्विघ्न चालण्यासाठीं राजांकडून संरक्षण मिळण्याची आवश्यकता असे पण आज वाचक, प्रकाशक आणि मुद्रक यांचीं मते, मनोवृत्ति आणि मर्यादा लक्षांत घेऊन वाङ्मयाची पैदास करणाऱ्या ललित लेखकांनै असला दिमाख मिरवण्यांत काय अर्थ ? ललित-लेखक आणि त्यांची कला ही संगीत, शिल्प वगैरे इतर कोणत्याहि कलेपेक्षां अधिक संस्कारसुलभ, अधिक संवेदनक्षम असते. लेखनकलेचें आवाहन जसें इतर सर्व कलापेक्षां व्यापक, तशीच तिची संस्कार आणि संवेदना ग्रहण कृण्याची शक्तीहि इतर कलापेक्षां मोठी. याचीं कारणें उघडच आहेत. एक तर लेखनकलेचें आविष्काराचें साधन जे शब्द ते इतर कलांच्या आविष्काराच्या साधनांप्रमाणें जड नाहीं. शिल्पकलेचें साधन मृत्तिका किंवा पाषाण हें इतकें जड असतें कीं, कलावंताचा हस्तस्पर्श त्याला घडल्याविना तें कोणताहि भाव व्यक्त करूं शकत नाहीं. चित्रकलेचें साधन रंग हें त्या मानानें कमी जड ठरेल. संगीतकलेतील स्वर किंवा नाद हा तर त्याहिपेक्षां अधिक भावदर्शी, पण भावदर्शनाच्या बाबतींत शब्दांइतकें स्वतः समर्थ साधन जगांत दुसरें नाहीं. प्रत्येक शब्द म्हणजे जणूं एक चित्र आणि तेंहि चलच्चित्र असतें त्याला विकास असतो. परंपरा असते, इतिहास असतो व त्यामुळें केवळ साहित्यांतील नव्हे, तर समाजांतीलहि त्याचें कार्य निश्चित झालेलें असतें. जिचें भावविष्काराचें साधन अशा रीतीनें समाजसापेक्ष आणि परंपरेनें युक्त आहे, ती लेखनकला स्वभावतःच समाजाशीं निगडित असावी, त्यांत नवल काय ? दुसरी गोष्ट अशी कीं, ललित लेखक हा आपल्या साहित्याच्या बाबतींत इतर कोणत्याहि कलावंतापेक्षां समाजावर अधिक अवलंबून

असतो. तो ज्या समाजाचा घटक असतो, त्याची मनोरचना आणि परिस्थिति हेच वस्तुतः त्याचें साहित्य असतें; व त्यामुळे त्याची इच्छा नसली तरीहि, त्याचें प्रतिबिंब त्याच्या कृत्यांत पडल्याविना रहात नाहीं. शिवाय, वाचकांच्या मनोरंजनाचा उद्देश ललित लेखकाच्या डोळ्यांपुढें थोड्याबहुत प्रमाणांत असल्याकारणानें, त्यांच्या अभिरुचीला अनुकूल असें स्वरूप ललित कृतीला आपोआपच येतें. वाचक हा जरी लेखकाचा प्रत्यक्ष निर्माता नसला, तरी त्याच्या प्रतिभेवर आपल्या अभिरुचीच्या रूपानें तो अप्रत्यक्ष नियंत्रण गाजवितो, यांत मात्र शंका नाहीं.

नुसता पुनः प्रत्यय म्हणजे कला नव्हे.

तेव्हां, कला ही कलेसाठीच आहे अशी भाषा निदान समंजस लेखकानें तरी वापरूं नये, असेंच कोणीहि म्हणेल. पण, ललितलेखकाला ज्या वेळीं असें आढळून येतें कीं, आपल्या भोंवतालच्या समाजाच्या आकांक्षांशीं आपण समरस होऊं शकत नाहीं, प्रभुत्वानें जगण्यासाठीं चाललेल्या त्या समाजाच्या धडपडीनें आपलें हृदय आंदोलित किंवा उद्दीपित होत नाहीं, त्या वेळीं तो कलेसाठीं कला या गोंडस तत्वाचा आश्रय घेऊन, आपली सहानुभूतिशून्य मनोवृत्ति, आपल्या आणि समाजाच्या मनःस्थितींतील तीव्र विसंवाद लपविण्याचा प्रयत्न करितो. वाचक, प्रकाशक आणि मुद्रक यांचा गुलाम असलेला ललित लेखक जेव्हां अशा प्रकारची उद्दामपणाची भाषा वापरतो, तेव्हां त्याचा अर्थ एवढाच समजावयाचा कीं, समाजाचा घटक या नात्यानें आपलें कर्तव्य करण्याची त्याला इच्छा नाहीं, आपली सामाजिक जबाबदारी ओळखायला तो तयार नाहीं. म्हणूनच त्याला, कला हा मानवी प्रतिभेचा विलास किंवा मानवी जीवनाचें मंडन आहे, असे एकांगी सिद्धांत सुचतात; व बहुजनसमाजाशीं फटकून वागून ललित वाङ्मयाला तो समाजांतील फक्त संपन्न वर्गाची मिरास त्यांच्या करमणुकीचें खेळणें बनवावयाला प्रवृत्त होतो. भोगलेल्या अनुभूतीच्या पुनः प्रत्ययाचा आनंद मनुष्याला मिळवून देणें, हें जें उद्दिष्ट कलावाद्यांनीं ललित वाङ्म-

याला चिकटविलें आहे, तें त्यांच्या या संकुचित, वर्गविशिष्ट दृष्टिकोनाची साक्ष देतें. पुनः प्रत्यय हा कलेच्या निर्माणकार्यातील एक महत्त्वाचा घटक आहे, हें खरें. पण नुसता पुनः प्रत्यय म्हणजे मात्र कला नव्हे. मनुष्याचें अनुभव हे इतके मर्यादित असतात कीं, केवळ त्यांच्या पुनःप्रत्ययावरच जर त्यानें निर्वाह करण्याचें मनांत आणलें, तर त्याच्या कलेला वर्गविशिष्ट स्वरूप आपोआप येईल; व त्याचें लिखाण म्हणजे निव्वळ त्याच त्या अनुभवांचें प्रतिबिंब होऊन बसेल. ललित लेखकांची भिस्त प्रत्यक्षानुभूतिपेशांसुद्धां अवलोकन, सहानुभूति आणि कल्पकता यांच्यावर अधिक असते; व त्यामुळेच त्यांच्या कृतीला जीवनाच्या नुसत्या प्रतिबिंबापेक्षां अधिक विशाल आणि सखोल स्वरूप येतें, तिच्या आवाहनांत पुनःप्रत्ययाचा आनंद देण्याच्या गुणाबरोबरच मनाला उद्बोधित करण्याच्या सामर्थ्याचाहि आविर्भाव होतो. नुसता पुनःप्रत्ययाचा आनंद मिळवून देणें हें जसें कलेचें कार्य नव्हे, तसेंच नुसतें जीवन मंडित करणें हेंहि तिचें कार्य नव्हे. कला हें जीवनाचें मंडन आहे असें म्हटलें, म्हणजे तिच्या आवाहनाला आणि उपयुक्ततेला एकदम मर्यादा पडतात; व स्वतःचें जीवन मंडित करण्याची ऐपत ज्यांना असेल, अशा समाजांतील फक्त प्रतिष्ठित वर्गांची ती विलासवस्तु होऊन बसते. कलेच्या मंडनामुळे मानवी जीवनाला रम्यता येते, यांत शंका नाहीं. पण नुसता विभ्रम म्हणजे जशी स्त्री नव्हे, तसेंच नुसतें मंडन म्हणजे कांहीं कला नव्हे. उलट कला ही गेलीं हजारों वर्षे मानवी जीवनाचें अत्यंत आवश्यक अंग होऊन बसली असून, मनुष्याच्या भौतिक शरीराचें पोषण जसें अन्नानें होतें, तसें त्याच्या आत्मिक शरीराचें पोषण कलेनें होतें.

वास्तववादाचें स्वरूप आणि कार्य.

अर्थात् कला ही जीवनाचें नुसतें प्रतिबिंब नाहीं, विनोदन नाहीं किंवा अलंकरणहि नाहीं. ती जर जीवनाचें नुसतें प्रतिबिंबच असती, तर मनुष्य विसांव्यासाठीं तिच्याकडे वळता ना; ती जर जीवनाचें नुसतें विनोदनच असती, तर मनुष्य स्फूर्तिसाठीं तिच्याकडे पहाता ना; व ती जर जीवनाचें

नुसतें अलंकरणच असती, तर मनुष्य संसारसंगरांत तिच्या सहाय्याची अपेक्षा करता ना. कला ही जीवनाची प्रगतिपथावरील सहचरी आहे, मानव-जातीच्या प्रगतीचा युगायुगावर पसरलेला अनादि आणि अनंत असा खडतर मार्ग कलेनें आपल्या ललित कृतीच्या रम्यतेनें मंडित केला आहे, व उज्वल स्वप्नांच्या दिव्यतेनें प्रकाशित केला आहे. कला ही मानवी जीवनाचें नुसतें प्रतिबिंबच दाखवीत नाही तर त्याला वळण देते; ती मानवी मनाची नुसती करमणूकच करीत नाही, तर त्याला उद्बोधित करिते, व ती मानवी जीवन नुसतें मंडितच करीत नाही तर अभिनव ध्येयांच्या प्रभावानें तें आमूलाग्र बदलून टाकते. जीवनाचें हुबेहूब प्रतिबिंब दाखविण्यांत किंवा यथार्थ चित्रण करण्यांत कलेचा उद्देश केवळ पुनः प्रत्ययाचा आनंद मनुष्याला मिळवून देण्याचा नसतो. त्या आनंदाबरोबरच जीवनांतील सारे दोष आणि उणीवा मनुष्याच्या नजरेस आणून देऊन तें अधिक निर्दोष आणि पूर्ण बनविण्याची आकांक्षा त्याच्या ठिकाणीं निर्माण करणें, हा कलेचा हेतु आहे व या हेतूची जाणीव ललित लेखकाला जितक्या तीव्रतेनें असेल, तितकें त्याच्या हातून जीवनाचें नुसतें चित्रण अधिक मूलगामी आणि मर्मदर्शी होईल. पाण्यांत पडलेल्या सांवलीसारखें जीवनाचें नुसतें निर्जाव प्रतिबिंब दाखविण्यांत ललित लेखकाला कसला आनंद आहे ? आणि त्याच्या सृजन सामर्थ्याचा तरी कोणता गौरव आहे ? नुसतें प्रतिबिंब दाखवावयाला सृजनशक्तीची गरज नाही. बिंबग्राही मन असलेला कोणताहि लेखनकुशल मनुष्य तें काम करूं शकतो. वास्तववादाचा अर्थ जर नुसता दिसेल तसें लिहिणें एवढाच असता तर वर्तमानपत्रांचे बातमीदार उत्तम कादंबरीकार कां न होते ? पण वास्तवता म्हणजे नुसतें प्रतिबिंब नव्हे, जसें दिसेल तसें रेखाटणें नव्हे. अशा प्रकारच्या कलाहीन वास्तवतेला ललितवाङ्मयांत थारा नाही. कलावंत हा जीवनाचा पुनर्निर्माता असतो, छायाचित्रकार नव्हे. तो वस्तुसृष्टीपासून आपलें साहित्य घेत असला, तरी त्याचा उपयोग अपरसृष्टि उत्पन्न करण्यासाठीं करीत असतो. किंबहुना, निसर्गाची काय किंवा संसा-

राची काय हुबेहुब अनुकृति न करितां, तो जेव्हां स्वतःच्या कल्पनेनुसार वास्तवाची पुनर्घटना करितो, तेव्हांच त्याच्या कृतीला कलात्मक स्वरूप येतं. खरा वास्तववादी हा समाजाची सुधारणा करण्याच्या आंतरिक तळमळीने प्रेरित झालेला असतो, जीवनाच्या प्रगमनशीलतेवर त्याची श्रद्धा असल्यामुळे त्याच्या कुंठित झालेल्या गतीला चालना मिळावी या हेतूने तो वस्तुस्थितीचे चित्रण करतो; व त्यामुळे त्याने रेखाटलेल्या वस्तुचित्राला ध्येयवादाची उज्वल पार्श्वभूमि लाभते. वास्तवतेच्या नांवांने जे समाजांतील घाण उपसतात, त्यांच्या स्तिमित जीवनाचें तितक्याच स्तिमित बुद्धीने वर्णन करीत सुटतात, त्यांना वास्तवतेचा अर्थ व कार्य हीं दोन्हीहि समजलीं नाहींत, असेंच म्हणावें लागतें. कलेने ज्या दिवशीं वास्तवतेचा अंगीकार केला, त्याच दिवशीं ती प्रथम लोकाभिमुख झाली. समाजांतील सत्ताधारी आणि संपन्न वर्गीकडे असलेले तिचें तोंड मध्यम आणि कनिष्ठ वर्गीकडे वळलें. धर्मसत्ता आणि राजसत्ता यांच्या सद्दीच्या काळांत कलेचें स्वरूप बव्दशीं अद्भुत होतें. कलेच्या या तत्कालीन अद्भुतपणाची प्रतीति देवदेवता किंवा राजेराप्या यांच्या वैभवावर आणि विलासांवर लिहिलेल्या जुन्या दृश्य श्राव्य काव्यांतूनच केवळ नव्हे, तर संगीत, चित्र, शिल्प इत्यादि कलांच्या प्राचीन अवशेषांतूनहि दिसूत येतें. धर्मसत्ता आणि राजसत्ता यांचा ज्या ज्या वेळीं उत्कर्ष झाला त्या त्या वेळीं द्रव्यबल आणि मनुष्यबल वेढीला धरून अवाढव्य प्रासाद, मंदिरें, जयस्तंभ, मशिदी आणि मनोरे उभारण्यांत आले. या शिल्पकृतीचें सौंदर्य मनाला जितका आल्हाद देतें त्याहिपेक्षां जास्त अचंबा त्यांचा भव्यपणा पाहून वाटतो. जणूं कांहीं त्यांचा तो भव्यपणा म्हणजे देव आणि त्यांचे अंशावतार किंवा पूर्णावतार गणले गेलेले राजे यांच्याविषयीं त्यावेळच्या लोकांना वाटणाऱ्या निरतिशय आदरबुद्धीचें प्रदर्शनच होय. धर्मसत्ता आणि राजसत्ता यांचें प्राबल्य कमी होऊन त्यांच्या विषयींच्या या आदरबुद्धीला जसजशी ओहोटी लागत गेली, तसतसा कलेचा कल अद्भुताकडून वास्तवाकडे झुकत गेला; व देवांचें आणि राजांचें वैभव वर्णन करण्याऐवजीं मध्यम

आणि कनिष्ठ वर्गाचीं सुखदुःखें चित्रित करण्यांत तिला गोडी वाटूं लागली. कालिदासाच्या रघुवंशापासून गॅल्सवर्दीच्या फोरसाईट सागापर्यंत ललित-वाङ्मयाच्या वर्ष्याविषयांत होत गेलेले परिवर्तन हें गेल्या हजारां वर्षांतील या सामाजिक स्थितंतराचें प्रातिनिधिक आहे. बदलत्या कालमानानुसार शासन-सत्तेचें अधिष्ठान जसजसें व्यापक होत गेलें, तसतसा कलेचाहि दृष्टिकोन विशाल होत जाऊन, ती लोकाभिमुख झाली. भांडवलशाहीचे गुन्हे इतर काय असतील ते असोत, पण एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, धर्मसत्ता आणि राजसत्ता यांच्या गुलामगिरींतून कलेला सोडवून देवांची आराधना आणि राजांचें विनोदन करण्याऐवजीं समाजाचें उद्बोधन करण्याची प्रवृत्ति तिनें कलेच्या ठिकाणीं उत्पन्न केली.

कलेची उत्पत्ति आणि उपयुक्तता

समाजाच्या उद्बोधनाचा उद्देश कलेच्या मार्गे लावण्यांत तिच्या मार्थी कोणतेंहि नवें कर्तव्य लादलें जात नाहीं किंवा तिच्या स्वरूपाचाहि विपर्यास केला जात नाहीं. उद्बोधन हें कलेचें स्वाभाविक कार्य आहे. मनुष्यांच्या उत्साहमूलक क्रीडेच्या प्रवृत्तींतून कलेचा उद्भव झाला आहे व म्हणून त्याची करमणूक करणें हें कलेचें कार्य आहे, असें कांहीं तत्त्वज्ञांचें मत असून, त्या मतांतूनच कलेसाठीं कला या तत्त्वाचा उदय झाला आहे. पण कलेच्या उत्पत्तीविषयींची ही त्यांची उपपत्ति अपुरी आणि सदोष वाटते. निसर्गाच्या आधीन असलेल्या शक्ति हस्तगत करून घेऊन किंवा त्या शक्तींना आपल्या कल्पनानुसार वळण देऊन जीवित सुखमय, उन्नत आणि पूर्ण करण्याची मनुष्याची जी धडपड अनादि कालापासून चालू आहे, तिचा कला हा एक महत्त्वाचा भाग आहे, व म्हणूनच मनुष्यानें आपल्या अतिरिक्त उत्साहाला वाव करून देण्यासाठीं कलेच्या रूपानें एक क्रीडेचें साधन पैदा केलें आहे, हें म्हणणें योग्य होणार नाहीं. मनुष्याच्या ठिकाणीं जी स्वाभाविक सृजनप्रियता आहे,—सृजनशक्तिच्या बाबतींत निसर्गाशीं स्पर्धा करण्याची मनुष्याची जी जन्मजात प्रवृत्ति आहे, तिच्यापासून कलेचा जन्म झाला आहे. जगाच्या

बाल्यावस्थेत गुहांतून आयुष्य कंठणाच्या रानटी माणसानें काढलेल्या शिकारीच्या ओबड धोबड रेषाचित्रांपासून तों लहान मुलांनें कोळशांनें किंवा खड्डेनें काढलेल्या वेड्यावांकड्या आकृतींपर्यंत साऱ्या कलाकृतींत मनुष्याची ही सृजनप्रियता, सृजनसामर्थ्याच्या बाबतींत निसर्गावर मात करण्याची हौस प्रकट झाल्याचें दिसून येतें. आत्माविष्काराच्या इष्ट्येनें, स्वतःच्या भावनांना आणि कल्पनांना मूर्त स्वरूप देण्याच्या आकांक्षेनें मनुष्याच्या या सृजनप्रियतेला जेव्हां चालना मिळते, तेव्हां त्याच्या हातून कलाकृति निर्माण होतात. अर्थात्, कला हें मनुष्याच्या क्रीडाबुद्धीचें किंवा निसर्ग आणि समाज यांच्याशीं होणाऱ्या त्यांच्या संघर्षाचेंहि अपत्य नाहीं. कलाकृतीच्या निर्मितीला निसर्ग किंवा समाज यांच्याशीं झगडण्याच्या इच्छेइतकीच त्यांच्याविषयींची सहानुभूति, समरसता किंवा त्यांना पूर्णता आणण्याची सात्त्विक आकांक्षा निमित्त झालेली दृष्टीस पडते. भौतिक जग ही जशी निसर्गाची सृष्टि आहे, तशी कलात्मक जग ही मनुष्याची सृष्टि आहे व निसर्गनिगडित मानवी जीवनाला त्याच्या तावडींतून सोडवून पूर्णता आणणें हें या अपरसृष्टीचें कार्य आहे. जीवित पूर्ण, उन्नत आणि सुखमय करण्याचीं साधनें जाजों सूक्ष्म आणि उदात्त होत जातात, तों तों त्यांना सुंदर स्वरूप प्राप्त होऊन त्यांचा समावेश कलांमध्ये केला जातो; व या दृष्टीनें पाहिलें, तर शास्त्रीय संशोधनामुळे कलांचें क्षेत्र संकुचित न होतां तें उलट वाढण्याचाच संभव जास्त दिसतो. उपयुक्त आणि आनंददायक असे कलांचे दोन वर्ग पाडलेले कुठें कुठें आढळतात. पण, हें बर्गीकरण फक्त कर्मेन्द्रियांची उपयुक्तता लक्षांत घेऊन केलेलें असल्यामुळे चुकीचें ठरतें. जीविताच्या उन्नतीच्या दृष्टीनें उपयुक्ततेपेक्षां आनंदाला व आनंदापेक्षां उद्बोधनाला जास्त महत्त्व आहे. मन आणि बुद्धि यांच्या उद्बोधनांतून जो आनंद उद्भूत होतो, त्याची सर जगांतील अन्य कोणत्याहि सुखाला येणार नाहीं. पोषाखांतील रंगसंगति पाहून डोळ्यांना संतोष होतो, हें खरें. पण, एकाद्या उत्कृष्ट चित्रांतील रम्यगूढ भावदर्शन पाहून मन आणि बुद्धि यांचें उद्बोधन झाल्यामुळे ज्या

आनंदाच्या तरल ऊर्मि अंतःकरणांत उठतात, त्यांची सर त्या संतोषाला कधीतरी येईल काय ? उपयुक्ततेचा संबंध मुख्यतः मनुष्याच्या कर्मेन्द्रियांशी, आनंदाचा ज्ञानेन्द्रियांशी आणि उद्बोधनाचा संबंध मन आणि बुद्धि यांच्याशी आहे. अर्थात्, मन आणि बुद्धि यांना उद्बोधित करून ज्या कला मनुष्याला अत्युच्च आनंदाचा लाभ करून देतात, त्यांना अनुपयुक्त कसे म्हणावे ? त्या कलांना जर अनुपयुक्त म्हणावयाचे असेल, तर त्यांच्याबरोबर तत्त्वज्ञानालाहि अनुपयुक्त म्हणावे लागणार नाही काय ? कारण त्याचा तरी मनुष्याची बौद्धिक बुभुक्षा भागविण्यापलीकडे दुसरा काय उपयोग आहे ? उलट मनुष्य जों जों जास्त सज्ञान होत जाईल, उच्चतर आनंदाचा उपभोग घेण्याची बौद्धिक आणि आर्थिक ऐपत जसजशी त्याला जास्त येत जाईल, तसतसे कला हें त्याच्या रोजच्या आयुष्याचे एक आवश्यक अंगच होऊन वसेल. संगीत आणि रेडियो यांची वाढती लोकप्रियता ही आजपर्यंत अनुपयुक्त गणल्या गेलेल्या कलांच्या वाढत्या उपयुक्ततेची निदर्शक आहे. किंवहुना, जीवित सुखमय, उन्नत आणि पूर्ण होण्याच्या दृष्टीने कलांची उपयुक्तता अतुल आहे, असेच खरोखरी म्हणावे लागेल. जाति, राष्ट्र आणि धर्म यांनी माणसामाणसांत उत्तन्न केलेल्या कृत्रिम भेदांचा विसर पडून मनुष्याला मानव्याच्या उत्तुंग भूमिकेवर जर कोणी नेत असेल, तर ती कलाच होय. राष्ट्रांच्या जीवनाचे आणि संस्कृतीचे वैशिष्ट्य त्याच्या कलेच्या रूपाने मूर्त स्वरूप धारण करून आविर्भूत होतें, व कालांतराने राष्ट्रं नष्ट झालीं, तरी त्यांच्या कलाकृतीचे अवशेष त्यांच्या कर्तृत्वाची आणि संस्कृतीची साक्ष मानवजातीला देत राहतात. भाषा ही जशी मनुष्याची वाणी आहे, तशी कला ही संस्कृति आणि इतिहास यांची वाणी आहे. अजिंक्यांची लेणी जर अस्तित्वांत नसतीं, तर प्राचीन काळीं भारतीयांचे पोषाख, अलंकार किंवा रीतिरिवाज कशा प्रकारचे होते, याचे ज्ञान आपल्याला कसे झालें असतें ? नुसतीं शाब्दिक वर्णने वाचून हें ज्ञान होऊं शकत नाही; त्याला प्रत्यक्ष नमुनेच डोळ्यांपुढें पाहिजेत. कलांचा हा उप-

योग लक्षांत घेतला असता, प्राचीन कलाकृतीचे अवशेष म्हणजे मानवी इतिहासाची जणुं बोलकी शकलेंच म्हणावी लागतील. तेव्हां, विषम समाज-रचनेमुळे दारिद्र्य आणि अज्ञान यांनीं ग्रस्त झालेल्या मनुष्याच्या केवळ आजच्या व्यावहारिक गरजा लक्षांत घेऊन कलांचें उपयुक्त आणि अनुपयुक्त असें वर्गीकरण करणें योग्य होणार नाही.

परात्मप्रवेशाची सिद्धि

ललित कलांना ज्यांनीं अनुपयुक्त ठरविल्या, त्यांनीं अर्थातच फक्त सौंदर्य-निर्मिति हें उद्दिष्ट त्यांच्या मागें लावलें आहे. पण इतर कलांचें काय असेल तें असो, निदान लेखनकलेचें उद्दिष्ट तरी निव्वळ सौंदर्यनिर्मिति हें असूं शकत नाही. चित्र आणि शिल्प या कलांचें प्रमाणबद्धता हें प्रधान अंग असून, त्याचा निसर्गाशीं जास्त संबंध व हस्तकौशल्यावर जास्त भर आहे. शिवाय, त्यांच्या आवाहनाला स्थल आणि काळ यांच्या मर्यादा असल्यामुळे मनाला उद्बोधित करण्यापेक्षां जीवनाला मंडित करण्यासाठींच त्यांचा उपयोग जास्त केला जातो; व त्या दृष्टीनें सौंदर्यनिर्मितीचेंच कार्य त्यांच्या हातून मुख्यतः होतें, असें म्हणतां येईल. नृत्य आणि संगीत यांचें आवाहन जरी स्थल आणि काल यांनीं मर्यादित असलें, तरी त्यांचा संबंध निसर्गापेक्षां मनुष्याशीं जास्त असून मानवी अवयव हेंच त्यांचें भावाविष्काराचें साधन आहे. त्यामुळे त्यांचें आवाहन मर्यादित खरें, पण अतिशय प्रत्यक्ष आणि इंद्रियगम्य व म्हणून सर्व कलांपेक्षां अधिक सुबोध, अधिक आकर्षक आणि अधिक प्रभावी असतें. जगांतील सुसंस्कृत समाजाइतक्या या कला रानटी समाजांतहि ज्या लोकप्रिय असलेल्या आढळतात, त्या याच कारणा-मुळे; व जातीय भावना राष्ट्रीय अभिमान किंवा युद्धांचा उन्माद उत्पन्न करण्यासाठीं त्यांचा सामुदायिक उपयोग अनादि कालापासून केला जात आहे. किंबहुना, मानवी अंतःकरणांतील शूढ आणि गाढ भावना उद्बोधित आणि उद्दीपित करण्याच्या बाबतींत संगीत आणि नृत्य कला इतर कोण-याहि कलेपेक्षां अधिक सामर्थ्यशाली ठरतील. त्यांचें आवाहन अर्थातच

बुद्धिपेक्षां भावनांना अधिक असतें. उलट, लेखनकलेचें आवाहन या दोन कलांच्या मानानें अप्रत्यक्ष, कमी सुबोध, वळंशीं बुद्धिगम्य व म्हणून टिकाऊ मात्र जास्त असतें. तथापि, हें आवाहन बुद्धिगम्य खरें पण भावाप्रधान असतें. स्वतःच्या भावनांना सदृश किंवा संवादी अशा भावना दुसऱ्याच्या अंतःकरणांत उद्बोधित करून केलें जात असतें, ही गोष्ट विसरून चालणार नाही* त्या दृष्टीनें कलेच्या कार्याची मीमांसा करितांना, स्वतः अनुभविलेल्या भावनांची अनभूति दुसऱ्यांना देण्याचा, आपल्या भावनांनीं इतरांना भारण्याचा मनुष्याचा बुद्धिपुरःसर प्रयत्न म्हणजेच कला, अशी जी व्याख्या टॉल्स्टॉयनें केली आहे, ती अत्यंत समर्पक वाटते. बुखारिननें या व्याख्येचा स्वीकार करितांना, व्यक्तीच्या भावनांना सामाजिक स्वरूप देण्याचें—व्यक्तिगत भावनांचें समाजीकरण करण्याचें साधन म्हणजे कला, असें तिचें विशदीकरण केलें आहे. टॉल्स्टॉयची मूळ व्याख्या आणि बुखारिननें केलेलें तिचें विशदीकरण या दोहोंतून कलेचा उद्बोधन हा उद्देश अगदीं स्पष्टपणें प्रतीत होतो. स्वतःचें हृदय मनुष्य दुसऱ्यापार्शीं कां मोकळें करितो ? तर आत्माविष्काराच्या या क्रियेमुळें त्याच्या दुःखाच्या वेदना सुसह्य आणि सुखाच्या संवेदना शतगुणित होतात म्हणून—दुसऱ्याची सहानुभूति आणि समरसता त्याला संपादन करतां येते म्हणून. आत्मनिवेदनाची इच्छा हा मनुष्याचा प्रकृतिधर्म आहे. व अगदीं सामान्य मनुष्य झाला, तरी तो सुद्धां दुःखाच्या किंवा सुखाच्या प्रसंगीं त्या त्या भावना यथाशक्ति व्यक्त करून आपल्या भोंवतालच्या माणसांना स्वतःशीं समरस व्हावयास लावतो. पण म्हणून कांहीं त्याच्या त्या आत्मनिवेदनाला कोणी कला म्हणत नाही. आत्माविष्काराला कलेचें स्वरूप केव्हां येतें ? तर भोगलेल्या सुखदुःखाच्या अनुभूति, त्यांच्या

* Art is a human activity consisting in this, that one man consciously by means of certain external signs, hands on to others, feelings he has lived through, and that others are infected by these feelings and also experience them — Tolstoy.

तात्कालिक क्षोभाची तीव्रता कमी झाल्यावर, मनुष्य जेव्हां कल्पकतेच्या सहाय्याने पुन्हा अनुभवितो आणि त्याचें चित्रण करितो, तेव्हां त्याच्या त्या आत्मविष्काराच्या क्रियेला कलात्मक स्वरूप येतें,—त्या आत्मविष्कृतीला कला म्हणतात.† मनाच्या क्षुब्ध स्थितीत केलेले आत्मकथन गढूळ आणि अव्यवस्थित असतें. पण, तो क्षोभ शांत झाल्यावर मनुष्य जेव्हां कल्पकतेच्या सहाय्याने त्या भावनांत पुन्हा रममाण होतो आणि त्या चित्रित करितो, तेव्हां त्यांतील तात्कालिक विकारांची कलुषता नाहीशी होऊन कल्पकतेच्या प्रभावानें त्यांना रम्य आणि विशाल स्वरूप प्राप्त होतें. आत्मविष्काराची ही कलात्मक क्रिया सृजनशक्तीशिवाय शक्य नाही. किंबहुना, ज्याच्या ठिकारणीं सृजनशक्ति थोड्या बहुत प्रमाणांत तरी असते, तोच मनुष्य आत्मविष्काराच्या या क्रियेला उद्युक्त होतो. कलाकृतीचा आत्मा भावना हा असला, तरी त्या भावनेला रमणीय आणि उदात्त स्वरूप यावयाला कल्पकतेची अत्यंत आवश्यकता असते. इतकेंच नव्हे, तर कल्पकतेच्या प्रभावानेंच मनुष्य दुसऱ्याच्या सुखदुःखाशी उत्कटतेनें समरस होऊं शकतो; व जणुं कांहीं त्या भावना स्वतःच्याच आहेत, अशा रीतीनें त्यांचें वर्णन करितो. ही परात्मप्रवेशाची सिद्धि अवगत असल्याशिवाय कलावंताचें बिलकूल निभणार नाही. ललित वाङ्मयांत प्रत्यक्षानुभूतिपेक्षां सुद्धां कांकणभर जास्त महत्त्व कल्पकता आणि सहानुभूति यांना आहे, असें जें म्हणावयाचें, तें याच कारणामुळे. व्यक्तिगत भावनांवर उभारलेली तरल आणि त्रुटित भावकविता सोडली, तर काव्यें, नाटकें, कादंबऱ्या इत्यादि ललित वाङ्मयांच्या इतर सर्व प्रकारांची उभारणी ही बव्हंशीं परोक्षानुभूतिवर झालेली असते. पण, त्याबरोबरच ही गोष्टहि लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं, कलावंताची ही परोक्षानुभूति—हा परात्मप्रवेश जणुं कांहीं त्या भावनांचें आंदोलन त्यानें स्वतः

† Art is a means of "socializing the feelings" or, as Leo Tolstoy correctly says in his book, art is a means of emotionally "infecting" men.

—Nikolai Bukharin

अनुभवल्याइतकाच उत्कट आणि प्रामाणिक असला, तरच त्याची कला-कृति तिच्यांतील भावनांनीं इतरांना मारावयाला समर्थ होईल. कलेच्या निर्मितींतील व्यक्तिगत भावनांचें हें महत्त्व लक्षांत घेतलें असतां तिचें स्वरूप बव्हंशीं व्यक्तिनिष्ठ रहाणें अपरिहार्य आहे, हें कबूल केलें पाहिजे. किंबहुना ललित लेखकांचें व्यक्तित्व जितकें प्रभावी आणि विशाल तितकी त्याची कृति सामर्थ्यसंपन्न असते. रशियाचा लोकप्रिय भावकवि (lyrical poet) येसेनिन याचें काव्यवाचन ज्या वेळीं रशियन सम्राज्ञीपुढें झालें, त्या वेळीं ती उद्गारली, “ तुमचीं भावगीतें सुंदर खरी, पण अत्यंत दुःखपूर्ण आहेत. ” त्यावर येसेनिननें उत्तर दिलें. “ सारा रशियाहि असाच दुःखीकष्टी आहे. ” कवीच्या भावगीतांत राष्ट्राच्या दैन्याची कणव भरलेली दिसावी, हें त्याच्या प्रभावशाली व्यक्तित्वाचेंच निदर्शक नव्हे काय ? येसेनिननें जेव्हां आपलीं भावगीतें लिहिलीं, तेव्हां त्याला कदाचित् कल्पनाहि नसेल कीं, आपल्या स्वतःच्या दुःखाबरोबर आपण रशियाचेंहि दैन्य व्यक्त करित आहोंत. पण त्याच्या प्रतिभेच्या विशालतेमुळे त्यांच्या व्यक्तिगत भावनांचें समाजीकरण झालें, —त्या भावनांच्या वैयक्तिक मर्यादा सुटून त्यांना सामाजिक स्वरूप आलें.

मतप्रसाराची सक्ती नको

ललित वाङ्मयाचा उद्देश केवळ सौंदर्यनिर्मिती किंवा आनंदप्रदता नसून, उद्बोधन हेंच त्याचें कार्य आहे, असें जें मी म्हणतो, तें याच कारणामुळे. उद्बोधन म्हणजे जागृति, विकास किंवा क्षोभ. ललित लेखक आपल्या भावनांनीं दुसऱ्याला मारण्याचा, स्वतःच्या भावनांचें समाजीकरण करण्याचा जो प्रयत्न करितो, तो कशासाठी ? त्या भावनांना सदृश आणि संवादी अशा भावना दुसऱ्याच्या अंतःकरणांत जागृत कराव्या म्हणूनच ना ? त्याच्या त्या भावना नेहमींच रमणीय किंवा आनंददायक असतील, असें नाहीं, पण त्या मनाची जागृति, विकास किंवा क्षोभ करणाऱ्या असतात, एवढें मात्र खास. हरिभाऊंची ‘पण लक्षांत कोण घेतो,’ टॉल्स्टॉयची

‘ रीसरेक्शन ’ किंवा हार्डीची ‘ जूड द आब्सक्युअर ’ या कादंबऱ्या सौंदर्य किंवा आनंद यांच्या निधान आहेत, असें कोणीहि म्हणूं शकणार नाही. पण, मन आणि बुद्धि हीं जागृत, विकसित आणि क्षुब्ध करून विचारांना चालना देण्याची केवढी शक्ति या कादंबऱ्यांत आहे ! किंबहुना, शाकुंतलासारख्या सौंदर्यप्रधान आणि सुखपर्यवसायी नाटक्याच्या वाचनानें आणि चिंतनानें आपल्या अंतःकरणांत जे नाना प्रकारचे कल्लोळ उठतात, त्यांचें वर्णन नुसत्या ‘ आनंद ’ या शब्दानें करतां येईल काय ? त्या कल्लोळांत आनंदाबरोबर उन्नतता, उदात्तताहि असते, व तिच्या जो परिणाम मनावर आणि बुद्धीवर होतो, तोच विकास होय. ही विकासक्षमता कलाकृतींत जितक्या जास्त प्रमाणांत असेल, तितकी तिची थोरवी मोठी. उत्कृष्ट संगीत प्रत्यक्ष ऐकतांना कानांना जितका आनंद होतो त्याहिपेक्षां जास्त आनंद त्याचे ते सूर कानांत आणि मनांत घोळत असतांना होतो. ललित वाङ्मयाचेंहि तसेंच आहे. त्याच्या वाचनानें जितका आल्हाद होतो, त्याहिपेक्षां जास्त आल्हाद त्याच्या चिंतनानें होतो, झाला पाहिजे. जी ललितकृति मनाला किंवा बुद्धीला क्षणमात्र आनंद देते, त्याची किंचित्काल फक्त करमणूक करिते, ती टॉल्स्टॉयनें म्हटल्याप्रमाणें, बनावट (counterfeit) आहे, असें खुशाल समजावें. मनुष्याचें मन हें स्थूल आणि सूक्ष्म, गूढ आणि गाढ, सुप्त आणि गुप्त अशा अगणित भावनांचें जणूं काहीं अनंत असें भुयारच आहे. त्या भुयारांत चाहूल लागूं न देतां चोरपावलांनीं शिरून ललित लेखक हा त्यांतील संवादी भावना जागृत करितो आणि अशा रीतीनें त्याच्या मनाचा विकास घडवून आणतो. लेखकाच्या भावनांचें समाजीकरण खरोखरी तेव्हांच यशस्वी आणि प्रभावी होतें कीं, जेव्हां त्या भावना अंतःकरणाच्या खोल कुहरांतून कसल्या ना कसल्या तरी ईर्ष्येनें उफालून बाहेर पडलेल्या असतात, — जेव्हां त्याची सृजनशक्ति कसल्या ना कसल्या तरी आंतरिक प्रेरणेनें उत्स्फूर्त झालेली असते. स्वतःच्या भावनांना आणि अनुभूतींना सामाजिक स्वरूप देण्याच्या ललित लेखकाच्या या प्रयत्नामुळे व्यक्तिशः त्याचा

दुहेरी फायदा होतो. एक तर आपल्या सृजनशक्तीच्या प्रभावाची प्रतीति घेऊन त्याला एक प्रकारच्या अहंतामूलक आनंदाचा लाभ होतो व दुसरे असें की, स्वतःच्या कल्पनांचा आणि विचारांचा प्रसार केल्याचेंहि समाधान त्याला मिळतें. याचा अर्थ असा मात्र नव्हे की, ललित लेखन हें नेहमीच मतप्रसाराच्या बुद्धीनें केलें जातें किंवा केलें गेलें पाहिजे. मतप्रसाराची शिसारी असणाऱ्या एका कलावादी इंग्रज लेखकानें असें म्हटलें आहे की, ललित कलांना मतप्रसारार्थ राबवून घेणें म्हणजे फुलपांखरांना रणगाड्याच्या धुरेला जुंपण्यासारखेंच आहे. हें विधान करितांना तो कलाविलासाचा भोक्ता ही गोष्ट विसरला की, ललित्य म्हणजे कांहीं नुसता लिबलिभीतपणा नव्हे व ललित लेखक म्हणजे कांहीं कर्तृत्वशून्य कमलभक्षक नव्हेत. कलेसाठीं कला हें तत्त्व जितकें चुकीचें आहे, तितकेंच मतप्रतारासाठीं कला हें तत्त्वहि चुकीचें आहे. कलेचें सारें सौंदर्य आणि सामर्थ्य हें तिच्यांत व्यक्त होणाऱ्या मानवी मनोव्यापारांच्या गाढतेवर आणि विविधतेवर अवलंबून असतें. कलेनें विशिष्ट मतांच्या पुरस्कार आणि प्रसार केला पाहिजे, असा आग्रह धरल्यावर मानवी मनोव्यापारांच्या अनिर्बंध आविष्काराला तीत कुठून वाव मिळणार ? विशिष्ट मतांचा प्रसार करण्याची सक्ती कलावंतावर करणें म्हणजे त्याच्या प्रतिभेचा, त्याच्या व्यक्तित्वाचा कोंडमारा करणेंच होय; व बोल्शेविक अमलाखालीं झालेल्या मतप्रसाराच्या जुलमाला कंटाळून रशियन कवींनीं एका मागून एक केलेल्या आत्महत्यांवरून अशा प्रकारच्या सक्तीचे परिणाम किती भीषण होतात याची उत्तम कल्पना येते. तरीसुद्धां आज महाराष्ट्रामध्ये ललित वाङ्मयाची श्रेष्ठकनिष्ठता ठरविण्यासाठीं भाग्यवादी कसोटीचा एका नवा दगड बनविला जात आहे. पण, भक्तिरस ही वाङ्मयाची कसोटी ठरविण्याचा जुन्या संतकवींचा अट्टाहास जितका अप्रयोजकपणाचा होता, तितकाच साम्यवाद हा वाङ्मयाचा निकष ठरविण्याचा सध्यां चाललेला उपद्रव्यापहि आचरटपणाचा आहे. महाराष्ट्रांतील गांवठी आव्हर्बाक कांहींहि म्हणोत. खुद्द लेनिनला मात्र मतप्रसाराच्या सक्तीमुळें कशा कलाहीन वाङ्म-

याची पैदास होते, याची पूर्ण जाणीव होती. रशियांतील साम्यवादी कवि-
तेचा बडा सरकारी कारखानदार मायाकोव्स्की व त्याचे गण यांच्या मतप्रसा-
रार्थ लिहिलेल्या खंडोगणती कवितेविषयी तो नेहमीं तुच्छतेनें बोलत असे.
एकदां तर त्यानें असे उद्गार काढले कीं, “ मायाकोव्स्कीच्या कविता
वाचण्याचा मीं अनेकदां प्रयत्न केला. पण तीन ओळींच्या पलीकडे माझी
मजल जाऊं शकली नाहीं;—मला सारखीं झोंप येऊं लागली ! ” पुष्किन,
टॉल्स्टॉय किंवा गटे यांच्या ललित कृति अतृप्ततेनें वाचणाऱ्या व प्रवासांत
नेहमीं आपल्याबरोबर बाळगणाऱ्या लेनिनला आपल्या तत्त्वज्ञानाच्या माया-
कोव्स्कीसारख्या निष्ठावंत प्रचारकाची कविता डोळ्यांसमोर नकोशी वाटावी
याचा अर्थ काय ? याचा अर्थ इतकाच कीं, जगांतील कोणतेहि तत्त्वज्ञान
हें कलेचें निकष होऊं शकत नाहीं. कलेचें स्वतःचें असे स्वयंभू निर्बंध
असून त्याच्या कसोटीवरच कलाकृतीची पारख करण्यांत आली पाहिजे असें
जे ट्रॉट्स्की सारख्या कट्टर मार्क्स वाद्यानें सुद्धां म्हटलें आहे, त्याचेंहि मर्म
झालें तरी हेंच होय. ×

साहित्योपजीवि लेखकांचें दैन्य.

पण या औद्योगीकरणाच्या (industrialisation) युगांत कला-
चेंताच्या व्यक्तित्वाचा उत्तरोत्तर कोंडमारा होत जाईल, अशी भीति वाटते.
शिल्प, चित्र, मृत्यु आणि संगीत या कलांचें औद्योगीकरण भांडवलशाहीनें
मोठ्या प्रमाणांत केलें असून, हॉलीवूडसारखीं सिनेमा शहरें हीं तिच्या या
क्षेत्रांतील कर्तबगारीची साक्ष देत आहेत. ललितवाङ्मय मात्र तिच्या ताव-
डींत अद्याप तितक्या प्रमाणांत सांपडलेलें नाहीं. पण भांडवलशाहीनें जें
केलेलें नाहीं, तें रशिया, जर्मनी, इटली वगैरे कांहीं पाश्चात्य राष्ट्रांतून

× It is very true that one cannot always go by the
principles of Marxism in deciding whether to reject or to
accept a work of art. A work of art should, in the first
place, be judged by its own law, that is, by the law of
art.
—Leon Trotsky.

झोटिंगशाहीने करून दाखविलें आहे. जर्मनी आणि इटली या देशांतून विशिष्ट प्रकारचें वाङ्मय लिहिण्याची सक्ति आज लेखकांवर केली जात असून जर्मनीत तर सरकारच्या अवकूपेला पात्र होणारे ग्रंथ चवाऱ्यावर होळी करून जाळले जातात, मतप्रसाराच्या हेतूनें ललितवाङ्मयाच्या औद्योगिक-करणाचा सर्वांत पद्धतशीर प्रयत्न जर कुठें झाला असेल, तर तो रशिया-मध्ये. बोल्शेविकच्या हातीं राज्यसत्ता आल्यावर, साम्यवादी संस्कृति निर्माण करणाऱ्या उद्देशानें, त्यांनीं वाङ्मयाचा पंचवार्षिक कार्यक्रम आंखला. व व मायाकोव्स्की आणि अँव्हर्बाक यांच्या नेतृत्वाखालीं कवि, लेखक आणि टीकाकार यांचीं पलटणें उभारून प्रोलेटकल्ट आणि रॅप या संस्थांनीं ललित वाङ्मयाची सामुदायिक पैदास (mass production) करण्याचा खटा-टोप प्रचंड प्रमाणावर केला. या दोन संस्थांनीं रशियन वाङ्मयांत जी झार-शाही गाजविली, तिला कंटाळून कांहीं लेखकांनीं साहित्य संन्यास घेतला, कांहीं देशोधडीला लागले, कांहींनीं आत्महत्या केल्या, व पुष्किन किंवा टॉल्स्टाय यांच्याशीं ज्याची अंशतः तरी तुलना करितां येईल असा एकहि साहित्यिक आम्ही निर्माण करूं शकलों नाहीं, अशी कबुली देण्याची पाळी ट्रॉट्स्कीवर आली. वाङ्मयाची घाऊक निपज करण्याचा अशा प्रकारचा उद्योग भांडवलशाहीनें केलेला नाहीं, हें खरें. तथापि, मुद्रक, प्रकाशक आणि नियतकालिकांचे चालक यांनीं ललितवाङ्मयाचे औद्योगिकीकरण लहान प्रमाणावर कां होईना, कळत न कळत केलें असून, त्यांच्या आश्रयानें वाङ्मय व्यवसाय करणाऱ्या साहित्योपजीवि लेखकांचा मोठा वर्ग आज उत्पन्न झाला आहे. अर्थात् लेखन ही कांहीं यापुढें निव्वळ शारदेची उपासना किंवा वाङ्मयाची तपस्या राहिली नसून, तो एक आतां धंदा झाला आहे, - ऋयविक्रयाचें सारें अर्थशास्त्र त्याचें नियमन करूं पहात आहे. खुद्द महाराष्ट्रांतहि लेखनकलेला व्यावसायिक स्वरूप आलें असून, आज अनेक लेखक, छापखाने, प्रकाशनसंस्था, वर्तमानपत्रें, नाटकमंडळ्या किंवा सिनेमा कंपन्या यांच्या आश्रयानें ललित लेखन करीत आहेत. हे लेखक जरी पांढर-

पेशे गणले जात असले तरी वस्तुतः त्यांचा समावेश श्रमजीवि वर्गातच केला पाहिजे. कारण, मेहनताना अगर मोबदला जेमतेम पोटापुरता, तोहि हुकमी मिळण्याची खात्री नाही व सामाजिक दर्जाचा अभाव अशी बाज त्यांची व्यवस्था आहे. मराठी लेखकांच्या या दैन्याला उपमा द्यावयाची झाली, तर ती फक्त प्राथमिक शिक्षकांच्या दैन्याचीच देतां येईल. हें दैन्य दूर करण्यासाठी लेखकवर्गानें आपली संघटना केली पाहिजे; व ललित वाङ्मयाच्या औद्योगिककरणांत त्याचे निर्माते म्हणून आपले हक्क निश्चित करून घेतले पाहिजेत. उपजीविकेचें साधन म्हणून मोबदल्यासाठीं लेखन करणाऱ्या धंदेवाईक लेखकांना टॉल्स्टॉयनं नाकें मुरडली आहेत. त्याची तक्रार अशी आहे कीं, धंदेवाईकपणामुळें लेखकाला बनावट स्वरूप येतें. पण नट, गायक चित्रकार, शिल्पकार वगैरे सारेच कलावंत जिथें आज धंदेवाईक झाले आहेत, तिथें एकट्या लेखकालाच नांवें ठेवण्यांत काय अर्थ ? हजारों रुपये घेऊन कामें करणाऱ्या नटांच्या, गायकांच्या किंवा चित्रकारांच्या कलेला जर बनावट स्वरूप येत नाही, तर एकट्या लेखकाच्याच कलेला तें का यावें ? टॉल्स्टॉयच्या या तक्रारींत तथ्य असलें, तरी तें अगदींच थोडें आहे. लेखक मोबदल्यासाठीं जरी लिहावयाला बसला, तरी त्याचे स्वाभाविक मनोधर्म, त्याचें व्यक्तित्व त्यांत प्रकट झाल्याशिवाय रहात नाही. मनुष्य जर जातिवंत कलोपासक असेल, तर तो अनिच्छेनं जरी कलेच्या आराधनेला उद्युक्त झाला, तरी तिचा नशा त्याच्यावर चढून लवकरच त्याची समाधि लागते. या बाबतींत एका मैफलीच्या वेळीं प्रत्यक्ष पाहिलेला प्रसंग मला मोठा बोधप्रद वाटला. पहांटे तीन वाजण्याचा सुमार होता. सतत चार तास गाऊन श्रांत झालेल्या गायिकेनं बैठक संपविण्याच्या इच्छेनं भैरवीचे सूर लाविले होते. तांच मैफलींतोळ एका लक्ष्मीपुत्राचो एक विशिष्ट लावणी ऐकण्याची लहर लागली; व त्यानं हातांतील हिऱ्याची आंगठी तिच्यापुढें काढून ठेवून तिला ती लावणी म्हणण्यासाठीं पराकाष्ठेचा आग्रह केला; अखेर अत्यंत नाराजीनं लावणी म्हणायला ती तयार झाली. तिच्या सुंदर

भ्रुकुटि वक्र झाल्या होत्या. तोंडावरलें मंद स्मित मावळलें होतें; व आपल्या साथीदाराकडे सरोष दृष्टीनें पाहून तिनें त्या लावणीचे सूर त्यांना लावावयाला सांगितलें; पण नवलाची गोष्ट अशी कीं, लावणीचीं दोन कडवीं पुरीं होतात न होतात, तोंच ती स्वतः तन्मय होऊन गेली. व इतक्या समरसतेनें तिनें ती लावणी म्हटली कीं, ऐकणारांच्याच काय, पण तिच्या स्वतःच्याहि डोळ्यांना शेवटीं शेवटीं पाणी आलें. दुसऱ्या दिवशीं मी जेव्हां तिला या प्रकरणाबद्दल विचारलें, तेव्हां ती म्हणाली, “ असं होतं खरं महाराज !— पण कां होतं तें सांगतां येत नाहीं. मन कितीहि नाराज असलें, तरी एकदां गायला सुरवात केल्यावर, इतर साऱ्या गोष्टींचा विसर पडून, त्यांत रंगून जातें तें ! ” मोबदल्यासाठीं लेखन करणाऱ्या कलावंतांनाहि अशा प्रकारचा अनुभव नेहमीं येतो. पाश्चात्य राष्ट्रांतून लेखनाला सर्वस्वी धंद्याचें स्वरूप आलें असतांनासुद्धां शब्दागणिक शिल्पिग घेणाऱ्या श्रेष्ठ कलावंतांच्या वाङ्मयांत जो जिव्हाळा आणि ताजेपणा आढळतो, तो याच कारणामुळे.

मराठी ललितलेखकांच्या अडचणी

महाराष्ट्रांत अलिकडे प्रसिद्ध होत असलेलें ललित वाङ्मय हें संकुचित आणि बनावट असल्याची तक्रार वारंवार कानांवर पडते; व डॉ. केतकर हे तर सरसकट साऱ्याच मराठी ललित वाङ्मयाला गिरगांवी आणि सदाशिव ही विशेषणें बहाल करून, त्याच्याविषयीं तुच्छतेनें बोलत असत. वाङ्मयनिर्माणाच्या बाबतींत त्यांना स्वतःला जें गिरगांव आणि सदाशिव पेठ यांच्या थोडेंबहुत तरी पलिकडे जातां आलें, त्याचें कारण, त्यांना लाभलेली परदेशगमनाची संधि व तेथें आलेले वैचित्र्यपूर्ण अनुभव, हें होय. हें भाग्य बिचाऱ्या इतर ललित लेखकांना कोठून लाभणार ? फार कशाला, डॉ. केतकर यांच्यासारख्या, वाङ्मयनिर्मिती हा धंदा करून असलेल्या व त्यांत अंशतःयश संपादलेल्याहि घुरंघर लेखकाला दारिद्र्याशीं झगडत अकालीं मृत्युमुखीं पडावें लागलें, यापारतें मराठी लेखकांच्या दैन्याचें आणखी कोणतें विदारक प्रत्यंतर हवें ? अशा स्थितींत मराठी लेखकांना त्यांच्या संकुचिपणाबद्दल दोष देणें फारसें

योग्य होईल असे वाटत नाही. महाराष्ट्रांतील ललित लेखकांच्या जीवनाचा चारी बाजूंनी कोंडमारा झाला आहे. त्यांच्या व्यक्तित्वाच्या विकासाला जिकडे तिकडे मर्यादा पडल्या आहेत. प्रेस अँक्टच्या जुलामामुळे देशांतील प्रभावी राजकीय आंदोलनाचे प्रतिबिंब ललित वाङ्मयांत पडणे अशक्यच झाले असून, त्या बाबतीत पक्षघात झाल्यासारखी त्याची अवस्था होऊन बसली आहे. त्यांतच पुन्हा सामाजिक विषमतेमुळे होणाऱ्या कुचंबणेची भर. मराठी ललित वाङ्मयाला सदाशिव पेठी स्वरूप येण्याचे मुख्य कारण जातिभेद हे होय. महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या जाती पोटजाति जरी हिंदु या नांवाने धोळखल्या जाणाऱ्या एकाच समाजांत मोडत असल्या, तरी प्रत्येक जागतिक भाषा, रहाणी आणि विचार यांत इतका कांहीं फरक पडत गेला आहे की, समाजाच्या शिरोभागी विराजत असलेला ब्राह्मण आणि त्याच्या पदस्थर्षी तुडविला जाणारा अस्पृश्य यांना एकाच धर्माचे संतान किंवा एकाच संस्कृतीचे सहोदर मानावयाला मन एकदम धजत नाही. जातिजातीतील भेद म्हणजे जणू कांहीं दुर्लभ्य असे तटच असून, त्यांनी सामाजिक जीवन आणि अवलोकन ही दोन्हीही अशक्य करून सोडली आहेत. त्यामुळे ब्राह्मणाला कायस्थाच्या आचारांची, कायस्थाला मराठ्यांच्या आचारांची व मराठ्याला महाराच्या आचारांची कांहींच माहिती नसते. मराठी ललित वाङ्मयांत समुदायिक आवाहन (Mass-appeal) करण्याचे सामर्थ्य जे प्रतीत होत नाही, त्याचेही कारण जातिभेद हेच होय. ' पण लक्षांत कोण घेतो ' ही हरिभाऊंची कादंबरी कितीही हृदयस्पर्शी असली, तरी ज्या जातीत विधवांचे वपन करण्याची रूढि नाही व त्यांना पुनर्विवाह करण्याची मोकळीक आहे, त्या जातीच्या वाचकांच्या मनावर त्या कादंबरीचा काय परिणाम होणार ? आणि ' ब्राह्मणकन्येत ' माजविलेले अकरमाशांच्या प्रश्नाचे प्रस्थ पाहून मराठ्यांच्या अधर्मसंततीच्या बाबतीत उदार आणि समावेशक असलेल्या जातीतील वाचकाला कादंबरीचा दृष्टिकोन जर निव्वळ ब्राह्मणी वाटला, तर त्यांत नवल काय ? जातिभेदाच्या मागोमाग धर्मभेद

येतो. हिंदूच्या मानानें अन्यधर्मीय लोक जरी महाराष्ट्रांत अल्पसंख्य असले तरी सामाजिक जीवनातील त्यांचें स्थान कांहीं कमी महत्त्वाचें आहे, असें नाही. पारशी, बोहरी आणि यहूदी यांच्या मुठींत महाराष्ट्रांतील आर्थिक व्यवहारार्ची सूत्रे असून, ख्रिस्ती व विशेषतः मुसलमान लोकांनी खेड्या-पाड्यांतील घरगुती धंद्याचा निम्मा वाटा उचलेला आहे. पण, जिथें स्वतःच्या समाजांतील निरनिराळ्या जातीच्या रहाणीची चांगली कल्पना नसते, तिथें या अन्यधर्मीयांच्या आयुष्यक्रमाची माहिती कोठून असणार ? विख्यात बंगाली कादंबरीकार श्री. शरचंद्र चट्टोपाध्याय यांनी मुसलमान समाजाच्या जीवनाचें चित्रण करण्याचा आपला संकल्प नुकताच जाहीर केला आहे. या त्यांच्या घोषणेपासून मराठी लेखकांना पुष्कळ बोध घेतां येईल. महाराष्ट्रांतील ललित लेखकांची दृष्टि स्वजातीयांच्या आणि स्वधर्मीयांच्या पलीकडे गेल्याशिवाय मराठी वाङ्मयाचें सदाशिवपेठी स्वरूप नष्ट होणें शक्य नाही व त्यांच्यांत सामुदायिक आवाहन करण्याचें सामर्थ्य येणेंहि शक्य नाही.

मराठी लेखकांचें कर्तव्य

म्हणूनच ललित लेखकांनी महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण पुनर्घटनेला पोषक अशा नवीन क्रांतिकारक तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार केला पाहिजे. आज आपल्या समाजाची स्थिति, ज्यांतील सान्या इमारीती हादरून खिळखिळ्या झाल्या आहेत पण पुरत्या मोडलेल्या नाहीत, अशा भूकंपानें उद्ध्वस्त झालेल्या शहरासारखी आहे. अशा स्थितींत नुसत्या डागडुजीनें भागणार नाही, तर आमूलग्र पुनर्घटनाच केली पाहिजे. आणि ती करितांना समाजवादाच्या कांहीं तत्त्वांचा तरी अवलंब केल्याविना गत्यंतर नाही. समाजवाद हा अद्यापि प्रयोगावस्थेत आहे; व रशियांतील त्याचा प्रयोग यशस्वी झाला आहे असें गृहीत धरलें, तरीमुद्दां त्याच्या कार्यक्रमाचा जशाचा तसा अंगीकार करणें कितपत इष्ट होईल, याबद्दल शंका वाटते; मॉस्को ही आपली मक्का, कॅपिटल हें आपलें कुराण व मार्क्स हा आपला महंमद पैगंबर अशी ज्यांची भक्ती आहे, त्या परंप्रत्ययनेय साम्यवाद्यांची गोष्ट अर्थातच निराळी. पण,

समाजवाद हा मानवजातीच्या उन्नतीच्या शास्त्राची परमोच्च परिसीमा आहे, असें समजणें असमंजसपणाचें होईल. म्हणून, समाजवादांतील जीं तत्त्वे महाराष्ट्राच्या पुनर्घटनेला उपकारक आहेत असें मराठी ललित लेखकांना वाटेल, त्या तत्त्वांचा त्यांनीं आपल्या वाङ्मयांतून कलात्मक पुरस्कार करणें आवश्यक आहे. रशियांतील राज्यक्रांतीच्या वेळीं एका प्रसिद्ध साम्यवादी सेनानीची एका प्रसिद्ध ललित लेखकाशीं मॉस्कोमध्ये सहज गांठ पडली असतां, त्या सेनानीनें किंचित् उपहासानें त्या लेखकाला म्हटलें “ काय हो, आम्ही तिकडे रणमैदानावर लढत असतां, तुम्हीं इकडे राजधानींत काय करीत आहांत ? ” त्यांवर तो लेखक म्हणाला, “ मी इथें राहून तुम्हांला माणसांचा पुरवठा करीत आहे !— तुमच्या मशीनगमधून जितकीं स्फोटक द्रव्यें निघत नसतील, तितकीं स्फोटक द्रव्यें माझ्या लेखणांतून बाहेर पडतात ? ” या उद्गारांना जरी थोडा अहंकाराचा दर्प येत असला, तरी राष्ट्रीय जीवनांतील लेखकाचें कार्य त्यांत मार्मीकपणानें दिग्दर्शित केलेलें आहे, यांत मात्र शंका नाहीं. राष्ट्रीय विप्लवाच्या काळांत ज्याच्या हातीं जें साधन असेल, त्याचा उपयोग राष्ट्राच्या उन्नतीसाठीं करणें हें त्याचें पहिलें कर्तव्य आहे. मानवजातींतील आयुष्यक्रमांत जीं अभिनव सामर्थ्ये आज क्रांति घडवून आणीत आहेत, त्यांची ओळख मराठी ललित लेखकांनीं स्वतः करून घेतली पाहिजे व बहुजनसमाजालाहि करून दिली पाहिजे. एवढी कामगिरी जरी त्यांनीं केली, तरी महाराष्ट्राच्या पुनर्घटनेला, त्याच्या राष्ट्रीय पुनर्जन्माला त्यांनीं मोठाच हातभार लावला असें होईल. आणि त्यांतच खरोखरी त्यांच्या सृजनशक्तीचें साफल्य आहे. कारण, कला हीं कलेसाठीं नाहीं, तर माणसासाठीं आहे.—प्रगतीच्या खडतर मार्गांवर मानवजातीचें साहचर्य करण्यासाठीं आहे.

वाङ्मय, कालनिष्ठ की व्यक्तिनिष्ठ ?

(प्रो. वा. म. जोशी)

महाराष्ट्र वाङ्मय मंडळ-उज्जयिनी.

देवलांच्या ' शारदा ' नाटकांतच नव्हे तर, शारदीय उत्सवांत देखील बहुधां वयोवृद्ध वराची योजना केलेली असते, हें आश्चर्य आहे. वाङ्मयशास्त्रज्ञांच्या सम्मतीनेच झाला असला तरी मंगलाशीर्वादपूर्वक आपली स्तुति प्रत्यक्ष स्वरूपांत मला माळ घालण्यास आलेली पाहून माझें वृद्धत्व व अध्यापनाभ्यास-जडत्व मनांत आलें आणि आपली स्तुति जितकी मनोहर तितकामी तिला अपात्र हें पटून माझें मन गोंधळलें. ह्या प्रसंगी कोणी कोदंड येऊन त्यानें जरी गोंधळ उडविला नाही तर आपण सावधान होऊन सतपदी व्हावयाच्या आधीच ह्या स्तुतीचा त्याग करावा असें मी तत्काल योजिलें खरें, पण वाङ्मयशास्त्रज्ञ आणि परतंत्र झाल्यामुळे स्तुतिसुमनमाला स्वीकारावी लागलीच. तेव्हां अमेरिकेंत आणि रशियांत विवाहानंतर लगेच घटस्फोट होतो अशी कांहीं थोडी कां होईनात उदाहरणें ऐकतों त्याप्रमाणें आपणहि करावें असा विचार येऊं लागला आहे. निदान ही स्तुतिसुमनमाला तरी बाजूला ठेवतोंच आणि घटस्फोट तरी कां करूं नये ? ग्वाल्हेरचे कविवर्य तांबे यांनीं म्हटल्याप्रमाणें मधुघटांमध्ये आतां मधु राहिलेला नाही तेव्हां हा मधुशून्य घट फुटला तर काय बिघडेल ?

ही किंचित् अलंकारिक भाषा सोडून देऊन सरळपणें बोलावयाचें म्हणजे अशा प्रसंगी काय बोलावें हेंच समजत नाही. बोलावयाचें आतां काय राहिलें आहे ? करावयाचें मात्र पुष्कळ राहिलें आहे. बर्नार्ड शॉ ह्यानें एकदां एका नवीन पुस्तकासंबंधीं मित्रमंडळींत असें धाडसाचें विधान केलें कीं, ह्यांतील प्रत्येक शब्द दुसऱ्या एका पुस्तकांतून घेतलेला आहे. मिलानां

पुरावा मागितल्याबरोबर त्यांनी जवळचें एक कोशाचें मोठें पुस्तक काढलें आणि कोशांत नाहीं असा एक शब्द तरी तुमच्या या नवीन पुस्तकांत आहे का ? म्हणून मित्रांना विचारलें. हा त्याचा केवळ विनोद झाला. पण खरें पाहिलें असतां 'व्यासोच्छिष्टं जगत् सर्वम्' हें तत्त्व पटण्यासारखें आहे. तुमच्या येथें आल्यावर उज्जयिनीच्या पूर्वकालीन वैभवाबद्दल व महात्म्याबद्दल बोलवें तर तें मागील एका अध्यक्षांनें बोलून टाकिलें आहे. साहित्यकलेबद्दल बोलवें तर ह्या कलेच्या स्वरूपासंबंधानें इतका कलह आणि कलकलाट झाला आहे कीं, तिचें नांव घेऊं नये असें आतां पुष्कळांना वाटूं लागलें आहे. कलेचा आणि नीतीचा वाद सवती-सवतीच्या भांडणाहूनहि कर्णकटु झाला आहे. कला आणि जीवन हे शब्द ऐकल्याबरोबर ह्या ठिकाणीं आतां जीवन नको, पलायनकलेचाच अवलंब केलेला बरा, असें पुष्कळ लोक मनांत तरी म्हणतील. काव्यानंदाच्या मीमांसेचा आतां इतका काथ्याकूट झाला आहे आणि इतकें चर्वितचर्बण झालें आहे कीं, त्या मीमांसेमुळे काव्य आणि आनंद ह्या दोन्हींचा चक्काचूर झाला आहे. आणि खरें म्हटलें तर काव्य काय, ललितवाङ्मय काय, किंवा कला काय, त्यांचें पृथक्करण करण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे सुंदर फुलाच्या पाकळ्या काढून त्यांचे पुन्हां मोहरीएवढे तुकडे तुकडे करावयाचे व ते सूक्ष्मदर्शक यंत्राखाली घालून येथें कोणतें सौंदर्य दिसतें हें पाहण्यासारखें आहे. We murder to dissect असें वर्ड्सवर्थनें म्हटलें आहे त्याची कांहीं जणांना आठवण होईल. हापूसचा आंवा खावयाचा सोडून त्यांत हायड्रोजन, कार्बन, नायट्रोजन वगैरे द्रव्यें कोणतीं किती प्रमाणांत आहेत त्यांत अ, ब, क, ड, ई, हीं जीवनतत्त्वे (Vitamins) किती प्रमाणांत आहेत, त्याबद्दल उहापोह करणें हें किती शहाणपणाचें होईल ? शहाणपणाचें नसलें तरी तेंहि केलें असतें पण हें सर्व लोकांनीं करून टाकलें आहे.

बरें, जुनें अगदीं बाजूला सारून विश्वामित्राप्रमाणें नवीन कांहीं निर्माण करावें तर तसें सामर्थ्य नाहीं. जुने वाद व कलह आतां नको म्हणून नवीन

वादांची, कलहांचीं बीजें पेरावींत ही नारदी कलाहि मला साध्य नाही. दुसरीकडून महाघ्न सुवर्णादि आणून दिव्य शिल्पसौंदर्य निर्माण करण्याची मयासुरी मायाहि मजपाशीं नाही. ज्ञातापलिकडे व सांतापलिकडे उड्डाण करून तेथील दृश्यें पाहण्याचें योगी जनांचें (किंवा अलीकडील केशवसुतादि कांहीं कवींचें) सामर्थ्य, शून्यांत सबाह्य मनोरे बांधण्याचें कविकौशल्य नाही. नसलेलें सौंदर्य पाहून त्यावर कविता करण्याची प्रेमासक्त तरुणाची दृष्टि व शक्ति नाही, आणि नसलेले दोष हुडकून काढून त्यांचें रामायण करण्याची कैकेयी वृत्तीहि माझ्यांत नाही ! आतां ही गोष्ट खरी कीं, ब्रह्मचर्चेला आरंभ करतांना “ तेथें मन पोचूं शकत नाही, तेथें वाचा मूक होते ” अशी प्रस्तावना करून (यतो वाचो निवर्ततेऽप्राप्य मनसा सह) इत्यादि बोलून शंकराचार्यादि भाष्यकार अद्वैतचर्चा करितातच, पण तें त्यांचें त्यांनाच शोभतें. गंभीर स्वरूपाचें हें उदाहरण सोडून देऊन खाडिलकरांच्या नाटकांतील नायिका “ नाही मी बोलत आतां ” असें म्हणून घटकामर बोलतच रहाते किंवा When a young woman says “ No ” she means “ yes ” असें म्हणतात, त्याप्रमाणें करूं जावें तर स्त्रियांचें हें अशिक्षितपटुत्व माझ्यासारख्यांना कसें जमणार अशा या पंचप्रसंगांत श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनीं “ मूकनायका ” कडून सर्व नाट्यसंसार उरकून घेतला, तसा मूकाध्यक्षांकडून संमेलन-संसार उरकून घेऊं शकणारा येथें कोणी कोल्हटकर असता तर बरें झालें असतें !

त्यांतल्या त्यांत आशेची गोष्ट ही कीं, मी अध्यक्षांच्या खुर्चीवर बसलेला आहे. कारण या खुर्चीचा असा लोकविलक्षण गुण आहे कीं, तीवर बसलेला मनुष्य “ चार शब्द ” सांगतो म्हणाला तरी चार हजार शब्द बोलतो. त्याला इतर सर्वांवर पोक्तपणें टीका करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो, किंबहुना तो आपणास सर्वज्ञ समजू लागतो. आशेचा दुसरा किरण असा कीं, व्यासपीठावर बसल्यावर “ व्यासोच्छिष्टं जगत् सर्वम् ” हें तत्त्व प्रबचनकार विसरूं लागतो आणि ह्या व्यासपीठाचा अधिकारच असा आहे

की, त्यावर बसलेल्या प्रवचनकराचें उच्छिष्टचर्वणात्मक विवेचन श्रोते उदार बुद्धीनें सत्य मानून घेतात. आणखी असें कीं, गाय पाहिल्यावर वासराला ज्याप्रमाणें आनंदोद्गार काढावेसे वाटतात, किंवा आई दिसल्यावर बालक जसें बोबडें कां होईना बोलण्याचा प्रयत्न करूं लागतें, किंवा मित्रांशीं आतेष्टांची गांठ पडली म्हणजे जुन्याच कोट्यांची पुनरावृत्ती करून, जुन्या अनुभवांची उजळणी करून ते प्रेमालाप करूं लागतात, सभोंवतालच्या जगांत काय काय चाललें आहे याबद्दल विचारपूस करितांना जुन्यालाच एक प्रकारचा नवीनपणा देतात त्याचप्रमाणें मलाहि आपणाशीं चार गोष्टी बोलून आणि आपल्या येथील चार गोष्टी ऐकून विचारविनिमय व अनुभव-विनिमय करावासा वाटत आहे.

वाङ्मय हें व्यक्तीच्या प्रतिभेला अनुसरून निर्माण होणारें व परिस्थितीला चालना आणि वळण देणारें आहे असा एक वाद अलिकडे डोकावूं लागला आहे. तत्त्वतः हा वाद जुनाच आहे. स्वरूप, क्षेत्र आणि भाषा मात्र भिन्न आहेत. महाभारतांत

‘ कालो वा कारणं राजा राजा वा कालकारणम् । इति ते संशयो
माभूत राजा कालस्य कारणम् ॥ ’

असें म्हटलें आहे. कार्लईल हा ‘ Hero and Hero-worship ’ ह्या ग्रंथामध्ये ह्या प्रश्नाचा विचार करून व्यासाप्रमाणें राजाला—प्रतिभावान् व्यक्तीला, कर्तृत्वाचा मान अर्पण करून काल किंवा परिस्थिति यांना गौण-स्थान देतो. (Buckle) वगैरे भौतिकवादाकडे झुकणारे लोक काल किंवा परिस्थिति हीच त्या कालाला अनुरूप अशा व्यक्तींना जन्म देते असें म्हणतात. दार्विनच्या विकासवादानें व हेगेलच्या विरोध-विकास-वादानें आपापल्या परीनें कालचक्राच्या गतिमत्वाला व गतिजनकत्वाला महत्त्व दिलें आणि कार्ल मार्क्स ह्यानें तर आर्थिक कारणामुळें केवळ राजकीय कलहच किंवा केवळ वर्गकलहच नव्हेत, तर धर्मविषयक व नीतिविषयक भावना व चालीरीती रूढ होतात असें प्रतिपादिलें. इतकेंच नव्हे तर

काव्यादिकांच्या विशिष्ट स्वरूपाचा उगम तत्त्वदृष्ट्या प्रतिभावान् लोकांच्या प्रतिभेत नसून तत्कालीन परिस्थितीत तो गूढ असतो. असें त्यानें सुचविलें. त्याच्या या तत्त्वाचा भाई लालजी पेंडसे यांच्या एका पुस्तकांत अनुवाद केला आहे. फ्राईड, अँडलर इत्यादि मनोगाहनवादी नेणिवेंतील (unconscious) सुप्त गुप्त कामवासना, काल्पनिक इच्छापूर्ति (wish fulfilment), आत्म-प्रतिष्ठा, न्यूनगंड वगैरेंमध्ये वाङ्मयाचें मूळ पाहूं लागतात. आणि त्यांचे ग्रंथ वाचले म्हणजे नदीचें मूळ आणि ऋषीचें कूळ पाहूं नये म्हणतात, त्याच-प्रमाणें काव्यादिकांचें पाहूं नये, कारण काव्यकुसुमांचें मूळ काव्यपंकांत, आत्म-प्रतिष्ठेच्या डबक्यांत किंवा न्यूनगंडाच्या स्वभावछिद्रांत सांपडून सामान्य जनमनाला विषण्णता येण्याचा संभव आहे असें भय वाटूं लागतें. तेव्हां ह्या प्रश्नाचा थोडासा विचार करूं या. निश्चय मात्र असा केला पाहिजे कीं, सत्य कितीहि कटु, अप्रिय किंवा लोकविलक्षण वाटलें तरी तें त्याज्य समजावयाचें नाहीं. पण तें लोकविलक्षण आहे आणि तें नवीन पिढीला मानवूं लागलेलें आहे, एवढ्यावरूनच तें मान्य करावयाचें अशीहि वृत्ति ठेवावयाची नाहीं.

मी संशयवादी आहे अशी माझी कुप्रसिद्धी आहे. पण वरील प्रश्नाच्या बाबतीत माझें निश्चित मत आधीच सांगून टाकतों आणि तें हें कीं, बाङ्गयात्मक प्रतिभेचें मूळ निश्चयानें सांगतां येण्यासारखें नाहीं. सध्यांच्या अपूर्ण ज्ञानाच्या अवस्थेत तरी तें संशयात्मकच राहणार. प्रतिभेचीं वर जीं मुळें किंवा कारणें दिग्दर्शित केलीं तीं खरीं असतील, पण त्यांतलें एकच तेवढें खरें आणि बाकीचीं खोटीं हें म्हणणें दुराग्रहाचें आहे. दुसरें असें कीं, अमुक व्यक्तीच्या अमुक प्रतिभाविलासाला अमुकच कारण झालें हें म्हणण्यास समर्पक पुरावा मिळणें अशक्यप्राय आहे. कामवासना, आर्थिक परिस्थिति, वगैरेंचा परिणाम प्रतिभेवर होतो असें म्हणतांना त्या त्या व्यक्तीच्या जाणीवयुक्त मनावर त्याचा परिणाम होतो असें आमचें म्हणणें नसून हा परिणाम अबोधपूर्व होतो. तो नेणिवेच्या अंतःकरणगुहेंत होतो, असें आमचें म्हणणें आहे, असें काहीं लोक म्हणतात. पण ह्या म्हणण्यामुळें

प्रो. वा. म. जोशी

प्रश्नाचा निर्णय या बाजूने किंवा त्या बाजूने देणे कठीण होते. कारण बोलून चालून ते अज्ञात, ते अबोधपूर्व, ते नेणिवेंतल्या अंधारांतले, त्याबद्दल नकारात्मक किंवा होकारात्मक विधान करावयाचें कसें ? मनोगाहनवाद्यांनीं नेणिवेंतल्या गुहेंतील तत्त्वेहि उजेडांत आणण्याचे मार्ग काढलेले आहेत, हें मला माहीत आहे. पण विशिष्ट प्रतिभावान् व्यक्तींच्या बाबतींत विशेषेंकरून कालिदास, तुकाराम वगैरे भूतकालीन व्यक्तींच्या बाबतींत त्यांच्या या पद्धति कशा लागू पडणार ? आणि जिवंत व्यक्तींच्या बाबतींत देखील मनोगाहनशास्त्रज्ञ (psycho-analyst) स्वतःच असें म्हणतात कीं, रोज एक तास याप्रमाणें वर्षभर मनोगाहन केलें तरच मनांतील गूढ भावनांचा पत्ता लागतो आणि अशा प्रकारचें मनोगाहन किती वाङ्मयभक्तांच्या बाबतींत झालें आहे ?

तुकाराम किंवा इतर महाराष्ट्रीय संतकवी दैववादी, संन्यासवादी, निवृत्तिमार्गी होते. याचें कारण तत्कालिन राजकीय बिकट परिस्थिति किंवा आर्थिक रचना, हें ग्रहित धरून असें म्हणणाऱ्यांना त्या त्या कवींच्या बोधयुक्त अथवा जाणीवयुक्त मनामध्ये त्या राजकीय वा आर्थिक परिस्थितीचा विचार होता हें तर सिद्ध नाहीच करतां येत आणि हे विचार अबुद्धिपुरःसर त्यांच्या मनावर संस्कार करित होते असें म्हणावें तर त्यांना किंवा कोणालाहि हें सिद्ध करतां येणें अशक्यच; कारण त्यांची त्यांनाच जेथें जाणीव नव्हती तेथें इतरांना ती कशी असणार ? येवढें मात्र खरें कीं, ही गोष्ट तद्विरुद्ध पश्चिमांना म्हणजे माझ्यासारख्यांना खोटी असेंहि सिद्ध करतां येत नाही. कारण सर्वच जेथें गूढ, अज्ञात, अंधकारमय, तेथें अमुक नाही असें कोण कसें म्हणणार ?

बरें असें तरी आहे का कीं, त्या परिस्थितींत सर्वच लोक दैववादी आणि निवृत्तिपर निघाले ? असें असतें तर एक वेळ त्या परिस्थितीचा परिणाम म्हणजे दैववाद व निवृत्तिपंथ असें वादाकरितां क्षणभर कबूल करतां आलें असतें. परंतु “ सामर्थ्य आहे चळवळीचें । जो जो करील त्याचें ॥—” असे म्हणणारे व “ यत्न तो देव मानावा ” असे सांगणारे

रामदासासारखे आणि शहाजी-शिवाजीसारखे प्रयत्नमूर्ति पराक्रमी पुरुष त्याच कालांत झाले. संपन्नतेच्या कालांत प्रवृत्तिपंथ बळावतो हा पक्ष सिद्ध झाला तर असंपन्नावस्थेच्या काळांत निवृत्तिपंथ बळावतो या पक्षाला बळकटी येईल, पण तसेंहि दिसत नाही. ऋग्वेद काळांत 'न स स्वो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा सुरा मन्युर्विभोदको अचित्तिः-' इत्यादि ऋचांत दैववाद दिसतो, आणि उपनिषत्कालीं तर निवृत्तिमार्गाचा उगम सांपडतो. समाजावरील दृष्टि काढून व्यक्तीकडे लक्ष दिलें तर बुद्ध हा सुसंपन्न स्थितींत असतां वैराग्याकडे झुकला आणि धर्म हा संकटग्रस्त असतां उत्साहपूर्ण धर्माची स्थापना करता झाला. परिस्थिति उत्तम असतांहि कांहीं निराशावादी निघतात, दुःपरिस्थितींत वाढलेले गोल्डस्मिथ व जॉन्सनसारखे आशावादी दिसतात.

ह्या उदाहरणावरून असें दिसतें कीं, परिस्थितीवरून कवीच्या किंवा कोणत्याहि मनुष्याच्या मनाला अमुक वळण लागेल हें निश्चयानें सांगतां येणार नाही. कार्ल-मार्क्स आर्थिक परिस्थितींत मानवी मनोरचनेचीं बीजे पहातो, तर फ्राईडला तीं कामवासनेत (sexuality) व काचित् प्रसंगीं आत्माभिमानांत (Ego-instinct) गुरफटलेलीं दिसतात. यावरून गूढ नेणिवेंतल्या (unconscious) प्रेरणांबद्दल निश्चित मत देणें किती कठीण आहे हें स्पष्ट होतें. मग परिस्थितीचा व मनोरचनेचा व प्रतिभेचा कांहींच संबंध नाही काय ? संबंध अर्थात् आहे. पण हा संबंध कोणत्या प्रकारचा आहे तें कळल्यावर बादरायणसंबंधाहून तो किंचित् अधिक निकट आहे याहून अन्य असें कांहीं अनुमान निघत नाही. एक मोठा शिलाखंड पाहिल्यावर कोणी त्याचा पायरीसाठीं उपयोग करील, कोणी त्यांतून मूर्ति निर्माण करण्याची आकांक्षा करील व कोणी त्याची खडी करून रस्त्यावर पसरण्याचा उपयोग करील. दगड हें या सर्व विचारात्मक प्रत्युत्तरांचें (Reactions) कारण आहे. पण हें कबूल केल्यानें विशेष निष्पन्न काय झालें ? एखाद्या रूपवतीला पाहून कोणी लाजेल, कोणी मोकळ्या मनानें

तिच्यापुढें जाईल, कोणी तिच्याकडे चोरून पाहील, कोणी धारिष्ट्याने तिच्याकडे नेत्रसंदेश पाठवील, कोणी दुसरें कांहीं करील. ह्या सर्व प्रत्युत्तरांना (Reactions) ती रूपवती कारणीभूत आहे. पण तिचें हें कारणत्व कबूल केल्यानें त्या त्या व्यक्तींच्या विशेषांच्या कारणत्वांचें महत्त्व कमी होईल काय ? साप पाहिल्याबरोबर कोणी त्याला मारण्याकरितां काठी घेऊन धावेल, कोणी तेथून पळून जाईल, कोणी ओरडूं लागेल; या सर्वांच्या या प्रत्युत्तरांना तो साप कारणीभूत आहे हें खरेंच आहे. कारण साप नसतां तर कोणी कोणाला झोडपलें नसतें, कोणी उगाचच पळून गेला नसता आणि कोणी नाहक ओरडले नसतें; पण झोडपणें, पळणें, ओरडणें ह्या क्रिया सापाच्या अस्तित्वावर अवलंबून आहेत असें म्हणणें अधिक सयुक्तिक का त्या क्रिया स्वभावविशेषावर अवलंबून आहेत असें म्हणणें अधिक सयुक्तिक ? राजकीय किंवा आर्थिक परिस्थिति आणि प्रतिभा यांचा संबंध ठरवितांना वरील विचारसरणी ध्यानांत ठेवावी. विशिष्ट परिस्थिति ही नसतीच, म्हणजे तिचा अत्यंत अभाव असता, तर प्रतिभावान् मनुष्य ती परिस्थिति असतांना जसें वागला तसें वागला नसता हें उघडच आहे. कारण त्या परिस्थितीचा अभावच असला तर त्या परिस्थितीतलें वागणेंहि अशक्य आहे. पण परिस्थितीचें हें कर्तृत्व मान्य करणें म्हणजे माती असली तरच मातीचें मडकें होईल, आणि सुवर्ण असलें तरच सुवर्णाचा अलंकार होईल असें म्हणण्यासारखेंच बरेंचसें अनुवादात्मक (Tautological) आहे ! विशिष्ट परिस्थितीत विशिष्ट समाजांत जें वाङ्मय असतें त्याला एक कारण नसून अनेक कारणें असतात. त्या समाजाचा पूर्वेतिहास, तत्कालीन धर्म, चालीरीति, सांस्कृतिक दर्जा, इतर लोकांशीं आलेला संबंध, नैतिक आचारविचार, आर्थिक आकांक्षांना मिळत असलेला वाव किंवा त्याचा अभाव, तत्कालीन समाजांत युगप्रवर्तक, अलौकिक व्यक्तीचें अस्तित्व किंवा त्यांचा अभाव, त्याचप्रमाणें त्या त्या वाङ्मय-सेवकाच्या मनाची ठेवण, त्याचें शिक्षण, त्याचा सामाजिक दर्जा, त्याच्या

इच्छा, आकांक्षा, त्यांची तृप्ती-अतृप्ती, त्याच्या सुत किंवा जाणिवेंत दडलेल्या किंवा दाबलेल्या इच्छा, आकांक्षा, त्याच्या सहज प्रेरणांचें सापेक्ष बळाबळ, त्यांच्या जाणीवयुक्त भावभावना, त्यांच्या नेणिवेंतील मनोगंड (Complexes) इ. अनेकविध कारणांवर त्या त्या वाङ्मय-सेवकांचें वाङ्मय अवलंबून असतें. त्यांतील एकादें दुसरें कामवासनात्मक किंवा आर्थिक अंग घेऊन त्याच्या आधारेच सर्व कारणमीमांसा करावयाची यांत यथार्थप्रतीतिपेक्षां अपूर्ण विचारोत्पन्न अभिनिवेश अधिक दिसतो. आधीं मन ही चीज काय आहे हें अद्यापि कळलेलें नाहीं. त्याचे व्यापार काहीं कळले आहेत, पण अज्ञात, प्रच्छन्न, सुप्त नेणिवेंत दडलेले व दडपलेले असेहि व्यापार त्याचे असतात हेंहि आतां थोडेंबहुत कळलें आहे. मनांत क्रोध लोभादि अनेक मनोविकार आहेत, कामप्रेरणादि अनेक बऱ्या वाईट प्रेरणा आहेत, त्यांची गुंतागुंत विलक्षण आहे, इत्यादि गोष्टी ज्याला कळल्या आहेत, तो सामान्य व्यक्तीच्या मनोव्यापारांचीहि निश्चित व परिपूर्ण मीमांसा आपणांस झालेली आहे असें म्हणणार नाहीं; मग प्रतिभावान् लोकांच्या मनो-व्यापारांची मीमांसा छातीठोकपणें करणें तर दूरच राहिलें; आणि सामाजिक मनोरचनेचें निरपवाद व निःशंक शास्त्र बनवूं पाहणें हें तर त्याहूनहि दूर. तोत्रें बोलणारा मनुष्य मोठा वक्ता होईल असें आपणांस वाटतें काय ? पण ग्रीस देशांतील प्रसिद्ध वक्ता डेमोस्थेनिस हा तोत्रा होता तरी देखील नव्हे, तर तोत्रा होता म्हणूनच प्रसिद्ध वक्ता झाला, हें अँडलर या मानशास्त्रज्ञाचें मत आहे, आणि तें खरें दिसतें. पुरुषविषयक प्रेम असतें म्हणूनच काहीं स्त्रिया पुरुषद्वेष-कारितात. त्या भीरू असतात म्हणूनच कित्येक वेळां उद्धटपणें वागतात. धाडसी गुन्हेगार हेहि खरोखर भित्रे असतात. धर्ममठांत जाणाऱ्या सत्शील जोगिणीच्या मनांत सुप्त कामवासना असते अशा प्रकारचे दाखले आहेत. एखाद्या मोठ्या किड्यांत ज्याप्रमाणें दिवाणखाने, हिरे, माणकें, झुंबरें, गाद्या, गिरद्या, सुवासिक तेलें व अत्तरें असतात आणि त्याचबरोबर घाणेरडें पाणी वाहून नेणारे नळ गटारे पायखाने वगैरेहि असतात; उत्तम कलावंत

आणि सत्शील ब्राह्मणहि तेथें दिसतात; त्याचप्रमाणें कलावंतिणी व वदमाष लोक यांचीहि तेथें कमतरता नसते. त्याचप्रमाणें मनाची स्थिति आहे. किल्ल्यांत गुप्त भुयारें असतात, गुप्त दारुखाने असतात व गुप्त पोलीस असतात, त्याचप्रमाणें मनांतहि अनेक बरेवाईट 'गुप्तें' असतात. अशा या मनाची पूर्णमीमांसा कोण करणार ? प्रतिभावान् मनुष्याबद्दल तर फारच मौजेचें गहन गूढत्व आहे. कांहीं त्यांना 'दैवी' म्हणतात, तर ड्रायडन हा कवि (Genius is madness near allied) असें म्हणणार. शेक्सपियर तर कामीजन कवि आणि वेडे यांना एका पंक्तींत बसवून 'श्रा, युवा, मघवा' यांना एका सूत्रांत ओवणाऱ्या पाणिनीवर ताण करतो. Pavlov व इतर वर्तनवादी (Behaviourist) मनाला नियमांच्या कक्षेंत आणूं पहात आहेत, पण अद्यापि हें अपूणून अणू असलेलें मन त्यांना छुकांड्या देत आहे. अशा या लोक-विलक्षण मनाची मीमांसा करतांना अनेक सहजप्रेरणा, सुप्त गुप्त व प्रकट वासना, अनेक इच्छा व आकांक्षा यांचें अस्तित्व व त्यांच्या गुंतागुंती आणि अंतःकलह इत्यादि सर्व गोष्टी ध्यानांत घेतल्या पाहिजेत. केवळ प्रकट किंवा सुप्त काम किंवा लोभ अशा प्रकारच्या एकाच तत्त्वाच्या आधारें मीमांसा करणें वाडसाचें व धोक्याचें आहे. " कारणानाम् अनेकता " (Plurality of causes) हें तत्त्व मान्य केल्यास, ललितवाङ्मय हें खऱ्या जगाला विसरण्या-करतां आहे. (It is an escape from life) खऱ्या जगांत जें सुख मिळत नाही तें कल्पनासृष्टीतल्या मनोराज्यांत तरी उपभोगूं या, अशा भावनेनें सेविलें जातें, तें केवळ आनंदाकरतां असतें, ती एक प्रकारची क्रीडा आहे, ती अफू आहे, इ. प्रो. फडके प्रभृतींच्या मतांचाहि एकांगीपणा दिसून येईल. विशिष्ट व्यक्तीच्या विशिष्ट मनोवस्थेला ही उपपत्ति बरोबर लागू पडेल. ती सर्वत्र, सर्वदा आणि सर्व व्यक्तींच्या बाबतींत लागू पडेल असें नाही. इतर उपपत्तींचें असेंच आहे. मौज अशी आहे कीं, वाङ्मयाला क्रीडा ठरविणाऱ्या प्रो. फडक्यांनी ' प्रतिभासाधन ' नामक आपल्या सुंदर ग्रंथांत भाषाशैली विषयी लिहितांना लेखकाला अंतःकरण पाहिजे तरच

त्याला भाषाशैली साध्य करतां येईल असें म्हटलें आहे आणि वाङ्मय म्हणजे क्रीडा नव्हे असें सूचित केलें आहे. मला वाटतें त्याच प्रकरणांत त्यांनीं विचारसौंदर्याचाहि उल्लेख केला आहे. हें सौंदर्य विचारांच्या मांडणीचें असून तें त्यांच्या गहन तत्त्वावर अवलंबून नाहीं असें ते म्हणतील. अपक किंवा अयथार्थ विचारांची मांडणी कितीहि सुंदर केली तरी तिनें ललित वाङ्मयाचें 'आनंद' हें जें ध्येय तें परिपूर्णतेनें साध्य होईल काय ? आणि दोन ललितकृतींत मांडणी सारखीच सुंदर आहे आणि विचारांच्या गहनतेंत मात्र मूलभेद आहे, तर या ललितकृतीच्या मूल्यमीमांसेत अधिक गुण, गहन-विचारात्मक कृतीला प्रो. फडके देणार नाहींत काय ? तसेंच कलेचें ध्येय हें ठरल्यावर या आनंदामध्ये माती किंवा विष कालविणारा भाग ललित वाङ्मयांत येणें अपशस्त अर्थात् नैतिकदृष्ट्या आनंदाला कलुषित किंवा शबलित करणारा भाग ललितकृतीला गौणत्व आपणारा आहे हें देखील प्रो. फडके यांना मान्य करण्यास हरकत नसावी. ज्ञानप्रिय, नीतिप्रिय, कलाप्रिय असे मनाचे तीन भाग आपण मानतो. पण हे विभाग आपण सोईसाठीं कल्पिलेले आहेत, एवढेंच. वास्तविक हे विभाग विभिन्न नाहींत तर अन्योन्यसापेक्ष, अन्योन्याश्रयी व अन्योन्यसंस्कारक आहेत. अर्थात् एका विभागाचा किंवा अंगाचा विचार करतांना इतर अंगाकडे सोईसाठीं दुर्लक्ष करणें वेगळें आणि दुसऱ्या अंगाला दुखापत झाली व 'हाय' हाय, असे उद्गार तोंडांतून बाहेर पडूं लागले तरी त्या दुसऱ्या अंगावर बेफिकीर वृत्तीनें आणि जाणून उमजून प्रहार करित रहाणें निराळें. आतां एवढी मात्र गोष्ट खरी कीं, मनाच्या संसारांत कलेला, नीतीला आणि सत्याला एकत्र नांदावयाचें आहे आणि त्यांची पूर्णावस्थेंतील ध्येयें सुसंवादी असलीं तरी अ पूर्णावस्थेंतील ध्येयें हीं विशिष्ट मर्यादेनंतर विसंवादी होऊं लागतात. तेव्हां होतां होईल तों त्यांनीं आपल्या क्षेत्राबाहेर फारसें राहूं नये आणि आपण बरे आणि आपला मार्ग बरा अशी वृत्ति स्वीकारावी. तसेंच शेजारधर्म म्हणून होतां होईल तों दुसऱ्याशीं जुळवून घेऊन त्याला दुखवा-

यचें नाही; यदाकदाचित् दुखवाचें लागलेंच तर अगतिक स्थितींतच दुःखित अंतःकरणानें क्षमायाचनापूर्वक आणि शक्य तेवढ्या अल्प प्रमाणांत दुखवाचें, अशी वृत्ति स्वीकारल्यास कलालालसेला, नीतिप्रियतेला, आणि सत्यजिज्ञासेला, सर्वानाच हें धोरण हितावह व भूषणावह होईल; पण या या अपूर्ण व त्रिगुणात्मक जगांत अशी सात्त्विक वृत्ति संभाळणें कठीण पडतें. भावभावनांचें श्रवण, मनन, निदिध्यासादि न करतां, दुसऱ्यांचा आचार सुधारण्यापेक्षां स्वतःचा आचार सुधारावा अशी वृत्ति न स्वीकारतां नीतिप्रियता कलाविलासाचे खेळ पाहायला जाते ! जाते तर जाते, आणि पुन्हां दोषैकदृष्टीनें नाकें मुरडतें; इतकेंच नव्हे तर पावित्र्यविडंबनाची वगैरे बांबावोंब करीत सुटते. असें नसतें तर श्री. कोल्हटकर यांच्या विनोदी लेखांत पावित्र्यविडंबन आहे अशी थारडाधोरड कां ऐकूं आली असती ? तसेंच नीतिप्रियतेला ज्ञानाच्या क्षेत्रांतहि लुडवूड करून नसते विधिनिषेध व नसत्या मर्यादा घालण्याची वाईट खोड आहे. अशी खोड नसती तर अमेरिकेंतल्या एका संस्थानानें डार्विनचा विकासवाद, शाळाकॉलेजांत शिकविण्याची मनाई कां केली असती ? बाकी कलाप्रियता ही देखील कलागति लावण्यांत मोठी कुशल आहे. तिला आपलें घर सोडून नीतीच्या घरीं जावेंसें वाटतें आणि तेथें नीतिविषयक प्रश्नांची आपल्या सामर्थ्यापलीकडची उठाठेव करावीशी वाटतें. इतकेंच नव्हे तर जरूर नसतां जातां येतां उगाचच नीतीसंबंधी आचारविचार—बालकांना चिमटे ध्यावेसे वाटतात. ज्ञानलालसा हीहि कांहीं कमी नाही; ती आपल्याच विवेकाच्या तोऱ्यांत असते आणि कला, नीतिविषयक भावभावनांना तुच्छ लेखिते आणि आत्मप्रत्ययजन्य सडेतोडपणाच्या नांवाखालीं अविनय आणि बाष्कळपणा यांतच भूषण मानते. तसें नसतें तर देव, धर्म, नीति वगैरेंबद्दल बोलतांना कांहीं लोक आज जें व जसें बोलत आहेत तें व तसें कशाला बोलले असते ? एका व्यक्तीच्या मनांत वावरणाऱ्या कलाप्रियतेला, नीतिप्रियतेला आणि ज्ञानप्रियतेला तरी गुण्यागोविदानें कोठें नांदतां येत आहे तर त्या समाजांत वावरूं लागल्यावर सलोख्यानें वागतील ?

आशा एवढीच की, कालांतरानें हेहि दिवस जातील, आणि व्यक्तीला काय किंवा समाजाला काय जें सत्य तेंच शिव व सुंदर वाटूं लागेल, जें सुंदर त्यांतच सत्यत्व आणि शिवत्व, प्रतिबिंबित होईल आणि जें शिव तें बुद्धीला सत्य म्हणून पटेल आणि भावनांना सौंदर्यपूर्ण वाटेल.

समाजाच्या व व्यक्तीच्या अपूर्णावस्थेंत वरील तिन्हीं अंगामध्ये विरोध कसा उत्पन्न होतो याचें एक उदाहरण म्हणून अलीकडे कांहीं साम्यवादी अथवा विश्वकुटुंबवादी लोक जीवनाकरितां कला आहे याविषयीं जें बोलतात त्याचा विचार करण्यासारखा आहे. पुणें येथील एका भाषणांत भाई कृ. ना. फडके यांनीं पुढील आशयाचें भाषण तावातावानें केलें. ते म्हणाले कीं, रवींद्रनाथ टागोरासारख्यांचीं काव्यें कलादृष्ट्या कितीहि गोड असलीं, तरी देशाला आग लागली असतां, गरीब लोक अन्नान्न करून मरत असतां असलीं गाणीं रचणें किंवा त्यांत दंग होणें वेडेपणाचें होय. Nero was fiddling when Rome was burning रोमला आग लागली असतां, रोमचा अधिपति नीरो हा वाद्य वाजवीत होता, हें त्याला दूषणार्ह आहे. तसेंच रवींद्रनाथांचीं काव्यें परिस्थितीकडे दुर्लक्ष करणारीं असल्यास तीं दूषणार्ह व त्याज्य होत असा त्यांच्या म्हणण्याचा भावार्थ. (भाई फडके हे अर्थात् प्राध्यापक फडके यांच्या विरुद्ध आहेत. कारण प्राध्यापक फडके हे कलार्थ कलावादी आहेत. कलावंतांनीं कलात्मक आनंदापेक्षां इतर गोष्टी पहावयाच्या नाहींत, असें म्हणणारे आहेत.) दुसरे एक सुविद्य व सुप्रसिद्ध साम्यवादपुरस्कर्ते भाई डांगे हे पुणें येथीलच एका भाषणांत म्हणाले कीं, गोकाम्या धवधव्याजवळ एखादा चित्तारी गेला आणि त्यानें तेथील पर्वतश्री व जलवैभव चित्रित करण्याचा प्रयत्न केला आणि अर्थात् प्रत्यक्षपणें गोकाम येथील गिरणींत काम करणाऱ्या मजुरांच्या हालकडे दुर्लक्ष केलें तर त्याची चित्रकला व्यर्थ आहे. श्री. पु. य. देशपांडे यांचें म्हणणें असें दिसतें कीं, 'समाजांतील तत्कालीन अंतः-कलहांत विरोधी तत्त्वांचा झगडा असतो. समाजाची प्रगति, विरोधी द्वंद्याच्या

झगड्यांतून निघणाऱ्या उच्चतर तत्त्वामध्ये असते आणि हे उच्चतर तत्त्व पुढे एकांगी ठरल्यामुळे त्याला विरोधक असे तत्त्व डोकें वर काढते आणि या द्वंद्वांत युद्ध होऊन पूर्वीहून उच्चतर, असे उन्नतिचीजरूप तत्त्व निघते; आणि अशा विरोधविकासात्मक परंपरेने प्रगतिपथ आक्रमीत आक्रमीत समाज पूर्णावस्थेला जाऊं पहात असतो आणि शेवटीं सांगावयाचे असे कीं, जिवंत वाङ्मयांत तत्कालीन विरोधीद्वंद्वाच्या झगड्याचे प्रतिबिंब पडते इतकेच नव्हे तर ते पडलेच पाहिजे. नार्हीतर ते समाजजीवनाशी फारकत झालेले, अयथार्थ व निरुपयोगी आहे.' आशय देण्यामध्ये माझी चूक झाली असल्यास या व्यक्तींनी मला क्षमा करावी. त्यांच्यावर टीका करण्याचा हेतु नसून अशा प्रकारची जर कोणाची मते असतील तर त्या मतांवर माझा रोख आहे. मला वाटते या मतांत ग्राह्यांश हा कीं, कलावंत हा समाजाचा घटक आहे आणि त्याने व्यक्तिमुखापेक्षा समाजहिताकडे अधिक लक्ष द्यावे हे एक चांगले तत्त्व त्यांत गर्भित आहे. पण या तत्त्वाच्या अधिकारमर्यादेची जाणीव जागृत नसल्यास व 'औचित्य' विचार सोडल्यास ते घातुक होईल. मला हे समजते कीं, आपल्या घराला आग लागली असल्यास गणिताच्या प्राध्यापकाने पाण्याच्या दावाविषयी गणिते न सोडवितां पाण्याची बादली उचलावी. चित्तारी घर-मालकाने सुंदर स्त्रीचे किंवा बालकाचे चित्र रंगविण्यापेक्षा आपल्या बायकोला व मुलाबाळांना वांचविण्याचा प्रयत्न करावा. गायनपटु गायकाने गोड आवाजांत करुण रसाचे पद न आळवितां कर्णकटु आरडा ओरड करून शेजाऱ्यापाजाऱ्यांची मदत मागवावी. पण असले आत्यंतिक प्रसंग अपवादात्मक होत. एरवीं ज्याने त्याने आपआपली कामे उत्तम तऱ्हेने करित राहावे. 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः' हेच तत्त्व अनुसरण्यासारखे आहे. डांगे, फडके वगैरे लोकांचे हे म्हणणे मी मान्य करीन. गोकक, किंवा सोलापूर किंवा उज्जयनी येथे संप झाला असतां आणि तो योग्य कारणास्तव झाला असतां सर्व लोकांनी गरीब मजुरावढल सहानुभूति दाखवावी, शक्य तेवढी त्यांना मदत करावी, ज्याला तेवढा उस्ताह असेल

त्यानें यांच्याकरितां पुष्कळसा नव्हे सर्वस्वाचा देखील त्याग करावा. पण प्रत्येकानें प्रत्येक संपाच्या वेळीं आपापल्या अध्यापनाचें, चित्रणाचें, वादनाचें काव्यगायनाचें, काव्यनिर्मितीचें वगैरे काम बाजूला ठेवावें हें म्हणणें अति-योक्त दिसतें. एखाद्या चित्रकाराचें हृदय मजुरांच्या हालअपेष्टा पाहून किंवा ऐकून द्रविलें आणि त्यानें गरिबांच्या हालांचीं दृश्यें चितारून लोकांचीं हृदयें द्रवविलीं व मजुरांना अनुकूल करून घेतलें तर त्यांचें म्हणणें मी स्तुत्याई समजेन. एखाद्या गायनपटु कलावतानें मजुरांना उत्साहवर्धक असें गायन करून व काव्यकलापटु कवीनें हृदयस्पर्शी पदें, पोवाडे वगैरे रचून मजुरांच्या कार्याला सहाय्य केलें तर तें अभिनंदनीय व पुण्यप्रदच आहे. समाजास अन्नान्नदशा येऊन धुमश्रुकी होऊन समाजाला खरोखर आग लागण्यासारखें झालें तर कवींनीं व इतर कलावतांनीं सुद्धां आपापलीं चित्तरंजनात्मक कायें टाकून दिलीं पाहिजेत हें मी मान्य करतो. पण असा अत्यंत अपवादात्मक प्रसंग ओढवला नसता, कवि, गायनपटु, चित्रकार यांनीं आपापलीं कामें म्हणजे स्वधर्म आचरीत राहाण्यांतच समाजाचें हित आहे. परधर्म हा भयावह आहे असें मला वाटतें. भाई डांगे, भाई फडके यांना मला असें विचारावेंसें वाटतें कीं, कोठें संप पुकारला गेला किंवा गरिबावर जुलूम जबरदस्ती झाली कीं, आसपासच्या सर्व पत्नींनीं पतिधर्म टाकून मजूर स्त्रियांच्या मिरवणुकींत सामील व्हावें; सर्व मुलांनीं आपलें शिकण्याचें कर्तव्य सोडून घोळक्यांत मिळून 'झिंदावाद' 'झिंदावाद' ओरडत रहावें असें तुम्हांस खरोखरच वाटतें काय ? असें जर नसेल तर कलावंतावरच कां एवढा रोख ? कलावंतानें खरोखर सामान्यतः आपल्या कलेच्या ध्येयापेक्षां व नियमितीपेक्षां दुसरी तिसरीकडे पाहूं नये. कलात्मक आनंद देणें घेणें हेंच त्यांचें ध्येय असावें आणि कलाविषयक नियम एवढींच त्यानें नियमनें मानावीत—नीति, बोध, समाजहित वगैरेकडे सामान्यतः त्यानें लक्षच देऊं नये. असामान्य परिस्थितींत मात्र या तत्वाला मुड घातली पाहिजे, पण अशी परिस्थिति अपवादात्मक असणार. पण कलावंतानें कला हीच देवता मानावी

आणि तिची अनन्यभक्ति करावी हें प्राध्यापक फडके यांचें मत मला मान्य आहे, पण “ सामान्यतः ” हा शब्द मी त्या वाक्यांत घालूं इच्छितों हें हि लगेच सांगतों. कला ही समाजहितोन्मुख असली तर उत्तमच, पण प्रत्येक कलावंतानें प्रत्येक वेळीं समाजहिताकडे लक्ष लावून आपल्या कलेचा विलास करावा हें म्हणणें दुराग्रहाचें आहे इतकेंच नव्हे तर घातुक आहे. आधीं हें समाजहित ठरावावयाचें कोणी, हें समाजहित साध्य कसें करावयाचें हें हि ठरावावयाचें कोणी ?

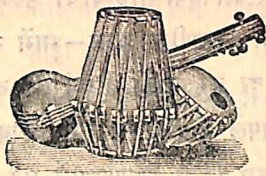
हल्लींच्या स्वातंत्र्यवादाच्या युगांत लेनीन, गांधीजी, नेहरू, ह्यांच्यासारख्या लोकहितपर व्यक्तींनीं हि जरी म्हटलें कीं, अमुक कलावंतानें अमुक प्रकारची कलानिर्मिति करावी तर ते माझ्यासारख्या मनाला तरी तत्त्वदृष्ट्या पटणार नाहीं. एक तर असल्या व्यक्ती अलौकिक असल्या तरी त्या स्वलनशील असतात, आणि त्यांच्या हातीं आपली शेंडी देणें म्हणजे आपलें कलास्वातंत्र्य देणें होय. दुसरें असें कीं, ह्या व्यक्ती कितीहि चांगल्या असल्या तरी सर्वाधिकार चालविण्याची संधि वारंवार दिली गेल्यास, त्यांना ती संवय किंवा चटकच लागते आणि लोकहिताच्या दृष्टीनें तें योग्य नव्हे. तिसरें असें कीं, अमुक एक प्रकारची व ध्येयाची कलानिर्मिति पाहिजे अशीं नियंत्रणें कलावंताच्या स्वैर-विकासाला व विहाराला बाधक होत. आणि त्यामुळें त्यांच्या कलेला कमी-अधिक प्रमाणांत वैगुण्य येतें. चवथें असें कीं, परप्रेरित व ‘ परानियंत्रित कला, ’ बाह्यतः कितीहि चांगली दिसली तरी परप्रेरित परानियंत्रित नीतिमत्ता जशी खरी नीतिमत्ताच नव्हे त्याचप्रमाणें ही खरी कलाच नव्हे. कला काय, नीति किंवा सत्यप्रीति काय पूर्ण स्वातंत्र्याच्या मोकळ्या हवेंतच फोफावते, फुलते, आणि सुफलदायी होतें. सामान्यतः जिचा तिचा स्वधर्म तिला मोक्षदायक. परधर्म हा केव्हांहि अधःपाताला कारणीभूत. मग तो नीतिचा असो किंवा सत्यदेवतेचा असो.

प्राध्यापक फडके ह्यांचेंहि असेंच मत आहे. पण वर दिद्वर्शित केल्या-

प्रमाणें एकाच अंतरात्म्यांत कला, नीति वगैरेना नांदावयाचें असल्यामुळें विशिष्ट मर्यादेनंतरच एकमेकींचीं क्षेत्रें इतरांच्या क्षेत्रांतून जात असल्यामुळें आणि शिवाय तत्त्वतः त्यांच्यामध्ये अन्योन्याश्रय असल्यामुळें अपवादात्मक प्रसंगीं एकमेकींची सोय एकमेकींनीं पहावी एवढेंच माझें म्हणणें. दुसरें असें कीं, कला हा एक क्रीडेचा प्रकार, नीति ही मोलकरीण व कला ही मालकीण; वाङ्मयात्मक कलाकृतींनीं समाजाच्या सुधारणेला फारशी मदत केलेली नाही, वगैरे विधानें मला अतिशयोक्त वाटतात. भाई डांगे, फडके, देशपांडे, पेंडसे, वगैरेंचींहि मते कांहीं अंशीं मला मान्य आहेत व कांहीं अंशीं अमान्य आहेत. हीं अशीं अर्धवट मान्य अमान्य मते हल्लींच्या एकांतिकेच्या युगास सामान्यतः आकर्षक वाटत नाहीत. हें ठाऊक असून देखील उज्जयिनीकर महाराष्ट्रीय मंडळीपुढें मांडण्याचें धारिष्ट मीं केलें, तें केवळ आपल्या सौजन्यावर भिस्त ठेवूं शकतां म्हणून. माझ्या वरील विवेचनांत कोणाच्या मताचा विपर्यास झाला असल्यास तो अजाणता झाला आहे. तो माझ्या नजरेस कोणीं आणून दिल्यास त्याचा मी ऋणी होईन.

सभ्य स्त्री-पुरुष हो ! माझें भाषण संपत आलें. आपण महाराष्ट्रापासून दूर राहून मराठीचा अभिमान बाळगतां हें पाहून आनंद होतो. आपणास हिंदी येते व त्या भाषेंत आपणांपैकीं कांहींनीं प्रावीण्य मिळविलें आहे ही गोष्टहि अभिनंदनीय आहे. निरहंकारबुद्धीनें व दूरवर पाहिल्यास, दोन्ही भाषांचा अभिमान उज्जयिनीसारख्या दूरस्थ ठिकाणीं राहणाऱ्या लोकांस उचित होईल. आपणांपैकीं कांहीं जणांनीं हिंदी वाङ्मयांतिल कांहीं पुस्तकें मराठींत व मराठींतिल कांहीं पुस्तकें हिंदींत भाषांतरित करण्याचें मनावर घेतल्यास दोन्ही भाषांचा फायदा होईल. हिंदी भाषेचा इकडील मराठी भाषेवर झालेला परिणाम, हिंदी भाषेंतल्या चांगल्या म्हणी, हिंदी चालीरीति, इकडे येऊन कायम राहिलेल्या महाराष्ट्रीय कुटुंबाचा इतिहास इत्यादि पुष्कळ विषय आपणांस अभ्यासाकरितां सुचवितां येतील. त्या विषयावर मराठींत निबंध लिहिल्यास ते उपयुक्त होतील. परंतु हें परोपदेशे पांडित्य आतां

पुरे करावें. लांबलचक भाषण करून कंटाळा आणावयाचा आणि पुन्हा अखेरीस उपदेशाचा काढा पाजावयाचा हें उचित नाही. आधींच पुष्कळ कालव्यय झाला आहे. तेव्हां लांबण न लावितां इतका वेळ दम धरल्याबद्दल आपल्या सहनशीलतेची आणि सौजन्याची मनांत तारीफ करीत मी खालीं बसतां.

आधुनिक मराठी कवितेचा विकास

व

आगामी कविता

[प्रा. शंकर केशव कानेटकर एम्. ए.]

[ता. १-२-३८ रोजी नागपूरच्या हिस्लॉप कॉलेजच्या मराठी वाङ्मय मण्डळाच्या वार्षिक संमेलन प्रसंगी केलेले भाषण.]

प्रिय बंधुभगिनींनो,

आपण मला या कॉलेजच्या मराठी वाङ्मयमंडळाच्या वार्षिक संमेलनाचे अध्यक्षस्थान देऊन जो माझा गौरव केला आहे, त्याबद्दल आपले कृतज्ञतापूर्वक आभार मानणे हे माझे पहिले कर्तव्य आहे. मला आपले औपचारिक आभार मानावयाचे नाहीत, तर खरोखरीच ते मनापासून मानावयाचे आहेत. कारण, वाढत्या वयाबरोबर आपल्या तारुण्याचा उज्वल काल-त्यांतल्या त्यांत महाविद्यालयांत घालविलेला रमणीय काल—मागे टाकीत टाकीत, जेव्हा आपण पुढे पुढे कोठेंतरी दूर दूर जातो, तेव्हा तर अशासारखे प्रसंग म्हणजे एक पर्वणांच वाटते. आपले रोजचे सांसारिक व्यवसाय, आपल्या सेवावृत्तीचा तोच तोच नित्यक्रम किंवा नित्यक्रमाने पुढे येणारे वा इच्छेने अगर अनिच्छेने पुढे आलेले अनेक व्याप, हे सर्व सोडून, आपल्यामध्ये येऊन विचारविनिमय करण्याची सोन्यासारखी संधि हीच असते. ज्यांची ध्येये गुलाबी आहेत, ज्यांचे पाय अजून हवेवरच तरंगत आहेत व ज्यांच्या जीविताविषयीच्या भराऱ्या कुठेंतरी उंच उंच चालत्या आहेत, अशा तुमच्यासारख्या उत्साही विद्यार्थ्यांबरोबर थोडा काळ घालविला असतां, मनाला झालेले श्रम हलके होतात, यांत शंका नाही. “ तरुणांमध्ये मिसळण्याने व तरुणाशी विचारविनिमय केल्याने घटकाभर आपणालाहि तरुण झाल्यासारखे वाटते ”

आधुनिक मराठी कवितेचा विकास व आगामी कविता २८७

असें कै. नाट्याचार्य श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर म्हणत असत. मी तर म्हणतो की, तुमच्यासारख्या आनंदी वृत्तीच्या उल्हासी व हौशी तरुणांशी विचारविनिमय करतांना, माझ्या अंतःकरणांतील आशाआकांक्षांना पुन्हां पालवी फुटते व अंतःकरणांतील वृत्ति ताज्यातवान्या होतात. अशा प्रकारचें तारुण्य थोडावेळ कां होईना, पण तुमच्या सहवासानें प्रातःज्ञात्याबद्दल तुमचे आभार मानणें किती उचित आहे हें तुम्हांला कळून येईल. आपण-स्वीहि एका गोष्टीबद्दल मला तुमचें कौतुक करावेंसें वाटतें. ती गोष्ट म्हणजे तुम्ही आपल्या मगदुराप्रमाणें आजवर केलेली मराठी भाषेची सेवा ही होय. तुमचें 'साधना' पुस्तक चाळून पाहिल्यानंतर तुमच्या हौशीची, जिज्ञासेची व मराठीच्या सेवातत्परतेची मला पूर्ण कल्पना आली; अशा मराठीच्या तरुण भक्तांना, मराठीच्या माहेरघरीं म्हणजे विदर्भप्रांतां आपणांस भेटावयास मिळणार, या कल्पनेनें मनाला क्षणभर आनंद ज्ञात्या-खेरीज राहिला नाही. माझ्या आनंदाचें आणि कृतज्ञतेचें आणखीहि एक कारण आहे व ते म्हणजे या मंडळाच्या प्राध्यापकपरंपरेंत असलेले प्रा. शं. दा. पेंडसे, प्रा. भ. श्री. पंडित आदिकरून विद्वान् लेखक व मंडळांत नसलेले परंतु आज माझ्यासमोर मला काहीं प्रत्यक्ष व काहीं कल्पनेनें दिसत असलेले विदर्भातील मराठीचे विद्वान् सेवक हे होत. मराठीच्या बाबतींत विदर्भाची कामगिरी अपूर्व आहे यांत शंका नाही. मराठीचा इतिहास लिहितांना अगदीं आरंभानेच विदर्भातील मराठीच्या सेवकांचा उल्लेख केल्याखेरीज पुढें पाऊलच टाकतां यावयाचें नाही, इतकी मोलाची कामगिरी येथें झालेली आहे. ज्याला महानुभाव वाङ्मय वाचावयाचें असेल त्यानें त्या बाबतींत इकडील प्रांतांतील वडील पिढीच्या लिखाणाचा आश्रय व अभ्यास केलाच पाहिजे, अशी परिस्थिति आज आपण निर्माण केलेली आहे; आणि आपण अशा प्रांतांतील मराठीचे विद्वान् सेवक आहां. त्यामुळे एका बाजूला तरुणापिढी व दुसऱ्या बाजूला वडीलपिढी पहाणाऱ्या माझ्यासारख्या मध्यस्थास आपले चार नम्र विचार मांडण्याची संधि आपण दिली याबद्दल मला कृतज्ञता

वाटल्यास त्यांत आश्चर्यकारक असें कांहींच नाही. आतां माझा आजचा विषय “ आधुनिक मराठी कवितेचा विकास व आगामी कविता ” असा आहे व त्यावद्दलच मी आपणांपुढें चार शब्द मांडणार आहे.

प्रथमतःच मला हें सांगावेंसें वाटतें कीं, आधुनिक कवितेला आधुनिक म्हणतां म्हणतां आज जवळजवळ साठ वर्षे होत आलीं आहेत. इतकेंच नव्हे तर आधुनिक कवितेच्या आधुनिकतेला आतां बराच काळ लोटल्याकारणानें यावर अधिकारवाणीनें दोन शब्द लिहावेत, असें जुन्या व नव्या पिढीतील विद्वानांस वाटूं लागलें आहे—नव्हे तसें त्यांनीं लिहिलेंहि आहे. तेव्हां आतां हा काळ दृष्टीआड करण्याइतका अल्पसा उरलेला नाही. या काळांतील कवि, त्यांचे विचार, त्यामुळे वाङ्मयभक्तांच्या मनावर घडलेले परिणाम, त्यांच्या जीवनक्रमांत झालेलीं अनेक प्रकारचीं राजकीय, सामाजिक किंवा धार्मिक स्थित्यन्तरे, भाषेच्या उन्नत्यर्थ झालेल्या चर्चा व त्यांचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम या किंवा अशासारख्या अनेक विषयांचा अन्तर्भाव या काळांत होत असल्यानें, मराठीच्या इतिहासांत आतां ही एक महत्त्वाची घटना मानल्यास त्यांत कांहीं अनुचित होईल असें वाटत नाही. पूर्वी आधुनिक कवितेला ज्यांनीं नांवें ठेविलीं किंवा नाकें मुरडलीं, त्यांपैकीं कांहीं लोक अजूनहि हयात असतील, आणि त्यांनाहि त्यावेळच्या छोट्याशा प्रवाहाचें आतां नदींत रूपांतर झालेलें पाहिल्यावर, मनाला थोडें तरी बरें वाटल्यावांचून रहाणार नाही, असें मला वाटतें. माझ्या म्हणण्याचा इत्यर्थ हा कीं, आधुनिक कवितेचा काळ आतां अर्धा शतकाहून अधिक वर्षांचा आहे; आणि आज निरनिराळ्या विश्वविद्यालयांमध्ये आधुनिक कवितेचीं पुस्तकें अभ्यासक्रमाच्या यादींत अभिजात म्हणून समाविष्ट केलीं गेल्याचें पाहिल्या-नंतर तरी तो, खास उपेक्षणीय राहिला नाही, हें आपणांस पटेल.

‘ थेंबें थेंबें तळें साचें ’ या न्यायानें आधुनिक कविता देखील विपुल झाली आहे. आतां कोणाला ती ‘ गवतासारखी उदंड ’ वाढल्यासारखी वाटते, तर कोणाला तिच्यांत ‘ भरीव ’ असें कांहीं दिसत नाही; कोणी

म्हणतो तीत 'राष्ट्रीय भावना' नाही, तर कोणी म्हणतो तीत 'मराठी देशांचे अंतरंग' प्रतिबिंबित झालेले नाही. कोणाला तीत 'इंग्रजीची उसनवारी' वाटते, तर कोणाला ती 'निःसत्त्व व स्त्रैण' वाटते. असे एक ना दोन कितीतरी तर्कवितर्क मराठी कवितेवर लढविले जातात. इतकंच काय पण 'आधुनिक' या शब्दापासून तो 'कवि' या शब्दापर्यंत सर्व शब्द व त्याच्या अन्तर्भूत असलेल्या सर्व कल्पना, हा आज एक विनोदाचा विषय होऊन बसला आहे. मला याबद्दल एवढेंच म्हणावयाचें आहे की, वरील सर्व विधानांत अर्धसत्ये आहेत व तीं एकांगी दृष्टीने पाहिलीं असतां क्षणभर खरीं वाटल्यास त्यांत नवल नाही. अशा प्रकारचीं धाडसाचीं विधाने करणारीं माणसें माझ्या पहाण्यांत आलीं आहेत; परंतु त्यांत ज्यांनीं गेल्या साठ वर्षांतील कविता आमूलाग्र वाचून कसोशीनें अभ्यासली आहे, अशीं माणसें फार थोडी आढळलीं; आणि त्यामुळेच वरील विधाने म्हणजे अर्धसत्ये आहेत असें म्हणण्याचें मी धाडस करतो. त्या दृष्टीनें आतां हा काळ वर वर विधाने करण्यासारखा अगर उपेक्षा करण्यासारखा राहिलेला नाही, एवढेंच माझे म्हणणें आहे.

आधुनिक या शब्दाबद्दल एवढें समर्थन पुरें. आतां आपण आधुनिक कवितेच्या जन्मेतिहासाकडे वळूं. केशवसुतांनीं पहिली 'तुतारी' फुंकली आणि तेव्हांपासून आधुनिक कवितेला सुरुवात झाली असें समजण्याचा प्रघात आहे. कारण यापूर्वीची कविता, विषय, रचना व वृत्त या दृष्टींनीं सर्व तोपरी जुन्या वळणाचीच होती. इतकेंच काय, पण वडील पिढीतील लेंभेचंद्रशेखरादिकरून आधुनिक कवींच्या कवितेवर देखील जुन्या कवितेचाच परिणाम शिल्लक राहिलेला दिसून येतो. या कवींनीं विषय नवीन घ्यावा पण वृत्त व रचना जुन्या पद्धतीचीच व्हावी, असा प्रकार चालू होता. प्रत्यक्ष केशवसुतांच्या कवितेंत देखील कांहीं विषय ('कचाप्रत देवयानी') अशा-तऱ्हेनें हाताळले गेले आहेत, कीं ते पुढें दहा वर्षांनीं त्यांनीं हातीं घेतले असते, तर ते त्यांनींच निराळ्या तऱ्हेनें, निराळ्या स्वरूपांत मांडले

असते. म्हणजे तो संधिकाल होता; आणि मराठी कवितेची गाडी एका रुळावरून दुसऱ्या रुळावर जात होती. तथापि केशवसुतांच्या कवितेपैकी धुष्कळशी कविता नव्या वळणाची आहे. केशवसुतांना स्फूर्ति इंग्रजी कवितांपासून झाली इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या कवितेंतील कांहीं विचारही इंग्रजी वळणाचेच आहेत असें विद्वान् टीकाकारांनी दाखविलें आहे. मी तर म्हणतां कीं, जी 'तुतारी' फुंकली गेल्यावर नवीन युगाला सुरुवात झाली, असें मानण्यांत येतें, त्या 'तुतारी' शब्दाची कल्पनाच मुळीं इंग्रजी वाङ्मयांतून आलेली आहे. परंतु केशवसुतांचें वैशिष्ट्य वा व्यक्तिमत्व असल्या किरकोळ गोष्टींत नसून तें त्यांनीं निर्माण केलेल्या 'प्रभावी सामर्थ्यांत' आहे. त्यांनीं आपल्या विषयवैविध्यानें आपली दृष्टि चारस असल्याचें सिद्ध केलें. आपल्या मांडणीच्या नवीन तऱ्हेमुळें लोकांचें लक्ष त्यांनीं आपल्याकडे वेधून घेतलें; विशेषतः आपले विचार ज्या प्रभावी जोरकस शब्दांत त्यांनीं मांडले, त्यामुळें नवीन येणाऱ्या कवितेंत कांहींतरी निराळें चैतन्य आहे असें लोकांस वाटू लागलें. 'सारंगी,' 'सतार,' 'वीणा,' 'जीन,' 'मृदंग,' 'बाजा,' 'सूर,' 'सनई,' अगर 'अलगूज' यांपैकीं कोणतीहि वाद्यें आपल्या कार्मी येणार नाहींत, म्हणून मला तुतारीच आपणून द्या " हें म्हणण्यांत त्यांचें व्यक्तिमत्वच दिसून येतें. त्याचप्रमाणें—

‘अशी असावी कविता, फिरून —

तशी नसावी कविता, म्हणून —

सांगावया कोण तुम्ही कवीला —

आहांत मोठे ? पुसतो तुम्हांला ?’

असा रोकडा सवाल त्यावेळीं रसिकांना करणें हें त्यांच्या निधज्या छातीचेंच द्योतक आहे. केशवसुत हे अव्वल सौंदर्याचे भोक्ते होते; 'जें रम्य तें बहुनियां मज वेड लागे' असें म्हणत त्यासाठीं वेडें होणें, त्याचा शोध लावणें व त्यांत समरस होणें हीं त्यांची विरकालची भूक होती. हें सौंदर्य त्यांना 'प्रियाराधनांत,' 'एका खेड्यांत,' 'मित्राच्या खोर्लीत,' 'मुळा-

मुठेच्या तीरावर, ' अंत्यजाच्या झोंपडीत ' ' मजुराच्या श्रमांत, ' ' भ्रम-
राच्या गुंजनांत, ' ' मयूरसनांत, ' ' स्फूर्तीत, ' ' निशाणांत, ' ' सतारीच्या
' बोलांत ' किंवा ' युबडांतही ' दिसलें व यामुळेंच मराठी कवितेला त्यांच्या
हातून अभिनवतेचें लेणें चढविलें गेलें. रसिकांना त्यांच्या कवितेंत जिवंत-
पणा, चैतन्य दिसूं लागलें व आपण आतां कोठल्या तरी नवीन क्षेत्रांत
प्रदार्पण करित आहों याची त्यांना जाणीव होऊं लागली. केशवसुतांच्या
पाठीशीं जर त्यांचें व्यक्तिमत्व उभें नसतें, तर जनतेला त्यांच्या कवितेंत
अभिनवता वाटली नसती. पण तें पुरेपूर असल्याकारणानें ते नवीन युगाची
घोषणा करणारे पाईक ठरले, तशी घोषणा झाली आणि म्हणूनच येथून
नवीन कवितेचा आरंभ झाला असें म्हण्यांत आलें.

खार्णीत एकादा जोराचा सुरंग लावला कीं कातळांतून जिवंत झरा
निर्माण होतो, तसेंच केशवसुतांचें झालें. त्यांनीं आपल्या तेजस्वी कल्पनेनें
आणि खडबडित पण जोरकस भाषेनें मराठीच्या खार्णीत नवीन प्रवाह
उत्पन्न केला. टीकाकारांनीं कितीहि ओरड केली, तरी ही गोष्ट त्यांना
नाकबूल करतां यावयाची नाहीं. केशवसुतांच्या या स्वयंतेजामुळें कोणी
त्यांना नव्या कवितेचे शिलेदार, आधुनिक कवितेचें पुरस्सर पाईक असें म्हणूं
लागले व त्यामुळें मराठी कविता एका नव्या तेजानें झळकूं लागली.

केशवसुतापासून पुढल्या म्हणजे आतांपर्यंतच्या काळाला कित्येक टीका-
कार ' केशवसुती युग, ' ' केशवसुती सांप्रदाय ' असें संबोधतात; पण मला
तसें वाटत नाहीं. कांहीं कवींनीं केशवसुतांचें क्षणभर अनुकरण केलें असेल,
परंतु सर्वसाधारणपणें नामांकित होऊन गेलेल्या कवींचीं काव्ये नीट तपासून
पाहिलीं तर अगदीं केशवसुतांच्या काळापासून प्रत्येक कवीच्या रचनेंत व
त्यानें मराठीत आणून सोडलेल्या काव्यप्रवाहांत कांहीं ना कांहीं वैशिष्ट्य,
कांहीं ना कांहीं निराळेंपण दिसेल. केशवसुतांच्या थोडा आर्धोचा व थोडा
नंतरचा काळच असा होता कीं त्यांत राजकीय, सामाजिक, धार्मिक वगैरे
अनेक आंदोलनें होऊन समाजाच्या अंतरंगाच्या पापुढ्या पापुढ्याला

हादरा बसत होता. अर्थात् याचा परिणाम तत्कालीन कवींवरहि झाल्या-
खेरीज राहिला नाही; आणि इतर कोणीहि कवि त्यावेळीं जन्माला आला
असतां तरी त्यांनां केशवसुत, टिळक, दत्त, विनायक तांबे, माधवानुज वगैरेंनीं
जें केलें तेंच केलें असतें. या कवींपैकीं प्रत्येकानें आपापल्यापरी योग्य कार्य
करून शक्य तों आपलें वैशिष्ट्य व व्यक्तिमत्व राखलें आहे. या प्रत्येकाची
कविता एका सारखी एक नाही; मग हे 'केशवसुती युगांतील कवि' कसे
व तो 'केशव-सुतांचा सांप्रदाय' तरी कसा ?

प्रत्यक्ष केशवसुतांच्या बरोबरीनें लिहणारे ज्येष्ठ कवि नारायण वामन
टिळक यांचीच कविता पहा. टिळकांची वृत्ति धर्मशील होती. ते समतेचे
वादी होते, ते फुलामुलांचे कवि होते. केशवसुत बंडाचा झेंडा उभारून जगा
उलथून देण्यास तयार, तर हे फुलामुलांचे कवि अगदीं हल्लुवार अंतः-
करणानें-

“ हीं निःश्वसितें ! कोण सोडितें !

विचारुनी मिउनी त्याला । पुढें करा मग कर अपुला ”

असें म्हणणारे. प्रसाद आणि मार्दव यांचे प्रभावी अधिपति असूनहि
टिळकांनीं प्रसंगोपात्त आपल्या वार्णांत जोरहि दाखविला आहे. 'हा एक
कक्षेंत छावा गजाचा दुजीमाजि हा सिंह केकावतो' ही, किंवा 'पतनावांचुनि
नच उत्थापन । कां मग बांबाबांब' या सारख्या ओजस्वी कविताहि त्यांनीं
लिहिल्या आहेत. पण जोरानें वा जोरकसपणानें लिहिणें ही टिळकांची खरी
प्रकृति नव्हे. प्रेमळ बाप किंवा मुमुक्षु भक्त ज्या लडिवाळपणानें आपल्या
मुलाशीं वा देवाशीं बोलिल, खेळेल, हसेल त्या वृत्तीनेंच टिळक हे नेहमीं
लिहित असतात. गाढी विद्वत्ता, व्यापक दृष्टि व भावनोत्कट अंतःकरण
असूनहि टिळकांचें लिहणें प्रसादपूर्ण व मार्दवपूर्ण असे. केशवसुतांचें तेज
सूर्यतेजासारखें प्रखर, तर टिळकांचें चंद्रकिरणासारखें शीतळ. अशा स्थितींत
केवळ शाब्दिक कोटी करून दोन्ही एकच म्हणणें हास्यास्पद होय. दोघांचेंहि

आधुनिक मराठी कवितेचा विकास व आगामी कविता २९३

व्यक्तिमत्त्व निराळें होतें. दोघांचेहि तेज निरनिराळ्या गाभ्यांतून आलेलें होतें. अशावेळीं एकाला दुसऱ्याचे सांप्रदायी म्हणणें अनुचित होईल.

याच वेळीं आपल्या स्वयंतेजानें चमकणारे तिसरे कवि म्हणजे ' दत्त ' हे होत. दत्ताच्या कवितेंत दोन प्रवाह प्रमुख होते. जुन्या शृंगारिक लावणीची परंपरा त्यांनीं गोड शुद्ध भावगीतांत आणली व जनतेचें मन पुन्हा एकदा त्या रसास्वादांत बुडविलें. त्याबरोबरच त्यांनीं अत्यंत ठसकेबाज व खरी बालमनोदर्शी शिशुगीतें लिहिलीं. आधुनिक कवितेंत थोडा रंगेलपणा व वात्सल्य जर कोठून स्वयंभूषणें प्रथम आलें असेल तर ते दत्तांच्यापासून. दत्तांची याबाबतींतील कामगिरी मौलिक आहे. ' सहज चालतां मागीं तुजला पाही डोळे भरून ' या अगर ' या बाई या । बघा बघा कशि माझी वसालि बया ' या भावगीतांची गोडी निःसंशय अविट्र आहे.

ज्यावेळीं दत्त हे या मराठी काव्यवाहिनीला शृंगार व वत्सल या दोन प्रवाहांनीं येऊन मिळत होते, त्याच वेळीं विनायक कवि तीतच आपला वीररसाचा प्रवाह तिसरीकडून आणून सोडीत होते. विनायकाची वाणी अत्यंत ओजस्वी, प्रसादपूर्ण व अंतर्भेदी असून तिनें राष्ट्रीय व ऐतिहासिक भावनेचा आश्रय केला होता. विनायक हा आपल्या मायभूमीच्या नष्ट झालेल्या स्वातंत्र्याबद्दल जिऱ्हाळ्यानें पोटतिडिक वाळगणारा कवि होता. देशभक्तीच्या प्रेरणेनें त्यानें ' वीरमती, कृष्णाकुमारी, जोहार ' यासारखीं काव्यें लिहिलीं; पण—

‘ देशभक्ता प्रासाद बंदिशाला

शृंखलेच्या गुंफिल्या पुष्पमाला ’

यासारखे ओजस्वी व स्फूर्तिप्रद विचारहि घोषित करून त्यानें मराठीची प्रकृति किती सकस, कणखर व जोमदार आहे हें दाखविलें.

याच वातावरणांत भास्करराव तांबे यांची स्फूर्ति भरारी मारूं लागली. तेव्हांपासून आतांपर्यंत त्यांचीं काव्यें परमोत्कर्षाला जात आहे व आजहि तित्या रमणीय विलास आपणांस पहावयास मिळत आहे. पण यासंबंधीं

सविस्तर विवेचन पुढें येणार असल्यानें मी राजकवि चंद्रशेखर यांच्या कविते-
कडे वळतां.

चंद्रशेखरांची कविता म्हणजे जुन्या नव्याचा घोटीव आरस्पानी इमलाच; अथवा निराळ्या जुन्या उपमेनें बोलावयाचें म्हणजे बाजरीचें शिरें तयार करून त्यांत अस्सल गोड्या तेलाचें धरळें काजळ घोटून तयार केलेली ती चमकदार तेजस्वी टिकाऊ काळी शाईच. कवितेच्या प्रत्येक अंगांगावर त्यांनीं कसून मेहनत घेतलेली; तिची भावना अनुभवांत खलून निघालेली; भाषेची घडण जडावाच्या कामाप्रमाणें घडविलेली; विषय नवे पण वृत्त, रचना भाषां जुनी. त्यांच्या कवितेचा विलास पाहिला कीं जुन्या पद्धतीच्या राजविलासी भव्य राजवाड्यांत आधुनिक पद्धतीनें राहणाऱ्या एकाद्या हौशी राजपुत्राची आठवण होते. शृंगारसाज नवीन, थाट नवीन, वातावरण नवीन, उपकरणें नवीन, पण डौल, ढब, वळण सर्व कांहीं जुन्या पद्धतीचें, अभिजात कुळाला शोभणारें, पारंपरिक. नव्याची आवड व जुन्याचा ओढा. म्हणूनच त्यांच्या कवितेंत जुन्यानव्यांचा उत्तम संगम झालेला दिसतो. हें पूर्वीचें अभिजात वळण आधुनिक मराठींत कायम ठेवण्याचें महत्वाचें काम चंद्रशेखरांच्या कवितेनें केलें.

शिवाय 'काय हो चमत्कार' 'किस्मतपूरचा जहागिरदार' व 'गोदा-
गौरव' या त्यांच्या काव्यांनीं आधुनिक कवितेंत नवीन खंडकाव्याची व कुणवाऊ भाषेची भर घातली. आधुनिक कवीस प्रदीर्घ काव्ये लिहितां येत नाहींत असें म्हणणाऱ्यांचें तोंड लेंभ्यांप्रमाणेंच त्यांनीं बंद केलें. इतकेंच नव्हे तर आजकाल आपल्या मौवर्ती चाललेल्या परिस्थितीचें त्यांनीं सूक्ष्म अव-
लोकन करून आपल्या खंडकाव्यांतून जनतेस वास्तववादाची प्रतीति धाणून दिली. 'काय हो चमत्कारांतोल'—

'तो केशपाश काळा भाळावर लांब आडवें कुंकू,

जणुं म्हणति शब्द तिचे आम्ही कोकिळरवांसही जिंकुं'

यासारख्या गोड ओळी रसिकांच्या जिभेवर चिरकाल तरळत राहतील.

चंद्रशंखरांनी 'गोदागौरव' काव्य लिहून जीवनातील आपले बरे वाईट अनुभव नमूद केले आहेत, त्यामुळे या काव्यांत भावना व विचारशीलता यांचा सुंदर संगम झालेला आहे. पण ते येथेच थांबले नाहीत. त्यांची कविता जरी जुन्या वळणाची असली, तरी तिची अभिजातता नवीन कवितेत ओतून, तिला त्यांनी वजनदार व स्थायी केले आहे. त्यांतही मधून मधून त्यांनी—

परि तन्निधी यतिना जसा, कविना तसा गमनीय तूं
कमनीय तूं, रमणीय तूं, जगतासही नमनीय तूं'

अशी 'महाराष्ट्रदर्शनाची' थोरवी गाऊन तिच्यांत आपले राष्ट्रियत्व प्रगट केले आहे. हा प्रवाह अपूर्व नाही का ?

याच प्रवाहाला माधवानुजांच्या कवितेच्या प्रवाह येऊन मिळाला व त्यांचा 'सुरेख संगम' झाला. 'प्रीतिसंगमाचें सौंदर्य,' व 'दुष्काळी मजूरांच्या' कष्टमय जीवनाचें भेसूर चित्र हीं त्यांनीं प्रतीत केलीं. या वाहिनींत आणखी एक जोरानें येऊन मिळणारा प्रवाह म्हणजे कै. गोविंदाग्रज यांची कविता होय. गोविंदाग्रजांचें खरें व्यक्तिमत्व जरी त्यांच्या नाटकांत सांठविलेले असलें, तरी त्यांनीं मराठी कवितेंत घातलेली भरही तितक्याच मोलाची आहे. त्यांची 'मुरली', 'राजहंस', 'प्रेम आणि मरण', 'अवेळीं ओरडणाऱ्या कोकिलेस' 'गोफ' हीं सर्व भावगीतें सुंदर असून त्यांच्या कल्पनाशक्तीची द्योतक आहेत. त्यांनीं जुन्या लावणी-पोवाड्यांतील मराठी शब्दांचा अभ्यास करून त्यांना आधुनिक मराठी कवितेंत आणून बसविलें. आपल्या कल्पनाशक्तीची फेक किती अचुक व पळेदार आहे हें त्यांनीं नव्यानें प्रत्ययास आणून दिलें. शब्दांची उत्तम जडण व उत्प्रेक्षांची सुबक घडण गोविंदाग्रजांनीं केली, व मराठीला एक नवीन वळण लावलें. जे जरी स्वतःला 'केशवसुतांचे सच्चे चेले' म्हणवीत असले, तरी त्यांचें खरें व्यक्तिमत्व केशवसुतांचें अनुकरण केलेल्या कवितेंत दिसून येत नाही. मराठी कवितेला विनोदाचें वावडें आहे अशी ओरड फारा दिवसांची आहे. गोविंदाग्रजांनीं आपल्या नवीन विनोदी

कवितांनीं हा आक्षेप दूर केला. त्यांचा 'विहिणींचा कलकलाट' 'गुलाबी कोडे' 'चिंतातुर जंतु' 'हुकुमेहुकूम' वगैरे कवितांनीं आधुनिक कवितेंत विनोदी कवितेची एक नवीन प्रथा सुरू केली व त्यामुळे गडकन्यांच्या नांवाशीं संलग्न असलेल्या विनोदभावनेचें सार्थक झालें. त्यांच्या जीवनांत जी एक प्रकारची गूढ उदासीनता आहे, तीमुळे त्यांच्या इतर सर्व कवितांवर निराशेचें वातावरण पसरलेलें आहे. ही गोष्ट प्रामुख्यानें त्यांच्या प्रेमगीतांत दिसून येते. त्यांच्या गोक कवितेनें हा प्रेमविषयक निराशेचा पारा कोणत्या अंशावर जाऊन पोचला होता, याचें आपणांस प्रत्यंतर येतें. कवि हा सामाजिक भावनेचा प्रतिनिधि असतो. हत्तीच्या पावलांत जशीं सर्वांचीं पावले येतात त्याचप्रमाणें खऱ्या कवीच्या भावनेंत समाजाचें अंतःकरण प्रतिबिंबित होतें, ह्या म्हणण्यांतील सत्यांश आपणांस कै. गोविंदाप्रजांच्या कवितेंत दिसून येतो. अशा रीतीनें गोविंदाप्रजांनीं मराठी कवितेला आपल्या शब्दवैभवानें विनोदानें व चमत्कृतिप्रधान कल्पनेनें संपन्न केलें.

गोविंदाप्रांचे स्नेही बालकवि ठांबरे यांच्या कविताप्रवाहाचें पाणी, म्हणजे बालाप्रमाणें लडिवाळपणें हासत खेळत वाहत जाणाऱ्या निर्झराचें निर्मळ जळच होय. बालकवि हे निसर्गाचे एकनिष्ठ भक्त होते; आधुनिक कवींत त्यांच्याइतकें निसर्गाशीं समरस कोणीहि झालेलें नाहीं. त्यांच्यामध्ये वास्तववाद व ध्येयवाद यांचें सुंदर मीलन झालें होतें. पृथ्वीवर असणाऱ्या व वाऱ्याबरोबर डौलानें डुलणाऱ्या फुलराणीनें आकाशांतील रविकिरणावर प्रेम करावें व आपल्या काव्यात्मतेनें स्वभूसंगम घडवून आणावा हा दिव्य योग फक्त त्यांच्याच कवितेंत दिसून येतो. निर्झर जरी पृथ्वीवरून उड्या मारीत गेला तरी त्याचें ध्येय अतिशय थोर होतें, हें आपणांस त्यांच्याच कवितेंत दृष्टीस पडतें. सुखदुखाचे समिश्र प्रवाह, मरणाचें वेड व प्रेम आणि जीवित या संबंधांचें गूढ तत्त्वज्ञान ते निसर्गाशीं समरस होऊन निरनिराळ्या रीतीनें सांगतांना दिसतात. अशाच रीतीनें कौमारकालांतील केवळ ध्येयवादी प्रेमहि त्यांच्याच कवितेंत दिसून

येईल. निसर्गाचीं वर्णनें आजवर पुष्कळ कवींनीं लिहिलेलीं आहेत परंतु 'अरुणा'च्या वर्णनाइतकें गोड व हृदयंगम वर्णन बालकवींखेरीज कोणीहि लिहूं शकला नाहीं. सुंदर नैसर्गिक दृश्ये पाहून त्यांच्या मनाला जो अलौकिक आनंद होत असे तो शब्दस्वरूपानें व्यक्त होतो व त्यामुळें डोळ्यापुढें निसर्गाचें हुबेहुब चित्र उभें राहतें. बालकवींच्या इतक्या नाजुक, ललिततरल उत्प्रेक्षा आधुनिक कवींत कोणालाहि स्फुरल्या नाहींत व यदाकदाचित् स्फुरल्याच तर त्या त्यांच्याइतक्या गोड व अन्वर्थक शब्दांत कोणालाहि मांडतां आल्या नाहींत. प्रतिभेच्या देण्याची किंवा अंतःस्फूर्तीच्या प्रभावाची खरी प्रतीती अशा वेळीं येते. या साऱ्या गोष्टींत बालकवींचें व्यक्तिमत्व सांठवलेलें नव्हतें असें कोणी म्हणूं शकेल का ? या बालनिर्झरानें आपल्या अपूर्व गोडीनें या काव्यवाहिनीला गोडवा नाहीं का आणला ?

गोविंदाग्रजांचे दुसरे समकालीन कवि म्हणजे रेंदाळकर व नागेश हे होत. या जोडीनें जसें संस्कृत भाषेचें भांडार खोलून तें मराठींत आणलें, त्याचप्रमाणें तिनें निर्यमक कवितेचा अभिनिवेश धरून मराठी भाषेंत जोरकसपणा आणला. मराठीची प्रकृति संस्कृतप्रमाणें नसल्यामुळें हें निर्यमक कवितेचें स्वातंत्र्य तिच्या स्वरूपाला जरी कसेसेंच दिसूं लागलें, तरी रेंदाळकरांनीं आपल्या प्रभावी वाणीनें तिची शक्तिगर्भता सिद्ध केली. मराठी कविता निर्यमक असली तरीसुद्धां, लिहिणारा जर खंदा असेल, तर तिच्यातील नादमधुरता कमी झालीशी वाटत नाहीं, हें त्यांनीं प्रत्ययास आणून दिलें. आज सुनीतांमधून लिहिली जाणारी निर्यमक भाषा व उत्तम मुक्तछंदी कवींनीं वापरलेली रसाळ गद्यभाषा यामध्ये आपणांस नादमाधुर्याच्या दृष्टीनें कोणतीहि कमतरता दिसत नाहीं, किंवा काहीं चुकलें चुकलेंसें वाटत नाहीं, याचें सर्व श्रेय या कविद्वयाच्या कवितेच्या निर्यमक चळवळीला आहे. कोणतीहि गोष्ट सरावानें पचनीं पडते हेंच खरें. आज आपणांस या बाबतींत दिसून येणारे प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष परिणाम म्हणजे त्यांच्याच प्रदीर्घ श्रमाचें फळ होय. श्री. रेंदाळकरांची त्यांची आणखीहि एका बाबतींत ख्याति

होती. ती म्हणजे त्यांनीं बंगालींतील कांहीं कविता मराठींत आणली. संख्येच्या दृष्टीनेंही त्यांनीं पुष्कळ व विविध कविता लिहिली. आतांपर्यंतच्या आधुनिक कवींत अगदीं थोडी कविता लिहिणारे जसे बालकवि होऊन गेले, तसेच अगदीं विपुल कविता लिहिणारे रेंदाळकर हे झाले. त्यामुळें आधुनिक कवींना पुष्कळ व चांगलें लिहितां येत नाहीं या आशेपाचें अर्थातच निर्मूलन झालें. आधुनिक मराठी वाहिनीचें पात्र रुंदावयास या दोन प्रवाहांची फार मदत झाली.

रेंदाळकरांचे समकालीन कवि कै. अनंततनय यांनीं पुष्कळ कविता लिहिली परंतु त्यांपैकीं बहुतेक सर्व जुन्या वळणाची आहे. त्यांचें 'अंतर्विद्ध-कलिका' हें काव्य मात्र अगदीं आधुनिक पद्धतीवर लिहिलेलें असून त्यांत वेश्याजीवनाचें चित्र तन्मयतेनें रेखाटलें आहे. अनंततनयांच्या कवितेचें घरगुती वळण व जुनी अभिजात भाषा या तरंगिणीस पोषकच झाली.

यांच्या कवितेंतील प्रज्ञा व प्रतिभा यांचें तेज पाहिल्यावर 'लावण्याची किशोरगंगा वाट काय चुकली' असें म्हणण्याचा मोह होतो, ते ज्येष्ठ कवि 'बी' गोविंदाग्रजांच्या आधीं पासून कविता लिहित होते. टोपण नांवांनें कविता लिहून 'नांवांत मोहनी भासो सामान्यार्शी' अशी निरासक्त दृष्टि ठेवणाऱ्या या कवींनीं जुन्या वाङ्मयाचा कसून अभ्यास करून त्या वैभवानें आपली कविता सजविली होती. जुनें तत्त्वज्ञान व जुनी सुंदर शब्दसंपत्ति यांच्या साहाय्यानें आपले नवीन संदेश सांगणारे व आपल्या व्यापक भावनेचा 'डंका' गाजविणारे हे कवि रसिकांच्या कसोटीस उतरले. बींच्या तत्त्वज्ञानात्मक, राष्ट्रीय व सामाजिक अशा तीन प्रकारच्या कविता आहेत. या तिन्हीहि प्रवाहांत त्यांच्या बुद्धिनैकेचा विहार सुखद वाटतो. कचित् ठिकाणीं त्यांची भाषा बोजड वाटली तरी त्यांची भाषा घोटीव आहे यांत शंका नाही. दत्त, टिळक, विनायक यांच्या बरोबरीनें हिरीरीनें पुढें येणाऱ्या या कवींचें जनतेनें उत्तम स्वागत केलें व जनताजनार्दनानें त्यांची

‘ फुलांची ओंजळ ’ मोठ्या प्रेमाने स्वीकारली. या ‘ किशोरगंगेने ’ मराठीत ‘ लावण्याची ’ भर घातली असेच नाही का म्हणतां येणार ?

याच काळातील आणखी दुसरे नामांकित कवि म्हणजे माधवराव काटदरे हे होत. हे बहुश्रुत व विद्वान असून, त्यांनी इतिहासाचा सखोल अभ्यास केला आहे, हे त्यांच्या कवितांवरून व ‘ महादू केसू ’च्या (माधव केशव)च्या पोवाड्यावरून तेव्हांच लक्षांत येते. त्यांचे ‘ हिरवे तळकोंकण ’ त्यांचा कोंकणप्रान्ताचा व तेथील वेलीवनस्पतींचा अभ्यास दर्शविते. त्यांचा ‘ गोकलखां ’ त्यांची स्वराज्यविषयक तळमळ व गतवीराविषयीचा आदर दर्शवितो. त्यांचा ‘ हैदरअल्ली ’ तत्कालीन इतिहासाची साक्ष देतो. माधवरावांच्या कवितेत शाहीरीपेशा असून ऐतिहासिक बाणाही आहे. त्यामुळे विनायक कवीप्रमाणेच त्यांनी आपली ऐतिहासिक परंपरा उज्वलतेने जागवून आधुनिक मराठी कवितेच्या ओघांत आपल्या कवितेचे तेजस्वी पाणी आणून सोडिले आहे.

आतां १९१० सालापूर्वी ज्यांनी कविता लिहिण्यास आरंभ केला व जे अजूनही तो व्यवसाय करित आहेत असे तीन थोर कवि आहेत. त्यांपैकी पहिले म्हणजे विधिविशारद विनायकराव सावरकर हे होत. यांचे पोवाडे व स्फुट कविता अत्यंत तेजस्वी असल्यामुळे एका काळीं ते फारच लोकप्रिय झाले होते. त्यांच्या ‘ गोमन्तक ’ काव्यांतील इतिहास रफूर्तिप्रद आहे. परंतु त्यांचे खरे अंतःकरण हे परदेशांतून लिहिलेल्या—

‘ ने मजसी ने परत मातृभूमीला । सागरा प्राण तळमळला । ’

या गाण्यांत प्रतिबिंबित झालेले आहे. त्यांचे ‘ ध्वजवंदन ’ कोणाही हिंदूचे रक्त अभिमानाने रसरसावयास लावणारे आहे. हा वीररस मराठीच्या पुरुषार्थाचा स्रोतक नाही का ?

विनायकराव सावरकरांप्रमाणेच अस्सल राष्ट्रीय बाण्याची कविता लिहिणारे दुसरे कवि म्हणजे नाशीकचे शाहीर गोविंद हे होत. एकाकाळीं ‘ शंकर शंकर जगत्शांकरी ’ या गीताने वेड लावणारे व शेवटी ‘ सुंदर मी होणार ’

या आनंदानें बेहोष झालेलें-पण आपल्या वाचकांना रडविणारें-शाहीर गोविंद हे आधुनिक महाराष्ट्राचे 'भूषण'च होत. त्यांच्या कवितेंतील राष्ट्रीयतेनें महाराष्ट्राच्या अंतःकरणांत खळवळ उडवून दिली व कविता ही विद्वत्तेतून किंवा सुशिक्षणांतूनच जन्म घेते असें नाहीं, हें तत्त्व तिनें आणखी एकदा सर्व लोकांना पटविलें. वीरसावर आधारलेला शृंगार, 'देश हाच देव व देशभक्ति हाच धर्म' या सारखे ओजस्वी संदेश आपल्या स्वरसणाच्या भावनेनें सांगणारा, शेतकऱ्यांची दुःखद कहाणी आपल्या आर्तवाणीनें कथन करणारा, अगर श्रीमत् छत्रपतींच्या राज्यारोहणाच्या स्मृतिमय कल्पनेनें बेहोष होऊन 'देशाचा पालनवाला । तो शिवाजि राजा-झाला ।' असा नाचत बागडत स्फुर्तिप्रद वाणीनें जयघोष करणारा हा महाराष्ट्र शाहीर आपली गीतगंगा सर्व देशभर वाहवून तिच्या विशुद्ध प्राण्यानें जनतेचीं अंतःकरणें पावन करोत होता. आधुनिक मराठी कविता "छैन" आहे असें म्हणणाऱ्यांनीं एकदा या गंगेंत स्नान करावें म्हणजे त्यांच्या वाणीतील शिखंडित्व तरी नाहीसें होईल.

या महाराष्ट्र सरस्वतीच्या दरबारांतील उच्च मानाचे तिसरे अधिकारी कविवर्य भास्करराव तांबे हे आज गेलीं चाळीस वर्षे कविता लिहित आहेत. सोपी भाषा, सोपी वृत्ते व उच्च तत्त्वज्ञान यांचें वैभव त्यांच्या कवितेंत पहावयास मिळतें. त्यांनीं आजवर अनेक भावगीतें लिहून मराठी कवितेला निरनिराळ्या सुरांनीं आळविलें आहे. गुराख्याचे गोडवे गाण्यापासून तो सिंहासनावरून राजाला खाली ओढण्याचें सामर्थ्य ज्याच्या मनगटांत आहे अशा रुद्रापर्यंत, साध्या बालगीतापासून तो जीविताचें उच्च तत्त्वज्ञान सांगणाऱ्या 'ते कोण या ठायीं' या भावगीतापर्यंत विविध रसाची व विविध विषयां-वरची भाव-गीतें व नाट्यगीतें त्यांनीं आळविलीं आहेत. जी कल्पनाशक्ति अमूर्त स्वरूपानें मनुष्याच्या अंतरंगांत शिरते, अखिल विश्रामध्ये ठिकठिकाणीं संचार करून सत्याला व सौंदर्याला कवटाळून वावरते, आपल्या विशाल पंखांच्या भरारींत कितीतरी रत्नें सांठवून स्वस्थळीं परत येते आणि फावल्या

वेळीं तिचें मूर्तस्वरूपांत लेणें घडवून जनतेपुढें मांडते ती शक्ति. तिच्या यांच्या ठिकाणीं जिवंतपणानें वास करित आहे. तिनें अनेक वेळेला सृष्टींत विहार करून झग्याला आळविले आहे. 'प्रिये'ला रोखुन पाहिलें आहे, 'विधवेला स्वप्न' पाडलें आहे, 'विजली, पारख्या' चमकणाऱ्या स्वारीचें रणगीत गाइलें आहे, 'बुलबुलास' जवळ केले आहे, 'मुशाफीर गीत' रेखाटलें आहे, 'जीवितकोडे' उकळण्याचा प्रयत्न केला आहे, 'मृत्यूला आव्हान शृंगानें' हांक दिली आहे, असहकारितेचें गाणें गाइलें आहे किंवा आपण गेल्यावर लोके काय म्हणतील याची कल्पना करून स्वतःचें 'मृत्यु गीतही' रंगविलें आहे. अगदीं साध्या तत्त्वज्ञाना पासून जीविताचें कोडे उलगडणाऱ्या अलौकिक तत्त्वज्ञानापर्यंत तांब्यांनीं कवितेच्या मूर्त पंखांनीं भरारी मारली आहे. आज वयाच्या पासष्टीच्या काळांत त्यांना मृत्यु जवळपास कोठेंतरी आहे असें वाटत आहे, व त्यामुळे

'ढळला रे ढळला दिन सख्या

संध्याच्या भिवविति वांया '

अशा गीतांतून वावरणारी एक गूढ निराशा त्यांच्या मनावर पसरली आहे. अमूर्त तत्त्वज्ञानाला कवितेमध्ये गोंवतांना जर कोणी खरेंखुरें मूर्त केले असेल तर तें तांब्यांनींच आणि म्हणून ज्याला खरी कल्पनाशक्ति म्हणतां येईल तिचें सौंदर्य आपणांस त्यांच्याच ठिकाणीं दृष्टीस पडतें. त्यांची कविता प्रतिभेनें स्फुरलेली, कल्पनाशक्तीनें संचारलेली व सौंदर्यानें ओतप्रोत भरलेली अशी आहे. करुण, वीर, हास्य, रौद्र, शृंगार वगैरे बहुतेक रस त्यांनीं आळविलेले आहेत. त्यांच्या कवितेला अशी कांहीं एक पातळी आहे कीं, ती तिच्या-खालीं सहसा कधीं उतरत नाही. असें सांगतात कीं गरुड पक्ष्याचें घरटें कभिन्न काळ्या पहाडाच्या टोंकावर उंच ठिकाणीं कोठेंतरी असतें. तो जेव्हां भरारी मारतो तेव्हां आकाशांत फिरतो. त्याची दृष्टि कधीं स्वर्गाकडे तर कधीं पृथ्वीकडे अशी असते, जीवनाचें खाद्य घेण्यासाठीं मात्र तो पृथ्वीवर उतरतो व पुन्हां परत आकाशांत भरारी मारून आपल्याच

स्वैरसंचारांत तन्मय होतो. हें जर खरें असेल तर तांबे यांची कविता त्याच्यासारखीच आहे. बालकवींच्या कवितेप्रमाणेंच ती आपलें जीवन पृथ्वीवरून घेते व स्वर्गांत भरारी मारून लोकांना सौंदर्यप्रतीति आणून देते. फरक इतकाच की बालकवींची कविता घडणीच्या मार्गांत होती व तांबे यांची कविता आज परिपक्व दशेला पोचली आहे. त्यामुळे जीवनाच्या ज्या ज्या कानाकोपऱ्यांत ती फिरते व आपलें खाद्य गोळा करते, त्या त्या ठिकाणी पाहिलेलीं दृश्यें ती यथार्थ शब्दांत चित्रित करते. सारांश तांब्यांची कविता हें मराठी कवितेचें अतिशय मोठें भूषण आहे. त्यांच्या कविताप्रवाहानें या तरंगिणींत फार मोलाची भर घातली आहे.

अशा रीतीनें १९२० सालपर्यंतचा-म्हणजे सरासरी चाळीस वर्षांचा इतिहास आहे. या काळांनंतर कवितेचे प्रयोग निरनिराळ्या ठिकाणी चालू झाले, व ते अजूनही चालू आहेत. १९२०-१९३० हा काळ प्रामुख्याने रविकिरणमंडळाच्या कवितेचा काळ असें समजण्यांत येतें. परंतु या काळावर रविकिरणमंडळाचा शिक्षा मारण्याच्या आधीं अजूनही थोडासा काळ लोटूं द्यावा असें मला वाटतें. कारण या काळांत जरी चोहोंकडे रविकिरणमंडळाचीच दिसली, तरी आगेंमागें इतरही काहीं प्रवाह हळूहळू आपला मार्ग आक्रमीत होते. जळगांवचे तिवारी आपली संग्राम-गीतें रेखाटण्यांत गुंतले होते. त्यांच्या संग्रामगीतांचा जनतेनें पुरस्कार व सन्मान केला व त्यांच्या आवृत्त्यावर आवृत्त्या निघूं लागल्या. यामुळे त्यांच्या लेखणींत संचार होऊन त्यांची मर्दानी प्रतिभा, भूषण कवीचीं काव्यें मराठींत आणूं लागली व

‘मर्दानी मर्दुन गेली । मर्दानी झांशीवाली’

यांसारखीं ओजस्वी गीतें गाण्यास तिनें आरंभ केला. या वीररसाचे जोडीदार याचवेळीं विदर्भातील कवि आनंदराव टेकाडे आपलीं राष्ट्रीय कवनें व मुरली-गीतें आळवूं लागले. त्यांची कविता हजारां लोकांच्या जमावाला बद्ध करून ठेवूं लागली. श्री. गु. ह. देशपांडे, वा. ना. देशपांडे व आ. रा. देशपांडे यांचा कविता प्रतीतिधर्मीचीं गाणें गाऊं लागली. महानुभाव वाङ्म-

यांचे संशोधन सुरू झाले व वामनरावांची कविता त्याच वातावरणांत अधिकाधिक रंगू लागली. श्रीयुत ' अनिल ' यांच्या कवितेने सर्व महाराष्ट्रीयीयांचे लक्ष आपल्याकडे वेधून घेतले व सर्व जनतेला तिने आपले वैशिष्ट्य पटवून दिले. त्यांची प्रेमगीते अत्यंत सुरस व नाजूक भावनेचा आविष्कार करणारी आहेत. त्यांच्या प्रतीतिधर्माच्या कवितेने ' हृदयाच्या अंधारांत फुलवात ' लावलेली आहे. या ' फुलवातीने ' देवघराचे पावित्र्य व शांत तेज यांचे धर्म प्रतीत केले आहेत. श्री. अनिल हे स्वतः चित्रकार व सौंदर्याचे भोक्ते असल्यामुळे त्यांच्या कवितेत चित्रकार-कवीचे प्रतिबिंब पडले आहे. त्यांच्या चित्रकलेच्या आवडीने त्यांना सौंदर्याचे पुरे संशोधक बनविले आहे, व म्हणूनच की काय ते आतां ' भग्नमूर्तीतले ' व ' मुक्तछंदांतले ' सौंदर्यही पाहू लागले आहेत. त्यांच्या कवितेला आतां सौंदर्याखेरीज दुसरें कोणतेंही बंधन सोसत नाहीसं झाले आहे, आणि खऱ्या प्रतिभेचा संचार झालेल्या कवीच्या दृष्टीने ते योग्यही आहे. भावगीतांतून विहरत जाणारी त्यांची कविता आतां खंडकाव्याच्या रूपाने नवनवोन्मेष दाखवीत चालली आहे. त्यांच्या ठिकाणची ही तन्मयता पाहिली व तिचे आविष्कार अवलोकन केले म्हणजे मनाला आनंद झाल्यावांचून राहात नाही.

याच विदर्भप्रान्तांत जयकृष्ण केशव उपाध्ये यांनी आपली सुंदर प्रेमगीते रेखाटली आहेत; याच विदर्भांत श्री. बोबडे व ' नदी किनारी ' विहार करणारे श्री. ना. घ. देशपांडे यांनी आपल्या ललितमधुर परंतु ठसकेबाज भाषेने शृंगारिक कविता शृंगारली आहे. श्री. बोबडे व श्री. देशपांडे यांची गीते अजून जरी चोर्हीकडे फैलावली नसली, तरी ती किती उच्च दर्जाची आहेत व किती मोलाची आहेत याची साक्ष त्यांनी पटविली आहे.

महाराष्ट्रांत सुबोध, सफाईदार व नर्मविनोदी भाषेत ' चल ये वेडे । कां घेतिस आढेवेडे ' अशा शब्दांनी श्री. रणदिवे कवितेला आळवीत होते, तर, श्री. काव्यविहारी कै. केशवसुतांच्या परंपरेचा ध्वज उभारून जनतेला जोरकस भाषेत निरनिराळे ' संवाल ' टाकीत होते व ' कृष्णा-

नदीच्या वैभवाची ' गीतें गाण्यांत रमले होते; क्वचित् उपरोधिक कवितांनींहि ते वाचकांना ' डाळिंबाचे दाणे देत होते.

इकडे विदर्भाची ही स्थिति असतांना तिकडे पुण्यांत रविकिरणमंडळाचें पहिलें 'किरण' (१९२३) हें पुस्तक प्रसिद्ध झालें. या छोट्या वत्तीसपानी पुस्तकानें वाचकांत व टीकाकारांत खळबळ उडवून दिली. सुप्रसिद्ध टीकाकारांनीं तर माधवजूलिअन, यशवन्त व मी यांच्या अनुक्रमें ' बेहेस्तांति ल परी, ' ' शीलवती सुंदरीस ' व ' क्षण भेटलों ' या कवितांवर पुरेपूर तोंडसुख घेतलें व " प्रेमविषयक कवितेच्या बाबतींत आतां पेशवाईचा शेवटचा शेवटचा काळ पुन्हां उजाडतो काय " अशी अप्रत्यक्ष घोषणाही केली. गैरसमज होऊ नयेत, व आपल्या काव्यविषयक कल्पना काय आहेत तें लोकांना नीट समजावें म्हणून रविकिरणमंडळानें आपलें ' काव्यविचार ' हें १५० पानांचें काव्यविवेचनात्मक पुस्तक ताबडतोब प्रसिद्ध केलें व आपलें इतरही काव्य-लिखाण किती शुद्ध पायावर उभारलें आहे हें दाखविण्यासाठीं एकही प्रेमगीत नसलें ' उषा ' हें पुस्तक त्यानंतर प्रसिद्ध केलें. आणि परिणाम असा झाला की ज्या टीकाकार श्री. बा. अ. भिड्यांनीं वरील कवींवर टीकेची धार धरली, त्यांनींच पुन्हां आपली संयमशीलता व विचारबुद्धि जागृत ठेवून या पुढील पुस्तकांचें साभिमान कौतुक केलें, यानंतर पुढील १२ वर्षांत कवितेच्या क्षेत्रांत या मंडळानें बहुविध कामगिरी केली. माधवजूलिअन यांनीं मराठींत फार्सी गज्जलाच्या चाली आणल्या व आपलीं प्रेमभावनेच्या विविध बाजू दर्शविणारीं अनेक प्रेमगीतें लिहिलीं; शिवाय ' महात्मा काय करिल एकला ' ' भ्रांत तुम्हां कां पडे, ' ' बगदादचा कवजा, ' ' कमाल, ' ' अबिसीनियाचें ' युद्ध ' यासारखीं वीरसात्मक गीतें, ' विरहतरंग, ' ' सुधारक, ' ' नकुलालंकार यासारखीं खंडकाव्यें व ' रुबाया, द्राक्षकन्या ' यांसारखीं भाषांतरित काव्यें लिहून त्यांनीं मराठी कवितेंत अत्यंत मोलाची भर घातली. माधवजूलिअनप्रमाणेंच यशवन्तांच्या प्रतिभेनेंहि आपलें काम चोख बचाविलें. त्यांची विविध विषयां-वरचीं भावगीतें म्हणजे जनतेच्या अंतरंगांत निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळ्या

तऱ्हेनें वास करणाऱ्या भावनांची साक्षात् प्रातिनिधिक प्रतिर्विबेंच होत. त्यांच्या किंवा माधव जूलिअन् यांच्या प्रेमगीतांना लौकिकदृष्ट्या नावें ठेवणाऱ्यांनीं सुद्ध त्यांचें मनांतल्या मनांत पठण केलें आहे. संसाराच्या आर्गांत भाजून निवाल्यामुळें यशवन्तांची प्रतिभा अधिकाधिक तेजस्वी झाली व तिनें ' यशोधन, यशोगंध, जयमङ्गला, भावमंथन ' यांसारखे भाव-गीतसंग्रह व 'बंदिशाळे' सारखें खण्डकाव्य यांना जन्म दिला. मराठी कवितेला नाकें मुरडणाऱ्यांनीं तिची अलोट स्तुति करण्यास सुरुवात केली व आधुनिक कविता याबेळींच लोकमान्य व राजमान्य झाली. मीहि थोडी फार कविता लिहिली आहे. पण मला माझी कविता कोणत्या तोलामोलाची आहे हें सांगतां येणार नाही. मी आपल्या अल्पशक्तीप्रमाणें 'अभागी कमल' 'कला', 'आंबराई' हीं खंडकाव्यें व 'कांचनगंगा' 'फलभार' हे भावगीतसंग्रह प्रसिद्ध करून, महाराष्ट्र सरस्वतीला आपली नम्र पूजा सादर केलेली आहे. रसिकांनीं आजवर केलेल्या कौतुकावरून मी एवढेंच म्हणून की, ही सेवा टाकाऊ तरी निदान खास झालेली नसावी. त्याचप्रमाणें आधुनिक कवींची कविता, काव्यगायनें करून मी व यशवंत यांनीं सर्वजन समाजास ऐकविली आहे. आमच्या यशस्वी दैन्यावरून आधुनिक कवितां लोकप्रिय झाली आहे, असा आमचा नम्र अनुभव आहे.

याखेरीज विठ्ठलराव घाटे यांची कविता थोडीच पण पवित्रोदात्त बातावरण निर्माण करणारी आहे. कै. सौ. मनोरमाबाई रानडे यांनीं स्त्रीहृदयाची भावकोमल चित्रें रेखाटलीं आहेत. प्रो. श्रीधर रानडे यांनीं काव्यांतून आपली शास्त्रीयदृष्टि खेळविली आहे. श्री. द. ल. गोखले यांनीं निर्मळ प्रीतिविलास व श्री. माडखोलकर यांनीं थोडीच पण ऊजस्वल ऐतिहासिक कविता लिहून या तरंगिणींत विहार केला.

याशिवाय रविकिरणमंडळाची आणखीही कांहीं कामगिरी नमूद झालेली आहे. सुनीत, भावगीत, नाट्यगीत, गज्जल, वृत्त, जाति, छंद वगैरे अनेक गोष्टींची चर्चा करून व विविध नव्या व जुन्या चालींत कविता

लिहून व नवीन चाली निर्माण करून, मंडळानें मराठी कवितेला वृत्तदृष्ट्याह एक निराळी चालना दिली. माधव जूलिअन यांनी छंदःशास्त्रावरील आपला सहाशें पानांचा मौलिक ग्रंथ प्रसिद्ध केला व आधुनिक मराठी कवितेंत वृत्तक्षेत्रांत माजलेली वज्रवज्रपुरी दूर करून व तिची एका विशिष्ट पद्धतीनें व्यवस्था लावून तिला एक स्थायी स्वरूप प्राप्त करून दिलें.

रविकिरणमंडळाची दुसरी कामगिरी म्हणजे कवितेंतील कलेबावतची होय. कला व जीवन या वादांत न शिरतां मी एवढेंच म्हणूं शकेन कीं, कला ही जीवनाशीं संलग्न झाली असल्यामुळें कोणत्याही कला-वन्ताला जीवनाचें प्रतिबिंब उठवितांना कलेचा विचार करावाच लागतो. रविकिरणमंडळानें कवितेच्या बाबतींत अन्तर्बाह्य लक्ष पोंचवून, कलेची जोपासना केली आहे. ज्यांना मंडळांतील चर्चा कोणच्या स्वरूपाच्या होत्या हें माहीत असेल, त्यांना मी काय म्हणतो हें पूर्णपणें कळेल. सारांश कला व कलेचें सौंदर्य हा मुद्दा कधीही दृष्टीआड न करतां, मंडळानें आपली कविता लिहिली व भाषा, वृत्त, गेयता, कल्पना, भावना व नवीन संस्कृति यांचें कलात्मक सौंदर्य जनतेला प्रतीत केलें. जनतेनेंही मंडळाचें भरपूर कौतुक केलें.

परंतु कोणत्याही क्रियेला प्रतिक्रिया ही असतेच. मंडळानें आणलेल्या नवीन नवीन चाली व नवीन सुरू केलेल्या कांहीं प्रथा यांचें विडंबन झाल्या-खेरीज राहिलें नाहीं. विडंबन ही विजयाची खूण आहे. गज्जलवृत्त, फार्सी शब्दांचा भरणा, कांहीं विशिष्ट जाति, कांहीं विशिष्ट तऱ्हेनें कविता लिहिण्याची पद्धत यांचें 'केशवकुमारां'नीं विडंबन करण्यास सुरुवात केली. केशवकुमार यांचा रसाळ कविता लिहिण्यांत हातखंडा असे; परंतु त्यांनीं गंभीर कविताहि पुष्कळ लिहिली आहे; पण त्यांचें खरें क्षेत्र विनोद हेंच असल्यानें या बाबतींतील त्यांची कामगिरी नांवाजण्यासारखी झाली आहे. मंडळांतील कवींच्याः कवितांचीं विडंबनें किंवा केशवसुत, टिळक, काटदरे वगैरेंच्या कवितांचीं विडंबनें अतिशय लोकप्रिय झालीं, व कवितेच्या क्षेत्राला जरा आळा बसला. त्यांनीं केलेलीं अनेक विडंबनें

सर्वतोमुखी झाली व केशवकुमारांची कीर्ति चोहोंकडे फैलावून 'झेंडूच्या फुलांच्या दोन तीन आवृच्याही निघाल्या. मात्र केशवकुमारांचें अनुकरण करण्याचा ज्यांनीं ज्यांनीं प्रयत्न केला, त्यांना त्यांतील त्यांच्या कलेचें खरें रहस्य माहीत नसल्यामुळें, त्यांचे प्रयत्न सर्वस्वी हास्यास्पद ठरले. कांहीं थोड्या कवींच्या थोड्या कविता सोडल्या, तर टिकाऊ असं एकही विडंबन झालेलें नाहीं. केशवकुमारांचीं बहुतेक विडंबनें मात्र सरस उतरलीं व त्यांनीं आजवरच्या मराठी कवितेत एका नवीनच पद्धतीची भर घातली. गंभीरपणानें वहाणाऱ्या आधुनिक मराठी कवितेच्या तरंगिणीवर आतां हास्याचे तरंग व बुडबुडे उठूं व फुटूं लागले; व तें पहातांना रसिकांनाही मोठी मौज वाटूं लागली. आधुनिक मराठी काव्यवाङ्मयांत हा प्रकार ना. गं. लिमयांच्या कवितेप्रमाणेंच रसिकांना गंमतीचा वाटला. केशवकुमारांच्या स्वयंभूणामुळें त्यांची विनोदी कविता मौलिक आहे हें प्रत्ययास आलें. या प्रवाहामुळें ही गंभीर तरंगिणी सस्मित व प्रसन्न दिसूं लागली.

केशवकुमारांच्या वडील पिढीतील दोन तीन कवींचा उल्लेख विसरलेला आहे, तो करणें जरूर आहे. सांगलीचे 'साधूदास' यांची कविता चंद्रशेखरांच्या कवितेप्रमाणें नवकल्पना व अभिजात सौंदर्य पण जुना घाट यांनीं नटलेली आहे. त्यांनीं स्फुट कवितेबरोबरच 'वनविहार, रणविहार, गृहविहार' वगैरे महाकाव्यें लिहून जुन्या वृत्तांची, अलंकारांची व रसांची उजळणा केली व आधुनिक मराठी मन पल्लेदार लिहण्यास समर्थ आहे हें पुन्हा एकदां सिद्ध केलें. प्रो. वा. गो. मायदेव ऊर्फ वनमाली यांनीं 'भावतरंग' निर्माण करून, या तरंगिणीच्या पाण्यावर लालित्याचीं चित्रें दृश्यमान केलीं व आपल्या अंतःकरणांतील बालप्रेमानें तिच्या पृष्ठभागावर बाललीलांच्या खळ्या पाडून दाखविल्या. कै. दत्तांच्या नंतर इतकी विविध बालकविता फक्त वनमालींनींच लिहिली व या तरंगिणीला मातेच्या प्रेमानें हंसविलें. श्री. भशातवासी यांनीं सामाजिक व ऐतिहासिक जोरदार कविता लिहून, आपल्या उसकेबाजपणाची अनुभूति आणून दिली. त्यांची कविता म्हणजे

ऐतिहासिक चित्रसंग्रहच आहे. त्यांचा वीररस तेजस्वी पण भावनाप्रधान आहे.

त्रिलिंगन कॉलेजचे प्रोफेसर रा. श्री. जोग ऊर्फ 'निशिगंध' 'यांची ज्योत्स्ना-गीते' मराठीत अभिनव आहेत व कौणत्याही तरुणास ती आवडल्यावांचून राहणार नाहीत. श्री. निशिगंधांचे 'काव्यगायन' मराठीत बिनतोंड आहे. प्रो. वेहरे यांनीही 'एंजिनवाल्यासारख्या' किंवा 'नाना व्हावे' यासारख्या कविता लिहून मुलांची मने कशी असतात हे निदर्शनास आणले आहे.

खोलापुरचे प्रतिभाशाली कवि कुंजविहारी यांनी 'तानाजीचा पोवाडा' 'भेटेन नऊ महिन्यांनी' मुळशीचा पाळणा' 'बापू गोखले' 'शिव छत्रपती' वगैरे कविता लिहून शाहीरी कवितेत उत्कृष्ट भर घातली आहे. चालीच्या बाबतीत रामजोशांची परंपरा चालविणारे कुंजविहारी भावनोत्कटतेत यत्किंचित्ही मागे नाहीत. आजवर मराठीत तानाजीवर लिहिलेल्या पोवाड्यांत

“ शिवरायाचा सिंह सिंहगडि पडला रामरांगणी

मराठा गडी यशाचा धनी ”

हा सुंदर पोवाडा खात्रीने पहिला क्रमांक पटकावील असा आहे. खरा मराठा गडी शाहीरी कवितेच्या बाबतीत 'यशाचा धनी' कसा असतो याचे त्यांनी प्रात्यक्षिकच दिले आहे. श्री. गोपीनाथ तळवलकर यांनी 'दूर्वाकूर' वाहून आपला कवितेच्या श्रीगणेशाचे दर्शन घडाविले असले, तरी त्यांच्यावर सरस्वती कधीच प्रसन्न झाली आहे, हे त्या एकाच पुस्तकावरून सिद्ध होण्यासारखे आहे. 'वाळ जातो दूर देश', 'आमची इंदू' वगैरे त्यांच्या कवितांनी करुण व वत्सल रसाचा परिपोष करून तो या तरंगिणीच्या रोखाने वाहवत नेला आहे. श्री. गणेश हरि पाटील यांनी आपल्या 'रान-जाईने या तरंगिणीचे कांठ दरवळून सोडले आहेत. त्यांची 'छत्रपती संभाजी' 'गस्तवाल्याची गीते' ही मराठीत अभिनव आहेत. खेडुतांच्या जीवनांतील काव्यात्मता व अद्भुतता यांचा मधुरसंगम पहावयाचा असल्यास या 'रान-

जाईच्या ' कुंजांत जावें म्हणजे मनाची यथेच्छ करमणूक होईल. श्री. अनंत काणेकर व श्री. के. नारायण काळे यांची प्रेमगीतं बहारीचीं आहेत. श्री. काणेकर यांची प्रेमगीतं उत्कट असून, ती ' चांदरांती'तील विहाराइतकीच रमणीय व भाव कोमल आहेत. ' ऐरण, गुलाब, तू माझी अन्, चांदरांत, सावल्यांचे गाणे, बेगमेचें विरहगीत, ' हीं भावगीतं आधुनिक मराठीच्या भूषणभूत झालीं आहेत' व आज ध्वनिमुद्रिका व ऑकाॅशवाणी यांच्या साधनांमुळे तीं घरोघरीं सर्वांच्या ओठावर तरळत राहिलीं आहेत. याखेरीज श्रमजीवि लोकांचें जीवन त्यांनीं आपल्या जिंहाळ्यानें रेखाटलें आहे. त्यांची ही आजची कविता उद्याच्या अंधारांत खात्रीनें प्रकाश देईल. श्री. काळे यांनीं ' तूं बोलल्याविना मी नाहींच बोलणार ' या सारख्या गीतांनीं आपल्या प्रतिभेची चुणूक दाखविली आहे. श्री. दा. अ. कारे यांची कविता म्हणजे या तरंगिणीच्या काठांवरील मंदिरांतील ' नंदादीपच ' होय. श्री. बां. भ. बोरकर यांची कविता म्हणजे या मंदिरांतील जीवनसंगीत होय. या दोन्हीहि कवींच्या काव्यांत गोमंतकीय जीवनांचीं चित्रें बहारदार पद्धतीनें रेखाटलेलीं आढळतात. श्री. बोरकरांची प्रतिभा आपले " कर कोठें जुळतें " हें पाहिलें म्हणजे आपले डोकें देखील क्षणभर अवनम्र होते. श्री. आनंदांची यशस्वी कोकणीगीतं ऐकल्यावर, जो आनंद होतो, तोच आनंद या कविद्वयाचीं गीतं ऐकून होतो.

याखेरीज कुसुमाग्रज, वसंत वैद्य, वसंत चिंधडे, गोविंद झोकरकर अपर्णा देशपांडे, सुशील, या तरुण कवि कवयित्री अहमहमिकेनें पुढें येत आहेत. याशिवाय कोल्हापूर, हैदराबाद, जळगांव, वऱ्हाड, बडोदें, इंदूर, ग्वाल्हेर वगैरे प्रांतांतील अनेक तरुण कवि आपापल्या मंगदुराप्रमाणें लिहीत आहेत. जो तो आपुलकीनें या तरंगिणींत आपली भावना ओतीत आहे. मराठी कविता ही शब्दसौष्टव, वृत्त, कला वगैरे अनेक दृष्टीनें संपन्न होत चालली आहे. तिला ध्येयवाद पटला आहे व तिची दृष्टि सौंदर्यदर्शी झाली आहे. तिच्यांत सखोलता व व्यापकता हीं आतां येऊं लागलीं आहेत.

तथापि जीवन जितकें व्यापक तितका विस्तार अधिक व सखोल, हें सत्य कवितेच्या क्षेत्रालाहि तितक्याच यथार्थतेनें लागू पडतें. आज नवीन नवीन कवि पुढें येत आहेत. पूर्वीच्याचें लिहिणें थोडा वेळ थांबलें असलें, तरी तें केवळ स्थगित झालें आहे, एवढाच त्याचा अर्थ आहे. पूर्वीची त्यांची काव्यात्मता जाऊन आज ते वास्तवतेंत विहार करित आहेत; पण लवकरच त्यांना या वास्तवतेंतील काव्यत्मता दिसणार आहे. ती दिसली कीं त्यांची व नवीन तरुण कवींची प्रतिभा पुन्हा आपले पंख फडफडवील व अंतराळांत उड्डाण करून नवीन प्रदेश पाहील. ही आगामी कविता नवीन नवीन रस निर्माण करील व या तरंगिणीची सखोलता व व्यापकता वाढवील. मग तिचें पाणी तेजस्वी होईल, तिच्या पात्रास सागराचें स्वरूप येईल व जगांतील रसवाहिन्यांमध्ये ती अग्रगण्य ठरेल. हीं स्वप्नें फार दूर नाहींत. आजच्या तरुण कवींची नीट जोपासना करून उद्यांकडे पहा म्हणजे, तो काल उज्वल दिसेल व त्यांत ही रसवाहिनी जोरजोरानें फोंफावत पुढें चाललेली दिसेल.

आधीं साधनसंशोधन.

[प्रो. द. वा. पोतदार]

[अलाहाबादच्या भारतीय इतिहास परिषदेत मराठी इतिहास विभागाचे अध्यक्ष या नात्याने केलेल्या इंग्रजी व्याख्यानावरून लिहून दिलेले—९ ऑक्टोबर इ. स. १९३८—]

मित्रहो,

निबंधांचें वाचन झालेलें आहे आणि त्यांवर आपली चर्चाही आपण केली आहे. आतां समयानुकूलता लक्षांत घेऊन मी आपले विचार थोडक्यांत आपणांस सादर करतो.

इतिहासाचा पुनर्जन्म.

‘ पुरावृत्त ’ या नांवानें इतिहासाची ओळख प्राचीन काळांत आम्हांस एकदां होती हें जरी खरें असलें तरी आपणांमध्ये इतिहासविषयक जी जागृती सांप्रत झालेली दिसत आहे म्हणजे इतिहासाचा जो पुनर्जन्म होत आहे त्याचा उगम पाश्चिमात्य लोकांचा जो सहवास आपणांस घडला त्यांतच शोधला पाहिजे. कांहीं अंशानें मुसलमानांची गणनाही पाश्चिमात्यांतच करणें येथें अवश्य आहे. इतिहासाला जें एक नवीन शास्त्रीय रूप विद्यमान-काली प्राप्त झालेलें आहे तें पाश्चिमात्यांच्या परिश्रमाचेंच फळ होय. बरींच शतकें लोटून गेलीं, आपण इतिहासाची शास्त्र आणि कला या दोन्ही दृष्टीनें ओळख विसरून गेलों होतो. ही बुजलेली अथवा पुसट झालेली ओळख आतां नव्या रूपानें पुन्हां जुळून येत आहे.

डफ तिसरा होय.

मराठ्यांच्या इतिहासासंबंधानें बोलावयाचें तर मराठी बखरी सोडून

दिल्यास, संगतवार रितीने सांगितलेली आणि छापून प्रसिद्ध केलेली मराठ्यांची पहिली इतिहासकथा लिहिणारा एक जर्मन विद्वान् होता. त्याचें नांव स्प्रिंगेल (Springel). ज्यावेळीं नाना फडणीस मराठी राज्य खूप शर्थीनें राखीत होता त्याच अमलांत हा स्प्रिंगेलचा इतिहास जर्मन भाषेंत प्रसिद्ध झाला ! स्प्रिंगेलच्या मागून स्कॉटवेअरिंगचा ग्रंथ तयार झाला; आणि या दोघांच्या मागून आज सुपरिचित असलेला ग्रॅंटडफ याचा मराठ्यांचा इतिहास प्रसिद्ध झाला. म्हणजे कालक्रमणाप्रमाणें पाहिल्यास ग्रॅंटडफ हा मराठ्यांचा पहिला इतिहासकार नसून तिसरा इतिहासकार ठरतो असें लक्षांत येईल. ग्रॅंटडफचा इतिहास मराठ्यांची राजकीय कथा सांगणारा आहे; आणि तीही संपूर्ण व निःपक्षपाती आहे असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. ग्रॅंटडफनें मुद्दाम पक्षपात केला आहे असें मला म्हणावयाचें नाहीं. त्यानें आपलें काम परिश्रमानें व कळकळीनें केलें आहे हें मान्य केलें तरी त्यांचा इतिहास महाराष्ट्रांतील लोकांना ग्राह्य झाला नाहीं यांत आश्चर्य नाहीं. तसेंच ज्या कारणांच्या योगें ग्रॅंटडफचा इतिहास अग्राह्य वाटला तीं कारणें सयुक्तिक होती. ग्रॅंटडफचा इतिहास प्रसिद्ध झाल्यानंतर महाराष्ट्रांत पदवीधर सुशिक्षितांची जी पहिली पिढी पुढें आली तिनें या इतिहासांतील कांहीं ठळक दोष स्पष्टपणें पुढें मांडले. ती पिढी म्हणजे रानडे व कीर्तने यांची पिढी होय. रानडे यांनीं पुढें बऱ्याच वर्षांनंतर मराठ्यांच्या इतिहासाची आत्मिक मीमांसा करणारा आपला ग्रंथ प्रसिद्ध केला. परंतु कीर्तने यांनीं विद्यापीठाची पदवी मिळते न मिळते तोंच डफच्या इतिहासावरील आपला टीकात्मक निबंध लिहून प्रसिद्ध केला.

डफच्या इतिहासांत मराठी लोकांच्या संस्कृतीचें कांहींच विवेचन नाहीं. भव्य आणि विशाल अशा प्राचीन मराठी साहित्याचा स्पर्शही डफच्या ग्रंथाला झालेला नाहीं. तशी कुवतही त्याच्या अंगी नव्हती अर्थात् कीर्तने यांच्या टीकेतील एतद्विषयक विचार न्याय्य म्हटले पाहिजेत.

राजवाडे युग.

कीर्तन्यांच्या मागाहूनच्या पिढीत विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हे पुढे आले. देशाभिमानी पक्षाचे ते अध्वर्यु होते. शास्त्रीबुवांचा देशाभिमान इतिहासाधिष्ठित होता. त्यामुळे इतिहास विषयावरील त्यांचा नि० मालेंतील निबंध विशेष प्रभावी ठरला. याच निबंधामुळे प्रेरणा होऊन राजवाडे, पारसनीस यांची पुढील पिढी तयार झाली.

या पिढीला राजवाडे पिढी आणि या युगाला राजवाडे युग असे नांव देण्याइतकी कामगिरी राजवाडे यांनी करून दाखविली. राजवाडे यांच्या या कार्याचें बीज विष्णुशास्त्री यांनी स्थापलेल्या आणि त्यांचे सहकारी सान आणि मोडक यांनी जोपासलेल्या काव्येतिहाससंग्रहांतच पहावयास सांपडतें. कोणताही एकादा इतिहास सजवून पुढे मांडण्यापूर्वी विश्वसनीय साधनांचा भरपूर पुरवठा आधी सिद्ध असावा लागतो. हें तत्त्व ओळखून राजवाडे यांनी “मराठ्यांच्या इतिहासाची साधनें” गोळा करण्यास प्रारंभ केला. काव्येतिहाससंग्रहांत मूळ ऐतिहासिक साधनें देण्याचा क्रम सुरू झाला होता. मिरजेचे वासुदेवशास्त्री खरे आणि मुंबईचे राजारामशास्त्री भागवत यांसारख्या व्यासंगी माणसांचें लक्ष मराठ्यांच्या इतिहासाच्या अभ्यासाकडे वळलेलें होतें. परंतु साधनें आधी, इतिहास मागून हा य शास्त्रांतील सर्वमान्य कार्यकारणभाव ओळखून निःशंकपणें पण कांहींशा वेपवाईनें साधनसंग्रहाच्या मार्गाला लागणारा सततचा पहिला वाटसरू राजवाडे हाच होय.

राजवाडे सांप्रदायाचे तीन विशेष.

इतिहासाचे ग्रंथ लिहिण्यापूर्वी आपल्या देशाच्या व्यापक आणि सर्वांगीण इतिहासवृत्ताची किंवा पुरावृत्ताची साधनें शोधणें, संग्रहणें आणि अभ्यासणें यांची आवश्यकता राजवाडे यांनी उसठशीतपणें पुढे मांडून त्याप्रमाणें

एकत्र्याच्या बलावर प्रचंड कार्य करून दाखविलें हा त्याचा पहिला विशेष-
हें कार्य मराठींतच करणें हा त्यांचा दुसरा विशेष; आणि तें शास्त्रोक्त-
पद्धतीनें व्हावें असा आग्रह चालवण्याचा यात्रच्छत्रय प्रयत्न करणें हा त्यांच्या
कार्याचा तिसरा विशेष होय. राजवाडे यांच्या या कार्याची मर्यादा खाजगी
संग्रहापुरती आणि मराठी आणि फारतर संस्कृत भाषेंतील साधनांपुरतीच
मर्यादित होती. मराठ्यांच्याच इतिहासाला उपयोगी पडणारीं साधनें इंग्रजी,
पोर्तुगीज, डच आणि त्याचप्रमाणें फारसी, कानडी प्रभृति अन्य भारतीय
भाषांत देखील विपुल प्रमाणांत आढळण्यासारखीं आहेत आणि या अन्य-
भाषीय साधनांचा अभ्यासहि मराठी साधनांच्या जोडीनें निःपक्षपात दृष्टीनें
करणें अवश्य आहे, या गोष्टी त्यांना कळत असल्या तरी यासंबंधानें त्यांनीं
लक्ष्मंत घेण्यासारखा आग्रह दर्शविला नाहीं. तथापि जें मर्यादित क्षेत्र त्यांनीं
स्वीकारलें तेंच इतकें विस्तृत होतें कीं त्यांतच त्यांच्यासारख्या सुदृढ
निरोगी, त्यागी आणि प्रतिभासंपन्न अशा अनेक तपस्यांचीं आयुष्यें खपून गेलीं
असतीं! इतकें तें कार्य अफाट होतें आणि आहे. विद्यापीठें व सरकारें यांना
आणि यांच्या दोषांना असाध्यप्राय लेखून त्याचा नाद सोडण्याचें राजवाडे
यांनीं ठरविल्या कारणानें आणि राजवाडे यांची ओळख आपण होऊन
करून घेण्याची पात्रता वरील दोन्ही यंत्रांच्या ठायीं बिलकूल नसल्यानें राजवाडे
यांना आपलें स्वतःचेंच तंत्र आणि यंत्र उभें करणें प्राप्त झालें. या कामांत
त्यांना 'संन्याश्याच्या मुंजीला शेडीपासून तयारी' करावी लागते या
म्हणींत सुचविल्याप्रमाणें सर्व भार उचलावा लागला. जुने कागदपत्र मिळण्याचीं
ठिकाणें शोधून त्या ठिकाणीं जाऊन पोहोंचण्याकरितां मध्यस्थ गांठणें, त्या
कागदपत्रांच्या मालकांची मनधरणी करणें, तळघरांतील अथवा माळ्यावरील
त्या कागदपत्रांच्या निवासांत म्हणजे धुळींत आणि अडगळींत जाऊन त्यांचें
दर्शन घेणें, अस्ताव्यस्त स्थितींत वर्षानुवर्षे पडून राहिलेल्या कागदांची तपा-
सणी करणें, नकला करणें, त्यांचें वाचन करणें, निवड करणें इत्यादि अनेक
कामें राजवाडे यांस स्वतःचीं स्वतःसच करावीं लागलीं. आणि याशिवाय

आपल्या पोटापाण्याची तजवीज जशी लागेल तशी लावून घ्यावी लागली. याच उद्योगांत असतां त्यांच्या टेहेळणींत त्यांना आढळणारे आणि त्यांच्या प्रतिभेच्या प्रवाहांत सांपडून त्यांस वश होणारे जें जें कोणी 'माणूस' जेथें जेथें भेटलें त्याचा त्याचा त्यांनीं चतुराईनें उपयोग करून घेतला. परिभ्रमण तर त्यांचें सतत चालूच असे. त्यामुळें अशा मंडळींतून आपल्या कार्याची दीक्षा घेणारे कित्येक निष्ठावंतही त्यांनीं मिळविले. आणि अशा प्रयत्नांनीं त्यांनीं आपला असा एक सांप्रदायच स्थिर केला.

मोडी वाचनाचा पहिला धडा.

मराठी ऐ. साधनें प्रायः मोडी लिपींत लिहिलेलीं असतात. छापण्यासाठीं त्यांचें बालबोधींत लिप्यंतर करावें लागतें. हेही काम आरंभी त्यांना जातीनेच करावें लागे. हळू हळू हा पहिला धडा बिनचूक गिरिविणारे कांहीं साहाय्यक त्यांना लाभत गेले. स्वतः राजवाडे यांनाही अनुभवानें या कार्यातील स्वतःची प्रवीणता परिपक्वतेला नेतां आली. उत्तर पेशवेकालीन, पूर्व पेशवेकालीन राजारामकालीन, शिवकालीन आणि शिवपूर्वकालीन असे मोडी लेखनाच्या भिन्न बळणाचे टप्पे त्यांना क्रमाक्रमानें दृग्गोचर झाले, आणि त्यांतील खांचा-खोचा आणि बारकावे यांचे ज्ञान यांच्या सहवासांत रहणाऱ्या कार्येच्छूंंस प्रत्यक्षाच्या साहाय्यानें करून घेतां आलें. समाजांत मोडी लेखनवाचनाची प्रथा राजवाड्यांचे वेळेपासून हळू हळू बुडण्याच्या पंथाला लागत चालली होती आणि सांप्रतकाळीं तर ती प्रायः बुडालीच आहे असें म्हणावयास चिंता नाही. मराठी ऐतिहासिक संशोधन करण्यास जी पहिली विद्या प्राप्त करून घ्यावी लागते ती म्हणजे मोडी वर्णविन्यासाची आणि त्यांत काळाच्या निरनिराळ्या खंडांत मागें सुचविल्याप्रमाणें होत गेलेल्या विपरिणामांची पुरी ओळख करून घेणें ही होय.

जुन्या मराठीचा दुसरा धडा.

मोडी वाचनाभ्यासाचा हा पहिला धडा संपल्यावर ऐतिहासिक पत्रांतील

जुन्या भाषेंतील शब्दप्रयोग वगैरे व्याकरणविशेषांची दाट ओळख करून घेणें हा दुसरा धडा शिकावा लागतो. जुन्या ऐतिहासिक भाषेंत अनेक फारसी शब्द व त्यांची अपभ्रष्ट रूपें योजिलेलीं आढळतात. या विकृतीचें यथार्थ ज्ञान ज्यांना नाहीं त्यांची या कार्मी त्रेधा उडाल्यास नवल नाहीं. राजवाडे यांची देखील प्रथम कमी त्रेधा उडाली नाहीं असें नाहीं. नुसत्या फारसी किंवा अरबीचें ज्ञानही या कार्मी उपयोगी पडत नाहीं. आज पन्नास वर्षांच्या अभ्यासानें आतां या विषयांत चांगली गति करून देणारीं साधनें निर्माण झालीं आहेत. अनभ्यासामुळें वा अज्ञानामुळें वगैरे कसकशा चुका या प्रांतांत मोठमोठ्यांच्याही हातून घडलेल्या आहेत त्याचें वर्णन मनोवेधक होईल तरी येथें तें करणें प्रसंगोचित होणार नाहीं. आपल्यालाही मोडी वाचतां येतें, त्यासाठीं विशेष अभ्यासाची गरज नाहीं अशा भ्रामक समजुती अद्यापि अर्वाचीन मोडीची तोंडओळख असणाऱ्यांत प्रचलित आहेत, आणि मराठी इतिहासाचा आचार्य होऊं पाहाणाऱ्यास मोडीच्या ज्ञानाची तादृश गरज नाहीं असें विचित्र मत प्रकट करणारे एकादे इतिहासकार म्हणून नांवाजलेले विद्वान्ही दिसून येतात. राजवाडे यांनीं आणि तत्पश्चात त्यांच्या प्रांतांत त्यांचीच परंपरा व प्रथा ज्यांनीं पुढें चालविली आहे त्यांनीं मात्र अशा भ्रामक समजुतीची वाधा आपणांस होऊं दिलेली नाहीं. मोडीलेखन सरळ रेषेवरच होत असल्यामुळें तर इष्ट शब्दांची व त्यांच्या प्राचीन रूपांची ओळख व ज्ञान अत्यावश्य असतें हें त्यांनीं उत्तमोत्तम ओळखलें आहे.

कालनिर्णयशास्त्राचा तिसरा धडा.

यानंतरचा तिसरा धडा म्हणजे पत्रांत आंकड्यांनीं व अक्षरांतील उल्लेखिलेल्या मुसलमानी सनावरून त्यांची इंग्रजी तारीख किंवा मराठी मिति ठरविणें हा होय. मोडक आणि खरे यांनीं जंत्र्या करून आणि दिक्षीत यांनीं ज्योतिर्गणिताचा सूक्ष्म अभ्यास करून मराठी अभ्यासकांवर फार मोठे उपकार केले आहेत. तथापि विशेष कठिण स्थळीं गणितज्ञानाची जोड

असल्याशिवाय पत्रांच्या तारखा उरविण्यांत बिनचूकपणा आणतां येत नाहीं-
जों जों अस्सल कागदपत्रांचा परिचय वाढत आहे तों तों तारखा उर-
विण्यांतील बारकावाह वाढत आहे. नुसत्या भोळ्याभावानें मुसलमानी
सनांत ५९९ किंवा ६०० मिळवून अथवा शकांत ७८ घाटून इ. स.
काढून मोकळे होणाऱ्यांनीं स्थळीं स्थळीं जे घोंटाळे निर्माण केले आहेत
त्यांचें उच्चाटन सूक्ष्म अभ्यासकांच्या परिश्रमानें होत आहे. कालनिश्चितीशिवाय
इतिहासाच्या अभ्यासांत शास्त्रीयपणा कधींच येणार नाहीं आणि अद्यापि
ही निश्चिती सर्वथा कच्ची असल्यामुळें घाईघाईनें आणि स्थूलमानानें केलेलीं
वर्षांतरें अथवा दिनांतरें आणि त्यांच्या आधारांनें केलेल्या चर्चा अथवा
बसविलेलीं अनुमानें मोडून पडत आहेत. पूर्वाभ्यासकांच्या चुका दाखवि-
ण्याचें काम राजवाडे यांनीं अधुनमधून पुष्कळदां केलें आहे तेवढें जरी
पाहिलें तरी आमच्या म्हणण्यांतील मर्म ध्यानांत येईल.

वाचन झालें, अर्थ झाला आणि कालनिश्चिती झाली म्हणजे ऐतिहासिक
साधनांचा पहिला अभ्यास पुरा होतो. हीं तिन्हीं कार्यें बिनचूक झालीं पाहि-
जेत, असा मुख्य कटाक्ष येथें ठेवावा लागतो. आणि येथपर्यंत येऊन पोहों-
चण्यास थोडे कष्ट पडतात असें नाहीं. तात्पर्य, ऐतिहासिक कागदपत्रांचा
एकादा खंड शास्त्रीय पद्धतीनें प्रसिद्ध करावयाचा तर तें सामान्य खटाटोपाचें
काम नाहीं. अत्यंत जिकिरीचें आहे आणि जो तें करून पाहील त्यालाच
त्यांत किती वेणा सोसाव्या लागतात हें समजून येणार आहे. हीं साधनें
एकाद्या अस्ताव्यस्त संग्रहांतून निवडलेलीं असलीं म्हणजे त्यांत विषयाचा
किंवा कालाचा कांहीं सुसंबद्धपणा आणतां येत नाहीं. त्यामुळें अशा साध-
नाचें महत्त्व केवळ तज्ञांशिवाय इतरांस कधींच समजून येण्यासारखें नसतें
अशी वस्तुस्थिति आहे. साधा धांवता असा इतिहास वाचण्यास उत्सुक
असणारे यांना या गोष्टी लक्षांत न आल्याकारणानें साधन-संशोधकांचे विषयीं
एकतर भययुक्त आदर अथवा उपहासयुक्त अनादर या दोन्ही अज्ञानजन्य
भूमिकांपैकी कोणत्या तरी एकीचा ते साहजिकपणें स्वीकार करतात.

पुढली पायरी

एकाच विषयासंबंधी शेंकडो ठिकाणी विखुरलेलीं साधनें एकत्र केल्या-शिवाय त्या विषयाची मनांत मांडणीच करतां येत नाही. आणि ही एकत्रित केलेली सामुग्री जेव्हां कालदृष्ट्या अथवा व्यक्तिदृष्ट्या अथवा वृत्तदृष्ट्या अनेक तऱ्हेनें अपूर्ण असल्याचा प्रत्यय येतो, तेव्हां तर ज्ञानापेक्षां अज्ञान बरें असें एकादेवेळीं वाटल्याशिवाय राहात नाही. हें एका प्रसंगासंबंधानें झालें. असे अनेक प्रसंग लावून आणि अभ्यासून झाले पाहिजेत आणि हे अनेक प्रसंग जेव्हां पुन्हां कालदृष्ट्या, व्यक्तिदृष्ट्या आणि वृत्तदृष्ट्या एकमेकांशीं संबद्ध करावे तेव्हां कोठें एकादा इतिहासाचा तुकडा अथवा त्याचा आराखडा यथार्थपणें मनासमोर उभा करतां येतो.

ऐतिहासिक प्रतिभा

असें असें घडलें, अशा नुसत्या कथनानें इतिहास पुरा होत नाही. तें तसें कां घडलें आणि त्या घडण्याचा पुढें काय परिणाम झाला, याचाही उलगडा करावा लागतो. कां झालें हें सांगण्यास भूतकालांत जावें लागतें; पुढें काय झालें हें सांगण्यानें भविष्यकालाशीं सांधा जोडतां येतो. कां झालें आणि पुढें काय या प्रश्नांचा समाधानकारक उलगडा करावयाचा तर त्या-साठीं एकंदर मनुष्यस्वभावाचें परिज्ञान आणि नाना देशाचीं भूतवृत्ते हीं अभ्यासाचीं लागतात. तसेंच हें खोल बुद्धीचें काम आहे. ही अनुकूलता नसेल तर नुसता वरवरचा उलगडा होऊन त्यांत प्रभावीपणा येणार नाही. बुद्धिमंतांच्या मनाची पकड व्यावयाची तर तशाच तोलदारीनें भूतकालीन घडामोडींचा उलगडा केला पाहिजे. अशा नाना उलगड्यांची कुशलतेनें व प्रमाणपद्धतीनें जोडणी करून जो इतिहास लिहिला जातो तोच व्यवहारी आणि प्रमाणभूत ठरतो. मानवी हालचालींचें मूल्यमापन जेव्हां बदलतें—आणि तें युगमानानें बदलत असतें—तेव्हां असा इतिहास पुन्हां नवा लिहावा लागतो, म्हणजे आपल्या ज्ञानाची नवी मांडणी करावी लागते.

जगांतील नवा अनुभव आणि नवे ज्ञान पुन्हां पुन्हां विचारांत घ्यावे लागते. नवी प्रसंगनिश्चिति झाली असेल तर तिचाही विचार करावा लागतो आणि जुन्या प्रसंगनिश्चितीत कांहीं कमीअधिक भर पडली असल्यास तीहि हिशोबांत घ्यावी लागते. एवंच, इतिहास हा कांहीं वेदवाक्यासारखा स्थिर किंवा अचल नाही; चल आणि गतिमान आहे. इतिहासाच्या रचनेसाठीं लागणारी प्रतिभा आणि काव्यकथादिकांच्या निर्मितीत लागणारी प्रतिभा ही एकाच जातीची नाहीत. सत्याच्या रोखानें चाल करित असतांना इतिहासकारास पुष्कळ प्रसंगी अज्ञात आणि अनिर्णीत स्थळें भेटतात. हे खंड त्यांना कल्पनेनेंच भरावे लागतात; आणि ही कल्पना वस्तूच्या एकंदर जीवनक्रमावर आणि वस्तुज्ञानाच्या सामान्य क्रमार्शी मेळ घालूनच चालवावयाची असते. हीच इतिहासकाराची कल्पकता Historical imagination अथवा ऐतिहासिक प्रतिभा होय. इतिहासाच्या, विशेषतः जागतिक इतिहासाच्या, दीर्घ अभ्यासानें तीव्रबुद्धि इतिहासकाराचे ठिकाणी हा ऐतिहासिक कल्पनांचा तृतीय नेत्र आपोआपच फुटतो. असा नेत्रयुक्त इतिहासकारच ऐतिहासिक महर्षिपद पावतो. सामान्यांची ती योग्यता नाही. असेच तपस्वी इतिहासाला शास्त्र पदवीला पोहोचवितात. मराठ्यांच्या इतिहासाला राजवाडे एवढाच एक महर्षिपदपात्र पुरुष आजवर लाभला असें निःसंदेहपणें म्हणतां येतें. कांहीं अंशी न्यायमूर्ती रानडे यांना त्या कोटींत बसवितां येईल.

मराठ्यांच्याच नव्हे तर अखिल भारतवर्षाच्या इतिहासाचा जेव्हां आपण विचार करूं त्या वेळीं अद्यापि आपल्याकडे ऐतिहासिक महर्षि उत्पन्न झालेले नाहीत याची खेदकारक जाणीव आपणांस उत्पन्न होईल. महाराष्ट्रांत एक राजवाडे उत्पन्न झाले परंतु प्राथमिक कार्याची व्यवस्था लावण्यांतच त्यांचें आयुष्य संपून गेलें. खरे, पारसनीस प्रभृति कमीअधिक योग्यतेचे लहान-मोठे ऋषी महाराष्ट्रांत राजवाडे यांचेवेळीं विद्यमान होते आणि या सर्वांच्या मागून वाट चालणारे दुसरे कित्येक कार्यकर्ते सांप्रत विद्यमान आहेत; आणि आपलें स्वीकृत कार्य “ यथामीलितोपचारैः ” करित

आहेत, आणि त्यांच्या प्रयत्नांस चांगली व भरदार फळेहि येत आहेत. अद्यापि विद्यापीठें, सरकारें आणि लोकनायक यांच्यांत मात्र म्हणावी तशी जागृति सर्वत्र झालेली दिसत नाही.

देशी साधनांची उपेक्षा

महाराष्ट्र सोडून आम्ही बाहेर दृष्टि वळवली तर इतिहास विषयांत परिश्रम करणारे पुष्कळ एतदेशीय विद्वान् आढळून येत आहेत. तेथील विद्यापीठें आणि सरकारें सापेक्षतया अधिक जागरूक आहेत. महाराष्ट्रेतर प्रांतांत झालेल्या आणि चालू असलेल्या इतिहासकार्यांचे एकदोन विशेष मला चिंत्य वाटतात म्हणून तिकडे आपलें लक्ष्य मी वेधूं इच्छितों. युरोपियन विद्वानांच्या गुस्त्वाची पकड तेथें अद्यापि पूर्णतया सुटलेली नाही. तसेंच साधनप्रसिद्धीपेक्षां संकलनात्मक ग्रंथ रचनेवरच तिकडे भर दिला जात आहे. त्याचप्रमाणें देशी भाषांतून ज्ञानाचा दानप्रतिग्रह करणें अद्याप तिकडील विद्वानांस तितकेसें मानवलेलें नाही. आणि चवथा आणि शेवटचा लक्ष्य विशेष म्हटला म्हणजे भारतवर्षाच्या प्राचीन इतिहासवरच दिसून येणारा भर हा सांगतां येईल. देशी साधनांची सापेक्षतया उपेक्षाच तिकडे झालेली आहे.

सांगण्याचा मतलब इतकाच कीं, आमच्या देशावर जी दृष्टि ठेवून कार्याची आंखणी विद्वानांनीं करावयास हवी ती दृष्टि अद्यापि तिकडे फुटलेली नाही. यामुळेच त्यागी व तपस्वी विद्वानांची कोताई तिकडे अधिक भासमान होत असवी.

वरील म्हणण्याच्या समर्थनार्थ पुढील कांहीं गमकें निर्दिष्ट केलीं असतां पुरें होईल. त्यांपैकीं एक म्हणजे बहुतेक सर्व विद्वान् आपले शोधग्रंथ इंग्रजीत लिहून प्रसिद्ध करण्यांत भूषण मानतात. आणि अशा आपल्या ग्रंथास कुणातरी प्रसिद्ध युरोपियनाचा प्रस्तावनालेख अथवा शिफारसपत्र मिळवून दाखल करण्यास विसरत नाहीत. यामुळे कर्तीत भर पडते आणि विद्वत्तेला प्रतिष्ठा येते असा समज होतो. शोधांचा भरही,

विशेषकरून या देशांत किंवा या देशाबाहेर जें अप्रसिद्ध असें इतिहास-साहित्य इंग्रजी अथवा तत्सदृश युरोपीय भाषांमध्ये आढळतें तें येथील किंवा बाहेरील दप्तखान्यांतून मिळवून त्यावरच आपली इमारत प्रायशः रचण्यावर असतो, इंग्रजीच्या जोडीला संस्कृत व फारसी साधनसाहित्याचाही उपयोग हे विद्वान् करतात. परंतु एतद्देशीय भाषांत कांहीं साहित्य असेल अशी शंकाही या विद्वानांच्या लिहिण्यावरून येत नाही. इतकी त्या साहित्याची उपेक्षा त्यांच्याकडून केली जात आहे.

प्रयागच्या “ वह्या ” पाह

खुद्द प्रयागचेंच उदाहरण घेऊं. येथें निखिल भारतवर्षाच्या कानाकोपऱ्यांतून भाविक हिंदु तीर्थावधीसाठीं येतात. क्षेत्रांतील पंडये मंडळी अशा यात्रेकरूंकडून उपाध्येपणाचा दाखला लिहून घेतात. या दाखल्यांत त्या यात्रेकरूला आपला वंश व कुटुंबीय मंडळी सांप्रतचें व मूळचें राहण्याचें ठिकाण इत्यादि बाबींची नोंद करण्यास ते सांगतात. दर कुटुंबांतून चारदोन पिढ्यांत कोणीतरी एखादा यात्रेस गेल्याबांचून राहात नाही. त्यामुळे अशा यात्रालेखांच्या हजारों प्रचंड ‘ वह्या ’ पंडये मंडळींच्या संग्रहीं आढळतात. पूर्वीच्या काळीं या उपाध्यायांना गुरू मानून त्यांची संभावना करण्यांत येत असे. राजेरजवाड्यांपासून तों गोरगरिबांपर्यंत सर्व लोकांनीं लिहून दिलेले असे सहस्रावधि लेख या वह्यांत अथवा चोपड्यांत समाविष्ट झालेले आहेत. पूर्वकालीन इतिहासांत ज्यांचीं नांवे कर्तबगार पुरुषांत दाखल करावीं लागतात अशा अनेक लोकांच्या वंशांचे, मातापितरांचे, स्थळांचे, मुलाबाळांचे, जातीचे वगैरे विश्वसनीय उल्लेख या वह्यांतून त्या वंशांतील एक किंवा अनेक पूर्वजांनीं स्वदस्तुर लिहून दिलेले आढळतात. अशा रीतीनें थोर व्यक्तींच्या अज्ञात घराण्यांचे लागेबांधे शोधण्यास या वह्या म्हणजे उत्तमोत्तम साधनांत गणतां येतील; परंतु प्रत्यहीं या वह्या पहाण्याचा योग येत असतांना इतिहाससाधन म्हणून त्यांची अपूर्व मातब्बरी आमच्या विद्वानांच्या ध्यानांत आली असती तर या वह्यांचें संरक्षण, संशोधन आणि

प्रसिद्धीकरण करण्याकडे त्यांनी हटकून लक्ष दिले असते. जवळचें हें असें साधन सोडून कोठेंतरी दिल्लीस किंवा कलकत्यास किंवा लंडनमध्ये तेथील दत्तखान्यांत आमचे हे संशोधक घुटमळत असतात. वरील दत्तखान्यांत अवश्य गेलें पाहिजे. त्याविरुद्ध आम्हांस कसलीहि तक्रार सांगावयाची नाही. या दत्तखान्यांचें कार्य पंड्यांच्या वह्या करूं शकणार नाहीत हेंहि उघड आहे. आम्हांस सांगावयाचें आहे तें इतकेंच की, देशी भाषांतील साधनांची कशी अक्षम्य उपेक्षा आमच्याकडील शोधक म्हणविणारे विद्वान् कळत किंवा न कळत करीत आहेत. त्यांच्या या उदासीन वृत्तीला अनुलक्षून आणि त्यापुरतीच आमची ही टीका आहे.

उपाध्यायांच्या वह्यांप्रमाणेंच इनामदार, जमीनदार, पाटील, तलाठी, ग्रामजोशी, पुजारी वगैरेंच्याकडे पुष्कळ साहित्यें जशीं महाराष्ट्रांत मिळालीं आहेत तशींच तीं अन्यत्रहि हटकून मिळालीं पाहिजेत. सरकारें व विद्यापीठें हीं अनुकूल असतां हें कार्य इकडे घडत नाहीं. यावरून आमचें म्हणणें सयुक्तिक आहे असें दिसून येईल. याच्या उलट युरोपियन शोधकांचें उदाहरण देतां येईल. त्यांनीं स्वदेशांतील ग्रामसंस्था आणि देवळेंरावळें आणि त्यांत संग्रहून ठेवलेल्या लग्ननोंदी किंवा पाइपरोल वगैरेंचा भरपूर उपयोग करण्याची तत्परता अनुभवास आणून दिली आहे. हिंदुस्थानासारख्या देशांतून ज्या कोणा खिस्त्याचें नांव गांव वगैरे कोठें एकाद्या थड्यावर आढळेल त्याची पद्धतशीर नोंद करून अशा नोंदींचे ग्रंथ निरनिराळ्या प्रांतिक सरकारांकडून प्रसिद्ध करण्यांत आले आहेत. परंतु हिंदु मुसलमान वगैरेंची थडगी, समाधी, कबरी, घाट वगैरेंची आणि त्यांच्यावरील लेखांची नोंद मात्र करण्याचा कांहींच उपक्रम या विद्यापीठांकडून किंवा सरकारांकडून झालेला नाही. अशी नोंद करा म्हणून सुचविलें असतां आमच्यांतील एका अग्रणी विद्वानानें हें कार्य खाजगी रीतीनें प्रयत्न करून करावें असा शेर मारून प्रश्न उडवून मात्र लावला ! वरील उदाहरणांवरून

आणि विवेचनावरून आमचें म्हणणें पटण्याइतपत पुष्टि आपणांस मिळेल असा आम्हांस भरंवसा आहे.

आमची भाषा इंग्रजी नव्हे

इंग्रजीतून शोध लिहिणारे आणि लिहिण्याची आवश्यकता प्रतिपादन करणारे असा एक मुद्दा पुढें मांडतात कीं, इंग्रजी माध्यमाचा आश्रय केल्यानें आपला प्रतिपाद्य विषय हिंदुस्थानांत आणि हिंदुस्थानाबाहेर असलेल्या सर्व जातींच्या विद्वानांस समजूं शकतो आणि त्यामुळें एकंदर शोधकार्यांत त्यांचेंहि साहाय्य होतें. उलट निरनिराळ्या देशी भाषांत शोध प्रसिद्ध होत राहिल्यास इतक्या भाषा जाणणारा अभ्यासक विरळाच सांपडेल. आणि त्यामुळें शोधांची उपेक्षा होईल. युरोपियन विद्वान् फ्रेंच, जर्मन, रशियन, इटालियन वगैरे आपआपल्या भाषांतच शोध कां प्रसिद्ध करतात याचा मात्र समाधानकारक खुलासा कोणी असले मतवादी करूं शकत नाहींत. हिंदुस्थानांतील विद्वान् हिंदुस्थानांतील भाषांचा जितका जास्त अभ्यास करतील तितकें त्यांचें कार्य अधिक सफल होईल. इंग्रजी ही कांहीं हिंदुस्थानची भाषा नव्हे आणि तशी ती करतांहि येणार नाहीं हें आधीं स्पष्ट उमजून घेतलें तरच हिंदुस्थानांतील अनेक भाषांच्या गलबल्यांतून कोणता सुलभ व कार्यकारी मार्ग काढावा हें आपणांला ठरवितां येईल. राजकीय क्षेत्रांत हा प्रश्न आधीं सोडवावा लागेल. आणि मग आमचे इंग्रजीमोहित विद्वान् निमूटपणें त्या रस्त्यानें जाताल. युरोपियनांचें योग्य श्रेय, त्यांच्या कार्याविषयीं कृतज्ञताबुद्धि जागृत ठेवून, त्यांस निरंतर देत जाणें हें केव्हांहि न्याय्यच ठरेल. पण याचा अर्थ असा होऊं शकत नाहीं कीं आम्हीं आपलें शोधकार्य इंग्रजीतूनच केलें पाहिजे. येंप्रमाणें पोक्त विचार करूनच महाराष्ट्रांतील इतिहास-संशोधकांनीं आपलें कार्य केलेलें आहे. आणि तोच प्रशस्त्य मार्ग आहे. आपण सर्वांनीं तोच अनुसरला पाहिजे. महाराष्ट्राची नसती प्रौढी गाण्याचा माझा

यत्किंचितहि हेतू नाही याची ग्वाही आपणांस देतो, शुद्ध बुद्धिवादी दृष्टीनें निघणारें फलित येथें आपणांसमोर निर्भीडपणें म्यां ठेवलें आहे.

मराठी व इतर साधनांचा उपयोग

एकेकाळीं मराठी सत्तेचा संबंध भारतवर्षाच्या महाराष्ट्राबाहेरील अनेक भागांशीं आल्यामुळें मराठी ऐतिहासिक साधनें केवळ प्रांतिक महत्त्वाचीं राहिलीं नाहींत. त्यांतील पुष्कळसा अंश दक्षिणोत्तर भारतांतील महाराष्ट्रेतर प्रांतांच्या इतिहासरचनेसही उपयोगी पडण्याजोगा आहे, म्हणून महाराष्ट्रीय साधनांचा परामर्ष केवळ महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या अभ्यासकांचाच विषय होऊन रहातां उपयोगी नाहीं. तदितर प्रांतस्थांना महाराष्ट्रीय इतिहास-साधनें अभ्यासिलीं पाहिजेत. या महाराष्ट्रीय साधनांचा तज्ज्ञतेनें परामर्ष घ्यावयाची उमेद धरल्यास जुनी मराठी भाषा आणि जुनी मराठी लिपी यांची उत्तम ओळख करून घेतली पाहिजे. कोणातरी अर्वाचीन मराठी जाणणाऱ्या माणसाच्या मदतीनें हें काम समाधानकारकपणें करूं पाहण्याची क्लृप्ति व्यर्थ होईल. तसेंच तें प्रचलित मराठी भाषेच्या तांत्रिक अभ्यासानेहि साधणार नाहीं हें सर्वांनीं लक्षांत ठेवलें पाहिजे. मराठीची तज्ज्ञता अंगीं नसतांहि आपण सर्व साधनांचा परामर्ष घेतला आहे म्हणून प्रौढी मिरवण्याचा एक प्रतिष्ठित सांप्रदायच सांप्रत रूढ होत आहे हें पाहून मला दुःख होतें. अभ्यासच करावयाचा म्हटला म्हणजे केवळ तांत्रिक परिचयानें काम भागणारं नाहीं. ती स्वतःची आणि लोकांची वंचना होईल. विद्वत्ता आणि इंग्रजी यांची कोंडी एकदां फुटल्यावर अशा वंचकांची अब्रू खत्ता पावेल. प्रामाणिक ग्रंथकाराचें पवित्र व्रीद असें असावयास पाहिजे कीं जें आपणांस येत नाहीं तें येतें असा वृथा ग्रह आपल्या वाचकांचा होऊं नये. 'तर मग काय आम्ही मराठी साधनें उपयोगावयाचीं म्हटलें तर मराठीत तज्ज्ञता संपादन केली पाहिजे' असें तुमचें म्हणणें आहे कीं काय ? या प्रश्नास निर्भीडपणें 'होय' म्हणूनच उत्तर

देणें भाग आहे. मराठी साधनांचा हा अभ्यास कोणाला किती प्रमाणांत करावा लागेल हें अभ्यासकांनै घेतलेल्या विषयावर अवलंबून राहिल. अवश्य असलें तरी सर्वांनाच कांहीं मराठीचे तज्ज्ञ होतां येणार नाहीं. दुसऱ्या तज्ज्ञांच्या साहाय्यानेच आपला कार्यभाग त्यांस उरकावा लागेल. योग्य असा सहकारी तज्ज्ञ मिळविणें हीच सांप्रतच्या स्थितींत कांहींशी नाजूक आणि अवघड बाब होऊन बसली आहे. मुंबई विद्यापीठांत मराठी इतिहास-शोधकार्याविषयी पराकाष्ठेचें दुर्लक्ष झालेलें आहे. आणि शिक्षणक्रमांत त्यामुळें मराठी इतिहास हा विषय प्रायः नाहींच म्हटलें तरी चालेल. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं महाराष्ट्रीय पदवीधर मराठी इतिहासाविषयी सर्वथा अज्ञान असे आहेत. अलीकडे एम्. ए. सारख्या परिक्षेस मराठी इतिहास हा विषय घेतां येत असला तरी त्याचा अभ्यासक्रम पाहिला म्हणजे ती एक प्रकारची त्या विषयाची विटंबनाच झाली आहे असें म्हणणें भाग आहे. उत्सुकता व इच्छा असूनहि बाह्यप्रांतीय विद्वानांस आमच्या-कडील या परिस्थितीमुळें मराठी ऐतिहासिक साधन-साहित्याचा खरा खरा उपयोग करून घेतां येत नाहीं. माझी आपणां सर्वांस कळकळीची विनंती आहे कीं या दुरवस्थेची सांगोपांग चौकशी करून आणि मूळ कारणांपर्यंत जाऊन चौकशी व्हावी आणि ती नष्ट करण्याची योग्य उपाययोजना सत्वर व्हावी.

आधी सूचिकरण

वस्तुस्थिति अशी आहे कीं मराठींत ऐतिहासिक साधनसंग्रहाचें, तसेंच निवडक साधनांच्या प्रकाशनाचें काम पुष्कळ झालें आहे आणि होत आहे. परंतु त्यांचा व्हावा तसा शास्त्रीय अभ्यास मात्र फार कमी प्रमाणांत झालेला आहे. विनचूकः वाचन आतां पूर्वीपेक्षां अधिक होऊं लागलें आहे, तरी अद्यापि कालनिर्णयाचें काम कांहींसें कच्चें होत आहे. कालनिर्णयाशिवाय आणि स्थळनिर्णयाशिवाय पुढील पाऊल

टाकणें अत्यंत धोक्याचें आहे. माझ्या मते आतां प्रथम जेवढें मराठी साहित्य प्रकाशित झालें आहे त्याचें शक्यतोवर मुळाला धरून पुनर्वाचन करून संहितानिर्णय यथाशास्त्र केला पाहिजे. तदनंतर या साधनांतून आलेल्या सर्व व्यक्तिनामांची आणि स्थलनामांची सूचि तयार केली पाहिजे. नंतर साधनांतर्गत कालोल्लेख लक्षांत घेऊन त्यांचा व इतर. मराठी व अन्य भाषांतील संबद्ध साधनें यांचा मेळ पाहून (१) निर्णीत (२) अनिर्णीत (३) अर्धनिर्णीत (४) संशयित आणि (५) अज्ञात अशा भिन्न निर्देशानें काल-स्थळ व्यक्ति-प्रसंग यांच्या संबद्ध व प्राप्त उल्लेखांसह एक बृहत्सूचि तयार केली पाहिजे. तसेंच याशिवाय प्रसंगवार, स्थलवार आणि व्यक्तिवार अशा निरनिराळ्या लघु सूचिहि रचल्या पाहिजेत. हें सर्व कार्य अनेक तज्ज्ञांच्या साहाय्यानें उरकलें पाहिजे. सूचिकरणाचें हें कार्य एक सार्वभारतीय कार्य समजून भारतीय साहाय्यानेंच सिद्धीस नेलें पाहिजे.

इंग्रजी सारांशांतील धोका

अलीकडे कांहीं विद्वानांनीं मराठी ऐतिहासिक साधनें छापतांना त्यांचा सारांश इंग्रजीमध्ये देण्याची एक नवीन टूम काढली आहे. काढावयाचेच असतील तर हे सारांश बिनचूक तरी काढले पाहिजेत. या कांमाचे पुढें आलेले नमुने पाहतां नमस्कार करून सांगावेंसें वाटतें कीं, ' मेहेरबानी करा आणि हें पुरें करा ! ' सारांशांत पदरचा मजकूर घातला तर केवढा अनर्थ होईल याची कल्पना आपणच करावी. शिवाय मुळांतील अनेक बाबी सुटल्या तर-आणि मराठी पत्रांचा स्वभावच असा आहे कीं, त्यांत एकच विषय नसतो-काय उपयोग त्या सारांशाचा ? उलट गैरसमज मात्र वाढणार. करावयाला जावें एक आणि होतें भलतेंच ! मराठी न येणाऱ्यास खुशाल मराठी साधनांचा आम्हीं परमर्श घेतला आहे म्हणून फुशारकी मारण्यास एक पोकळ साधन मात्र जोडून दिल्याचें पाप आपल्या मार्थी ध्यावें जागतें. तेव्हां असें कांहीं कार्य इंग्रजीमध्ये करावयाचें असल्यास त्याची मांडणी

फार काळजीने आणि आजच्यापेक्षा निराळ्या पद्धतीने केली पाहिजे. इतकं मात्र निश्चित की, इंग्रजी सारांश असो किंवा चरित्र कथन असो, इतिहास रचना असो किंवा नव्या साधनांची परीक्षा असो, किंवा असलेच एखादं अन्य कार्य असो, आम्ही वर दर्शविल्याप्रमाणे अनेक प्रकारच्या बिनचूक आणि भरपूर अशा सूचि आधी तयार केल्याशिवाय आणि त्यांत झाडून साऱ्या नोंदी दाखल केल्याशिवाय हे किंवा असली इतर कोणतीही उपयुक्त कार्ये यथाशास्त्र आणि यथासांग सिद्धीस जाणार नाहीत. इतकं सूचि-करणाचं हे कार्य आमच्या दृष्टीने प्राथमिक आणि आवश्यक गणलं पाहिजे.

या सर्व सूचि चिठ्ठीपद्धतीने (Card index) करावयास पाहिजेत म्हणजे त्यांत वारंवार दुरुस्ती आणि पुस्ती करून वाढ करतां येईल आणि सूचि आजतागायत ठेवतां येतील नव्या नव्या सर्व शोधांचा आणि साधनांचा परमार्थ त्यांत घेतां येईल. अप्रकाशित साधनांचाहि उपयोग करून या सूचि परिपूर्ण करतां येतील.

अभ्यासकाची तयारी

या बरोबरच मोडीमराठी लिपीचें शिक्षण देण्याचीहि सोय करावी लागेल. शिवकालीन, शिवपूर्वकालीन आणि शिवोत्तरकालीन अक्षरांच्या बळगांतील सर्व फरक, बारकावे व खुब्या वगैरेंचा चांगला अभ्यास केल्या-शिवाय मूळ साधनांचें वाचन करणें किंवा मुद्रितांशीं मुळाचीं रुजवात घेणें हीं कामें बिनचूक करतां येणार नाहीत. लिपिज्ञानाबरोबरच तत्कालीन भाषेचें, शब्दांचे, शब्दरूपांचे आणि शब्दसंक्षेपांचेहि ज्ञान अभ्यासकांस झालें पाहिजे. तसेंच तत्कालीन शिके आणि मोर्तबें व दस्तकदस्तूर यांचेहि ज्ञान अभ्यासकांस अवश्य आहे. मागें एकवार सांगितल्याप्रमाणें कालनिर्णय करण्याची विद्याहि त्याला उत्तम अवगत असली पाहिजे. खरे, मोडक, दिक्षीत आणि पिल्ले यांच्या जंत्र्या जरी शेंकडा नव्याणव टक्के हें कार्य सुलभ करतील तरी कांहीं संशयित स्थळें अशीं भेटतातच कीं, जेथें काम अडून बसतें. त्यासाठीं तत्कालीन हिंदु व मुसलमानी पंचांगें जर मिळतील तर

मिळवून मुकाबल्याकरतां त्यांचा उपयोग केला पाहिजे. राजवाडे, पारसनीस, फाळके, पुरंदरे आणि इतर अनेक शोधक व भारत इतिहास संशोधक मंडळ, सत्कार्योत्तेजक सभा, पेशवेदतर वगैरेंच्या द्वारां शोधून प्रसिद्ध झालेल्या सर्व साहित्याची कसून फेरतपासणी झाली पाहिजे, म्हणजेच हें सूचिकरणाचें काम शक्य तितकें बिनचूक करतां येईल. मराठी इतिहास हा विषय घेऊन संशोधनाची पदवी मिळवूं इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांस हीं कामें करण्याचें शिक्षण आवश्यक केलेंच पाहिजे.

साधनसंग्रहण आणि बृहल्लघुसूचिकरण एवढें झाल्याबरोबर मनाजोगत्या इतिहास-रचनेची पूर्वसिद्धि झाली असें समजणें मात्र भ्रामकच ठरेल. मध्यें आणखी एक कार्य व्हावयास पाहिजे. आतां निरनिराळे प्रसंग घेऊन निश्चित घटितांच्या आधारें त्यांची मांडणी करून कार्यकारणमीमांसा आधीं केली पाहिजे. भिन्न भिन्न दृष्टिकोणांनीं होणाऱ्या मीमांसेमुळें मतभेद होतील. परंतु घटितनिश्चितांचे मर्यादातट ओलांडून मतभेदांच्या प्रवाहाचे पूर वाहूं नयेत म्हणून सर्वांनींच काळजी बाळगिली पाहिजे. कारण आपण सत्याचेच उपासक आहोंत. तर मग घटितनिश्चितींची पूर्वसिद्धि झाल्यानंतर पुढलें काम

प्रबंधरचनेचे (Monographs)

कार्य होय. असे अनेक प्रबंध रचून झाले म्हणजे मग अशा प्रबंधाच्या आधारें मग सप्रमाण व सर्वांगीण असा इतिहास रचून प्रसिद्ध करणें शक्य होईल आणि असा रचलेला इतिहासच बराचसा समाधानकारक आणि सापेक्ष-तया टिकाऊ होईल. स्थळवर्णनें, स्थलचित्रें, भूमिपट, जलस्थल- मार्गचित्रें आणि या सर्वांचें वर्णनग्रंथ हेहि साधनांतच मोडतात. तसेंच काळी-पांढ-रीची मोजणी-मापणी-वांटणी यांविषयीं माहिती, धनधातुधान्यविषयक ज्ञान-संग्रह, बख्ते, शस्त्रें, चित्रें, पात्रें, लोकरीति, म्हणी, लोकाचार, लोकभ्रम, हव्यास, समजुती इत्यादि जीवनांशीं संबंध असणाऱ्या सर्व अंगोपांगांचें ज्ञान इतिहासरचनेस अवश्य असतें. सर्व प्रकारच्या वाङ्मयाचा, शिल्पादि कलांचा अभ्यास या कामांत उपयोगी पडतो. प्रबंध-रचनेला हेंहि क्षेत्र अत्युपयुक्त असतें.

अशा प्रकारच्या प्रबंधांनी स्पष्ट होणारी प्राचीन समाजव्यवहाराची अंगे आणि ऐतिह्य साधनांची चिकित्सेने हार्ती येणारी फळे, या सर्वांचे एकीकरण चतुराईने केल्याशिवाय सर्वांगपरिपूर्ण, मनोहर मार्गदर्शक, सत्य आणि विश्वसनीय असा इतिहास कसा सिद्ध होईल ?

शिलकी भांडार

भावी इतिहासरचनेच्या पूर्वसिद्धीचे कार्य आजवर जे झालेले आहे ते पुष्कळ व प्रशंसनीय असले तरी व्हावयाच्या कामाच्या मानाने ते अत्यल्प आहे. पेशवे दत्तरासारखे अपूर्व भांडार आतां रिकामे झाले असे नसून त्या भांडारांतला अद्यापि कितीतरी अमूल्य रत्नसंग्रह आपली वाट पाहात आहे. अलीकडे मुंबई-सरकारने या दत्तरांतील सामुग्रीचे जे पांचपन्नास खंड प्रसिद्ध केले आहेत, त्यांत न घेतां आलेली पुष्कळच सामुग्री अद्यापि निवडावयाची व अभ्यासावयाची पडलेली आहे. निजामी दत्तरखाना-दत्तर ई माल व मुलकी व-पणजी-गोंवे येथील फिरंगी दत्तरखाना, हे दोन्ही दत्तरखाने पेशवे दत्तराची बरोबरी करतील इतके मोठे आहेत. मिरजमळा, फलटण, जयपूर वगैरे संस्थानांतहि मोठाले व महत्त्वाचे दत्तरखाने असून ते अद्यापि अभ्यासकांस सर्रास खुले व्हावयाचे आहेत ! बडोद्यासहि दत्तरखाना आहे. इतर शेंकडों संस्थानांतहि पुष्कळ बहुमोल संग्रह आहे तो सर्वच खुला झाला किंवा लावला आणि अभ्यासिला गेला आहे असें नाही. त्याशिवाय स्थळांस्थळां अज्ञात आणि उपेक्षित सामुग्री कितीतरी पडली आहे. एकट्या दक्षिण हैदराबादेतच 'सैदिया' ग्रंथालय, नबाब सालारजंग यांचा संग्रह, डॉ. कासमखानांकडील, बहुधा विजापुरी कुतुबखान्यांतील, संग्रह असे अनेक संग्रह आहेत. नुकतेच महानुभावी वाङ्मय आतां प्रकाशित होऊं लागलें आहे. त्याचा समाजेतिहासास अतिशय उपयोग होण्यासारखा आहे. सर्वच कोठवर सांगावे ? क्षेत्र अफाट आहे एवढें आपण लक्षांत घेतलें म्हणजे भागलें.

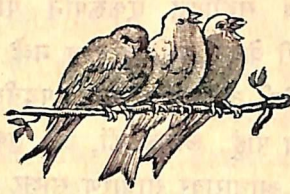
आधी साधने; मग इतिहास

एवंच, माझ्या म्हणण्याचे मुख्य तात्पर्य असें आहे कीं, संकलनात्मक

इतिहास जरी तयार झाले पाहिजेत तथापि आपल्या आजच्या स्थितीत आपलें मुख्य कर्तव्य म्हणजे मूल साधनांचें संशोधन, संग्रहण, वर्गीकरण, व सूचिकरण हेंच होय. संकलनाचा हाच पाया आहे. शुष्क चर्चा, तर्क, कल्पना आणि वाद यांत आपली शक्ति खर्चिली जाऊं नये. अनेक भाषांतील मूळ साधनें आधीं कसून अभ्यासिलीं जातील असा प्रयत्न केला पाहिजे. हे प्रयत्नहि एकमेकांच्या दृढ सहकार्यानें चालले पाहिजेत. नाहींतर एका भाषेत आणि एकाद्या स्थळीं होणाऱ्या प्रयत्नांची दुसरीकडे कांहींहि माहिती होऊं नये आणि त्यामुळें परिश्रम दुबार व्हावे, किंवा एकाच्या ज्ञानाचा फायदा दुसऱ्यांस मिळूं नये, असा विषम प्रकार अनुभवास येऊन व्हावी तशी प्रगति होत नाहीं. संघटित प्रयत्नांच्या योगानेंच प्रांतिक सरकारें, मध्यवर्ति सरकार आणि विद्यापीठें यांना जागृत करतां येईल. संघटित प्रयत्नानेंच निरनिराळ्या भाषांतील साहित्यांचा आणि शोधांचा एकत्रित उपयोग करून घेतां येईल. मराठी, फारसी, संस्कृत या भाषांप्रमाणेंच कानडी, तामील वगैरे द्राविड भाषांतहि अतिविपुल असें इतिहासोपयोगी साहित्य आहे. हिंदीतहि ' रव्याता ' आणि ' रासे ' वगैरे काय थोडे आहेत ? आसामीत ' बुरुंजी ' आहेत. गुजराथी, बंगाली वगैरे भाषांतहि पुष्कळ साहित्य मिळालें पाहिजे. भाटचारणादिकांच्या कविता पोवाडे आणि इतिहासात्मक काव्ये हेंहि साहित्य विपुल आढळतें. नाण्यांचा अभ्यास पुष्कळ झाला असला तरी अद्यापि सामान्य जनतेला त्याची कल्पना नाहीं. त्यामुळें खाजगी संग्रहांत दडून राहिलेलीं नाणीं उपलब्ध होत नाहींत. कागदापेक्षां नाण्यांना त्यांच्या धातुघटित्वामुळें इतिहासदृष्टीनें नष्ट होण्याचें आणि तेंहि गुप्तपणें, फारच भय आहे ! इतिहासोपयोगी साहित्य सुरक्षित रहावें म्हणून योग्य अशा प्रकारचे कायदेहि कदाचित् करून घेणें इष्ट होईल. हीं सर्व कायें संघटनेशिवाय होणार नाहींत. सुलभ इतिहासरचनेपेक्षांहि साधनसंरक्षणप्रकाशनाविषयी आपण कसें आणि किती दक्ष राहिलें पाहिजे हें जर आपणाला मला पटवून देतां आलें असेल आणि महाराष्ट्रांत

गेल्या ५०-७५ वर्षांत यासंबंधी जी अल्पशी कामगिरी झाली आहे तिचे महत्त्व लक्षांत आणून देतां आलें असेल तर आपल्या या मराठी विभागानें अखिल भारतीय इतिहास परिषदेची विशेष सेवा केल्याचें श्रेय आपणां सर्वांस मिळणार आहे. एवढें आपणांस नम्रपणें निवेदन करून ही सेवा करण्याचें सौभाग्य मला मिळवून देणारांचे आभार मानून आपली रजा घेतों.

संशोधन

मराठी भाषा जगेल-पण कशानें ?

[श्रीयुत भार्गवराम विठ्ठल ऊर्फ मामा वरेरकर]

शारदोपासक संमेलन नववें

शारदोपासक संमेलनाच्या चालू वर्षाच्या अध्यक्षपदाचा मान देऊन आपण माझा जो गौरव केला आहे त्याबद्दल मी पहिल्याने आपले अंतःकरण-पूर्वक आभार मानतो. हा गौरव व्यक्तीचा नसून साहित्योपजीवि लेखकवर्गाचाच आहे असे मी समजतो. विद्वत्ता किंवा: पांडित्य आणि लेखनकला यांचा मेळ बहुजनसमाज सदोदित एकरूपानें पाहत असतो. आणि म्हणूनच लेखकाकडून जरी केवळ पांडित्याचीच नव्हे तरी विद्वत्तेची अपेक्षा प्रत्यहीं केली जाते. विद्वत्तेची आजची व्याख्या पदवीवर आधारलेली आहे. पण जुना इतिहास चाळून पाहूं लागलें कीं, जीं तुकारामादिकांचीं उदाहरणें सांपडतात, त्यांच्या आधारावर साधारण साक्षर व्यक्तीसुद्धां लेखनकलेच्या अहंभावानें वाङ्मयनिर्मिति करूं शकते असें जें दिसून येतें, त्या आधारावर थोरांच्या पावलांवर पाऊल टाकून लेखनसंपत्तीची विरास मिळवूं पहाणाऱ्या एका साधारण साक्षर व्यक्तीला आपण शारदोपासकांच्या धुरीणत्वाच्या बहुमानाला चढविलें याजबद्दल साधारण साक्षर लेखक वर्गाच्या वतीनें मी आपलें अभिनंदन करतो.

साहित्याच्या याच व्यासपीठावरून, 'मराठी भाषा मृत्युपंथाला लागली आहे' अशी घोषणा कैलासवासी राजवाडे यांनीं केली. होती. ती कठोर घोषणा सर्वांच्या जिह्वारीं लागली. कित्येक नाराज झाले. कित्येकांना राग आला, कित्येकांनीं त्या उद्गारांची हेटाळणीनें उपेक्षा केली तर कित्येकांनीं कै. राजवाडे यांचा गालिप्रदानानें उद्धार करावयालाहि कमी केलें नाहीं. ती

घोषणा कठोर होती. पण अस्थानीं नव्हती. मराठी भाषा मरेल असें म्हणण्याइतका निराशावादी मी नाहीं, पण त्या नंतरच्या दहा वर्षांच्या कालाचें सिंहावलोकन जर आपण केलें तर कै. राजवाडे यांच्या त्या उद्गारांत तथ्य नव्हतें असें आपल्याला म्हणतां येणार नाहीं.

मराठी भाषेंत आज सरसहा संकर माजला आहे यांत शंका नाहीं. मराठी भाषा मृत्युपंथाला लागली आहे कीं काय हें जरी आज निश्चयपूर्वक सांगतां येणार नाहीं. तरीहि मराठीच्या साम्राज्यांत अनवस्था प्रसंग माजलेला आहे, हें कुणाहि समंजस व्यक्तीला नाकबूल करतां येणार नाहीं. मराठी भाषेंतला कोणताहि ग्रंथ आज हातीं घेतला तर त्यांत पहिली अनवस्था दिसून येते ती शुद्धलेखनांत. कोणत्याहि एका लेखकाचें शुद्धलेखन दुसऱ्या लेखकाशीं जुळत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर, कित्येक लेखकांच्या एका पुस्तकाचें शुद्धलेखन त्यांच्याच दुसऱ्या पुस्तकाशीं तुलना करबां अगर्दीच निराळें असलेलें दिसून येतें. ही चूक लेखकाची का छापखानेवाल्याची हें कळत नाहीं. मराठी भाषेचा प्रवेश आज विश्वविद्यालयाच्या अभ्यासक्रमांत झालेला आहे. अशा वेळीं विद्यार्थ्यांच्या हातांत पडणाऱ्या पुस्तकांत शुद्धलेखनाची एकवाक्यता नसणें हें शिक्षणाच्या दृष्टीनें किती दोषार्ह आहे. याचा अजून विश्वविद्यालयानें सुद्धां विचार केल्याचें दिसून येत नाहीं.

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेनें एक शुद्धलेखन कमिटी नेमून तिच्या द्वारे शुद्धलेखनाचे कांहीं साधारण नियम निश्चित केले. नागपूर विश्वविद्यालयानें ते आपल्या अभ्यासक्रमांत ग्राह्य धरले, आणि त्यामुळें वऱ्हाड आणि नागपूर येथील लेखकांच्या लेखनांत शुद्धलेखनाची एकवाक्यता दिसून येऊं लागली. पण मुंबईच्या विश्वविद्यालयानें अजूनपर्यंत या बाबतींत कांहींच केलें असल्याचें दिसून येत नाहीं.

खरें पाहिलें तर शुद्धलेखनाचे नियम बांधण्याचें काम विश्वविद्यालयानेंच केलें पाहिजे. भाषेच्या दृष्टीनें शुद्धलेखनाचें महत्त्व किती आहे याचा विचार जर विश्वविद्यालयानें करावयाचा नाहीं तर तो करायचा कोणी ? शुद्धलेख-

नाची अशी दुरवस्था झाली असल्यामुळे मराठी पुस्तकाच्या छपाईत भयंकर बेबंदशाही माजली आहे. शुद्धलेखनाच्या चुका करण्यांत मराठी छापखाने-वाल्यांनी जणु काय एकमेकांशीं स्पर्धाच चालविली आहे असें वाटूं लागतें.

परंपरांतल्या माणसांच्या हार्ती मराठी भाषेंतलें आज कोणतेंहि पुस्तक दिलें तर तें त्याला सुबोधपणें वाचतां येणें सुद्धां अशक्य झालें आहे. हा शुद्धलेखनांतील दोष मराठी भाषेच्या पिछेहाटीला चांगलीच मदत करीत आहे.

दुसरा दोष व्याकरणाचा. आधुनिक लेखकांचें कोणतेंहि लिखाण आज हार्ती घेतलें तर मराठी भाषेला व्याकरण आहे कीं नाहीं असेंच वाटूं लागतें. भाषाशुद्धीचा प्रयत्न करतांना प्रचलित असलेले बरेचसे शब्द आज चिमट्यानें उचलून काढण्यांत येत आहेत खरे, पण त्याबरोबरच भाषेच्या रचनेवर जो परिणाम होत आहे त्याजकडे कुणाचेंच लक्ष जात नाहीं असें दिसतें.

मराठी भाषा सारखी बदलत चालली आहे, हें कुणाच नाकबूल करणार नाहीं. महानुभावांच्या मराठीपासून शिवकालीन मराठीपर्यंत होत असलेल्या फरकांत एक प्रकारची सुसूत्रता दिसून येते. पेशवाईच्या कालांत राज्य मराठ्यांचें होतें, तरी मराठी वाङ्मयाला यावें तितकें वैभव आल्याचें दिसून येत नाहीं. ज्या कालांत मोरोपंतांनीं आपलें वाङ्मय निर्माण केलें त्याच कालांतील बखरी वाचल्या तर भाषेच्या रचनापद्धतींत, इतकेंच नव्हे तर शब्दयोजनेंत सुद्धां कितीतरी फरक असल्याचें दिसून येतें. इंग्रजांच्या अमदानीनंतर जें वाङ्मय निर्माण झालें आहे, त्या वाङ्मयाच्या रचनेंत इंग्रजीच्या प्रभावापेक्षां पूर्वकालीन मराठी वळणच प्रामुख्यानें दिसून येतें. चिपळूणकरांच्या कालापासून मराठी भाषेला एक निराळें वळण लागलें. त्या काळांतील भाषा जरी संस्कृतप्रचुर होती, तरीहि इंग्रजी भाषेचा प्रभाव तत्कालीन वाङ्मयांत उळकपणें दिसून येत होता. तोच संप्रदाय आजवर चाळू असावा असें वाटतें. सुबोधपणापेक्षां पांडित्याचें प्रदर्शन करण्याचा हव्यास याच

कालांत सुरू झालेला दिसून येतो. या कालांतील लेखकांना इंग्रजी वाङ्मयानें दिपवून टाकलें होतें. इंग्रजी लेखक हे त्या वेळच्या लेखकांचे निस्सीम आदर्श होऊन बसले होते. आणि तोच आदर्श पुढें ठेवून निर्माण केलेल्या वाङ्मयाची भाषा-रचना इंग्रजी वळणावर जाऊं लागली यांत नवल नाहीं.

असें जरी होतें तरीहि या लेखकांनीं मराठी भाषेच्या मूळ व्याकरणाची उपेक्षा केली नाहीं. मराठी व्याकरण आणि इंग्रजी रचना-पद्धति या दोहोंचा सुंदर मेळ घालून या कालांतील वाङ्मय निर्माण केलें जात असल्यामुळें भाषेच्या जुन्या परंपरेवर आघात झाल्याचें त्यावेळीं जाणवलें नाहीं.

आज ती स्थिति राहिलेली नाहीं. व्याकरणाचें नियमन आजच्या वाङ्मयांत सरसहा झुगारून दिल्याचें दिसून येत आहे. ना धड इंग्रजी ना मराठी, अशा प्रकारची एक वाक्य रचनेची तेढी पद्धति भाषेंत रूढ होऊं लागली आहे. प्रचारांत ज्या प्रकारची भाषा बोलली जाते, त्याच प्रकारची भाषा लिहिली जात आहे असें एक कारण देऊन या तेढ्या वाक्प्रचाराचें समर्थन करण्यांत येतें; पण प्रचारांतील भाषा खरोखरच तशी आहे काय ?

‘ तो गेला होता तिथें ’ ‘ रोज तिला भेटत होता तो ’ हें काव्य आहे कीं काय तें कळत नाहीं.

ही प्रस्तुत वाक्यरचनापद्धति जशी उच्चारात्मक नाहीं तशीच व्याकरण-शुद्धि नाहीं. वाक्यरचनेचा हा तेढा प्रस्ताव पहिल्यानें कुणी केला याचें संशोधन करण्याचें जरी कारण नाहीं, तरीहि नवीन लेखकांना ही बेडौल वाक्यरचनापद्धति अनुकरणीय वाटूं लागली आहे असें आजच्या वाङ्मयाचें परिशीलन केलें असतां दिसून येतें. भाषेचा आणि व्याकरणाचा कांहीं संबंध आहे याची जाणीव नव्या लेखकाला करून देण्याचा काल आज आला आहे. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेनें व्याकरणशुद्धीसाठीं एक कमिटी नेमली आहे पण तिचें काम फार धिमेपणानें चाललें आहे असें दिसून येतें. त्यांतूनहि या व्याकरण-कमिटीनें कांहीं व्याकरणाचे नियम ठरविलें तर ते पाळायचें कुणी हाच आज आपल्यापुढला प्रश्न आहे.

शिक्षणखातें या नांवाचें एक सरकारी खातें आहे. या खात्याचा आणि भाषेच्या वैभवाचा कुठेंतरी संबंध आहे असा आजपर्यंत समज होता. पण मराठी भाषेपुरतें पाहायचें तर या खात्यानें आजपर्यंत मराठी भाषेच्या सुप्रतिष्ठेसाठीं कांहींच केल्याचें दिसून येत नाहीं. या खात्याकरवीं विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासक्रमासाठीं जीं पुस्तकें नेमिलीं जातात त्या पुस्तकांत एवढीसुद्धां सुसूत्रता नाहीं. हीं पुस्तकें नेमतांना कोणत्या प्रकारची कसोटी या पुस्तकांना लावण्यांत येते हें निश्चितपणें कुणालाच सांगतां येणार नाहीं. शुद्धलेखन आणि व्याकरण यांच्या बाबतींतील अनवस्था या पुस्तकांपासूनच सुरू झाली आहे. ही अनवस्था नाहींशी करणाऱ्या महाराष्ट्र साहित्य परिषदेनें आपल्या परीनें बराच प्रयत्न केला होता; तरीहि त्याचा सुपरिणाम झाल्याचें दिसून येत नाहीं.

व्याकरण आणि शुद्धलेखन या दोन्ही बाबतींत अगदीं प्राथमिक शिक्षणापासूनच अनागोंदी कारभार सुरू झाल्यामुळें शिक्षणक्रमाच्या बाहेर पडलेल्या व्यक्तीच्या हातून मराठी भाषा निर्माण करण्यांत जर अनवस्था झाली तर त्याचा दोष कोणालाच देतां येणार नाहीं. सरकारी शिक्षणखातें आणि विश्वविद्यालय या दोहोंनींहि भाषेच्या सुसंगतीकडे जोंपर्यंत दुर्लक्ष केलें आहे तोंपर्यंत अशीच अनवस्था माजत राहाणार. महाराष्ट्र साहित्य-परिषदेसारख्या संस्थेला देखील जिथें एक प्रकारें अनधिकृत संस्था म्हणून मानलें जातें तिथें सामान्य संस्था आणि व्यक्तिविशेष यांचा शिक्षणखातें आणि विश्वविद्यालय यांच्यावर काय परिणाम होणार ?

सुबोधपणा हा मराठीचा पहिला गुण. वैष्णववाङ्मयांत तो प्रामुख्यानें दिसून येतो. इंग्रजी भाषेच्या अनुपंगानें या जातिवंत सुबोधपणाला जरी एक प्रकारची अनवश्यक विकृति आली होती तरीहि आगरकर, आपटे प्रभृति लेखकांनीं मराठी भाषेचें वाळबोध वळण मुळावर आणण्याचा पायंडा घातला. या कामीं हरिभाऊ आपट्यांचेच प्रयत्न यशस्वी झाले आणि युद्धपूर्वकालीन वाङ्मयावर त्यांच्याच लेखनशैलीची छाप प्रामुख्यानें दिसून आली.

श्री. भा. वि. वरेरकर

भाषा सुबोध करण्यासाठीं वेसिक इंग्लिशप्रमाणें, वेसिक मराठीचा प्रचार शिक्षणखात्यांत सुरू करावयास पाहिजे. वेसिक मराठीला मी बालबोध मराठी म्हणतो. साक्षरताप्रसाराच्या दृष्टीनें बालबोध मराठीचा फार उपयोग होईल.

युद्धोत्तर कालांत दोन नवीन संप्रदाय अस्तित्वांत आले. एक परंपरावादीं भाषाशुद्धि संप्रदाय आणि दुसरा परंपरा मोडूं पाहाणारा साम्यवादी संप्रदाय. दोघांनींही मराठी भाषेवर सारखेच अत्याचार सुरू केले आहेत. ऊर्दू शब्द काढून टाकण्यासाठीं भाषाशुद्धिवाल्यांनीं जसा नवीन शब्द निर्माण करण्याचा चंग बांधला त्याचप्रमाणें साम्यवादी नवी परिभाषा निर्माण करतांना साम्यवादी लेखकांनीं नवे शब्द घडवतांना आणि नवीन वाक्यरचना प्रतिष्ठित करतांना विद्वानाला सुद्धां समजणार नाही इतकी मराठी भाषा दुबोध करून टाकली. भाषाशुद्धिवाल्यांत शब्दशुद्धि करतांना प्रत्येक शब्दाला मराठी वळण असलें पाहिजे असा आग्रह धरणारा एक वर्ग आहे; तो अगदींच अल्पसंख्याकांचा आहे; पांडित्याच्या प्रभावानें दिपून जाणाऱ्या बहुसंख्य व्यक्तींच्या पुढें शब्दाचे मराठी वाळबोध वळण राखण्याच्या बाबतींत आग्रह धरणाराला कुणीच विचारित नाहीसैं झालें आहे. वर्गवर्चस्वाचा अभिमान वाळगणारा आणि वर्गवर्चस्व मोडण्यासाठीं पुढें सरसावलेला साम्यवादी हे दोघेही मराठी भाषेंत कळून आणि न कळून वर्गवर्चस्वाचेंच प्रस्थ माजवीत आहेत. असेंच तटस्थाला दिसून येईल. निरनिराळ्या मार्गानें मराठी भाषेचें चाभाडे काढण्याचे हे प्रयत्न सुरू आहेत. त्यांतून टिकून राहण्याइतकी मराठी भाषा खंबीर आहे. निरनिराळ्या लेखकांनीं पूर्वींच्या काळांत मराठी भाषेवर जे इष्ट आणि अनिष्ट संस्कार करण्याचा प्रयत्न केला त्यांतून इष्ट सुधारणा राहून अनिष्टता आपोआप गळून पडली असें भाषेच्या इतिहासाचें संशोधन करणाराला दिसून येईल. त्या जुन्या इतिहासामुळेंच पुढच्या कालाबद्दल आत्मविश्वास उत्पन्न होऊं लागतो.

मराठी भाषेच्या भवितव्याबद्दल आज जी भीति उत्पन्न होऊं पाहत आहे

ती मराठी वाङ्मयाच्या प्रसाराच्या बाबतीत इतर प्रांतांतील भाषेतील साहित्यनिर्मितीशी तुलना करतांना मराठी भाषा मागे पडली आहे असें जरी म्हणतां येणार नाही तरी मराठी भाषेतील ग्रंथनिर्मिती तीस वर्षांच्या पूर्वी ज्या प्रमाणांत वाढत जात होती त्या प्रमाणांतील वाढ वाचकांची संख्या वाढत असतांना देखील आजच्या काळांत टिकून राहिलेली नाही असें दिसून येते.

वाचकांची संख्या प्रतिवर्षी झपाट्याने वाढत आहे हें अगदी स्पष्ट आहे; पण त्या बाढीला तांडीला तोड देईल अशी पुस्तकनिर्मितीची वाढ जी आज होत नाही त्याला मुख्य कारण म्हणजे लेखन-व्यवसायांत उत्पन्न झालेली दुरावस्था हीच होय. तीस वर्षांपूर्वीचा लेखक मोबदल्याबद्दल फारशी फिकीर करित नसे. केवळ लेखनावर उपजीविका करणारा वर्ग नियतकालिकांच्या क्षेत्रांत सुद्धा फारच थोडा होता. लेखनव्यवसाय करणे हें एक लब्धप्रतिष्ठतेचें लक्षण त्यावेळीं समजलें जात होतें, किंबहुना लेखन हा व्यवसायच नव्हे असें म्हणणाऱांचा वर्ग त्या काळांत प्रतिष्ठित समजला जात असे. मराठी भाषेची आज जी दुर्दशा झाली आहे ती याच समाजामुळे.

लेखन ही संपत्ति आहे. स्थावर आणि जंगम संपत्तीप्रमाणें लेखन-संपत्तीचीही खरेदी-विक्री केली जाते; आणि ती खरेदीविक्री करण्याचे कांहीं नियम आहेत; ते कायद्यावर आधारलेले आहेत; या महत्त्वाच्या गोष्टीकडे तत्कालीन लेखकांनीं दुर्लक्ष केलें. कॉपीराईटचा कायदा अगदींच अपुरा होता. इतर कायद्यांची दुरुस्ती होण्यासाठीं कायदेमंडळाच्या सभासदांनीं जितकी कळकळ दाखविली त्याच्या शतांशहि कळकळ कॉपीराईटच्या कायद्याच्या बाबतींत कुणीं दाखविली नाही. मधल्या काळांत जे थोडेसे प्रयत्न झाले त्यामुळे इंडियन कॉपीराईट ॲक्टला ब्रिटिश कॉपीराईट ॲक्टची जोड देण्यांत आली. हा ब्रिटिश कॉपीराईट ॲक्ट देखील पुष्कळ दृष्टीनें अपुरा आहे, याची जाणीव अजूनहि आमच्या लेखकांना आणि कायदेपंडितांना

होत नसल्यामुळे लेखनव्यवसायाला आज इतर कोणत्याहि व्यवसायाइतकें सुप्रतिष्ठित स्वरूप येणें अशक्य होऊन बसलें आहे.

वाङ्मयनिर्मिति करणें उच्च भूमिकेवरूनच झालें पाहिजे. त्यांत व्यावहारिक बुद्धि नसावी असें म्हणणारा एक वर्ग आहे. लेखनाचें मोल देवघेवींन होऊं लागलें म्हणजे त्यांची किंमत कमी होतें. उच्च विचारसरणीपासून पराङ्मुख होऊन लेखक तात्कालिक लोकप्रियतेला बळी पडतो आणि त्यामुळे हिणकस वाङ्मय निर्माण होतें, असा एक आरोप केला जातो. हा आरोप करणारे हें ध्यानीं घेत नाहींत कीं, एखाद्या विप्रयावर ज्याला वाङ्मयनिर्मिति करायची असते त्याला त्याच विप्रयाला सर्वस्वीं वाहून घ्यावें लागतें. आणि अशा एखाद्या विप्रयाला वाहून घेण्यासाठीं साधनांची अनुकूलताहि असावी लागते. तीं साधनें अनुकूल व्हायला पैशाची जरूरी असते. शिवाय लेखकाला स्वतःला जगायचें असतें. लेखकाच्या कुटुंबाचा विस्तार असणें कांहीं अशक्य नाहीं. त्या कुटुंबांच्या चरितार्थाची जबाबदारी त्या लेखकावरच असते. अतएव द्रव्यसंपादन केल्याशिवाय वाङ्मय-निर्मिति करणें अशक्य असतें. लेखक असला म्हणजे तो गर्भश्रीमंत असतो असा कांहीं निसर्गाचा नियम नाहीं. म्हणून प्रत्येक लेखकाला त्याच्या लेखनावद्दल पुरेसा मोबदला मिळणें अवश्य असतें. मोबदल्याची अपेक्षा न करतां वाङ्मयनिर्मिति केली पाहिजे असें जें सांगतात त्यांचा उदरनिर्वाहाचा दुसरा कांहीं तरी धंदा असतो. आणि तो धंदा संभाळून फुरसतीच्या वेळांत दिवाळीच्या किंवा उन्हाळ्याच्या सुट्टींत ते वाङ्मयनिर्मिति करित असतात आणि म्हणूनच आज मराठी वाङ्मयाची स्थिति समाधानकारक नसल्याचें दिसून येत आहे.

सर्वस्वीं लेखनाला वाहून घ्यावयाचें म्हणजे वाङ्मयाची खरेदी-विक्री केल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं. लोकांना जें आवडतें तेंच देण्यानें जर व्यवसाय यशस्वी होत असतां तर जगांत नवीन शोध झाले नसते, नव्या वस्तु निर्माण झाल्या नसत्या आणि नवे नवे उद्योगधंदेहि अस्तित्वांत आले नसते. लोक-प्रिय वाङ्मय निर्माण करण्याच्या व्यवसायिक वृत्तीमुळे वाङ्मय हिणकस ठरेल

असें म्हणणारांना हें कळत नाही कीं, नवी रचि निर्माण करणें, नवे मार्ग उत्पन्न करणें, लोकाभिरुचीला नवीन वळण लावणें, नवा बाजार आणि नवी गिऱ्हाइकी निर्माण करणें व्यापक दृष्टीच्या लेखनाला मुळींच अशक्य नाही. अशी नवी गिऱ्हाइकी निर्माण करण्याच्या पार्शी लेखकाची मनोभूमिका अधोगतीला जाईल असें म्हणणें म्हणजे बुद्धिजीवि लेखक-वर्गाचा बुद्धिपुरस्सर उपमर्द करण्यासारखें आहे. सदभिरुचीच्या अभावानें निर्माण केलेलें वाङ्मय नाहीसें झालेलें आपण पाहत आहोंत. पण नवे विचार आणि नवी संस्कृति प्रस्थापित करण्यासाठीं चंग वाधून सरसावलेले हरिभाऊ आपटे प्रभृति लेखक व त्यांचे सांप्रदायिक सवंग लोकप्रियतेला वळी पडून अधोगतीला गेले आहेत काय ?

लेखनव्यवसायाला सर्वस्वी वाहून घेणें आजच्या परिस्थितीत अत्यंत दुर्घट आहे यांत शंका नाही, पण ही परिस्थिति अजून कां बदलत नाही याचा कुणीच विचार करित नाही. तीस वर्षांपूर्वीच्या हरिभाऊ आपटे प्रभृति लेखकांना साहित्योपजीवि होऊन राहाणें कठिण झालें तरी अशक्य झालें नाही. हे लेखक फारच थोडे होते हें खरें पण त्या मानानें त्यावेळचा वाचकवर्गहि अल्प होता. पंधरा वर्षांपूर्वी याच पुण्यांत एक दैनिक चालणें सुद्धां अशक्य होतें. पण आतां नुसत्या पुण्यांतल्या दैनिकांची ही संख्या पांच ते सातापर्यंत गेल्याचें आज आपण पाहत आहोंत. वाचकांची संख्या वाढत असल्याचा हा पुरावा आहे. याच प्रमाणांत इतर वाङ्मयाचीं पुस्तकें वाचणारांची संख्याहि वाढली आहे. तरीही पंचवीस वर्षांपूर्वीच्या मानानें पाहतां पुस्तकांची पुनर्मुद्रणें होणें अशक्य होऊन बसलें आहे. लोकप्रिय झालेल्या गेल्या दहा वर्षांतील पुस्तकांचा इतिहास पाहिला तर द्वितीयावृत्तीत गेलेल्या पुस्तकांची संख्या चार पांचापलीकडे गेली नसल्याचें दिसून येईल. अल्पसंख्याक वाचक असल्याच्या काळांत पुनरावृत्तीची संख्या यापेक्षां मोठ्या प्रमाणांत होती, असें दिसून येतें. गुजराथी वाङ्मयाला नुकतीच कुठें सुरवात झालेली आहे. मराठी वाचकांच्या संख्येशीं तुलना करतां गुजराथी

वाचकांची संख्या सरासरीने पुष्कळच कमी आहे, असें असूनहि रमणलाल देसाई सारख्या लोकप्रिय लेखकाच्या कादंबऱ्यांच्या प्रत्येकीं दोन हजारान्च्या सहा सहा आवृत्त्या निघाल्याचें दिसून येतें; आणि त्याहि त्यांनीं लिहिलेल्या आठ दहा कादंबऱ्यांपैकीं निम्या पुस्तकांच्या इतर फार लोकप्रिय न झालेल्या कादंबऱ्यांच्या देखील एकापेक्षां जास्त आवृत्त्या हमखास निघाल्या आहेत. मराठींत अत्यंत लोकप्रिय असलेल्या. प्रो. फडक्यांच्या दोनतीन कादंबऱ्यांनीं दुसऱ्या आवृत्तीची मजल गांठली आहे. हें असें कां झालें आहे याचा विचार केला पाहिजे. लेखनव्यवसाय लेखकाला पोटभर अन्न आणि अंगभर वस्त्र द्यायला समर्थ झाला पाहिजे. लेखन-संपत्तीपासून लेखकाला मिळकत होण्याचे निरनिराळे मार्ग आहेत. पुस्तक प्रसिद्धीबद्दल प्रकाशकाकडून मिळणारा मोबदला, पुस्तकांतील उतारे शालेय क्रमिक पुस्तकांत घेण्याबद्दलचा मोबदला, कथावाङ्मयापैकीं असल्यास त्याचे रंगभूमीवर प्रयोग करणें, चित्रपट घेणें, रेडिओद्वारे वाचून दाखविणें किंवा प्रयोग करणें वगैरेबद्दल मोबदला, काव्य किंवा पद्य असल्यास त्याच्या मोबदल्याचे प्रकार बरेच आहेत. सार्वजनिक ठिकाणीं पद्य गाऊन दाखविणें, रेकॉर्डवर ध्वनिमुद्रित करणें, असें ध्वनिमुद्रित केलेले रेकॉर्ड रेडिओद्वारे वाजविलें जाणें, असें एकाच पद्य किंवा काव्याबद्दल निरनिराळा मोबदला मिळणें शक्य असतें याची जाणीव आमच्या कविवर्गाला झाली असल्याचें दिसून येत नाही. परफॉर्मिंग राईट सोसायटी नांवाची एक संस्था विद्यमान आहे. ती संस्था सर्व प्रकारच्या विलायतेंत प्रसिद्ध झालेल्या पद्य, संगीत योजना, त्यांचें ध्वनिमुद्रण वगैरे हक्कांचा विनियोग करीत असते. या संस्थेच्या परवानगीशिवाय कोणतेंहि विलायती रेकॉर्ड, सिनेमा वगैरे सार्वजनिक ठिकाणीं वाजविलें जात नाही. असा या हक्काबद्दलचा मोबदला वसूल करून तो त्या त्या लेखकाला आणि संगीत नियोजकाला पोंचतां करण्याचें काम ही संस्था अल्प मोबदला घेऊन करीत असते. त्याचप्रमाणें अशा हक्कांची कुणी पायमल्ली केली असल्यास कोर्टाच्या द्वारें योग्य तो न्याय

मिळवून लेखकाचा मोबदला वसूल करण्याचा भार ही संस्थाच घेते. लेखकाला स्वतः त्यासाठी कोर्टात जाण्याची किंवा वकिली सल्ला घेण्याची उठाठेव करावी लागत नाही.

इंग्लंडात ' ब्रिटिश ऑथर्स गिल्ड ' आणि अमेरिकेत ' ऑथर्स गिल्ड ' आणि ' राइटर्स गिल्ड ' या नांवाच्या संस्था आहेत. तिकडील सर्वच लेखक या संस्थांचे सभासद आहेत. लेखकांचे पुस्तक घेऊन त्यांना प्रकाशक मिळवून देणे आणि ते पुस्तक प्रकाशित झाल्यानंतर त्याच्या बाबतीत जे जे हक्क निर्माण होतात त्या हक्कांच्या अन्वये होणारे उत्पन्न मिळवून ते त्यांच्या लेखकाला पांचते करणे आणि हे काम करण्यासाठी अल्पशा सरासरीने या उत्पन्नाचा भाग घेणे अशी द्रव्योत्पादनाची सर्व कामे या संस्था करतात. शिवाय बेकार किंवा दुबळ्या झालेल्या लेखकांना कर्ज किंवा पेन्शन देण्याचे काम या संस्था आपल्या निधिमधून करीत असतात. आणि हा सर्व कारभार अगदी चोख आणि काटेकोरपणाने करण्याबद्दल या संस्थांची प्रख्याति आहे.

परदेशांतील लेखकांनी आपली संघटना करून लेखकाची व्यावहारिक बाजू सुलभ केलेल्या योजना आमच्या हिंदी लेखकांनी अजून अंमलात आणल्या नाहीत; इतकेच नव्हे तर, अशा प्रकारची सामुदायिक व्यवहाराची योजना करणे शक्य आणि सुलभ आहे, याची जाणीव इकडील लेखकांना अजून झाली असल्याचे दिसून येत नाही.

प्रकाशकांच्या देखील अशाच सामुदायिक संस्था परदेशाप्रमाणे हिंदुस्थानांतहि आहेत. हिंदुस्थानांत व्यापार करणाऱ्या कांहीं ब्रिटिश प्रकाशक संस्था आहेत त्या संस्थांनी विलायतेतील प्रकाशकांकडे असणाऱ्या पुस्तकांचे हिंदुस्थानी हक्क काबीज केले आहेत. ब्लॅकी अँड सन्स, लॉगमन अँड ग्रीन कं, ऑक्फर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, मॅकमिलन कंपनी आणि अलाइड पब्लिशर्स या संस्थांनी बऱ्याच प्रकाशकांकडे हक्क काबीज करून इकडील प्रकाशकांची

मुस्कटदावी करण्याची सुरुवात केली आहे. यांपैकी पहिल्या चार कंपन्यांकडे चार ते पांच प्रकाशकांचे हक्क असून पांचव्या कंपनीकडे अठरा ते वीस प्रकाशकांचे हक्क आहेत असे म्हणतात. पूर्वी असे होत असे की, तेथील प्रकाशक आपल्या शालेय पुस्तकांत ब्रिटिश लेखकाच्या पुस्तकांतील एखाद्या लेखकाचा एखादा उतारा घ्यावयाचा असल्यास त्या त्या ब्रिटिश प्रकाशकाकडून तो परभारें मिळवीत असे, परंतु आतां या कंपन्यांनीं संगनमत करून इंडियन अॅडव्हायसरी बोर्ड टू दि ब्रिटिश पब्लिशर्स या नांवाची एक संस्था हिंदुस्थानांत स्थापन केली आणि तिच्या संमतीशिवाय कोणत्याहि हिंदी प्रकाशकाला ब्रिटिश लेखकाच्या पुस्तकांतील उतारे न मिळूं देण्याची व्यवस्था केली आहे. त्याचा परिणाम असा झाला की, डॉ. रवींद्रनाथ टागोर हे लेखक प्रत्यक्ष हिंदुस्थानांतील असून त्यांचे लेख किंवा त्यांतील उतारे हे इकडल्या शालेय पुस्तकांत संकलित करणें अशक्य होऊन बसलें. डॉ. टागोर यांच्या सर्व लेखनाचे हक्क एका विलायती कंपनीकडे आहेत. त्या संस्थेनें हिंदी प्रकाशकांकडून प्रसिद्ध झालेल्या ' ग्लिनिंग्ज फ्रॉम इंग्लिश लिटरेचर ' या शालेय पुस्तकाच्या तिन्ही भागांत डॉ. रवींद्रनाथ टागोर यांचा एकहि लेख मोबदला देण्याची तयारी असतांना सुद्धां येऊं दिला नाहीं. ब्रिटिश प्रकाशकांच्या या भांडवलशाही वृत्तीमुळें आमचा हिंदी लेखक आम्हांलाच पारखा होऊन बसला. हिंदी प्रकाशकांनीं आपली संघटना जर व्यवस्थित रीतीनें केली असती तर ही लांछनास्पद परिस्थिति मुळींच निर्माण झाली नसती.

प्रकाशक आणि लेखक यांचे परस्परसंबंध सलोख्याचे होण्यासाठीं दोघांनींही आपली स्वतंत्र संघटना केली पाहिजे. लेखकांच्या जशा प्रकाशकां-विरुद्ध तक्रारी आहेत, तशाच प्रकाशकांच्या लेखकांविरुद्ध तक्रारी आहेत. विशेषतः मयत लेखकांच्या वारसांकडून प्रकाशकांची कांहीं बाबतींत जी गळचेपी झालेली आहे, त्यामुळें वाङ्मयाचेंही नुकसान झालेलें आहे. केशव-सुतांच्या कवितांचें उदाहरण फार महत्त्वाचें आहे. रानडे आणि खानोलकर

यांनी प्रसिद्ध केलेल्या रसवंती आणि साहित्य परिचय या पुस्तकांत केशव-सुतांच्या कवितांचा समावेश करायचा होता. त्यांच्या लेखनाचे हक्क त्यांच्या एका पुतण्याकडे होते. त्या पुतण्याने संकलनकारांकडून इतका भरमसाट मोबदला मागितला की, तेवढा मोबदला देणे त्यांना अशक्य झाले. हे हक्क केशवसुतांच्या दोन मुलींना मिळायला पाहिजे होते. कायदेशीर वारसाच्या या मागणीमुळे या शालेय पुस्तकांत केशवसुतांची कविता मुळीच आली नाही. गडकऱ्यांच्या बाबतीतहि असेच झाले आहे. त्यांची विधवा आज अन्नाला मोताद झाली आहे. ऑथर्स गिल्ड सारखी एकादी संस्था इकडे अस्तित्वांत असती तर हा अनवस्था प्रसंग माजला नसता. आगरकर आणि भागवत यांची पुस्तके आज दुर्मिळ होऊन बसली आहेत तीदेखील अशा संस्थेच्या अभावामुळेच. लेखनासंबंधीचे निरनिराळ्या प्रकारचे हक्क चित्रपटाच्या क्षेत्रांत आज निर्माण झाले आहेत पण त्या हक्कांचा लेखकांना आजच्या परिस्थितीत मुळीच फायदा मिळत नाही. उत्पादकांनी चित्रपट-कथेबद्दल एक कांहीं तरी मोबदला ठरवला की, तिथेच त्या दोघांचा व्यावहारिक संबंध संपतो. वस्तुतः प्रत्यक्ष चित्रपटकथा, त्या कथेची पुस्तिका आणि पद्यावली आणि त्या कथेतील जी पदे ध्वनिमुद्रित केली असतील त्या ग्रामोफोन रेकॉर्डवरील रॉयल्टी अशा तीन मार्गांनी उत्पादकाकडून लेखकाला पैसे मिळाले पाहिजेत. उत्पादकांकडून लेखकाला मिळण्याच्या मोबदल्यावरहि कांहीं नियंत्रण पाहिजे. चित्रकथेसाठी ठराविक रक्कम मोबदला म्हणून देण्यापेक्षा चित्रपटाच्या उत्पन्नाचा जो वाटा प्रकाशकाकडून उत्पादकाला मिळतो त्या वाट्यावर कांहीं टक्के लेखकाला देण्याची योजना झाली तर लेखनाचा योग्य मोबदला लेखकाला मिळाला असे होईल. चित्रपट लोकप्रिय झाला तर लेखकाला भरपूर पैसे मिळतील आणि पडला तरीहि लेखकाचे फारसे नुकसान होणार नाही. आज जी रक्कम उत्पादकांकडून लेखकाला कथेसाठी म्हणून मिळते तिच्यापेक्षा कोणत्याहि पडलेल्या चित्रपटाची अशी हिस्सेदारी खात्रीने जास्त ठरेल.

चित्रपटाच्या उत्पादकांनी लेखकाची, उपेक्षा करण्याचा जणुं काय चंग बांधला आहे. चित्रपट निर्माण करण्यासाठी जशी भांडवलाची आवश्यकता आहे तशीच कथेचीहि आहे. भरपूर भांडवल आणि भरदार कथा असल्या-शिवाय चित्रपट यशस्वी होणार नाही. वस्तुस्थिति अशी असतांहि भांडवल-वाल्याशी तुलना करतां चित्रपट-क्षेत्रांत कथालेखकाला तुच्छ लेखण्यांत येतें. चित्रपट यशस्वी झाला तर त्याचें श्रेय दिग्दर्शकाला आणि अयशस्वी झाला तर त्याचें खापर लेखकाच्या मार्थी फोडण्यांत येतें. उत्पादकाकडून किंवा प्रकाशकाकडून मिळणाऱ्या जाहिरातीच्या मल्ल्यावर जीव धरून राह-णारे वर्तमानपत्रकार उत्पादकांचीच री ओढीत असतात. चित्रपटांची परी-क्षणें उत्पादकाच्या जाहिरातखात्याकडून जशीं लिहून घेतिल तशींच बहुधा वर्तमानपत्रांत छापलीं जातात. त्यामुळें साहित्यदृष्ट्या चित्रपटाची जी चर्चा नियतकालिकांतून झाली पाहिजे होती ती होणें अशक्य होऊन बसलें आहे. चित्रपट हें वाङ्मय आहे हें आतां पुनः कंठशोष करून सांगायला नको. रंगभूमी जवळजवळ नामशेष झाल्यामुळें लेखकाला पुरेसा पैसा मिळायला एवढेंच एक क्षेत्र राहिलें आहे. चित्रपटाचा व्यापार दिवसेंदिवस मोठ्या झपाट्याने वाढत आहे. प्रचारात्मक आणि शैक्षणिक चित्रपट काढण्यासाठीं खाजगी संस्थांप्रमाणेंच सरकारदेखील पुढाकार घेत आहे. अशा वेळीं साहित्य-संस्थांनीं आणि साहित्यकांनीं या क्षेत्राची उपेक्षा करणें म्हणजे व्यावहारिक-दृष्ट्या लेखक वर्गाचें बुद्धिपुरस्सर नुकसान करणें होय.

चित्रपटनिर्मात्यांकडून लेखकाला केवळ कथेचा तेवढाच मोबदला मिळतो. चित्रपट कथेची जी पुस्तिका लाखांनीं खपली जाते तिच्यावर लेख-काचा वास्तविक हक्क असतांहि त्यांतील हिस्सेरशी त्याला मिळत नाही. चित्रपटांतील पदांच्या हक्कांत लेखकाला हिस्सा मिळूं नये म्हणून कांहीं उत्पादकांनीं कथेंतील पदें आपल्या पगारी नोकराकडून करवून घ्यायची सुर-वात करून एका कथेसाठीं दोन लेखकांचे खिसे कापण्याचा उपक्रम सुरू केला आहे. या पदांचा रेकॉर्डींतील अगदीं अल्पसा हिस्सा जरी लेखकाला

मिळाला तरी कांहीं हजार रुपये होतील. हे हजारों रुपये घशाखाली उतरवून पन्नाससाठ रुपयांवर एकाद्या पद्यलेखकाला राबवून ध्यायचें आणि मूळ कथा-लेखकाचीं पद्ये करण्याची ताकद असतांहि त्यांचीं पद्ये नाकारायचीं असले प्रकार हल्लीं चित्रपट क्षेत्रांत सुरु आहेत. आणि त्यापुढें आमचे प्रथितयश लेखक देखील मान वाकवीत आहेत हें लेखन-कलेचें दुर्दैव होय. अप-वादात्मक एकच उदाहरण आहे. अर्किचन असलेल्या एकाच लेखकानें मोब-दला अपुरा म्हणून उत्पादकाकडून मिळालेली रक्कम झिडकारली. चेक परत केला. या मर्द लेखकाचें नांव यशवंत गोपाळ जोशी. लेखनकलेची प्रतिष्ठा राखण्यासाठीं या दरिद्री लेखकानें केलेला हा स्वार्थत्याग साहित्यक्षेत्राच्या इतिहासांत अतुलनीय आहे. यांत शंका नाही. जोशीबुवांप्रमाणेंच इतर लेखक आपल्या हक्काविषयीं असेच जागृत राहातील त्याच वेळीं व्यावहारिक-क्षेत्रांत लेखकांचा दर्जा वाढेल.

गेल्या महिन्यांत मुंबई येथें भरलेल्या मोशन पिक्चर काँग्रेसमध्ये लेखकांची सर्वथैव उपेक्षा करण्यांत आली आणि त्या उपेक्षेला आपण पात्र आहोंत हें त्या लेखकांनीं आपल्या बर्तनांनें सिद्ध करून दाखविलें. चित्रपटपत्रकारांच्या परिषदेत लेखकांच्या वतीनें या विषयाबद्दल जेव्हां चर्चा झाली त्यावेळीं माझ्याखेरीज इतर कोणत्याच प्रांतांतील चित्रपटलेखक येथें हजर नव्हता व मला पाठिंबा द्यायला, एकहि महाराष्ट्रीय लेखक हजर नव्हता. काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांनीं लेखकाला टेक्निशन्सच्या उपसभेत भाग घेण्याची सवलत ठेवली होती. टेक्निशन्स म्हणजे कॅमेरामन, लॅबोरेटरीमन, पॅटर वगैरे. या लोकांत लेखकाचा समावेश करण्यांत चित्रपट काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांनीं जें औचित्य दाखविलें तें कौतुकास्पद नाही असें कोण म्हणेल ?

झालेल्या चर्चेत दिग्दर्शक लोक लेखकांच्या भावना कशा रीतीनें विघड-वितात याची चर्चा होऊन भरपूर वक्तव्य झालें असतांहि काँग्रेसची गव्हार्निंग बॉडी नेमतांना लेखकांचा प्रतिनिधि म्हणून लेखनार्थी यत्किंचित्हि संबंध नसलेले श्री. सरदार नांवाचे एक दिग्दर्शक नेमले गेले याबाबतीत विरोध

करण्याचा प्रयत्न केला असता काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री. सत्यमूर्ति यांनी उत्पादकांच्या आहारी जाऊन तो ठराव पास करून घेण्याची इतकी सुंदर गफलत केली की, या भांडवलशाहीच्या हस्तक बनलेल्या या काँग्रेसमन म्हणवणाऱ्या सभानियंत्रकाचा सर्वत्र धिक्कार करण्यांत आला. श्री. सत्यमूर्ति यांचें चित्रपट काँग्रेसमधील अध्यक्ष या नात्यानें सभानियंत्रण मोठें कौशल्यपूर्ण झालें. नगर साहित्य संमेलनांत प्रो. पोतदार यांनींही अपूर्व कुशलतेनें सभानियंत्रण केलें तें विधायक स्वरूपाचें होतें. पण सत्यमूर्तिचें नियंत्रण विधायक नव्हतें. आणि चित्रपट व्यवसायांतील नोकरवर्गाची आणि विशेषतः लेखकांची मुस्कटदाबी करण्यांत त्यांनीं जी दडपशाही स्वीकारली ती अत्यंत अश्लाघ्य होती असें म्हटल्यावांचून राहवत नाही.

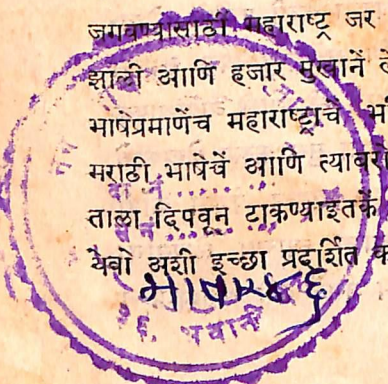
लेखन-व्यवसायावर चोहोंकडून असे मारे होत असतांही लेखकवर्ग अजून स्वस्थ बसून राहिला आहे ही अत्यंत दुःखाची गोष्ट होय. काव्यावर आणि कलाविलासावर आधारून हवेंत तरंगत राहण्यानें पोट भरत नाही, जगतां येत नाही. इतर कोणत्याहि व्यवसायाप्रमाणें लेखन हा व्यवसाय आहे व त्याचा एक बाजार आहे, त्या बाजारांत लेखनाची खरेदी-विक्री केली जाते. वस्तुस्थिति अशी आहे तोपर्यंत उच्च भावनेच्या वायुसेवनावर साहित्यनिर्मिति करण्याच्या गोष्टी करित स्वस्थ बसणें हें व्यवहारदारिद्र्याचें लक्षण होय. लेखकांची संघटना झाली पाहिजे. लेखकांचे हितसंबंध सामुदायिकत्वाच्या तत्त्वावर चालून त्यांतून व्यक्तिविशेषाचा फायदा झाला पाहिजे. परदेशांतील लेखकांनीं कोणत्या तत्त्वावर आपली संघटना केली आहे याचा अभ्यास करून आम्हीही आमची संघटना केली पाहिजे. लेखकांचें ट्रेड युनियन स्थापन केलें पाहिजे. आणि असें युनियन स्थापून प्रकाशक, पुस्तक-विक्रेते, चित्रपटांचें उत्पादक, रेडिओ स्टेशनांचे व्यवस्थापक आणि ग्रामोफोन कंपनीचे मालक यांच्याशीं झगडा सुरू करून लेखकांचे हक्क प्रस्थापित केले पाहिजेत. कायदेमंडळाच्या द्वारे प्रयत्न करून कॉपी राईट ॲक्ट बदलून घेतला पाहिजे. आणि लेखकाला त्याच्या लेखनाचा योग्य मोबदला मिळून त्यांचें जीवन जरी सुखासीन नसलें तरी असहाय्य न

सुभाषकी कवि

होईल एवढी तरी योजना सामुदायिकतेने केली पाहिजे; तरच आपण लेखक या नात्याने आपल्या कर्तव्याला जागलों असें होईल. पुढल्या पिढीचें हें ऋण या पिढीच्या मार्थां आहे. आणि त्या ऋणांतून उतराई होण्यासाठीं प्रत्येक लेखकानें बद्धपरिकर झालें पाहिजे.

या विद्वज्जन सभेचें अध्यक्षस्थान मला देतांना आपण विद्वत्ताप्रचुर भाषणाची माझ्याकडून जी अपेक्षा केली असेल तिजबद्दल आपली जी निराशा होणार आहे त्याबद्दल साहित्योपजीवि लेखक या नात्यानें मी आपली क्षमा मागतों. वार्षिक वाङ्मयाचा आढावा घेणें, वाङ्मय क्षेत्रांत निर्माण झालेल्या नवीन नवीन भावनांचा आविष्कार करून त्यांची चर्चा करणें, वाङ्मय क्षेत्रांत वाहाणाऱ्या नव्या वाऱ्यांची विचक्षण करणें वगैरें विद्वत्सुलभ गोष्टींची छाननी करण्याचें कार्य न करतां केवळ लेखकाच्या जीवनांतील व्यावहारिक बाजू आपणांपुढें मांडण्याचें जें धार्ष्ट्य मी करित आहे तें पूर्वींच्या विद्वान् अध्यक्षांचीं भाषणपरंपरा मोडण्यास कारणीभूत झालें आहे याची मला जाणीव आहे; आणि कोणतीहि कां होईना एक परंपरा मोडण्याची संधि आपण मला दिली याबद्दल मी आपणां सर्वांचे आभार मानतों. *CS&Y*

कै. राजवाड्यांनीं मराठी भाषा मरणार म्हणून भीति व्यक्त केली ती भीति मला वाटत नाही. सहजासहजी मरण्याइतकी मराठी भाषा जशी दुवळी नाही तसाच महाराष्ट्र निर्बल नाही. आज मराठी भाषा जरी मरत नसली तरी मराठी भाषेची संपत्ति वाढविण्यासाठीं आपल्या हृदयाचें रक्त देणारा मराठी लेखकवर्ग मात्र आसन्नमरण स्थितीत आहे. त्या लेखकाला जगावण्यासाठी महाराष्ट्र जर पुढें सरसावला तर, लेखकांची जर संघटना झाली आणि हजार मुखानें लेखकवर्ग जर एक शब्द बोलूं लागला तर मराठी भाषेप्रमाणेंच महाराष्ट्राचे भवितव्याहि उज्वल झाल्यावांचून राहाणार नाही. मराठी भाषेचें आणि त्याबरोबर वाढणारें महाराष्ट्राचें वैभव साऱ्या जग-ताला दिपवून टाकण्याइतकें दैदीप्यमान झाल्याचें आपणां सर्वांना दिसून येवो अशी इच्छा प्रदर्शित करून मी आपलें भाषण पुरें करतों.

मी १२४६